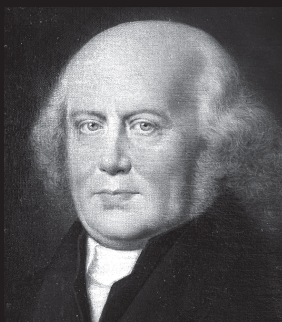

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

ZINĀTNISKIE RAKSTI

8

XXVIII

8

(XXVIII)

PROCEEDINGS

OF THE NATIONAL LIBRARY OF LATVIA

8

(XXVIII)

Garlieb Merkel (1769–1850) – Man, Thinker, Myth
Garlieb Merkel (1769–1850) – Mensch, Denker, Mythos

RĪGA 2021

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

ZINĀTNISKIE RAKSTI

8

(XXVIII)

Garlībs Merķelis (1769–1850): cilvēks, domātājs, mīts

RĪGA 2021

UDK 821.112.2 (474.3)(092)
Me 632

LNB Zinātnisko rakstu galvenais redaktors / Editor-in-Chief of Proceedings of the NLL
Andris Vilks

Atbildīgā redaktore / Managing editor
Māra Grudule

Redakcijas kolēģija / Editorial board
Pauls Daija, Vija Daukšte, Jana Dreimane, Māra Grudule, Jānis Kalnačs, Kaspars Kļaviņš, Mārtiņš Mintauris, Andrejs Vasiļjevs, Viesturs Zanders (Latvija / Latvia), Detlefs Henings *Detlef Henning* (Vācija / Germany), Doms Kauns *Domas Kaunas* (Lietuva / Lithuania), Jānis Krēslis (Zviedrija / Sweden), Aile Meldre *Aile Möldre* (Igaunija / Estonia), Andrejs Plakans (Amerikas Savienotās Valstis / United States of America), Pāvels Štolls *Pavel Štoll* (Čehija / Czech Republic)

Literārā redaktore (latviešu valoda) / Copy editor (Latvian)
Ieva E. Kalniņa

Literārais redaktors (vācu valoda) / Copy editor (German)
Aleksandrs Mionskovskis (*Mionskowski*)

Tulkojumi angļu valodā / English translation
Juris Beņķis

Tulkojumi no vācu valodas latviešu valodā / Translation from German to Latvian
Aiga Šemeta

Iespiests / Printed by
Jelgavas tipogrāfija

Rekomendēts izdošanai ar Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskās padomes 2021. gada 31. augusta sēdes lēmumu (protokols Nr. 1/2021) / The compilation of articles has been published pursuant to Decision No 1/2021 taken by the Research Committee of the National Library of Latvia on 31 August 2021

Rakstu krājums ir sagatavots un izdots Valsts pētījumu programmas “Latvijas mantojums un nākotnes izaicinājumi valsts ilgtspējai” projekta “Dokumentārā mantojuma izpētes nozīme, veidojot sinerģijas starp pētniecību un sabiedrību” (VPP-IZM-2018/1-0022) ietvaros, kā arī saņēmis Beklera-Mare-Baltikum fonda un projekta “Erasmus+ Stratēģiskā augstskolu partnerība “Apgaismības mediju prakses”” (Potsdamas Universitāte, Vācija) finansiālu atbalstu / This volume has been prepared and published in the National research programme’s “Latvia’s Heritage and Future Challenges for the Sustainability of the State” project “Exploring Documentary Heritage for Building Synergies between Research and Society” (No VPP-IZM-2018/1-0022) as well as with a financial support of Böckler-Mare-Baltikum-Stiftung and Erasmus+ Strategic Partnership for Higher Education project “Media-practices of the Enlightenment” (University of Potsdam, Germany)

 ISSN 2661-5134 ISSN 1691-5941

© Latvijas Nacionālā bibliotēka un autori / National Library of Latvia and the authors, 2021
Krājumā ievietotie zinātniskie raksti ir anonīmi recenzēti / Articles appearing in this collection are peer-reviewed
Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Nacionālās bibliotēkas atļauja / No part of this publication may be reproduced without the permission of the National Library of Latvia

Saturs / Content

Priekšvārdi *Forewords*

	MĀRA GRUDULE
9	Ievads
11	<i>Introduction</i>
	IWAN-MICHELANGELO D'APRILE
13	Garlieb Merkel und die Aufklärung
28	<i>Garlibs Merķelis un apgaismība</i>
43	<i>Summary. Garlieb Merkel and Enlightenment</i>

Cilvēks: dzīve un personība *Man: life and personality*

	GVIDO STRAUBE
45	Nenobriedušie apgaismotāji – Garlība Merķeļa tēvs
53	<i>Summary. Immature illuminators – Garlieb Merkel’s father</i>
	KRISTĪNE ZAĻUMA
54	Garlība Merķeļa mājskolotāja gadi un dzejas laiks Liepupē (1788–1792)
85	<i>Summary. Garlieb Helwig Merkel’s years as a tutor and the poetic interlude in Liepupe (1788–1792)</i>
	DIRK SANGMEISTER
86	Ungeschriebene Seiten in Merckels Lebensgeschichte(n)
128	<i>Kopsavilkums. Baltie plankumi Merķeļa autobiogrāfiskajos darbos</i>
129	<i>Summary. The blank pages in Merkel’s autobiographical writings</i>
	UWE HENTSCHEL
130	Garlieb Merkel als Reiseschriftsteller
144	<i>Kopsavilkums. Garlibs Merķelis kā ceļojumu piezīmju autors</i>
145	<i>Summary. Garlieb Merkel as a travel writer</i>

Domātājs: ideju pasaule
Thinker: world of ideas

- BEATA PAŠKEVICA
 147 Ar Herdera acīm skatītas latviešu tautasdziesmu versijas no Stendera
 “Gramatikas” Garlība Merķeļa publikācijā “Par latviešu dzejas garu un dzeju”
 161 *Summary. Through Herder’s eyes, versions of Latvian folk songs from*
Stender’s “Grammar” seen in Garlieb Merkel’s publication “On Latvian’s Poetic
Spirit and Poetry”
- HOLGER BÖNING
 162 Garlieb Merkel – Volksaufklärung, Leibeigenschaft und Bauernbefreiung
 189 *Kopsavilkums. Garlībs Merķelis – tautas apgaismība, dzimtbūšana un*
zemnieku brīvlaišana
 190 *Summary. Garlieb Merkel – People’s Enlightenment, Serfdom and*
Peasant Liberation
- KADI KÄHÄR-PETERSON
 191 Garlieb Merkel’s Plans for a History of Humanity
 221 *Kopsavilkums. Garlība Merķeļa iecere rakstīt cilvēces vēsturi*
- PAULS DAIJA
 222 Biržu un Salas mācītājs Jākobs Florentīns Lundbergs –
 Garlība Merķeļa līdzgaitnieks
 259 *Summary. Biržai and Sala Pastor Jakob Florentin Lundberg –*
associate of Garlieb Merkel
- ANITA ČERPINSKA
 260 Garlība Merķeļa laikmeta redzējums: viedoklis par Napoleonu
 275 *Summary. Garlieb Merkel’s vision of his era: opinion on Napoleon*
- RAIVIS BIČEVSKIS
 276 Modernitāte starp vēsturi un dabu: nākotnes un atgriešanās paradokss
 289 *Summary. Modernity between history and nature: the enigma of future and*
of return

Mīts un atbalsojums: recepcija
Myth and its echoes: reception

- JUSTĪNA PRUSINOVSKA (JUSTYNA PRUSINOWSKA)
 291 Garlība Merķeļa sūdzības no Zilā kalna: latviešu balss kopīgā
 15.–19. gadsimta Eiropas zemnieku bēdu dziesmā
 307 *Summary. Garlieb Merkel’s grievances from Zilais kalns: the voice of Latvians*
in the common 15–19th century European peasant’s lament
- LILIJA LIMANE
 308 Napoleona kari, Garlībs Merķelis un propagandas literatūra latviešu valodā
 322 *Summary. The Napoleonic Wars, Garlieb Merkel and propaganda literature*
in Latvian
- EDVARDA ŠMITE
 323 Merķeļa atbalsis tēlotājmākslā
 350 *Summary. Merkel’s echoes in fine arts*
- BENEDIKTS KALNAČS
 351 Garlība Merķeļa ideju aktualizācija latviešu literārajā kultūrā
 363 *Summary. The ideas of Garlieb Merkel in Latvian Literary Culture*
- 364 **Personu rādītājs**
Name index
- 384 **Vietvārdu rādītājs**
Place index
- 386 **Ziņas par autoriem**
Contributors

Priekšvārdi

Forewords

MĀRA GRUDULE

Ievads

2019. gada rudenī Rīgā tika svinēta Baltijas apgaismotāja Garlība Merķeļa 250. jubileja. Tās ietvaros pēc literatūrzinātnieces Dr. philol. Ievas Kalniņas iniciatīvas Latvijas Nacionālajā bibliotēkā notika Latvijas Universitātes un Latvijas Nacionālās bibliotēkas rīkota starptautiska zinātniska konference “Garlībam Merķelim – 250” un Latvijas Nacionālās bibliotēkas organizētā oriģinālmateriālu izstāde “Sapere aude! – Uzdriksies zināt! – Dare to now! Garlībs Helvigs Merķelis 250”. Izstādes kuratore bija Aija Taimiņa, satura eksperts – Pauls Daija, projekta vadītāja – Kristīne Liniņa, māksliniece – Tatjana Raičiņeca. Konferences laikā tās dalībnieki apmeklēja Garlība Merķeļa kapavietu Katlakalna kapos un pēdējo dzīvesvietu – Rāmavas jeb Depkina muižu. Konference un izstāde tika organizētas Valsts pētījumu programmas “Latvijas mantojums un nākotnes izaicinājumi valsts ilgtspējai” projekta “Dokumentārā mantojuma izpētes nozīme, veidojot sinerģijas starp pētniecību un sabiedrību” (VPP-IZM-2018/1-0022) ietvaros.

Rakstu krājums, balstīts konferences priekšlasījumos, un izstādes katalogs veido divus savstarpēji papildinošus sējumus, kas sniedz plašu un vispusīgu ieskatu apgaismības laikmetā Baltijā, kā arī dažādos, pat negaidītos rakursos atklāj vienu no diskutablākajām personībām Eiropas un Baltijas kultūrtelpā – Garlību Merķeli.

Rakstu krājumu aizsāk konferences ievadlekcijas autora Ivana Mikelandželo d’Apriles publikācija, kas atklāj apgaismības laikmeta kontekstus un iztirzā Merķeļa saiknes ar Rietumeiropas, galvenokārt – vācu apgaismotājiem; Potsdamas apgaismības pētnieka materiālu caurvij Garlība Merķeļa un franču filozofa Voltēra līdzību un paralēlu meklējumi.

Rakstu krājums ir strukturēts trīs nodaļās. Pirmā no tām sniedz īsu ieskatu Garlība Merķeļa dzimtā un biogrāfijā. Vēsturnieks Gvido Straube pievēršas Garlība Merķeļa tēva mācītāja Daniela Merķeļa personības un darbības analīzei; Latvijas Nacionālās bibliotēkas pētniece Kristīne Zaļuma iedziļinās Merķeļa jaunības pasaulē un ievad lasītāju Vidzemes muižniecības gaisotnē. Merķeļa epistulārā mantojuma pārzinātājs Dirks Zangmeisters pēta Garlība Merķeļa autobiogrāfiskajos darbos neminētos, taču piedzīvotos notikumus un faktus un analizē šo, iespējams, apzināti radīto “izlaidumu” cēloņus. 18. un 19. gadsimta mijā populārā ceļojuma literatūras žanra kontekstā Merķeļa publikācijas vērtē vācu pētnieks Uve Henčels. Nodaļu noslēdz ģermānistes Beatas Paškevicās raksts, kas atklāj, ka Merķelis latviešu

tautasdziesmas ir citējis nevis no pirmavota – latviešu teicējiem –, bet pārņēmis no Gotharda Frīdriha Stendera latviešu valodas gramatikas.

Rakstu krājuma otrā nodaļa piedāvā iespēju ielūkoties Garlība Merķeļa ideju pasaulē – vācu tautas apgaismības pētnieks Holgers Bēnings analizē Merķeļa uzskatus ar Baltijas apgaismību nesaraujami saistītā zemnieku dzimtbūšanas atcelšanas jautājuma kontekstā. Tartu Universitātes doktorante Kadi Kehere-Petersone pievēršas Merķeļa nerealizētajam sapnim, balstoties Eiropas civilizācijas teorijās, sarakstīt universālvēsturi. Merķeļa laikabiedra un sadarbības partnera tautas apgaismotāja Jākoba Florentīna Lundberga dzīvē un darbos ieskatās pētnieks Pauls Daija. Savukārt vēsturniece Anita Čerpinska analizē Garlība Merķeļa – patriota – centienus 19. gadsimta pirmās puses eiropiešu batāliju kontekstā. Filozofs Raivis Bičevskis izmanto Šlēgeļa paradoksālo atziņu par vēsturnieku kā uz pagātņi vērstu jeb “atpakaļvērsto” pravieti Merķeļa uzskatu analizē.

Krājuma noslēdzošā nodaļa veltīta Merķeļa personības, darbu un ideju recepcijai 19. un 20. gadsimta kultūrā. Poļu pētniece Justīna Prusinovska pievēršas dzimtbūšanas problemātikai poļu avotos un ierauga līdzības ar Garlība Merķeļa darbiem. Grāmatniecības vēsturniece Lilija Limane izseko Napoleona karu informatīvo avotu cilmes jautājumiem un to tulkojumiem 19. gadsimta pirmajā pusē. Krājumu noslēdz divi skatījumi uz Merķeļa un viņa ideju recepciju turpmākajos 150 gados – latviešu rakstnieku tekstos to lietpratīgi analizē literatūrzinātnieks Benedikts Kalnačs, savukārt latviešu glezniecībā, grāmatu un periodikas ilustrāciju pasaulē sniedz ieskatu mākslas vēsturniece Edvarda Šmite.

Lietotāju ērtībai krājumam ir pievienots personu un Baltijas vietvārdu rādītājs.

Metot tiltu uz šo rakstu krājumu papildinošo sējumu – Garlibam Merķelim veltītās izstādes katalogu –, ar tās moto starpniecību – *Sapere aude!* jeb “Uzdriksies zināt!” – vēlu ikvienam lasītprīeku.

Introduction

In the autumn of 2019, the 250th anniversary of Baltic Enlightener Garlieb Merkel was celebrated in Rīga. As part of the celebrations, at the initiative of literary critic Dr Ieva Kalniņa, an international research conference *Garlieb Merkel – 250*, organised by the University of Latvia and National Library of Latvia, was held at the National Library of Latvia. This was supplemented by an exhibition of original materials: *Sapere aude! – Uzdriksies zināt! – Dare to now! Garlieb Helwig Merkel 250*, curated by Aija Taimiņa and Pauls Daija. The project manager was Kristīne Liniņa and Tatjana Raičiņeca was the designer. During the conference, participants visited Garlieb Merkel's grave in Katlakalns cemetery and his last place of residence – Rāmava or Depkin manor. The exhibition and the conference were organized as part of the Latvian Heritage and Future Challenges for National Sustainability state research programme project: “The Importance of Documentary Heritage Research in Creating Synergies between Research and Society (VPP-IZM-2018 / 1-0022)”.

This collection of articles – based on the conference lectures – together with the exhibition catalogue, form two complementary volumes that provide a broad and comprehensive insight into the Enlightenment era in the Baltics, as well as shedding light on one of the most controversial personalities in the European and Baltic cultural space – Garlieb Merkel.

The collection's first article is by Iwan Michelangelo D'Aprile, presenter of the conference's introductory lecture. He introduces to the contexts of the Enlightenment era and reviews Merkel's connections with Western European, mainly German, Enlighteners; the Potsdam Enlightenment researcher's material is permeated by the search for similarities and parallels between Garlieb Merkel and French philosopher Voltaire.

The collection is then structured in three sections. The first provides a brief insight into Garlieb Merkel's lineage and biography. Historian Guido Straube analyses the personality and activities of Garlieb Merkel's father, Pastor Daniel Merkel; National Library of Latvia researcher Kristīne Zaļuma delves into the world of Merkel's youth and introduces the reader to the mood of Vidzeme's landed gentry. Dirk Sangmeister, an authority on Merkel's epistolary heritage, examines events and facts not mentioned in Garlieb Merkel's autobiographical works, but which

did happen, and analyses the reasons behind these possibly deliberate “omissions”. Merkel’s publications are evaluated, in the context of the popular travel-literature genre at the turn of the 18th and 19th centuries, by German researcher Uwe Hentschel. The section concludes with an article by researcher Beata Paškevica, which reveals that Merkel quoted Latvian folk songs not from their original source – Latvian folk singers – but from Gotthard Friedrich Stender’s Latvian Grammar.

The second section examines the world of Garlieb Merkel’s ideas – German Enlightenment researcher Holger Böning analyses Merkel’s views in the context of the abolition of serfdom, which is inextricably linked to the Baltic Enlightenment. Kadi Kähär-Petersone, a doctoral student at the University of Tartu, addresses Merkel’s unrealised dream of writing a universal history, based on theories of European civilisation. Researcher Pauls Daija looks at the life and works of Merkel’s contemporary and collaborator, the national Enlightener Jakob Florentin Lundberg. Historian Anita Čerpinska, on the other hand, analyses the efforts of Garlieb Merkel – as a patriot – in the context of the European wars of the first half of the 19th century. Philosopher Raivis Bičevskis uses Schlegel’s paradoxical notion of the historian as a bygone days-oriented or “backward-looking” prophet in his analysis of Merkel’s views.

The concluding section is devoted to the reception of Merkel’s personality, works and ideas in 19th and 20th century culture. Polish researcher Justyna Prusinowska addresses the issue of serfdom in Polish sources and notices similarities with Garlieb Merkel’s works. Publishing historian Lilija Limane traces the origins of Napoleonic War information sources and their translations in the first half of the 19th century. The collection concludes with two views on Merkel and the reception of his ideas over the subsequent 150 years – literary scholar Benedikts Kalnačs adeptly analyses this in the texts of Latvian writers, while art historian Edvarda Šmite examines it in the world of Latvian painting, books and periodicals.

An index of persons and Baltic place names has been added to the collection for the convenience of users.

Forging a link to the volume supplementing this collection of articles – the catalogue of the Garlieb Merkel exhibition – I employ its motto – *Sapere aude!* or Dare to Know! – to wish everyone pleasure in reading.

IWAN MICHELANGELO D'APRILE

Garlieb Merkel und die europäische Aufklärung

Zusammenfassung

Versteht man „Aufklärung“ als eine institutionelle, mediale und diskursive Praxis der öffentlichen Aufmerksamkeits-Erzeugung und Sichtbarmachung von Ungleichzeitigkeiten und Widersprüchen innerhalb eines zunehmend gesamteuropäischen Kommunikationsraumes des langen 18. Jahrhunderts, kann Garlieb Merkel als einer ihrer geradezu exemplarischen Repräsentanten gelten. Als Publizist und Medienunternehmer nutzte er die transeuropäischen Informationsnetzwerke, Medienformate und zirkulierenden Ideen für seine sozialreformerischen Anliegen. Er suchte die Nähe zu den politischen Entscheidungsträgern an unterschiedlichen Höfen in Weimar, Kopenhagen oder St. Petersburg ebenso wie die städtischen Öffentlichkeiten in Leipzig, Berlin oder Riga. In innovativen Formaten und Gattungen zwischen Literatur und Journalistik transferierte er Diskurse und Argumentationsmuster der westeuropäischen Aufklärung wie die Kolonialismuskritik oder die Entdeckung der Volkskultur auf die Situation in seiner baltischen Heimat. In diesem einführenden Beitrag werden einige der zentralen Stationen, Felder und Kontexte des europäischen Aufklärungspraktikers Garlieb Merkel skizziert.

Im Jahr 1763 veröffentlichte Voltaire (1694–1778) mit seinem *Traité sur la Tolérance* eines der berühmtesten Manifeste der europäischen Aufklärung. Mit seiner Schrift, mit der er am Beispiel des Justizskandals um den in den Tod getriebenen französischen Protestant Jean Calas (1698–1762) auf die menschenverachtenden Folgen von religiöser Intoleranz, Diskriminierung und Verfolgung Andersgläubiger in Frankreich aufmerksam machte, gilt Voltaire als erster Prototyp des engagierten und eingreifenden Intellektuellen: neben seiner Schrift veranstaltete Voltaire auch eine Geldsammlung für die Hinterbliebenen, um gegen das Skandalurteil zu prozessieren, lancierte eine Medienkampagne, bei

der bildliche Darstellungen der Verhaftung des Jean Calas in Druckgrafiken in Zeitungen und Zeitschriften in ganz Europa verbreitet wurde (die berühmteste ist die des Danziger Künstlers Daniel Chodowiecki, 1726–1801) und wandte sich über den aus Paris verbreiteten handschriftlichen ‚newsletter‘ der *Correspondance littéraire* an reformbereite europäische Fürstenhöfe. Voltaire erreichte tatsächlich 1765 die juristische Rehabilitation des Jean Calas, aber es dauerte noch 24 Jahre, bis 1787, also lange nach Voltaires Tod, mit dem Toleranzedikt von Versailles die Hugenottendiskriminierungen aufgehoben wurden. Voltaires Abhandlung über die Toleranz wirkt darüber hinaus bis in unsere Tage nach: im Jahr 2015, nach den Pariser Anschlägen auf die Redaktion der Satirezeitschrift Charlie Hebdo wurde der Toleranztraktat mit über 185.000 verkauften Exemplaren zum meistverkauften Buch in Frankreich – Verkaufszahlen, die das Buch nie zuvor erreicht hatte.

Im Jahr 1796 veröffentlichte Garlieb Merkel seine Abhandlung *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, mit der er vehement die Leibeigenschaftsverhältnisse anprangerte, in denen sich die lettische Bevölkerung in Livland befand. Auch in diesem Fall dauerte es exakt 24 Jahre bis die Aufhebung der Leibeigenschaft in Livland im Jahr 1820 vom russischen Zaren Alexander I. (1777–1825) gesetzlich angeordnet wurde. Der russische Zar dankte Merkel in diesem Zusammenhang für die Unterstützung bei der Aufhebung der Leibeigenschaft und der Befreiung der lettischen Bevölkerung mit einer lebenslangen Ehrenpension in Höhe von 300 Silberrubeln – in diesen Zeiten wurde die Freiheit der Letten noch von russischen Regenten unterstützt.

Die Parallele zwischen Voltaire als dem vielleicht berühmtesten europäischen Aufklärer überhaupt und Garlieb Merkel hat sicherlich ihre Grenzen. Dennoch kann sie helfen, Merkels Schriften über die Letten im Kontext der europäischen Aufklärung zu situieren (tatsächlich wurde Merkel bereits im 19. Jahrhundert als „livländischer Voltaire“ gewürdigt).¹ Der gesamteuropäische Kommunikationsraum der Aufklärung bildet für beide Autoren den Rahmen, in dem ihre Werke zu verstehen sind.

So hat Robert Darnton die Aufklärung ausgehend von der Gruppe der Pariser „philosophes“ als eine Bewegung von Intellektuellen bestimmt, die weniger originelle Ideen entwickelt hat, als vielmehr aus den unterschiedlichen philosophischen Systemen dasjenige genutzt hat was für ihr Hauptanliegen – gesellschaftliche Reformen im Sinne der Aufklärung – hilfreich gewesen ist.² Die Gruppe war über unterschiedliche institutionelle und mediale Knotenpunkte verbunden (vor allem die Pariser Salons oder das wichtigste Aufklärungsprojekt,

1 Taube, Arved von. „Der Livländische Voltaire“. *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 1969. [Lüneburg, 1968]. S. 27–32.

2 Darnton, Robert. *George Washingtons falsche Zähne oder noch einmal: Was ist Aufklärung?* München: Beck 1997.

die mehrbändige *Encyclopedie* der menschlichen Wissensformen) und suchte sich ihre Verbündeten unter aufklärerisch gesinnten Ministern, Funktionsträgern oder Buchhändlern oder Regenten wie Friedrich II. von Preußen oder Katharina II. von Russland – die Aufklärung ist eine Bewegung, die Ausdruck der Epoche der europäischen Reformabsolutismen ist, aber nicht der modernen Nationalstaaten. Die Netzwerke der so definierten Pariser Aufklärung sind inzwischen durch große Digitalisierungsprojekte etwa der Universität Stanford (*Networks of the French Enlightenment*) oder der *Voltaire Foundation Oxford (Digitizing the Enlightenment)* gut erschlossen. Darntons Definition hat den Vorteil, dass sie ein breites Spektrum von unterschiedlichen Positionen innerhalb dieser Gruppe unter dem Aufklärungsbegriff subsumieren kann (von Voltaire bis Rousseau), muss aber auf andere europäische Aufklärungskontexte ausgeweitet werden.

In Bezug auf die deutschsprachige Aufklärung hat dies etwa Steffen Martus unternommen. Martus definiert die Aufklärung nicht mit Kant als „Ausgang aus der selbstverschuldeten Unmündigkeit“ – diese großen Schlagworte haben für ihn immer auch den Charakter von Werbeslogans, sondern als Entdeckung der Unmündigkeit.³ Nicht Lösungen für gesellschaftliche Probleme haben die Aufklärer parat gehabt, wohl aber durch die Schaffung von Öffentlichkeit auf Problemlagen überhaupt erst aufmerksam gemacht. Dazu nutzten die Aufklärer vor allem die neuen Medien des 18. Jahrhunderts (von der moralischen Wochenschrift bis zur politischen Zeitung) und arbeiteten sehr häufig selbst in Regierungs- oder Verwaltungsfunktionen. Die Höfe und Stadträte sind für Martus wichtige Zentren der Aufklärung, die er vor allem als eine Reformpraxis und weniger als eine Ideologie verstanden wissen will.⁴ Vor diesem Hintergrund lassen sich dann auch unterschiedliche Phasenverschiebungen innerhalb der regionalen Ausprägungen der Aufklärung festmachen: in Mittel- und Osteuropa etwa durch die noch weit bis ins 19. Jahrhundert reichende Phase des Absolutismus. Mit Darntons und Martus' Bestimmungen lässt die Aufklärung sich als ein institutionell-medial-diskursives Ensemble verstehen, innerhalb dessen sich Voltaire wie Merkel bewegten.

Wie Voltaire mit seinem Toleranztraktat hat Merkel mit seinen Schriften auf praktische Reformen und die Abschaffung von Unrechtszuständen abgezielt. Wie Voltaire hat Merkel sich dazu an reformbereite Regenten gewandt, in denen er die einzigen ausreichend mächtigen Verbündeten gegen diese Unrechtszustände zu finden glaubte. Wie Voltaire war Merkel dabei in ein Netzwerk oder eine Gruppe, in seinem Fall eine Gruppe nordosteuropäischer Schriftsteller, Redakteure, Verleger, Pastoren, Schullehrer und Minister sowie unterschiedliche aufklärerische Geselligkeitsformen

3 Martus, Steffen. *Aufklärung. Das deutsche 18. Jahrhundert - ein Epochenbild*. Berlin: Rowohlt, 2015.

4 Vgl. zum praxeologischen Ansatz in der Aufklärungsforschung auch: Stockhorst, Stefanie. *Doing Enlightenment. Forschungsprogrammatische Überlegungen zur ‚Aufklärung‘ als kultureller Praxis. Das achtzehnte Jahrhundert*, 2018, 42, H. 1, S. 11–29.

eingebunden. Wie Voltaire erwies sich auch Merkel als ein Medienprofi, der sich sehr erfolgreich als Schriftsteller und Intellektueller positioniert hat und wie dieser ein erstaunliches Vermögen durch seine Tätigkeit erwerben konnte. Im Folgenden möchte ich dies kurz und kursorisch anhand der drei für die Aufklärung konstitutiven Momente – Netzwerke, Medien, Ideen – erläutern.

- (1) Merkel und die Netzwerke der nordosteuropäischen Aufklärung
- (2) Merkel als Journalist und Medienunternehmer
- (3) Merkel und der Ideentransfer der Aufklärung

Merkel und die Netzwerke der nordosteuropäischen Aufklärung

Bei aller gesuchten Nähe zu den politischen Entscheidungsträgern sind die großen Werke der europäischen Aufklärung auch das Ergebnis von Exil- und Fluchtgeschichten: Aufklärer gingen dorthin, wo sie Publikations- und Wirkungsmöglichkeiten fanden, wo sie ihre Schriften veröffentlichen und die Zensur umgehen konnten und einen ausreichend lukrativen literarischen Markt vorfanden. Häufig waren sie Repressionen und Verfolgungen ausgesetzt und mussten ihre Heimat zwangsweise verlassen. Die erstaunliche Mobilität vieler Aufklärer entsprang halb dem Reiseideal der Aufklärung, halb der Notwendigkeit zur Flucht. Voltaire war im Laufe seines Lebens in fünf Staaten schriftstellerisch tätig: neben Frankreich in Holland, England, Preußen und der Schweiz. Die allermeisten Werke Voltaires konnten in Frankreich nicht erscheinen, sondern wurden in London, Amsterdam, Berlin oder direkt hinter der französischen Landesgrenze in Neufchâtel publiziert. Auch Merkel hat die livländische Heimat verlassen, um die *Letten* publik zu machen. Halb aus Vorsicht vor zu befürchtender Verfolgung, halb um sie an den Publikations- und Kulturzentren der deutschsprachigen Aufklärung – Leipzig, Weimar, Berlin, Kopenhagen, Altona, Hamburg – zu verbreiten.

Wie Voltaire, der sich als Kammerherr Friedrichs II. (1712–1786) von Preußen anstellen ließ und mit der russischen Zarin korrespondierte, suchte auch Merkel die Regierungsnähe zum Zweck der aufklärerischen Einflussnahme auf die Entscheidungsträger. Alle Buchpublikationen Merkels zur Frage der Leibeigenschaft in Livland und zur lettischen Volkskultur sind russischen Regenten oder Gouverneuren gewidmet: den russischen Generalgouverneuren Fürst Nikolai G. Repnin-Wolkonski (1778–1845) und Marchese Filippo Paulucci delle Roncole (1779–1849), den russischen Zaren Katharina II. (1729–1796) und Alexander I. Nur diese erschienen ihm mächtig genug, um die Herrschaft des grundbesitzenden Adels in den baltischen Provinzen ohne blutige Revolutionen oder Bauernaufstände

zu brechen: „Nur zum Throne wollen wir den Blick mit Hofnung erheben, und der Vorsehung danken, daß Liefland zu einem monarchischen Staate gehört. Nur in einem solchen ist es möglich, ohne blutige Erschütterungen den unterdrückenden Theil in seine Schranken zurück zu weisen und den unterdrückten aufzurichten. Ueberall war die unumschränkte Monarchie das Medium, durch welches die neuern Staaten zur bürgerlichen Freiheit übergiengen.“⁵

Merkel, der ab dem 13. Lebensjahr das Schulgeld für die Rigaer Domschule nicht mehr bezahlen konnte, hat sich weitgehend autodidaktisch gebildet. Eine besondere Rolle für seinen Weg zum Schriftsteller spielten aufklärerische Geselligkeitsformen und persönliche Netzwerke. Noch in Riga war dies der „Propheten-Clubb“, eine literarische Vereinigung aus Theaterschauspielern, Pastoren und Verwaltungsbeamten. Auch der Rektor der Rigaer Domschule Karl Gottlob Sonntag (1765–1827) war lebenslang ein besonderer Förderer Merkels.

Für die Veröffentlichung der *Letten* ging Merkel im Jahr 1796, im Alter von 26 Jahren, nach Leipzig. Er immatrikulierte sich hier an der Universität, wo er bemerkenswerter Weise als Angehöriger der polnischen Nation geführt wurde. Eine besondere Rolle als Vermittler spielte hier zuerst Johann Gottfried Seume (1763–1810), der Merkel mutmaßlich schon in Riga kennengelernt hatte und ihn nun in die Kreise der sächsischen und preußischen Aufklärung einführte.

Seume ist einer der interessantesten und bedeutendsten Literaten der deutschen Spätaufklärung. Selbst als Sohn eines sächsischen Bauern geboren und somit mit einem besonderen Gespür für die Thematik von Merkels *Letten*, schaffte er es durch Bildung, einen Studienplatz in Theologie an der Universität Leipzig zu bekommen. Im Alter von 18 Jahren wurde er von hessischen Soldatenwerbern ins Militär gezwungen und als Soldat an die britische Armee im Amerikanischen Unabhängigkeitskrieg verkauft. Nach der Rückkehr diente er gezwungenermaßen in der preußischen Armee konnte sich jedoch gegen Kautionsfreikaufen. Er schloss sein Studium in Leipzig ab, zog jedoch bald darauf – nun schon als Sekretär mit Offiziersrang – mit dem russischen General Graf Otto Heinrich von Igelström (1737–1823) nach Polen, um dort den polnischen Aufstand niederzuschlagen.

Als er in diesem Zusammenhang in den Jahren 1794/95 nach Riga kam, lernte Seume hier mutmaßlich auch schon Garlieb Merkel kennen. Über seinen Arbeitgeber, den Leipziger Verleger Göschen (1752–1828), vermittelte er die Publikation der beiden Erstlingswerke Merkels, *Die Letten* und den *Versuch über die Leibeigenschaft* bei Göschens ehemaligem Angestellten und nunmehrigen Verlagsbuchhändler Gräff (1766-?). Seume verfasste auch eine der ersten Rezensionen

⁵ Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*. Hg. v. Th. Taterka. Wedemark: Hirschheydt Verlag, 1998. S. 147.

der „Letten“⁶. Zudem nutzte Seume seine persönlichen Kontakte zu Netzwerknern der Aufklärung, um das Werk zu befördern, namentlich zu den beiden wohl bedeutendsten Netzwerknern der deutschen Aufklärung – Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719–1803) und Karl August Böttiger (1760–1835).

Der Halberstädter Domsekretär Gleim führte Korrespondenzen mit mehr als 500 Gelehrten und Schriftstellern und es gibt wohl kaum einen bekannten Aufklärer, der sein Haus nicht besucht hätte: Lessing, Mendelssohn, Klopstock, Wieland, Herder sind nur die bekanntesten. Heute ist das Gleim-Haus in Halberstadt bei Magdeburg ein Museum, in dem man sich darüber informieren kann.

Carl August Böttiger war Direktor des Weimarer Gymnasiums, vor allem aber Redakteur der wichtigsten Kulturzeitschriften dieser Jahre: Christoph Martin Wielands (1733–1813) *Neuem Teutschem Merkur*, dem *Journal des Luxus und der Moden* und der Zeitschrift *London und Paris*. Bei der wichtigsten deutschen Zeitung, Cottas *Augsburger Allgemeiner Zeitung* und bei einem der wichtigsten Rezensionsorgane der Zeit, der *Jenaer Allgemeinen Litteratur Zeitung*, war er zudem für den Bereich „Literatur und Kunst“ zuständig. Die Sammlung von Böttigers Korrespondenz mit mehr als 20.000 Briefen veranschaulicht dessen Bedeutung für die Netzwerke der Aufklärung. Merkel siedelte 1797 nach Weimar über und verkehrte seither regelmäßig mit Böttiger. Über Böttiger dürfte auch der Kontakt Merkels zu Wieland selbst, aber vor allem zu seinem Rigaer Landsmann Johann Gottfried Herder (1744–1803) zustande gekommen sein.⁷

Herders Rezension von Merkels zweitem Buch, dem *Versuch über Leibeigenschaft* von 1797 in den *Erfurter Nachrichten* war so etwas wie der Ritterschlag für den Autor und machte ihn in der deutschen Gelehrtenwelt bekannt. Herder hat hier bekanntlich das höchste Lob für Merkels Schrift ausgesprochen, dass man einem Aufklärer spenden kann: dass er nämlich nicht nur in der Gelehrtenwelt diskutiert worden sei, sondern dort praktisch wirksam geworden ist, wo es zählt – nämlich bei den gesellschaftlichen Herrschaftsträgern: „[Der Verfasser] hat das Elend der liefländischen Nation in der Leibeigenschaft so herzergreifend geschildert, daß – er nicht nur in Deutschland Beyfall und Lob erhalten, (eine sehr unbefriedigende Belohnung) sondern daß seine Schrift da, wo sie wirken sollte, schon Gutes gewirkt hat. Mehrere der wahren Edeln, sagt man, sollen gemeinschaftliche Beschlüsse genommen haben, denen die durchgreifenden Folgen zu wünschen sind, zur Ehre der Provinz, und zur Emporhebung der unterdrückten Menschheit.“⁸

6 Seume, Johann Gottfried. Über Garlieb Merkels „Die Letten vorzüglich in Liefeland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. (1798). In: Ders. *Werke in zwei Bänden*. Bd. 2. Hg. v. Jörg Drews unter Mitarbeit v. Sabine Kyora. Frankfurt a. M.: Deutscher Klassiker Verlag, 1993.

7 *Die Briefe Garlieb Helwig Merkels an Carl August Böttiger*. Hg. v. B. Maurach. Bern, Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1987. S. 280f.

Über Herder, vor allem aber über Böttiger wurden dann auch Merkels nächsten beiden Stationen vermittelt – in Kopenhagen und Berlin. Böttiger empfahl Merkel an den dänisch-deutschen Publizisten August Hennings (1746–1826), der ihm wiederum Ende 1797 die Stellung als Sekretär des dänischen Finanzministers Ernst Heinrich Schimmelmann (1747–1831) in Kopenhagen verschaffte. In seiner Zeitschrift *Genius der Zeit*, in dem später auch Beiträge Merkels erschienen, pries Hennings Merkels *Letten* 1797 in den höchsten Tönen, weil es mit Reformen wie der Aufhebung der Leibeigenschaft die wichtigsten Rezepte zur Verhinderung blutiger Umstürze angebe: „Diejenigen die von Aufklärung und Bildung unserer Zeitgenossen hohe Begriffe haben, mögen dieses Buch lesen. Diejenigen, die sich wundern, wie Revolutionen entstehen, und den Völkern Vorwürfe über Empörungen machen, mögen es lesen!“⁹

Hennings hatte bereits in der dänischen Reformperiode der Jahre 1770–1772 unter Johann Friedrich Struensee (1737–1772) gegen die Leibeigenschaft geschrieben. Nach Struensees Sturz flüchtete er zusammen mit dessen Bruder Carl August Struensee (1735–1804) nach Berlin. Nach der erneuten Rückkehr nach Kopenhagen wurde Hennings Kammersekretär des dänischen Finanzministers Ernst Heinrich von Schimmelmann und war zusammen mit diesem entscheidend daran beteiligt, dass Dänemark 1792 der erste europäische Staat wurde, der den Sklavenhandel unwiderruflich verbot (Dänemark gehörte damals durchaus noch zu den führenden europäischen Kolonialimperien mit Besitzungen in Afrika und in der Karibik).¹⁰ Mit seinen Zeitschriften wie dem *Schleswigschen Journal*, dem *Genius der Zeit* und den *Annalen der leidenden Menschheit* setzte sich Hennings für die Ziele der Französischen Revolution und die Abschaffung der Adelsprivilegien ein. Als Merkel nach kurzer Zeit Kopenhagen wieder verließ, reiste er zunächst nach Norddeutschland zu Hennings und dann – über dessen und Böttigers Kontakte vermittelt nach Berlin, um sich hier als Zeitschriftengründer und Publizist zu betätigen.

In Berlin waren es vor allem die Kreise um den Verleger Johann Daniel Sander (1759–1825) und mehr noch dessen Frau Sophie (1768–1828), die Merkel in die Geselligkeitszirkel der Berliner Spätaufklärung einführten. Hierzu zählten die Salons der beiden Sanders, die neben den Salons von Rahel Varnhagen von Ense (1771–1833) und Henriette Hertz (1746–1847) zu ständeübergreifenden städtischen Geselligkeitszentren wurden, an denen neben Ministern und städtischen Funktionsträgern auch Literaten und Künstler verkehrten – und die,

8 Herder, J.-G. Rezension „Hume’s and Rousseau’s Abhandlungen über den Urvertrag. Nebst einem Versuch über Leibeigenschaft, den Liefländischen Erbherren gewidmet von G. Merkel.“ In Ders. *Sämtliche Werke*. Hg. v. Bernhard Suphan. Hildesheim: Olms-Weidmann, 1967. S. 288.

9 Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Rußlands*. Frankfurt a. M. u. a.: Peter Lang, 1996. S. 114.

10 Mix, York-Gothart und Ahrend, Hinrich. Hgg. *Raynal – Herder – Merkel. Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*. S. 7–16: 9.

besonders bemerkenswert, sowohl beiden Geschlechtern offen standen (anders als die Freimaurerlogen) als auch konfessionsübergreifend lutherischen, calvinistischen und katholischen Christen ebenso wie jüdischen Intellektuellen.

Die Sanders waren als Verleger der beiden mit Abstand meistgelesenen Autoren der Zeit um 1800 – nicht Goethe und Schiller, sondern August Lafontaine (1758–1803) und August von Kotzebue (1761–1819) – zu Wohlstand gekommen und verfügten über beste Beziehungen in preußische Hofkreise. Mit Sander und August von Kotzebue lancierte Merkel seine eigenen sehr erfolgreichen Zeitschriftenprojekte.

Merkel wurde in Berlin Mitglied der „Gesellschaft der Freunde der Humanität“, die zu den wichtigsten Zentren spätaufklärerischer Geselligkeit zählte. Und Merkel trat der Freimaurerloge „Friedrich Wilhelm zur gekrönten Gerechtigkeit“ bei. Auf diese Kreise der reformorientierten städtischen Öffentlichkeit bezog sich der frühkonservative Publizist Friedrich von Gentz (1764–1832), als er im Jahr 1800 empört die politische Öffentlichkeit in der Preußischen Hauptstadt beschrieb: „Berlin ist der Sammelplatz aller unruhigen Köpfe, aller gefährlichen Neuerer von Deutschland, geworden. Was alle anderen Staaten von sich stoßen, (die Fichte, die Erhard, die Merkel, die Woltmann, die Schlegel, und hunderte ihres Gleichen) finden hier nicht bloß Zuflucht, sondern Protektion. Die ausgelassensten Revolutionsprediger ziehen frei und frech in den Caffeehäusern, auf den Promenaden, in den Freymaurer-Logen, in den Humanitätsgesellschaften, in hundert Clubbs und sogenannten Ressourcen herum.“¹¹ Es ist interessant zu sehen, wie hier aus der politischen Perspektive des Konservativen „Aufklärer“ und „Romantiker“ vereint sind, die sich ansonsten auf ästhetischem Gebiet bitter bekriegten.

Nachdem Merkel nach der preußischen Niederlage gegen Napoleon Bonaparte (1769–1821) im Oktober 1806 nach Riga zurückging, wurde er dort selbst zum Netzwerker der Aufklärung unter dem neuen Zaren Alexander I. Er korrespondierte hier mit August von Kotzebue, inzwischen Leiter des Theaters in Reval (Tallinn), Friedrich Maximilian (von) Klinger (1752–1831), Romanautor und Rektor der Universität Dorpat (Tartu) sowie weiteren Mitgliedern der St. Petersburger Akademie der Wissenschaften. Schließlich wurde Merkel selbst zum Förderer des bedeutendsten baltischen politischen Publizisten zwischen Aufklärung und Vormärz, Carl Gustav Jochmann (1789–1830), über den es auch zu Verbindungen zur republikanischen Schweizer Volksaufklärung um Heinrich Zschokke (1771–1848) kam: Bauernbefreiung, Volksaufklärung und Menschenrechtsdiskurs waren bei allen Unterschieden ein gesamteuropäisches Thema.

11 Friedrich Gentz, zit. n.: Wittichen, Paul. Das Preußische Kabinett und Friedrich von Gentz. Eine Denkschrift aus dem Jahre 1800. *Historische Zeitschrift*, 1902, 89, S. 263.

Alle diese Netzwerke können hier nur grob skizziert werden. Mit Dirk Sangmeisters gerade erschienener Edition der Merkel-Korrespondenz¹² lassen sie sich künftig weiter vertiefen.

Merkel als Journalist und Medienunternehmer

Voltaire war nicht nur ein bedeutender Denker der europäischen Aufklärung, sondern auch ein sehr erfolgreicher Aufklärungsunternehmer (auch darauf hat R. Darnton aufmerksam gemacht). Mit seinen Werken, aber auch seinen Berater- und Repräsentationsposten an den europäischen Höfen erwarb er sich ein beachtliches Einkommen (einer der Hauptgründe für die Feindschaft Rousseaus) und ein Schloss in Ferney am Genfer See. Garlieb Merkel hat sich zwar kein Schloss erschrieben, aber konnte aus den Erträgen seiner Schriftstellerei 1808 immerhin das Gut Depkinshof bei Riga erwerben.

Die bemerkenswerte und erstaunliche Aufstiegsgeschichte Garlieb Merkels vom verarmten Pastorensohn zu einem der erfolgreichsten Zeitschriftenherausgeber des deutschen Sprachraums und schließlich sogar Gutsbesitzer in Livland, wäre ohne den expandierenden Pressemarkt des 18. Jahrhunderts nicht denkbar gewesen. Merkel gelang damit etwas, was etwa noch dem berühmtesten deutschen Aufklärer, Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), nicht gelang: nämlich erfolgreich vom Schreiben und Publizieren zu leben. Besonders zwei Tendenzen auf dem Pressemarkt zählen dabei zu den Voraussetzungen von Merkels Aufstieg:

Erstens, die Ausweitung der Zielgruppen der Zeitschriften vom Gelehrten zur interessierten Öffentlichkeit, den sogenannten „gebildeten Ständen“ oder auch „allen Ständen“, die häufig in den Titeln der Zeitungen und Zeitschriften als Zielgruppe genannt werden. Damit verbunden war eine beschleunigte Expansion von Zeitschriftengründungen.¹³ Rund 90% der Zeitschriftengründungen des 18. Jahrhunderts finden in dessen letzten beiden Jahrzehnten statt. Insbesondere werden Fragen der Politik damit zunehmend zum Gegenstand der rasonnierenden Öffentlichkeit. Dies äußert sich nicht nur in der exponentiellen Zunahme des neuen Zeitschriftentypus der „Historisch-politischen Monatsschrift“, sondern auch in der Öffnung des Zeitschriftentypus der Kultur- und Literaturzeitschrift für politische Themen: so erschienen etwa in Wielands *Teutschem Merkur* regelmäßig Nachrichten und Reflexionen über die Französische Revolution. In der *Berlinischen Monatsschrift* (der wichtigsten Berliner Aufklärungszeitschrift, in der auch Kants

12 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Bd. I. Hg. v. Dirk Sangmeister in Zusammenarbeit mit Thomas Taterka u. Jörg Drews. Bremen: Edition Lumière, 2019.

13 Salzbrunn, Ingeborg. *Studien zum deutschen historischen Zeitschriftenwesen von der Göttinger Aufklärung bis zur Herausgabe der „Historischen Zeitschrift“* (1968).

Beantwortung der Frage *Was ist Aufklärung?*² erschien) wurden Übersetzungen der Pariser Parlamentsreden veröffentlicht, in Schlegels *Athenäum* dessen Abhandlung über den Republikanismus.

Hinzu kommt zweitens die zunehmend aktive staatliche Pressepolitik, also die Einsicht in die Notwendigkeit, die öffentliche Meinung als Faktor in die Regierungspolitik einzubeziehen. Die Presse ließ sich – auch wegen ihrer ökonomischen Bedeutung – nicht mehr nur durch Zensur und Verbote regulieren („repressive Pressepolitik“), sondern sollte zugleich „aktiv“ durch Lenkung, Beeinflussung und Propaganda genutzt werden. Als „Schulbücher zur Bildung der Nationen“, wie es in einem verwaltungsinternen Memorandum des preußischen Staatskanzlers Carl August Fürst von Hardenberg (1750–1822) hieß, gaben die Regierungen nun zunehmend eigene Staatszeitungen heraus.¹⁴ Die Tendenz zur aktiven Pressepolitik nahm dann vor allem angesichts der napoleonischen Herausforderung noch einmal zu und es wurden in allen größeren Staaten eigene Abteilungen zur Pressearbeit eingerichtet.

Durch diese beiden Tendenzen eröffnete der Pressemarkt erstmals Verdienstmöglichkeiten, die das Einkommen in traditionellen akademischen Berufen, also z.B. Universitätsprofessuren, weit überstiegen und es einer wachsenden Gruppe von Journalisten ermöglichte, von der Publizistik, und insbesondere der politischen Publizistik, zu leben. Erst jetzt bildet sich der neue Typus des modernen Journalisten heraus, der sich als mehr oder weniger freier Autor zwischen Literatur und Tagespresse bewegt.¹⁵

Garlieb Merkel gehört nicht nur als einer der herausragenden und bestverdienenen Vertreter zu diesem neuen Typus, sondern hat auch als einer der ersten die Selbstbezeichnung des „Zeitschriftstellers“ für diese Gruppe eingeführt.¹⁶ Merkel veröffentlichte Artikel in führenden Blättern wie dem *Teutschen Merkur*, Geschichte und Politik, dem Genius der Zeit oder Eunomia. Für die *Berlinischen Nachrichten von Staats- und gelehrten Sachen* (*Spencersche Zeitung*) verantwortete er ab 1802 die Sparte der Theaterkritik. Daneben gab eigene Literatur- und Unterhaltungszeitschriften heraus: ab 1801 die *Briefe an ein Frauenzimmer über die neuesten Produkte der schönen Literatur* (schon im Titel angezeigt die Anlehnung an Lessings Literaturbriefe) sowie ab 1803/4 zusammen mit August von Kotzebue *Ernst und Scherz / Der Freimüthige, oder Ernst und Scherz. Berlinische Zeitung für gebildete und unbefangene Leser* (beide beim Verleger Sander).

14 Memorandum v. Karl Julius Lange. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (GStA PK), I. HA Rep. 9, F 2a 1, Fasc. 22, Bl. 1 ff. Vgl. Hofmeister-Hunger, A. *Pressepolitik und Staatsreform. Die Institutionalisierung staatlicher Öffentlichkeitsarbeit bei Karl August von Hardenberg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.

15 Vgl. zum Folgenden: D'Aprile, Iwan-Michelangelo. *Die Erfindung der Zeitgeschichte. Geschichtsschreibung und Literatur zwischen Aufklärung und Vormärz*. Berlin: De Gruyter, 2013. S. 15-50.

16 Bosse, Heinrich. Vom Schreiben leben. Garlieb Merkel als Zeitschriftsteller. In: Elias, Otto-Hinrich. Hg. *Zwischen Aufklärung und baltischem Biedermeier. Elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminar 2002*. (Baltische Seminare, Bd. 12.) Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007. S. 211-255.

Nach dem Ende des Baseler Friedensjahrzehnts plante Merkel im Jahr 1806 zudem zusammen mit dem Kabinettssekretär Card Friedrich von Beyme (1765–1838) in Berlin die Gründung einer preußischen Staatszeitung unter dem Titel *Der Zuschauer*, die er dann, nach der Niederlage Preußens gegen Napoleon, mit dem russischen Generalgouverneur Paulucci ab 1807 in Riga herausgab. Wie Gentz bei Fürst von Metternich (1773–1859) wurde Merkel ab nun der wichtigste russische Pressearbeiter gegen Napoleon. *Der Zuschauer* erschien als Staatszeitung noch bis ins Jahr 1831 in Riga, daneben gab Merkel ab 1827 als zweite staatlich privilegierte Tageszeitung auch das *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland* (1827–1838) heraus.

Merkels journalistische Arbeiten und vor allem seine eigenen Zeitschriften und Zeitungsprojekte verschafften ihm schon bald ein beachtliches Einkommen: 500 Thaler für den Theaterartikel in der *Spencerschen Zeitung*, 600 Thaler für seine *Briefe an ein Frauenzimmer*, rund 1800 Thaler für den *Freimüthigen*. Bis zum Schluss machten die Einkünfte aus dem Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland mit 1000 Silberrubeln pro Jahr die Hälfte seines Gesamteinkommens aus – also genau so viel, wie ihm sein Gut einbrachte. Merkel zählte damit durchaus zu den Großverdienern auf dem neuen Pressemarkt. Vergleicht man seine Einkünfte etwa mit den durchschnittlichen Verdienstmöglichkeiten für im weiteren Sinn intellektuelle Arbeit, die zwischen 100 und 150 rt im Jahr für Hauslehrer bis zu 500 rt für mittlere Beamte lagen, kann man mit Fug und Recht feststellen, dass Merkel wie Voltaire sehr erfolgreich aus – meist guten – Ideen Geld gemacht hat.

Merkels Erfolg lässt sich nicht zuletzt darauf zurückführen, dass er mit seinen beiden wichtigsten Zeitschriftenprojekten – dem *Freimüthigen* und dem *Zuschauer* – sehr innovativ die bestehenden Gattungen von Aufklärungsperiodika zu einem neuen und sehr modernen Tageszeitungsformat zwischen Kultur, Politik und Unterhaltung verband. Alles, was für die „gebildeten Leser aller Stände anziehend seyn“ kann, macht Merkel ganz im Sinne moderner Zeitungen hier zu seinem Gegenstand: von Literatur, Musik und Kunst über Reisebeschreibungen und Nachrichten aus aller Welt sowie Landwirtschaft, Handel und Gewerbe bis hin zu Polizeinachrichten, Klatsch, Anekdoten und sogar schon Wetterberichte.¹⁷

Der von Merkel im Anschluss an Kant immer wieder formulierte aufklärerische Anspruch auf öffentliche Kritik geht dabei Hand in Hand mit dem Gebot zur Unterhaltung und der Popularität – notfalls auch der Propaganda, sofern diese mit den eigenen Interessen übereinstimmt. Alles soll in Merkels Zeitungen „so piquant und populär“ wie möglich dargestellt werden, um „mit Hülfe ausgezeichnete Mitarbeiter [...] eine Menge von Kenntnissen, Rügen und neuen Ideen ins

17 *Der Freimüthige, oder Ernst und Scherz. Berlinische Zeitung für gebildete und unbefangene Leser*. Hg. v. A. v. Kotzebue u. G. Merkel. Berlin 1803ff. Zit n. Bosse, Merkel als Zeitschriftsteller, S. 254.

Publicum“ zu werfen, wie es in einem seiner programmatischen Leitartikel heißt.¹⁸ Der Anspruch, gesellschaftliche Debatten anzustoßen mischte sich hier schon mit Frühformen des Unterhaltungs-, Boulevard- und Sensationsjournalismus, der keiner Polemik aus dem Weg geht, wenn nur genügend öffentliche Aufmerksamkeit damit erzielt wird: wie etwa dem berühmten *Beweis, daß Herr von Göthe kein Deutsch versteht*. Merkel und Kotzebue weisen hier Sprachfehler in Goethe-Texten nach und kommen zu dem Ergebnis, dass Goethe es zwar eigentlich besser verstehe, aber wohl der Meinung sei, „wenn er nur niese“, so müsse das Publikum „niederfallen und ihn anbeten.“ Die Satire ist nicht zufällig eine der bevorzugtesten Stilformen Merkels.¹⁹

Schon Merkel wusste wie heutige Marketingexperten, dass negative Aufmerksamkeit besser ist als gar keine Aufmerksamkeit und dass juristische Auseinandersetzungen und Verbote nicht zuletzt gut für's Geschäft sind. Stolz weist etwa Merkel in einem seiner Artikel darauf hin, dass es wohl noch kaum einen Schriftsteller gegeben hätte, der „eine größere und mannigfaltigere Menge an Feinden“ gehabt habe als er.²⁰ Zahlreich und noch nicht systematisch erschlossen sind Merkels juristische Auseinandersetzungen in den vielen Literaturprozessen dieser Zeit.

Polemik als Kritik, aber auch als Geschäft, praktische Wirksamkeit und größtmögliche öffentliche Verbreitung sind Merkmale, die alle Arbeiten des Journalisten und Zeitungsherausgebers Merkel von den frühen Veröffentlichungen gegen die Leibeigenschaft in Lettland über die literarischen und feuilletonistischen Arbeiten bis zu den Staatszeitungsprojekten in Berlin und Riga prägten. Nationsbildung und populärer Journalismus gehen bei ihm Hand in Hand. In seinem grundlegenden Nachwort zur Neuedition der *Letten* hat Thomas Taterka zurecht darauf hingewiesen, dass man auch Merkels Hauptwerk vor dem Hintergrund dieser grundsätzlich journalistischen, auf politische Wirkung, öffentliche Aufmerksamkeit und Popularität abzielenden Schreibweise Merkels verstehen muss.²¹

Merkel und der Ideentransfer der europäischen Aufklärung

Schließlich war Voltaire nicht zuletzt Merkels wichtigster Bezugsautor und blieb dies zeit seines Lebens: Merkels allererste schriftstellerische Arbeit, noch aus

18 Ebd. S. 254.

19 Zit. n.: Bosse, Merkel, als Zeitschriftsteller, S. 242. Vgl. a. Schmitz, R. Hg. *Die ästhetische Prügeley. Streitschriften der antiromantischen Bewegung*. Göttingen: Wallsrein, 1992.

20 Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer*. Berlin 1800ff. Zit. n. Bosse, Merkel als Zeitschriftsteller, S. 236.

21 Taterka, Thomas. Nachwort. In: Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Nach der Ausgabe Leipzig 1796 hg. v. Thomas Taterka. Wedemark: Hirschheydt, 1998. (Beiträge zur baltischen Geschichte, 17). S. 292-302.

den Diskussionen des Rigaer Prophetenclubs hervorgegangen, war eine Würdigung Voltaires. Merkels Bezugsautoren waren die Heroen der westeuropäischen Aufklärung – neben Voltaire vor allem Charles Montesquieu (1689–1755), Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), Denis Diderot (1713–1784) und Guillaume Raynal (1713–1796). Die Bedeutung und der durchschlagende Erfolg seiner Schrift über die Letten werden nur verständlich, wenn man dies berücksichtigt. Viele haben vor Merkel über das Problem der Leibeigenschaft geschrieben, aber erst durch ihn wird dieses Problem zu einem Skandalon, das mit grundlegenden zivilisatorischen Entwicklungen am Ende des 18. Jahrhunderts nicht mehr vereinbar erscheint.

Es sind vor allem zwei Argumentationsmodelle des westeuropäischen Aufklärungsdiskurses, die Merkel in Verbindung setzt und auf die Situation in Lettland anwendet.

Erstens wird das Problem der Leibeigenschaft von Merkel vor dem Hintergrund von Rousseaus Naturzustand, der französischen Erklärung der allgemeinen Menschenrechte und der Kolonialismus- und Sklavereikritik in Raynals und Diderots Bestseller der europäischen Aufklärung, der *Histoire de deux Indes* (1770), zu einer grundlegenden Humanitätsfrage. Merkels *Letten* enthalten seitenweise Paraphrasen der Sklavereikritik. Direkt an Rousseaus auf Selbstbestimmung beruhendes Gesellschaftsmodell aus dem *Contrat Social* (erster Satz: „Der Mensch ist frei geboren, doch überall liegt er in Ketten“) schließt seine zweite Abhandlung über die Leibeigenschaft in Livland von 1797 an.²² Erst vor diesem Hintergrund wird die Leibeigenschaft zum antiquierten oder zumindest nicht mehr fraglos haltbaren Modernisierungshindernis und Humanitätsproblem. Nun geht es nicht mehr um Verbesserungen innerhalb der auf Erbuntertänigkeit beruhenden Ökonomie – etwa durch Verweis auf wohlwollende Gutsbesitzer oder Verbesserungen der Lebensumstände der Leibeigenen –, sondern um das ganze System der Leibeigenschaft: „Die Leibeigenheit contrastirt zu sehr mit dem Geiste des Zeitalters [des „philosophischen Jahrhunderts“ wie es im Untertitel heißt] und einer gesunden Politik, als daß sie in irgend einem Staate länger, als unumgänglich nötig, geduldet werden sollte.“ [...] „Alle Denkenden verabscheuen sie als eine Herabwürdigung der Menschheit.“ schreibt Merkel in den *Letten* gleichsam in Vorwegnahme der beabsichtigten Wirkung seiner Schrift.²³

Zweitens überträgt Merkel aus der schottischen Aufklärung die mit James McPhersons (1736–1796) vermeintlich entdeckten, in Wahrheit aber weitgehend selbstgeschriebenen *Ossian*-Mythen einsetzende Diskussion über Volkspoese und Volksmythologie, die von Rousseau und Herder zu Theoremen

22 Vgl. Mix und Ahrend (Hgg.), Mix, York-Gothart und Ahrend, Hinrich (Hgg.). *Raynal - Herder - Merkel*, S. 9.

23 Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Nach der Ausgabe Leipzig 1796 hg. v. Thomas Taterka. Wedemark: Hirschheydt, 1998. S. 115.

der Kulturautonomie, des Kulturpluralismus und dem Selbstbestimmungsrecht der Völker weiterentwickelt wurde. McPhersons *Ossian*-Schriften und Herders geschichtsphilosophische Arbeiten gehören zu den wichtigsten Inspirationsquellen für Merckels Arbeiten zur lettischen Volksmythologie und Nationalkultur. Indem er die lettischen Volkssagen und Volkslieder auf eine Stufe mit der bereits im Aufklärungsdiskurs präsenten griechischen Mythologie, der schottischen oder skandinavischen Volksdichtungen, aber auch der inzwischen in Europa ebenfalls breit diskutierten indischen Literatur stellte, rückte er diese bewusst ins Zentrum des Aufklärungsdiskurses: „Hoffentlich wird dieser kleine Beytrag zu einer Zeit, da man der Dichtungen der Galen, Skandinavier, selbst der Hindu und Tahitier so unermüdet studiert, einige Teilnahme in Absicht auf die armen Letten Anspruch machen. Hätte man derer früher gewürdigt, – vielleicht wären ihre Fesseln nicht mehr“, weist er selbst in seiner Schrift über den Dichtungsgeist der Letten auf diesen Zusammenhang von Volkspoesie und Politik hin.²⁴

Erst diese zweite Argumentationslinie macht aus der sozialen Frage der Leibeigenschaft auch ein kulturelles und humanitäres Problem: die Unterdrückung einer ganzen, als einst blühend geschilderten lettischen Nation durch die deutschsprachige Adelschicht. Die Menschenrechtsfrage und die Frage nationaler Selbstbestimmung freier und gleicher Bürger, spätestens seit der Französischen Revolution als politische Grundprinzipien der Aufklärung untrennbar verbunden, werden so mit dem Kulturautonomiemodell Herders zu einem Argument, das insbesondere in Livland sofort augenfällig wurde, wo der Trennung zwischen Adelschicht und Bauern die kulturalisierenden Bezeichnungen von „Deutschen“ und „Undeutschen“ korrespondierten und die Situation sich so als ein innereuropäisches Kolonialverhältnis darstellte.

Zusammenfassend ließe sich festhalten: Wenn Garlieb Merkel als einer der Begründer der lettischen Nation gelten kann, dann im Rahmen des vornationalen und gesamteuropäischen Kommunikationsraumes der Aufklärung. Deren Netzwerke, deren Medien und deren Ideen waren nicht an die politischen oder konfessionellen Grenzen ihrer Zeit gebunden, sondern wirkten darüber hinaus. Nur so konnten Merckels Schriften entstehen und nur so konnten sie eine Wirkung erzielen, die tatsächlich, in welchem Ausmaß auch immer, zur Befreiung der livländischen Bauern und zur Begründung einer lettischen Nationalkultur beigetragen haben. Merkel schrieb als Bewohner Livlands, als Angehöriger der polnischen Nation in Leipzig, als dänischer Regierungsmitarbeiter, als preußischer Journalist

und als russischer Untertan, der vom Zaren und seinen Gouverneuren für seine Begründung der lettischen Nation protegiert und ausgezeichnet wurde.

Man darf die Aufklärung als gesamteuropäische Reformbewegung nicht idealisieren – wie gesagt handelt es sich im mittelosteuropäischen Raum zugleich immer noch und noch lange nach Merckels Wirken weitgehend um absolutistische und vordemokratische politische Verhältnisse. Und Merkel wie auch Voltaire sind zunächst historische Persönlichkeiten, die auf die Probleme und Herausforderungen ihrer Zeit und nicht der unseren geantwortet haben – mit den medialen Formaten, literarischen Formen und den Argumenten ihrer Zeit. Dies und ihre Wirkungsgeschichte zu rekonstruieren ist unsere Hauptaufgabe als HistorikerInnen und Literaturwissenschaftler. Zugleich kann die Erinnerung an sie durchaus auch zum Nachdenken über aktuelle Herausforderungen anregen.

24 Hoffentlich wird dieser kleine Beytrag zu einer Zeit, da man der Dichtungen der Galen, Skandinavier, selbst der Hindu und Tahitier so unermüdet studiert, einige Teilnahme in Absicht auf die armen Letten Anspruch machen. Hätte man derer früher gewürdigt, - vielleicht wären ihre Fesseln nicht mehr. In: Garlieb Merkel: Über Dichtergeist und Dichtung unter den Letten. *Der Neue Teutsche Merkur*. 1797, Bd. 2, 5. St., S. 29-49: 32.

Garlībs Merķelis un apgaismība

Kopsavilkums

Ja apgaismību saprot kā institucionālu, publicistisku jeb mediālu un diskursīvu praksi, kas pievērš sabiedrības uzmanību un padara nesaskaņas un pretrunas redzamas Eiropas kopējā komunikācijas telpā “garajā 18. gadsimtā”, Garlību Merķeli var uzskatīt par vienu no tās raksturīgiem pārstāvjiem. Savu sociālo reformu interesēs kā publicists un uzņēmējs viņš izmantoja transeuropeiskos informācijas tīklus, plašsaziņas līdzekļus un sabiedrības apriņķī esošās idejas. Viņš meklēja sabiedrību, kas pieņem politiskos lēmumus, Veimāras, Kopenhāģenas vai Sanktpēterburgas galmā, kā arī Leipcigas, Berlīnes un Rīgas pilsoniskajā vidē. Rietumeiropas apgaismības laikmeta diskursu un argumentācijas modeļus kā koloniālisma kritiku vai tautas kultūras atklāšanu viņš novatoros literatūras un publicistikas starpžanros un formās pielāgoja situācijai savā Baltijas dzimtenē. Ievadrakstā ir izklāstīti Garlība Merķeļa ideju galvenie pieturpunkti, diskursīvie lauki un konteksti.

1763. gadā Voltērs (*Voltaire*, 1694–1778) publicēja “Traktātu par toleranci” (*Traité sur la Tolérance*), vienu no slavenākajiem Eiropas apgaismības manifestiem. Šajā rakstā viņš ar skandalozu piemēru no tieslietām par nāvē iedzīto franču protestantu Žanu Kalā pievērš uzmanību cilvēka cieņu noniecinošajām sekām, ko Francijā raisa reliģiskā neiecietība, diskriminācija un citādi ticīgo vajāšana, un tāpēc Voltērs tiek uzskatīts par pirmo angažēta un proaktīva intelektuāļa prototipu: līdzās raksta publicēšanai Voltērs organizēja arī naudas vākšanu mirušā tuviniekiem, lai tiesātos pret skandalozo spriedumu, uzsāka mediju kampaņu, kurā Žana Kalā (*Calas*, 1698–1762) apcietināšanas atainojums drukas grafikās (slavenākā no tām ir Dancigas mākslinieka Daniela Hodovecka (*Chodowiecki*, 1726–1801) ilustrācija) tika izplatīts laikrakstos visā Eiropā, un ar rokrakstā rakstīto un no Parīzes izplatīto informatīvo izdevumu “Literārā sarakste” (*Correspondance littéraire*) vērsās pie tiem Eiropas firstu galmiem, kuri bija reformām gatavi. 1765. gadā Voltērs tik tiešām panāca Kalā juridisko rehabilitāciju, tomēr pagāja vēl 24 gadi, līdz 1787. gadā, tātad krietnu laiku Voltēra nāves, ar Versaļas tolerances ediktu tika atcelta hugenotu diskriminācija. Turklāt Voltēra

apcerējumam par toleranci ir ietekme arī vēl mūsdienās: 2015. gadā, pēc teroristu uzbrukumiem satīras žurnālam *Charlie Hebdo* Parīzē, “Traktāts par toleranci” kļuva par visvairāk pārdoto grāmatu Francijā, pārdodot pāri par 185 000 eksemplāru, – šādus pārdošanas skaitļus grāmata vēl nekad nebija sasniegusi.

1796. gadā Garlībs Merķelis publicēja apcerējumu “Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtenā beigās” (*Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*), kurā viņš dedzīgi apsūdzēja dzimtbūšanas apstākļus, kādos tolaik dzīvoja latvieši Vidzemē. Arī šajā gadījumā pagāja precīzi 24 gadi, līdz 1820. gadā Krievijas cars Aleksandrs I (1777–1825) ar likumu noteica dzimtbūšanas atcelšanu. Krievijas cars pateicās Merķelim par atbalstu dzimtbūšanas atcelšanā un latviešu atbrīvošanā no tās, piešķirot viņam mūža goda pensiju 300 sudraba rubļu apmērā, – tie bija laiki, kad Krievijas valdnieki vēl atbalstīja latviešu brīvību.

Paralēlei starp Voltēru kā, iespējams, pašu slavenāko Eiropas apgaismotāju un Garlību Merķeli nenoliedzami ir savas robežas. Tomēr tas tik un tā var palīdzēt pozicionēt Merķeļa rakstus par latviešiem Eiropas apgaismības kontekstā (faktiski jau 19. gadsimtā Merķelis tika godāts par “Vidzemes Voltēru”) ²⁵. Abiem autoriem kopīgā Eiropas apgaismības komunikācijas telpa veido ietvaru, kurā var saprast viņu darbus.

Nesen Roberts Darntons (*Darnton*), atsaucoties uz Parīzes grupu *philosophes*, definēja apgaismību kā intelektuāļu kustību, kas ne tik daudz attīstīja oriģinālas idejas, cik spēja no dažādām filozofiskām sistēmām izmantot to, kas viņu galvenajam uzstādījumam – sabiedrības reformām apgaismības izpratnē – izrādījās lietderīgs ²⁶. Grupa bija saistīta ar dažādiem institucionāliem un mediāliem mezglu punktiem (jo īpaši atzīmējami Parīzes saloni un svarīgākais apgaismības projekts – enciklopēdija par cilvēku zināšanu formām vairākos sējumos) un meklēja sabiedrotus starp apgaismotiem ministriem, amatpersonām un grāmatu tirgotājiem vai valdniekiem kā Prūsijas karalis Frīdrihs II (*Friedrich II.*, 1712–1786) un Krievijas cariene Katrīna II (*Katharina II.*, 1729–1796) – apgaismība ir kustība, kurā izpaužas Eiropas reformu absolūtisma laikmets, nevis modernās nacionālās valstis. Šādi definētas Parīzes apgaismības tīkli ir labi apgūti – tas ir paveikts ar lieliem digitalizācijas projektiem, kādus ir īstenojusi, piemēram, Stenfordas Universitāte “Franču apgaismības tīkli” (*Networks of the French Enlightenment*) vai Oksfordas Voltēra fonds (*Voltaire Foundation Oxford*) – “Apgaismības digitalizēšana” (*Digitizing the Enlightenment*). Darntona definīcijas priekšrocība – tā saskaņā ar apgaismības jēdzienu spēj summēt šajā grupā valdošo dažādo pozīciju plašo spektru (no Voltēra līdz Ruso), tomēr būtu jāizvērs arī citos Eiropas apgaismības kontekstos.

25 Taube, Arved v. “Der Livländische Voltaire”. *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 1969. [Lüneburg, 1968]. S. 27–32.

26 Darnton, Robert. *George Washingtons falsche Zähne oder noch einmal: Was ist Aufklärung?* München: Beck, 1997.

Attiecībā uz vācvalodīgo apgaismību to ir izdarījis, piemēram, Štefens Martuss (*Martus*). Martuss definē apgaismību nevis kā Kants, proti, kā “iziešan[ū] no nepilngadības, kurā cilvēks atrodas pats savas vainas dēļ” – šiem lielajiem atslēgas vārdiem viņa izpratnē vienmēr piemīt arī zināma reklāmas saukļa daba –, bet gan kā nepilngadības atklāšanu²⁷. Apgaismotāji nāca nevis ar sabiedrības problēmu risinājumiem, bet gan veidoja sabiedrību, kurā vispār kļuva iespējams vērst uzmanību uz problēmsituācijām. Tam apgaismotāji galvenokārt izmantoja 18. gadsimta jaunos medijus (no morāliskiem nedēļrakstiem līdz politiskai avīzei) un ļoti bieži paši strādāja valdības vai pārvaldības amatos. Galmus un pilsētu rātes Martuss redz kā svarīgākos apgaismības, kas uztverama galvenokārt kā reformu prakse un mazāk kā ideoloģija, centrus²⁸. Uz šā fona tad arī var konstatēt dažādas pārbīdes apgaismības reģionālajās izpausmēs: Centrālajā un Austrumeiropā, piemēram, absolūtisma dēļ, kas iesniedzās vēl tālu 19. gadsimtā. Ar Darntona un Martusa definīcijām apgaismību iespējams tvērt kā institucionāli un mediāli diskursīvu ansambli, kurā darbojās kā Voltērs, tā Merķelis.

Kā Voltērs ar “Traktātu par toleranci”, tā Merķelis ar saviem rakstiem mērķēja uz praktiskām reformām un netaisnības likvidēšanu. Tāpat kā Voltērs, arī Merķelis vērsās pie valdniekiem, kas bija gatavi reformām un kuros viņš cerēja atrast vienīgos, pietiekami ietekmīgos sabiedrotos cīņā pret šiem netaisnīgajiem apstākļiem. Tāpat kā Voltērs, arī Merķelis šajā nolūkā bija iesaistījies tīklojumā jeb grupā, viņa gadījumā tā bija Ziemeļeiropas rakstnieku, redaktoru, izdevēju, mācītāju, skolotāju un ministru grupa, kā arī dažādas apgaismības zīmē veidotas saviesīguma formas. Tāpat kā Voltērs, arī Merķelis izrādījās esam mediju profesionālis, kas kā rakstnieks un intelektuālis sevi sekmīgi pozicionēja, spējot ar savu darbību iegūt apbrīnojamu mantisko īpašumu. Turpinājumā vēlos to ilustrēt ar trim apgaismībai konstitutīviem aspektiem: tīkliem, medijiem, idejām: (1) Merķelis un Ziemeļeiropas apgaismības tīkli; (2) Merķelis kā žurnālists un mediju uzņēmējs; (3) Merķelis un apgaismības ideju transfērs.

Merķelis un Ziemeļeiropas apgaismības tīkli

Par spīti vēlmei tuvināties politikas veidotājiem, Eiropas apgaismības lielie darbi ir arī trimdas un bēgšanas stāstu rezultāts: apgaismotāji devās turp, kur tie atrada publicēšanās un darbošanās iespējas, kur viņi varēja izdot savus darbus, apiet cenzūru un atrast pietiekami ienesīgu literatūras tirgu. Bieži viņi bija pakļauti

27 Martus, Steffen. *Aufklärung. Das deutsche 18. Jahrhundert - ein Epochenbild*. Berlin: Rowohlt Verlag, 2015.

28 Par reformprakses jeb prakseoloģisko pieeju apgaismības laikmeta pētniecībā skatīt arī: Stockhorst, Stefanie. *Doing Enlightenment. Forschungsprogrammatische Überlegungen zur 'Aufklärung' als kultureller Praxis. Das achtzehnte Jahrhundert*, 2018, 42, H. 1, S. 11-29.

represijām un izsekošanai, un tiem bija piespiedu kārtā jāpamet sava dzimtene. Daudzu apgaismotāju apbrīnojamā mobilitāte daļēji izrietēja no apgaismības ceļošanas ideāla, daļēji – no nepieciešamības doties bēgļu gaitās. Voltērs savas dzīves laikā kā rakstnieks darbojās piecās valstīs: līdzās Francijai arī Holandē, Anglijā, Prūsijā un Šveicē. Lielākā daļa Voltēra darbu nevarēja iznākt Francijā, toties tika publicēti Londonā, Amsterdamā, Berlīnē vai uzreiz aiz Francijas teritoriālās robežas – Nefšatelē (*Neufchâtel*). Arī Merķelis pameta dzimteni Vidzemē, lai “Latviešus” darītu sabiedrībai pieejamus. Daļēji aiz piesardzības par draudošo vajāšanu, daļēji, lai tos izplatītu vācvalodīgās apgaismības izdošanas un kultūras centros – Leipcigā, Veimārā, Berlīnē, Kopenhāgenā, Altonā, Hamburgā.

Tāpat kā Voltērs, kas ļāva sevi iecelt par Prūsijas karaļa Frīdriha II kambarkungu un sarakstījās ar Krievijas carieni, arī Merķelis mēģināja tuvināties valdošajām aprindām nolūkā palielināt apgaismības ietekmi uz lēmumu pieņēmējiem. Visas Merķeļa grāmatu publikācijas par dzimtbūšanas jautājumu Vidzemē un latviešu tautas kultūru ir veltītas Krievijas valdniekiem vai gubernatoriem: krievu ģenerāl-gubernatoram kņazam Nikolajam G. Repņinam-Volkonskim (*Repnin-Wolkonski*, 1778–1845) un marķīzam Filipo Paulučī (*Paulucci*, 1779–1849), Krievijas carienei Katrīnai II un caram Aleksandram I (*Alexander I.*, 1777–1825). Tikai tie viņam šķita gana ietekmīgi, lai lauztu dižciltīgo zemes īpašnieku varu Baltijas provincēs bez asiņainām revolūcijām vai zemnieku nemieriem: *Nur zum Throne wollen wir den Blick mit Hofnung erheben, und der Vorsehung danken, daß Liefland zu einem monarchischen Staate gehört. Nur in einem solchen ist es möglich, ohne blutige Erschütterungen den unterdrückenden Theil in seine Schranken zurück zu weisen und den unterdrückten aufzurichten. Ueberall war die unumschränkte Monarchie das Medium, durch welches die neuern Staaten zur bürgerlichen Freiheit übergiengen.*²⁹

Merķelis, kas no trīspadsmitā dzīves gada vairs nevarēja samaksāt skolas naudu par Rīgas Domskolū, galvenokārt izglītojās pašmācībā. Īpašu lomu viņa ceļā uz rakstnieka karjeru spēlēja apgaismības iedvesmotas saviesīguma formas un personīgie tīkli. Rīgā tas bija Praviešu klubs, literāra aktieru, mācītāju un pārvaldes ierēdņu apvienība. Arī Rīgas Domskolas rektors Karls Gotlobs Zontāgs (*Sonntag*, 1765–1827) visu mūžu bija īpašs Merķeļa atbalstītājs.

Lai publicētu “Latviešus”, Merķelis 1796. gadā, būdams 26 gadus vecs, devās uz Leipcigu. Viņš interesantā kārtā tika reģistrēts turienes universitātē kā piederīgs poļu nācijai. Īpaša loma kā starpniekam šeit pirmkārt bija Johanam Gotfrīdam

29 Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*. Hg. v. Th. Taterka (1998). S. 147. Citāts atstāts oriģinālā ar nolūku – pievērsām lasītāju uzmanību faktam, ka joprojām nav (!) pilna Garliba Merķeļa darba “Latvieši” tulkojuma. Arī šī Dr. D'Apriles izraudzītā rindkopa ir lasāma tikai vācu oriģinālā, tās tulkojums: “Mēs tikai vēlamies pacelt acis uz troni cerībā un pateikties Providencei, ka Vidzeme pieder monarhijai. Tikai tādā gadījumā ir iespējams bez asins izliešanas apspiestajiem norādīt ceļu atpakaļ viņiem paredzētajās robežās un viņus pacelt. Tieši neierobežota monarhija visur bija tas līdzeklis, ar kura palīdzību atjaunotās valstis sasniedza pilsonisko brīvību.” – *Krājuma zinātniskā redaktore Māra Grudule*.

Zeimem (*Seume*, 1763–1810), kas ar Merķeli, domājams, bija iepazinies jau Rīgā un nu ievada viņu Saksijas un Prūsijas apgaismotāju aprindās.

Zeume ir viens no interesantākajiem un nozīmīgākajiem vācu vēlinās apgaismības literātiem. Zeumem, kas bija dzimis Saksijas zemnieku ģimenē, piemita īpaša intuīcija attiecībā uz Merķeļa “Latviešu” tematiku. Pateicoties pūliņiem paša izglītības labā, viņš bija spējis iegūt studiju vietu Leipcigas Universitātē. Astonpadsmit gadu vecumā Hesēnē viņu kā rekrūti piespieda iestāties armijā, un kā karavīrs viņš tika pārdots britu armijai, lai dotos Amerikas Neatkarības karā. Pēc atgriešanās viņš piespiedu kārtā kalpoja Prūsijas armijā, tomēr viņam izdevās izpirkt savu brīvību pret drošības naudu. Viņš pabeidza studijas Leipcigā un drīz pēc tam – nu jau kā sekretārs virsnieka rangā – kopā ar krievu ģenerāli grāfu Oto Heinrihu fon Īgelstrēmu (*Igelström*, 1737–1823) devās uz Poliju, lai tur apslāpētu poļu sacelšanos.

Kad saistībā ar šiem notikumiem 1794./1795. gadā Zeume ieradās Rīgā, viņš, domājams, šeit iepazinās arī ar Garlību Merķeli. Ar sava darbadevēja, Leipcigas izdevēja Gešena (*Göschel*, 1752–1828) starpniecību viņš gādāja, lai abi Merķeļa pirmie darbi, proti, “Latvieši” un “Apcerējums par dzimtbūšanu” (*Versuch über die Leibeigenschaft*), nokļūtu Gešena kādreizējā darbinieka un toreizējā izdevēja un grāmattirgotāja Grefa (*Gräff*, 1766–?) rokās. Zeume uzrakstīja arī vienu no pirmajām recenzijām³⁰ par “Latviešiem”. Turklāt, lai popularizētu šo darbu, Zeime izmantoja savus personīgos kontaktus ar apgaismības tiklu veidotājiem, proti, viņš vērsās, iespējams, pie nozīmīgākajiem vācu apgaismības tīkla veidotājiem Vilhelma Ludviga Gleima (*Gleim*, 1719–1803) un Karla Augusta Betigera (*Böttiger*, 1760–1835).

Halberštates doma sekretārs Gleims sarakstījis ar vairāk nekā piecīsimt mācītiem vīriem un rakstniekiem, un diez vai atradīsies kāds pazīstams apgaismotājs, kurš nebūtu bijis viesis viņa mājās, – Lesings, Mendelszons, Klopštoks, Vīlands, Herders ir tikai paši zināmākie viņu vidū. Šodien Gleima namā (*Gleim-Haus*) Halberštātē netālu no Magdeburgas ir muzejs, kurā par to var smelties informāciju.

Karls Augusts Betigers bija Veimāras ģimnāzijas direktors, tomēr galvenokārt pieminams kā šo gadu svarīgāko kultūras laikrakstu redaktors – Kristofa Mārtina Vīlanda (*Wieland*, 1733–1813) laikrakstā *Neuer Teutscher Merkur*, žurnālā *Journal des Luxus und der Moden* un arī laikrakstā *London und Paris*. Turklāt svarīgākajā vācu avīzē, proti, Kotas (*Cotta*) *Augsburger Allgemeine Zeitung* un vienā no svarīgākajiem tā laika recenziju izdevumiem *Jenaer Allgemeine Litteratur Zeitung* viņš bija atbildīgs par literatūras un mākslas sadaļu. Betigera korespondences krājums ar vairāk nekā 20 000 vēstuļu demonstrē viņa nozīmi apgaismības tīklos. Merķelis 1797. gadā pārcēlās uz Veimāru un kopš tā laika regulāri satikās ar Betigeru. Ar Betigera

30 Seume, Johann Gottfried. Über Garlieb Merkels “Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. [1798]. In: Ders. *Werke in zwei Bänden*. Bd. 2. Hg. v. Jörg Drews unter Mitarbeit v. Sabine Kyora. Frankfurt a. M.: Deutscher Klassiker Verlag, 1993.

starpniecību, domājams, izveidojās arī Merķeļa kontakts ar pašu Vīlandu, bet galvenokārt jau ar Rīgā dzīvojušo Johanu Gotfrīdu Herderu (*Herder*, 1744–1803)³¹.

Herdera recenzija par Merķeļa otro grāmatu, 1797. gadā iznākušo “Apcerējumu par dzimtbūšanu”, kas tika publicēta laikrakstā *Erfurter Nachrichten*, bija pielīdzināma autora iecelšanai bruņinieka kārtā un darīja viņu pazīstamu izglītoto pasaulē. Herders, kā zināms, recenzijā par Merķeļa darbu bija izteicis lielāko uzslavu, kādu vien iespējams dāvēt apgaismotājam, proti, ka par viņu ticis diskutēts ne tikai izglītoto aprindu pasaulē, bet viņš ir atstājis praktisku ietekmi arī tur, kur tam no tiesas ir svars, – to aprindu vidū, kuru rokās ir vara pār sabiedrību: “[Autors] ir tik sirdi aizgrābjošs attēlojis vidzemnieku nācijas [pamatiedzīvotāju] postu dzimtbūšanas dēļ, ka piekrišanu un uzslavas viņš ir guvis ne tikai Vācijā (kas kā atalgojums nevar būt apmierinošs), bet viņa darbs tur, kur tam vajadzēja atstāt ietekmi, jau spējis nest labu. Vairāki patiesi dižciltīgie, kā stāsta, esot pieņēmuši kopējus lēmumus, kas ļauj vēlēties sekas ar tālejošu iedarbību, par godu provincei un apspiestās cilvēces pacelšanai augšup.”³²

Ar Herdera, bet galvenokārt jau ar Betigera starpniecību Merķelis nonāca savās nākamajās pieturvietās – Kopenhāgenā un Berlīnē. Betigers rekomendēja Merķeli dāņu-vācu publicistam Augustam Henningsam (*Hennings*, 1744–1826), kas viņam savukārt 1797. gadā izkārtoja sekretāra amatu pie Dānijas finanšu ministra Ernsta Heinriha Šimelmaņa (*Schimmelmann*, 1747–1831) Kopenhāgenā. Savā laikrakstā *Genius der Zeit*, kurā vēlāk tika iespiesti arī Merķeļa apcerējumi, Hennings 1797. gadā augstos toņos slavēja Merķeļa “Latviešus”, jo tie ar reformām kā dzimtbūšanas atcelšana sniedzot svarīgākās receptes asiņainu apvērsumu novēršanai: “Lai tie, kas ir augstās domās par mūsu laikabiedru apgaismības un izglītības līmeni, izlasa šo grāmatu. Lai tie, kas brīnās, kā rodas revolūcijas, un pārmet tautām tās izmisumu, izlasa to!”³³

Hennings pret dzimtbūšanu bija rakstījis jau Johana Frīdriha Štrūenzē (*Struensee*, 1737–1772) paspārnē Dānijā īstenoto reformu laikā no 1770. līdz

31 *Die Briefe Garlieb Helwig Merkels an Carl August Böttiger*. Hg. v. Bernd Maurach. Bern, Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1987. S. 280f.

32 [Der Verfasser] hat das Elend der liefländischen Nation in der Leibeigenschaft so herzergreifend geschildert, daß - er nicht nur in Deutschland Beyfall und Lob erhalten, (eine sehr unbefriedigende Belohnung) sondern daß seine Schrift da, wo sie wirken sollte, schon Gutes gewirkt hat. Mehrere der wahren Edeln, sagt man, sollen gemeinschaftliche Beschlüsse genommen haben, denen die durchgreifenden Folgen zu wünschen sind, zur Ehre der Provinz, und zur Emporhebung der unterdrückten Menschheit. In: Herder, Johann-Gottfried. Rezension “Hume’s and Rousseau’s Abhandlungen über den Urvertrag. Nebst einem Versuch über Leibeigenschaft, den Liefländischen Erbherren gewidmet von G. Merkel”. In: Ders. *Sämtliche Werke*. Hg. v. Bernhard Suphan. Hildesheim: Olms-Weidmann, 1967. S. 288.

33 *Diejenigen die von Aufklärung und Bildung unserer Zeitgenossen hohe Begriffe haben, mögen dieses Buch lesen. Diejenigen, die sich wundern, wie Revolutionen entstehen, und den Völkern Vorwürfe über Empörungen machen, mögen es lesen!* In: Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Rußlands*. Frankfurt a. M. u. a.: Peter Lang, 1996. S. 114.

1772. gadam. Pēc Štrūenzē gāšanas viņš kopā ar brāli Karlu Augustu Štrūenzē (*Struensee*, 1735–1804) aizbēga uz Berlīni. Vēlāk atkal atgriežoties Kopenhāgenā, Hennings kļuva par Dānijas finanšu ministra Ernsta Heinriha fon Šimelmaņa kambarsekretāru un kopā ar viņu izšķirīgi iesaistījās tajā, lai Dānija 1792. gadā kļūtu par pirmo Eiropas valsti, kas neatsaucami aizliedza vergu tirdzniecību (Dānija tolaik bija viena no visnotaļ vadošajām Eiropas koloniālajām impērijām ar īpašumiem Āfrikā un Karību jūrā)³⁴. Savos laikrakstos *Schlewsigsches Journal*, *Genius der Zeit* un *Annalen der leidenden Menschheit* Hennings iestājās par Franču revolūcijas mērķiem un aristokrātijas privilēģiju atcelšanu. Kad Merķelis pēc īsa laika atkal pameta Kopenhāgenu, viņš vispirms devās uz Ziemeļvāciju pie Henningsa un tad ar viņa un Betigera kontaktu starpniecību – uz Berlīni, lai darbotos tur kā laikrakstu dibinātājs un publicists.

Berlīnē tās bija galvenokārt aprindas, kas pulcējās ap izdevēju Johanu Danielu Zanderu (*Sander*, 1759–1825) un jo īpaši – viņa sievu Sofiju (*Sander*, 1768–1828), kas Merķeli ievada Berlīnes vēlīnās apgaismības saviesīgajā lokā. Tajā iekļāvās abu Zanderu saloni, kas līdzās Raheles Farnhāgenas fon Enzes (*Varnhagen von Ense*, 1771–1833) un Henrietes Hercas (*Hertz*, 1746–1847) saloniem kļuva par pilsētas saviesīgajiem centriem, kas aptvēra visdažādākās sabiedrības kārtas un kuros līdzās ministriem un pilsētas amatpersonām apgrozījās arī literāti un mākslinieki, un kas – šis fakts pelna īpašu ievēribu – bija atvērti kā abiem dzimumiem (atšķirībā no brīvmūrnieku ložām), tā arī konfesijām – gan luterāņu, kalvinistu un katoļu kristiešiem, gan arī ebreju intelektuāļiem.

Zanderi kā abu ap 1800. gadu visvairāk lasīto autoru – ne Gētes, ne Šillera, bet gan Augusta Lafontēna (*Lafontaine*, 1758–1803) un Augusta fon Kocebū (*von Kotzebue*, 1761–1819) – izdevēji bija tikuši pie labklājības un nodibinājuši vislabākās attiecības ar Prūsijas galma aprindām. Kopā ar Zanderu un Kocebū Merķelis uzsāka pats savus ļoti veiksmīgos laikrakstu projektus, kas tiks aplūkoti turpmāk.

Merķelis Berlīnē kļuva par Cilvēces draugu biedrības (*Gesellschaft der Freunde der Humanität*) biedru, kas bija viens no svarīgākajiem apgaismības saviesīgajiem centriem. Tāpat Merķelis iestājās brīvmūrnieku ložā “Frīdriha Vilhelma kronētā taisnība” (*Friedrich Wilhelm zur gekrönten Gerechtigkeit*). Agrīni konservatīvais publicists Frīdrihs fon Gencs (*von Gentz*, 1764–1832) piesauc šīs uz reformām orientētās pilsētas sabiedriskās aprindas, kad viņš 1800. gadā sašutumā raksta par Prūsijas galvaspilsētas politisko vidi: “Berlīne ir kļuvusi par visu Vācijas nemierīgo prātu, visu bīstamo atjauninātāju pulcēšanās vietu. Ko citas valstis no sevis atgrūž (Fihthes, Erhardus, Merķeļus, Voltmanus, Šlēgeļus un simtiem viņiem līdzīgo), šeit rod ne tikai patvērumu, bet arī aizsardzību. Revolūcijas sprediķotāji augstākajā

34 Mix, York-Gothart und Ahrend, Hinrich. Hgg. *Raynal – Herder – Merkel. Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017. S. 7-16: 9.

izlaidības pakāpē brīvi un bezkaunīgi staigā no kafijas nama uz kafijas namu, pa promenādēm, iegriežas brīvmūrnieku ložās, humanitātes biedrībās, simt klubos un tā dēvētajos resursos.”³⁵ Interesanti, ka no konservatīvā spārna pārstāvja viedokļa tiek apvienoti “apgaismotāji” un “romantiķi”, lai gan citādi tie viens otru skarbi apkaroja estētiskas jautājumos.

Kad Merķelis pēc Prūsijas sakāves pret Napoleonu Bonapartu (*Napoleon Bonaparte*, 1769–1821) 1806. gadā devās atpakaļ uz Rīgu, viņš tur jaunā cara Aleksandra I valdīšanas laikā pats kļuva par apgaismības tīklu veidotāju. Tur viņš sarakstījās ar Augustu fon Kocebū, kas pa to laiku bija kļuvis par teātra direktoru Rēvelē, Frīdrihu Maksimiliānu fon Klingeru (*von Klinger*, 1752–1831), romānu autoru un Tērbatas Universitātes rektoru, kā arī ar Sanktpēterburgas Zinātņu akadēmijas locekļiem. Visbeidzot Merķelis pats kļuva par nozīmīgākā Baltijas politiskā publicista – laikā starp apgaismību un 1848. gada marta revolūciju – Karla Gustava Johmana (*Jochmann*, 1789–1830) sekmētāju, ar kura starpniecību izveidojās arī saites ar republikānisko Šveices tautas apgaismību un Heinrihu Čoki (*Zschokke*, 1771–1848): zemnieku brīvlaišana, tautas apgaismība un cilvēktiesību diskurss, par spīti visām atšķirībām, bija Eiropas kopējās tēmas.

Visus šos tīklus šeit var ieskicēt tikai pavisam īsi. Līdz ar Dirka Zangmeistera (*Sangmeister*) zinātniski rediģēto un nesen iznākušo Merķeļa korespondenci³⁶ tos nākotnē būs iespējams vēl vairāk padziļināt.

Merķelis kā žurnālists un mediju uzņēmējs

Voltērs bija ne tikai nozīmīgs Eiropas apgaismības domātājs, bet arī ļoti veiksmīgs apgaismības uzņēmējs (arī uz to ir norādījis Roberts Darntons). Ar saviem darbiem, bet arī padomnieka un reprezentatīvos posteņos Eiropas galmos viņš bija ieguvis ievērojamus ieņēmumus (kas Ruso kalpoja par vienu no galvenajiem naida iemesliem) un pili Fernē (*Ferney*) pie Ženēvas ezera. Garlībs Merķelis gan nekādu pili sev nespēja iegūt, tomēr, pateicoties ienākumiem no rakstniecības, 1808. gadā viņam bija pa kabatai Pierīgas Depkina muižiņas iegāde.

35 *Berlin ist der Sammelplatz aller unruhigen Köpfe, aller gefährlichen Neuerer von Deutschland, geworden. Was alle anderen Staaten von sich stoßen, (die Fichte, die Erhard, die Merkel, die Woltmann, die Schlegel, und hunderte ihres Gleichen) finden hier nicht bloß Zuflucht, sondern Protektion. Die ausgelassensten Revolutionsprediger ziehen frei und frech in den Caffeehäusern, auf den Promenaden, in den Freymaurer-Logen, in den Humanitätsgesellschaften, in hundert Clubbs und sogenannten Ressourcen herum.* In: Friedrich Gentz, citēts pēc: Wittichen, Paul. Das Preußische Kabinett und Friedrich von Gentz. Eine Denkschrift aus dem Jahre 1800. *Historische Zeitschrift*, 1902, 89, S. 263.

36 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Bd. I. Hg. v. Dirk Sangmeister in Zusammenarbeit mit Thomas Taterka u. Jörg Drews (†). Bremen: Edition Lumière, 2019.

Garlība Merķeļa ievērojamais un apbrīnojams panākumu ceļš no nabadzīga mācītāja dēla līdz vienam no veiksmīgākajiem laikrakstu izdevējiem vācu valodas telpā un galu galā arī līdz muižas īpašniekam Vidzemē nebūtu iedomājams bez 18. gadsimtā strauji augošā preses tirgus. Merķelim tādējādi izdevās tas, kas, piemēram, pašam slavenākajam vācu apgaismotājam Gotholdam Efraimam Lesingam (*Lessing*, 1729–1781) vēl nebija pa spēkam, proti, sekmīgi pārtikt no rakstīšanas un publicēšanas. Merķeļa augšupceļa priekšnosacījumiem te pieskaitāmas īpaši divas preses tirgus tendences. Pirmkārt, laikrakstu mērķgrupu paplašināšana no akadēmiski izglītotām aprindām uz ieinteresētu plašāku sabiedrību, tā dēvētajām izglītotajām aprindām, bet arī visām sabiedrības kārtām, kas bieži vien nosauktas par mērķgrupu avīžu un laikrakstu nosaukumos³⁷. Ar to bija saistīta dažādu laikrakstu rašanās paātrināta ekspansija. Aptuveni 90% no 18. gadsimtā dibinātajiem laikrakstiem iekrīt tā abās pēdējās desmitgadēs. It īpaši politiskie jautājumi tādējādi arvien vairāk kļūst par neapmierinātās sabiedrības priekšmetu. Tas izpaužas ne tikai jauna laikraksta tipa – vēsturiski politiska mēnešraksta – eksponenciālā pieaugumā, bet arī kultūras un literatūras laikrakstu atvēršana politiskām tēmām: tā Vīlanda laikrakstā *Teutscher Merkur* regulāri tika publicētas ziņas un pārdomas par Franču revolūciju. Laikrakstā *Berlinische Monatsschrift* (tas bija svarīgākais Berlīnes apgaismības laikraksts, kurā iznāca arī Kanta publikācija – atbilde uz jautājumu “Kas ir apgaismība?” (*Was ist Aufklärung*)) tika publicēti Parīzes parlamenta runu tulkojumi, Šlēģeļa laikrakstā *Athenäum* tika nodrukāts viņa apcerējums par republikānismu.

Otrkārt, šeit jāpievieno arvien aktīvākā valsts preses politika, t. i., izpratne par nepieciešamību iekļaut sabiedrisko domu kā faktoru valdības politikā. Presi vairs nevarēja regulēt – arī tās ekonomiskās nozīmes dēļ – ar cenzūru un aizliegumiem (“represīvu preses politiku”), bet tajā pašā laikā tā būtu “aktīvi” jāizmanto, pielietojot kontroli, ietekmēšanu un propagandu. Kā “skolas grāmatas nāciju izglītošanai”, kā minēts vienā no Prūsijas valsts kanclera Karla Augusta firsta fon Hardenberga (*von Hardenberg*, 1750–1822) iekšējiem administratīvajiem memorandiem, valdības nu arvien vairāk izdeva pašas savas valsts avīzes³⁸. Turpmāk – galvenokārt Napoleona mestā izaicinājuma dēļ – vēl vairāk pieauga tendence aktīvi veidot preses politiku, un visās lielākajās valstīs tika nodibinātas savas preses darba nodaļas.

Pateicoties šīm tendencēm, preses tirgus pirmo reizi pavēra peļņas iespējas, kas ievērojami pārsniedza ienākumus no tradicionālajām akadēmiskajām profesijām,

piemēram, universitātes profesūras, un darīja iespējamu arvien pieaugošajai žurnālistu grupai pārtikt no publicistikas un it īpaši no politiskās publicistikas. Tikai tagad parādās jauna veida mūsdienu žurnālists, kas kā vairāk vai mazāk brīvs autors kursē starp literatūru un dienas presi³⁹.

Garlībs Merķelis ne tikai piederēja pie jaunā tipa kā viens no izcilākajiem un vislabāk apmaksātajiem šā aroda pārstāvjiem, bet arī bija viens no pirmajiem, kas ieviesa šīs grupas pašapzīmējumu “laikrakstnieks” (*Zeitschriftsteller*)⁴⁰. Merķelis publicēja rakstus vadošajos izdevumos, piemēram, *Teutscher Merkur*, *Geschichte und Politik*, *Genius der Zeit* vai *Eunomia*. Laikrakstā *Berlinischen Nachrichten von Staats- und gelehrten Sachen* (*Spencersche Zeitung*) viņš no 1802. gada bija atbildīgs par teātra kritikas rubriku. Līdzās tam viņš izdeva pats savus literatūras un izklaidējošos laikrakstus: no 1801. gada *Briefe an ein Frauenzimmer über die neuesten Produkte der schönen Literatur* (jau nosaukumā uzrādīta piesliešanās Lesinga literatūras vēstulēm), kā arī no 1803./1804. gada kopā ar Augustu fon Kocebū – *Ernst und Scherz / Der Freymüthige, oder Ernst und Scherz. Berlinische Zeitung für gebildete und unbefangene Leser*, no 1803./1804. gada – abi pie izdevēja Zandera.

Paejot Bāzeles miera desmitgadei, Merķelis turklāt plānoja 1806. gadā kopā ar kabineta sekretāru Karlu Frīdrihu fon Beimi (*von Beyme*, 1765–1838) Berlīnē nodibināt Prūsijas valsts avīzi ar nosaukumu *Der Zuschauer*, ko pēc Prūsijas sakāves cīņā pret Napoleonu viņš kopā ar Krievijas ģenerālgubernatoru Pauluči no 1807. gada izdeva Rīgā. Kā Gencs pie firsta fon Meterniha (*von Metternich*, 1773–1859), tā Merķelis kļuva par svarīgāko Krievijas preses līdzstrādnieku pret Napoleonu. *Der Zuschauer* kā valsts avīze Rīgā iznāca vēl līdz 1831. gadam, līdzās tai Merķelis no 1827. gada kā otru valstiski privileģētu dienas avīzi izdeva *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland* (1827–1838).

Merķeļa žurnālistikas darbi un galvenokārt jau viņa paša laikraksti un avīžu projekti drīz vien nodrošināja viņam ievērojamus ienākumus: 500 dālderu par teātra rakstu laikrakstā *Spencersche Zeitung*, 600 dālderu par viņa *Briefe an ein Frauenzimmer*, aptuveni 1800 dālderu – par *Der Freymüthige*. Līdz pat beigām ienākumi no laikraksta *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland* ar 1000 sudraba rubļiem gadā sastādīja pusi no viņa kopējiem ienākumiem – tāpat tieši tikpat, cik ienesa viņa muiža. Merķelis līdz ar to visnotaļ bija viens no lielākajiem pelnītājiem jaunajā preses tirgū. Salīdzinot viņa ieņēmumus, piemēram, ar intelektuālā darba caurmēra izpeļņas iespējām plašākā nozīmē, pēdējā gadījumā tās atradās robežās no 100 līdz 150 rt [*Reichsthaler* – valsts dālderiem] gadā mājskolotājam un līdz 500 rt

37 Salzbrunn, Ingeborg. *Studien zum deutschen historischen Zeitschriftenwesen von der Göttinger Aufklärung bis zur Herausgabe der "Historischen Zeitschrift"*. Diss. Münster, 1968.

38 Memorandum v. Karl Julius Lange. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (GSStA PK), I. HA Rep. 9, F 2a 1, Fasc. 22, Bl. 1 ff. Vgl. Hofmeister-Hunger, Andrea. *Pressepolitik und Staatsreform. Die Institutionalisierung staatlicher Öffentlichkeitsarbeit bei Karl August von Hardenberg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.

39 Vgl. zum Folgenden: D'Aprile, Iwan-Michelangelo. *Die Erfindung der Zeitgeschichte. Geschichtsschreibung und Literatur zwischen Aufklärung und Vormärz*. Berlin: De Gruyter, 2013. S. 15–50.

40 Bosse, Heinrich. Vom Schreiben leben. Garlieb Merkel als Zeitschriftsteller. In: Elias, Otto-Hinrich. Hg. *Zwischen Aufklärung und baltischem Biedermeier. Elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminar 2002*. (Baltische Seminare, Bd. 12.) Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007. S. 211–255.

gadā vidēja ranga ierēdnim, tad ar pilnām tiesībām var teikt, ka Merķelis, tāpat kā Voltērs, idejas – vairumā gadījumu labas – spēja pārvērst naudā.

Merķeļa panākumus galu galā nevar nesaistīt arī ar to, ka viņš abos savos svarīgākajos laikrakstu projektos – *Der Freymüthige* un *Der Zuschauer* – ļoti inovatīvi saplūdināja pastāvošos apgaismības periodikas žanrus jaunā un modernā dienas avīzes formātā, kas saturiski aptvēra kultūru, politiku un izklaidi. Visu, kas var “piesaistīt visu kārtu izglītos lasītājus”, Merķelis gluži vai mūsdienu avīžu izpratnē padarīja par savu priekšmetu: gan literatūru, mūziku un mākslu, gan ceļojumu aprakstus un ziņas no visas pasaules, gan lauksaimniecību, tirdzniecību un komerciju, līdz pat policijas ziņām, tenkām, anekdotēm un pat – jau tolaik – laika prognozei⁴¹.

Merķeļa arvien no jauna formulētā apgaismības prasība pēc sabiedrības kritikas, pieslejoties Kantam, iet roku rokā ar izklaides un popularitātes bausli – ja nepieciešams, arī propagandu, ciktāl tā saskan ar paša interesēm. Viss Merķeļa avīzēs ir jāattēlo “tik pikanti un populāri”, cik vien iespējams, lai “ar izcilu darbinieku palīdzību [...] publikā sētu lērumu zināšanu, rājienu un jaunu ideju”, kā tas teikts vienā no viņa programmatiskajiem ievadrakstiem⁴². Ambīcijas ierosināt sabiedrības debates šeit sajaucās ar izklaides, bulvāra un sensāciju žurnālistikas agrīnajām formām, kas no polemikas nevairījās nenieka, ja vien ar to varēja sev pievērst gana lielu publikas uzmanību: kaut vai ar bēdīgi slavēto “Pierādījumu, ka Gētes kungs nesaprot vācu valodu” (*Beweis, daß Herr von Goethe kein Deutsch versteht*). Merķelis un Kocebū uzrādīja valodas kļūdas Gētes tekstos un nonāca pie secinājuma, ka Gēte gan lietas zinot labāk, tomēr laikam gan uzskata, ka jau tad, “ja viņš kaut tikai nošķaudās”, publikai esot “jākrīt ceļos un viņš jāpielūdz”. Tā nav nejaušība, ka satīra ir viena no Merķeļa iecienītākajām stila formām⁴³.

Jau Merķelis, tāpat kā mūsdienu mārketinga eksperti un Amerikas prezidenti, zināja, ka negatīva uzmanība ir labāka nekā nekāda uzmanība un juridiski strīdi un aizliegumi galu galā nemaz nav tik slikti biznesam. Tā kādā rakstā Merķelis lepni norāda uz to, ka diez vai ir bijis vēl kāds rakstnieks, kuram bijis “vēl lielāks un daudzveidīgāks ienaidnieku daudzums” nekā viņam⁴⁴. Daudzie Merķeļa juridiskie strīdi šā laika neskaitāmajos literatūras procesos vēl nemaz nav sistemātiski apgūti.

Polemika kā kritika, bet arī kā bizness, praktiskā ietekme un iespējami lielākā publiskā izplatība ir iezīmes, kas raksturo visus žurnālista un laikrakstu izdevēja Merķeļa projektus – sākot ar agrīnajiem publicējumiem pret dzimtbūšanu Latvijā,

41 *Der Freymüthige, oder Ernst und Scherz. Berlinische Zeitung für gebildete und unbefangene Leser.* Hg. v. August v. Kotzebue u. Garlieb Merkel. Berlin 1803ff. Citēts pēc: Bosse: Merkel als Zeitschriftsteller, S. 254.

42 Turpat.

43 Turpat, S. 242. Sal. Schmitz, Rainer. Hg. *Die ästhetische Prügeley. Streitschriften der antiromantischen Bewegung.* Göttingen: Wallstein, 1992.

44 Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer.* Berlin 1800ff. Citēts pēc: Bosse: Merkel als Zeitschriftsteller, S. 236.

turpinot ar literārajiem un feļetona rakstiem, līdz pat valsts avīžu projektiem Berlīnē un Rīgā. Nācijas izveide un populārā žurnālistika viņa gadījumā iet roku rokā. Savā fundamentālajā pēcvārdā “Latviešu” jaunajam, zinātniski rediģētajam izdevumam Tomass Taterka (*Taterka*) pamatoti norādījis uz to, ka arī Merķeļa galvenais darbs ir izprotams, tikai ņemot vērā šo principiālo žurnālista stilu, uz politisko ietekmi, sabiedrības uzmanību un popularitāti vērsto Merķeļa rakstīšanas veidu⁴⁵.

Merķelis un Eiropas apgaismības ideju pārnese

Galū galā Voltērs bija ne tikai Merķeļa svarīgākais references autors, bet tāds palika visā viņa mūža garumā: pats pirmais Merķeļa darbs rakstniecībā, kas radās no Rīgas Praviešu kluba diskusijām, bija Voltēra cildināšana. Autori, uz kuriem atsaucās Merķelis, bija Rietumeiropas apgaismības spožākās personības – līdzās Voltēram galvenokārt Šarls Monteskijs (*Montesquieu*, 1689–1755), Žans Žaks Ruso (*Rousseau*, 1712–1778), Denī Didro (*Diderot*, 1713–1784) un Gijoms Reināls (*Raynal*, 1713–1796). Viņa apcerējuma par latviešiem nozīme un pārliecinošie panākumi kļūst saprotami, tikai ņemot tos vērā. Daudzi vēl pirms Merķeļa bija rakstījuši par dzimtbūšanas problēmu, bet tikai viņš spēja šo problēmu pacelt līdz skandāla līmenim tā, ka tā vairs nešķīta savienojama ar principiāliem civilizācijas attīstības procesiem 18. gadsimta beigās.

Galvenokārt ir divi Rietumeiropas apgaismības diskursa argumentācijas modeļi, kurus Merķelis sasaista ar situāciju Latvijā un piemēro tai.

Pirmkārt, Merķeļa formulētā dzimtbūšanas problēma kļūst par fundamentālu humanitātes jautājumu uz Ruso dabas stāvokļa, franču vispārējās cilvēktiesību deklarācijas un Reināla un Didro koloniālisma un verdzības kritikas, kas pausta viņu Eiropas apgaismības dižpārdokli “Divu Indiju vēsture” (*Histoire de deux Indes*, 1770), fona. Merķeļa “Latviešos” lappusēm iekļautas verdzības kritikas parafrāzes. Viņa otrais apcerējums par dzimtbūšanu Vidzemē, kas sarakstīts 1797. gadā⁴⁶, tiešā veidā izriet no Ruso sabiedrības modeļa, kas, izejot no “Sabiedriskā līguma” (*Du contrat social*), balstās uz pašnoteikšanos (pirmais teikums: “Cilvēks ir dzimis brīvs, tomēr it visur viņš guļ ķēdēs piekalts”). Tikai uz šā fona dzimtbūšana kļūst par novecojušu vai vismaz neapšaubāmi noturīgu modernizācijas šķērslī un humanitātes problēmu. Nu vairs nav runas par uzlabojumiem ekonomikā, kas balstās uz dzimtbūšanu, piemēram, norādot uz labvēlīgiem muižniekiem vai uzlabojumiem dzimtlaužu dzīves apstākļos, bet gan par visu dzimtbūšanas sistēmu kopumā:

45 Taterka, Thomas. Nachwort. In: Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde.* Nach der Ausgabe Leipzig 1796 hg. v. Thomas Taterka. Wedemark: Hirschheydt, 1998. (Beiträge zur baltischen Geschichte, 17). S. 292–302.

46 Sal. Mix und Ahrend. Hgg. Mix, York-Gothart und Ahrend, Hinrich. Hgg. *Raynal - Herder - Merkel*, S. 9.

“Dzimbūšana ir pārāk asā pretrunā ar laika garu [“filozofiskā gadu simteņa”, kā teikts apakšvirsrakstā] un veselīgu politiku, lai to kaut kādā valstī varētu ciest ilgāk nekā katrā ziņā nepieciešams [...], visi domājošie cilvēki to nosoda kā cilvēces pazemošanu”⁴⁷ – tā Merķelis raksta “Latviešos”, vienlaikus jau iepriekš atklājot sava raksta plānoto ietekmi.

Otrkārt, Merķelis no skotu apgaismības pārceļ savos darbos diskusiju par tautas dzeju un tautas mitoloģiju, kas aizsākās līdz ar Džeimsa Makfēsona (*McPherson*, 1736–1796) it kā atklātajiem, tomēr patiesībā tālejoši paša sarakstītajiem Osiāna mītiem, kurus Ruso un Herders attīstīja tālāk līdz kultūras autonomijas, kultūras plurālisma un tautu pašnoteikšanās tiesību teorēmām. Makfēsona Osiāna raksti un Herdera vēsturiski filozofiskie darbi pieder pie svarīgākajiem avotiem, kas iedvesmojuši Merķeļa darbus par latviešu tautas mitoloģiju un nacionālo kultūru. Nostādot latviešu tautas teiksmas un tautasdziesmas uz viena pakāpiena ar apgaismības diskursā jau iekļauto grieķu mitoloģiju, skotu un skandināvu tautas dzejojumiem, kā arī Eiropā tāpat plaši apspriesto indiešu literatūru, viņš apzināti izvirzīja tās apgaismības diskursa centrā. “Ceram, ka šis mazais piensums laikā, kad nepagurstot tiek pētīti gallu, skandināvu, pat hindu un taitiešu dzejojumi, spēš modināt kādu nodomu arī attiecībā uz nabaga latviešiem. Ja viņi būtu godināti agrāk, varbūt viņu važas vairs nepastāvētu,”⁴⁸ viņš pat savā rakstā par latviešu dzejas garu norāda uz kopsakarību starp tautas dzeju un politiku.

Tikai šī otrā argumentācijas līnija no dzimbūšanas sociālās problēmas izkristalizē arī kultūras un humanitāro problēmu: veselās, reiz ziedošās latviešu nācijas apspiešana, ko isteno vācvalodīgā dižciltīgo kārtā. Brīvu un vienlīdzīgu pilsoņu cilvēktiesību jautājums, no vienas puses, un nacionālās pašnoteikšanās jautājums, no otras puses, kuri vēlākais kopš Franču revolūcijas ir nedalāmi saistīti kā apgaismības politiskie pamatprincipi, līdz ar Herdera kultūras autonomijas modeli kļūst par argumentu, ko pamanīja uzreiz – it sevišķi Vidzemē, kur dalījums dižciltīgo vai zemnieku kārtā korespondēja ar kulturalizējošajiem apzīmējumiem “vācieši” un “nevācieši” un tādējādi atspoguļoja koloniālo attiecību situāciju, kas pastāvēja pašas Eiropas iekšienē.

Noslēgumā: ja Garlībs Merķelis tiek uzskatīts par vienu no latviešu nācijas dibinātājiem, tad jāņem vērā, ka viņš to paveica pirmsnacionālās un kopējās Eiropas apgaismības komunikācijas telpas ietvarā. Tās tiklī, tās mediji un tās idejas nebija piesaistītas tā laika politiskajām vai konfesionālajām robežām, bet gan attīstīja savu

ietekmi arī ārpus tām. Tikai tā varēja tapt Merķeļa raksti un tikai tā – sasniegt savu ietekmi, kas faktiski – lai vai kādā apmērā – tomēr deva savu piensumu Vidzemes zemnieku atbrīvošanā un latviešu nacionālās kultūras nodibināšanā. Merķelis rakstīja kā Vidzemes iedzīvotājs, kā poļu nācijas piederīgais Leipcigā, kā valdības darbinieks Dānijā, kā žurnālists Prūsijā un kā padotais Krievijā, ko cars un tā gubernatori protežēja un apbalvoja par viņa ieguldījumu latviešu nācijas nodibināšanā.

Apgaismību nedrīkst idealizēt kā kopēju Eiropas reformu kustību, kā jau minēts iepriekš, Centrāleiropas telpā tajā pašā laikā arvien un vēl ilgi pēc Merķeļa darbības valda tālejoši absolūtiski un pirmsdemokrātiski politiskie apstākļi. Un Merķelis un Voltērs pirmkārt ir vēsturiskas personības, kas sniedza atbildes uz sava laika problēmām un izaicinājumiem – nevis mūsu; viņi to darīja ar sava laika mediālajiem formātiem, literārajām formām un argumentiem. Rekonstruēt to un viņu ietekmes vēsturi ir mūsu kā vēsturnieku un literatūrzinātnieku galvenais uzdevums. Vienlaikus viņu atsauksana atmiņā var rosināt pārdomas par pašreizējiem izaicinājumiem.

Literatūra Avoti

1. *Der Freimüthige, oder Ernst und Scherz. Berlinische Zeitung für gebildete und unbefangene Leser.* Hg. v. August von Kotzebue und Garlieb Merkel. Berlin: Sander/ Fröhlich 1803ff.
2. *Die Briefe Garlieb Helwig Merckels an Carl August Böttiger.* Hg. v. B. Maurach. Bern, Frankfurt a. M. u. a.: Peter Lang, 1987.
3. Herder, Johann Gottlieb. Rezension “Hume’s and Rousseau’s Abhandlungen über den Urvertrag. Nebst einem Versuch über Leibeigenschaft, den Liefländischen Erbherren gewidmet von G. Merkel.” In: Herder, Johann Gottlieb *Sämtliche Werke.* Hg. v. B. Suphan. Hildesheim: Olms-Weidmann, 1967.
4. Memorandum v. Karl Julius Lange. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (GStA PK), I. HA Rep. 9, F 2a 1, Fasc. 22, Bl. 1 ff.
5. Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer über die wichtigsten Produkte der schönen Literatur.* Bd. 4. Berlin: Sander, 1802.
6. Merkel, G[arlieb]. Briefwechsel. Bd. I. Hg. v. Dirk Sangmeister in Zusammenarbeit mit Thomas Taterka u. Jörg Drews (†). Bremen: Edition Lumière, 2019. (Presse und Geschichte, Neue Beiträge 133).
7. Merkel, G[arlieb]. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde.* Nach der Ausgabe Leipzig 1796 hg. v. Thomas Taterka. Wedemark: Hirschheydt, 1998. (Beiträge zur baltischen Geschichte, 17).
8. Merkel, Garlieb. Über Dichtergeist und Dichtung unter den Letten. *Der Neue Teutsche Merkur.* 1797, Bd. 2, 5. St., S. 29–49.

47 Merķelis, Garlībs. Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās. No: Merķelis, Garlībs. *Izase.* Rīga: Liesma, 1969. 142. lpp.

48 *Hoffentlich wird dieser kleine Beytrag zu einer Zeit, da man der Dichtungen der Galen, Skandinavier, selbst der Hindu und Tahitier so unermüdet studiert, einige Teilnahme in Absicht auf die armen Letten Anspruch machen. Hätte man derer früher gewürdigt, - vielleicht wären ihre Fesseln nicht mehr.* In: Garlieb Merkel: Über Dichtergeist und Dichtung unter den Letten. *Der Neue Teutsche Merkur.* 1797, Bd. 2, 5. St., S. 29–49: 32.

9. Seume, Johann Gottfried. Über Garlieb Merkels "Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts". [1798] In: Ders. *Werke in zwei Bänden*. Bd. 2. Hg. v. Jörg Drews unter Mitarbeit v. Sabine Kyora. Frankfurt a. M.: Deutscher Klassiker Verlag, 1993. S. 328-340.

Pētījumi

10. Bosse, Heinrich. Vom Schreiben leben. Garlieb Merkel als Zeitschriftsteller. In: Elias, Otto-Heinrich Hg. *Zwischen Aufklärung und baltischem Biedermeier. Elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminar 2002*. (Baltische Seminare, Bd. 12). Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007. S. 211-255.
11. D'Aprile, Iwan-Michelangelo. *Die Erfindung der Zeitgeschichte. Geschichtsschreibung und Literatur zwischen Aufklärung und Vormärz*. Berlin: De Gruyter, 2013.
12. Darnton, Robert. *George Washingtons falsche Zähne oder noch einmal: Was ist Aufklärung?* München: C. H. Beck, 1997.
13. Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Rußlands*. Frankfurt a. M. u. a.: Peter Lang, 1996.
14. Hofmeister-Hunger, Andrea. *Pressepolitik und Staatsreform. Die Institutionalisierung staatlicher Öffentlichkeitsarbeit bei Karl August von Hardenberg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.
15. Martus, Steffen. *Aufklärung. Das deutsche 18. Jahrhundert – ein Epochenbild*. Berlin, 2015.
16. Mix, York-Gothart und Ahrend, Hinrich. Hgg. *Raynal – Herder – Merkel. Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017. S. 7-16.
17. Salzbrunn, Ingeborg. *Studien zum deutschen historischen Zeitschriftenwesen von der Göttinger Aufklärung bis zur Herausgabe der "Historischen Zeitschrift" (1859)*. Diss. Münster, 1968.
18. Sangmeister, Dirk. *Seume und einige seiner Zeitgenossen. Beiträge zu Leben und Werk eines eigensinnigen Spätaufklärers*. Erfurt: Ulenspiegel, 2010.
19. Schmitz, Rainer. Hg. *Die ästhetische Prügeley. Streitschriften der antiromantischen Bewegung*. Göttingen: Wallstein, 1992.
20. Stockhorst, Stefanie. Doing Enlightenment. Forschungsprogrammatische Überlegungen zur 'Aufklärung' als kultureller Praxis. *Das achtzehnte Jahrhundert*, 2018, 42, H. 1, S. 11-29.
21. Taube, Arved v. "Der Livländische Voltaire". Zum 200. Geburtstag Garlieb Merkels am 1. November 1969. *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1969*. [Lüneburg, 1968], S. 27-32.
22. Wittichen, Paul. Das Preußische Kabinett und Friedrich von Gentz. Eine Denkschrift aus dem Jahre 1800. *Historische Zeitschrift*, 1902, 89, S. 238-273.

Garlieb Merkel and Enlightenment

Summary

Understanding "the Enlightenment" as a set of institutional, medial and discursive practices to raising attention and making visible the asynchronities and contradictions within an increasingly European-wide space of communication of the 'long 18th Century', Garlieb Merkel can count as one of its exemplary representatives. As a publicist and media-entrepreneur he used the trans-European networks of information, new medial formats and circulating ideas for his programme of social reform. Targeting political decision makers at the courts of Weimar, Copenhagen, or St. Petersburg as well as the public spheres of cities like Leipzig, Berlin, or Riga, and developing innovative genres between journalism and literature he transferred Western-European discourses on colonialism or people's culture (*Volkskultur*) on the concrete situation in the Baltics. The introductory article sketches some of the major stations, fields and contexts of Merkel as a genuinely European practitioner of the Enlightenment.

Cilvēks: dzīve un personība

Man: life and personality

Nenobriedušie apgaismotāji – Garlība Merķeļa tēvs

18. jeb apgaismības gadsimts ienesa būtiskas izmaiņas cilvēku dzīvē, un viena no būtiskākajām – cilvēks, indivīds kļuva par radības kroni. Cilvēki, pirmām kārtām jau izglītotie, saprata, ka daudzas lietas viņi var izziņāt paši un dzīvē daudz ko var mainīt. Tas sekmēja visdažādākos procesus, starp kuriem īpašu vietu ieņēma emancipācija. Tāds šodien vispārpieņemts princips kā “viens likums un viena taisnība visiem” pakāpeniski sāka aptvert arvien plašākas iedzīvotāju masas. Tomēr šie apgaismības procesi, lai arī guva lielu piekrišanu, kļuva par ikdienas normu pamazām laika gaitā, un daudzās jomās bija jāpaiet gadu desmitiem un dažkārt pat simtiem. Lai arī cilvēki lasīja un kaismīgi runāja par apgaismotāju sarakstītajiem darbiem un tajos paustajiem principiem, savā ikdienas dzīvē respektēt, ievērot šos principus ne vienmēr bija tik pašsaprotami. Latvijas 18. gadsimta vēsturē labi pazīstams ir Garlībs Merķelis, un viņa tapšanā par apgaismotāju bieži tiek piesaukts viņa tēvs Daniels, kurš esot sekmējis Garlība nonākšanu apgaismotāju saimē, tomēr pašam Danielam Merķelim savas dzīve laikā bija ļoti grūti būt humānistam, zemnieku aizstāvim, demokrātam.

Atslēgvārdi: apgaismība, Garlībs Merķelis, Daniels Merķelis, Vidzeme, 18. gadsimts, Vidzemes luteriskā baznīca, zemnieks, mācītājs.

Garlībs Helvīgs Merķelis ir dzimis 1769. gada 1. novembrī, viņa tēvs Daniels Merķelis (*Merkel*, 1712–1782) tajā brīdī bija 57 gadus vecs. Interesanti, ka jau nākamajā – 1770. – gadā viņš pazaudēja darbu, jo tika atstādināts no Lēdurgas draudzes mācītāja amata. Garlība tēvam, lai kaut kā pabarotu ģimeni, bija jāklūst par sava bijušā adjunkta, tagad jau Vecpiebalgas mācītāja Lindes palīgmācītāju. Pēc nedaudz vairāk kā desmit gadiem Daniels Merķelis nomira – tas notika 1782. gada decembrī, kad Garlībs tikko bija sasniedzis trīspadsmito dzīves gadu. Pie šā nelielā hronoloģiskā apkopojuma jāņem vērā arī fakts, ka 1776. gadā Garlībs sāka savas skolas gaitas, un tas notika diezgan tālu no ģimenes mājvietas, proti, Rīgā, vispirms samērā vienkāršajā lasīšanas skolā, tad tā sauktajā rakstības skolā pie Rīgas bāriņu nama, ko pats Garlībs Merķelis vēlāk nodēvēja par “bērnu elli”, pēc tam jau krietni elitārajā Rīgas Domskolā. Līdz ar to pēdējos sešus dzīves gadus tēvs ar dēlu mājās tikās tikai brīvdienās.

Kamdēļ šāds ievads? Parasti aprakstos par Merķeļa biogrāfiju tēvam tiek ierādīta noteikta vieta viņa garīgajā attīstībā. Un šeit figurē divi aspekti, kas esot veidojuši viņu par apgaismotāju. Pirmkārt, kā 1924. gadā izdotajā “Latviešu” izdevumā rakstīja Georgs Vīgrabs (arī Juris Vīgrabs, 1881–1958), tēvs Daniels esot bijis, lai gan savdabīgs, tomēr pirmais viņa skolotājs: “Lasīšanas un rakstīšanas mākslu un dažādu zinātņu pirmos pamatus viņam deva tēvs. Tās gan nebija nekādas regulāras skolas stundas pēc kādas noteiktas programmas; tās bija sarunas un pārrunas, arī stāsti, gan istabā, gan brīvā dabā pastaigājoties, kuru laikā tēvs zēnam deva vienīgi ierosinājumus un norādījumus, kurus tad viņš pats patstāvīgi pārstrādāja savās pārdomās un novērojumos un kuri nākamajā reizē tika pārrunāti un tālāk attīstīti.”¹

Var jau būt, ka Garlībs kā zēns bija tik apdāvināts, ka šajā vecumā spēja būt tik teicams skolnieks un vienlaikus viņa jau pāri 60 gadiem esošais tēvs tik perfekts pedagogs, ka šī simbioze deva visnotaļ pozitīvu efektu... Tomēr vēlreiz gribas atgādināt, ka tas, ja arī notika, bija laikā līdz Garlība Merķeļa trīspadsmitajam dzīves gadam, kad faktiski tikai tika uzsākta nopietna zinību apguve. Turklāt no šiem trīspadsmit gadiem pēdējie seši gadi ļāva šādu tēva un dēla kopdarbību realizēt samērā ierobežotu laiku – brīvdienās.

Otrs visbiežāk minētais apstāklis, kas veidojis Garlību Merķeli par apgaismotāju, ir tēva Daniela Merķeļa bibliotēka. Neapšaubāmi tā varēja nest savu pozitīvo efektu krietni ilgāk par tās īpašnieku un acīmredzot patiešām deva savu paliekošu iespaidu uz Garlība garīgo attīstību. Tomēr šajā kontekstā tad pamats būtu arī uzskatīt, ka pats Daniels Merķelis kā bibliotēkas veidotājs un īpašnieks ir lasījis šīs grāmatas un iespaidojies no tām, līdzīgi kā viņa dēls, līdz ar to lielā mērā mēs varētu cerēt, ka arī viņš bija izgājis daļēji līdzīgu pašizglītošanās ceļu – kā nekā tās pašas

grāmatas. Antoloģijas “Ideju vēsture Latvijā” autori arī atzīmē tēva Daniela piederību apgaismotājiem, jo viņš bija “visai izglītots cilvēks, interesējās par apgaismības idejām”². Savukārt Andrejs Johansons (1922–1983) piemin gan faktu, ka Daniels Merķelis bija beidzis Strasbūras Universitāti un “interesējies par Voltēru un citiem franču apgaismotājiem”, gan arī tēva atstātās bibliotēkas izglītojošo funkciju³. Tēva bibliotēku kā pašmācības avotu norādījis un pat uzsvēris arī vēsturnieks Edgars Dunsdorfs (1904–2002)⁴.

Trīsstūris “tēvs – dēls – bibliotēka” veido savdabīgu un perspektīvā pretrunīgu kompozīciju – teorētiski varam pieņemt, ka vienas un tās pašas grāmatas varētu relatīvi līdzīgi ietekmēt abus to lasītājus, turklāt jāatceras, ka tieši Daniels bija bibliotēkas komplektētājs. Jebkurā gadījumā vairums autoru, kā norādīts iepriekš, abus Merķeļus pieskaita pie apgaismotāju saimes, tāpēc varētu sagaidīt, ka abi līdzīgi raugās uz zemnieku stāvokli, turklāt tieši tēva Daniela profesionālā darbība varēja būt tas izšķirošais faktors, kas sekmē viņa kā draudzes gana līdzcietību. Līdz ar to varētu domāt, ka Garlība Merķeļa “Latviešos” paustās rūpes par zemniekiem ir pārmantotas no tēva.

Un varētu jau arī pieņemt šādu iespēju, ja... 1766. gadā no 13. līdz 18. martam Lēdurgas draudzē notikusi baznīcas vizitācija nekonstatētu būtiskus pārkāpumus draudzes mācītāja Daniela Merķeļa amatu pienākumu pildīšanā⁵. Sākotnēji varēja vēl cerēt, ka apvainojumi ir nenozīmīgi un varbūt pat nepamatoti, tomēr turpmākā lietas gaita bija reti nelabvēlīga mācītājam. Lēdurgas draudzes priekšnieka pienākumus pildošais *landrihters* jeb zemes tiesnesis Gothards Vilhelms barons fon Budbergs (*von Budberg*), respektējot vizitācijas komisijas aizrādījumus, vērsās ar sūdzību Vidzemes evaņģēliski luteriskās baznīcas Konsistorijas tiesā, un 1770. gada jūlijā tā izskatīja šo sūdzību. Tās spriedums aizņem 23 lapas (parasti šajā tiesā spriedumi ir 1–2 lapas lieli)⁶. Konkrētais avots attiecībā uz katru gadījumu ietver sevī sūdzības vai fakta, kāpēc notikusi izmeklēšana, atreferējumu, svarīgākās izmeklēšanas liecības un pašu spriedumu.

Konkrētajā lietā ir uzrādīti 16 apvainojumi pret Danielu Merķeli, un līdz ar to arī tikpat daudz punktus ir sniegta informācija par katru konstatēto nodarījumu, kas ietver sevī gan mācītāja, gan cietušo un aculiecinieku liecības, un beigās loģiski atrodams spriedums.

2 Buceniece, Ella (sast.). *Ideju vēsture Latvijā. No pirmsākumiem līdz XIX gs. 90. gadiem. Antoloģija*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1995. 284. lpp.

3 Johansons, Andrejs. *Latvijas kultūras vēsture. 1710–1800*. Stockholm: Daugava, 1975. 36. lpp.

4 Dunsdorfs, Edgars. *Latvijas vēsture. 1710–1800*. Sundbyberg: Daugava, 1973, 584. lpp.

5 Baznīcas tiesas spriedumi. Latvijas Nacionālais arhīvs Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 233. f., 1. apr., 227. l., 17. lp.

6 Ibid. 17.–40. lp.

1 Wihgrabs, Georg. [Vīgrabs, Juris.]. Einführung. In: Merkel, Garlieb Helwig. *Die Letten*. Riga: Verlags-Akt.-Ges. “RIGNA”, 1924. S. VII.

Kāda Lēdurgas draudzes mācītāja Daniela Merķeļa rīcība bija kļuvusi par iemeslu sūdzībai?

1. Barons Budbergs, pildot savas kā patrona tiesības, bija izsludinājis draudzes konventu un laikus par to paziņojis, bet draudzes mācītājs uz to bija ieradies tikai otrās dienas pēcpusdienā, turklāt esot uzvedies agresīvi un pārmetis, ka konvents izsludināts, nesaskaņojot ar viņu. Mācītājs savai aizstāvībai gan mēģināja apvainot baronu fiziskā spēka pielietošanā pret viņu, iesitot pa roku starp elkoni un plecu, tomēr Budbergs aizrādīja, ka viņš tikai esot satvēris mācītāja roku un lūdzis viņu nomierināties un neklaigāt. Tiesa atzina, ka šajā gadījumā taisnība nav Garlība Merķeļa tēva pusē un viņa pienākums bija respektēt draudzes priekšnieku⁷.

2. Krīdneru zemnieka Rēžu saimnieka dēls Ādams esot ieradies pie mācītāja, kurš gan vēl gulējis, lai viņu vestu pie slimā Krīdneru muižas Lapšu krodzinieka, kurš dzīvojis 5/4 verstis no pastorāta. Mācītājs tomēr nav devies ceļā tūlīt, kaut arī esot brīdināts, ka slimnieka stāvoklis ir ļoti smags un viņš varot kuru katru brīdi nomirt. Tikai vēl vakarā viņš esot ieradies Lapšu krogā, bet pa šo laiku slimnieka stāvoklis bija dramatiski pasliktinājies, vispirms viņš bija zaudējis valodu, bet pēc tam arī miris, un mācītājs ieradās pie jau miruša krodzinieka, līdz ar to krodzinieks bijis spiests doties viņā saulē bez pēdējā vakarēdiena.

3. Lidzīgs ir arī vēl viens pārmetums, proti, Lodes muižas Kleinsmita Mārtiņš esot liecinājis, ka tad, kad saimnieks Lage (*Lagge*) Jānis gulējis smagi slim uz miršanas gultas, viņš esot devies pēc mācītāja, bet tas esot atteicis doties pie sirdzēja un vīrs nomiris, tā arī nesaņēmis pēdējo vakarēdienu.

4. Citā gadījumā mācītāja augstprātīgā izturēšanās pret saviem draudzes locekļiem bijusi vēl dīvaināka – Bīriņu muižas saimnieces māte Strēļu Ieva gulējusi uz nāves gultas, mācītājs, aicināts apmeklēt mirēju, vispirms sūtījis pie viņas skolotāju, lai tas pārliecinās, vai stāvoklis patiešām ir tik nopietns. Tikai pēc tam, kad skolotājs bija ziņojis, ka situācija ir patiesi nopietna, mācītājs bija devies ceļā un sniedzis svēto vakarēdienu, pēc kā vājiniece arī naktī nomirusi. Diemžēl arī pēdējās maltītes sniegšana radījusi tuviniekos rūgtumu, jo oblāta bija sadrupusi un mācītājs izlīdzējies ar maizi.

5. Pēc šiem trim nāves gadījumiem varētu domāt, ka šāda attieksme izrādīta tikai pret zemniekiem. Tomēr ne. 1765. gada oktobrī leitnants fon Šteins (*von Stein*) no Stienes lūdzis sniegt viņa mirstošajai mātei *ordnungsrihterieni* fon Šteinas kundzei svēto vakarēdienu, sūtot uz pastorātu stārustu. Mācītājs esot licis ilgi gaidīt un tad beigās paziņojis, ka leitnants fon Šteins varot viņam dāvanā piedāvāt kaut visu Stieni, viņš tomēr nedošanās pie mirējas. Te jāpaskaidro, ka Stiene nebija mācītāja aprūpē esošās draudzes teritorijā, tā atradās kaimiņu draudzē, tomēr Lēdurgas

draudzes gans bijis tuvāk, un fon Šteina kungs šajā kritiskajā situācijā bija cerējis uz vienkāršu un kristīgu līdzcietību un žēlsirdību.

6. Kad vakances dēļ Liepupes draudzē Danielam Merķelim bija jāpilda mācītāja pienākumi arī tur, viņš esot atteicis uz komūniju atnākušajiem 17 Skultes jauniešiem un sūtījis tos mājās, jo uzskatījis, ka atnākušo iesvētāmo esot par maz, lai viņš viņu dēļ pūlētos un tērētu savu laiku.

7. Mācītājs bieži dievkalpojumā tā vietā, lai draudzi celtu un uzmundrinātu, to ir bāris un pat nolādējis, ja tā, viņaprāt, nebija viņam piegādājusi malku vai – citā reizē – sienu nepietiekamā daudzumā vai nebija piegādāti baļķi, vai arī nebija izpildīti kādi mācītāja pieprasīti darbi.

8. Lai arī mācītāja pienākums bija katru septīto vai astoto nedēļu sprediķot Turaidā, viņš to nav darījis, un turienes draudze ilgstoši bija spiesta dzīvot bez dievkalpojumiem un garīgās aprūpes.

9. Daniels Merķelis savās mājās ar “eksciesiem” ir panācis, ka pastorātu pamestuši seši zemnieki, kas bija norikoti pastorāta zemnieka statusā, lai varētu veikt nepieciešamos darbus mācītāja saimniecībā gan klausu kārtībā, gan citos darbos. Jānorāda, ka parasti būt par pastorāta zemnieku bija izdevīgāk, jo noslodze bija krietni mazāka nekā muižā.

10. Zināmu biznesu mācītājs bija izvērsis no pirmsiesvētību apmācības. Kad meitas ieradušās pieteikties uz komūniju, viņš par to paņēmis no katras pāri dūraiņu, kā tas bija ierasts visur Vidzemē, bet ar to viņam nepietika, un katrai meitai vēl klāt bija jāpiemaksā viens vērdiņš un jāpiegādā viens pāris rubeņu. Tie, kas ieradās uz pirmskāzu apmācību, tika turēti pastorātā 5–6 nedēļas (parasti Vidzemē bija ierasts, ka šis apmācības ilgst 1–2 nedēļas), turklāt tika prasīta vēl pusdālderī liela mācību nauda. Bet, ja tika atgādāts pāris rubeņu, tad pietika ar viena vērdiņa piemaksāšanu.

11. Mācītājs ļoti reti esot apmeklējis zemnieku bēres, izņēmums esot bijuši tikai bagātie zemnieki.

12. Ļaudīm, kas ieradās pie mācītāja uz mācītāja muižu runāt par sev aktuālām lietām, esot vienmēr ilgi jāgaida.

13. Mācītājs vilcinot dievkalpojumu, liekot draudzei dziedāt daudz dziesmu (parasti baznīcas likums noteica trīs dziesmu izpildīšanu – prelūdija, interlūdija un postlūdija), kā arī pats ierodas uz dievkalpojumu ar kavēšanos.

14. Mācītājs nenoturot svētdienās kopējo grēksūdzi, kā arī ignorējot diakoniju, respektīvi, nekalpojot.

15. Mācītājs ļoti reti baznīcā dievkalpojumos katehēzē, un iknedēļas katehēzes vispār ir atceltas.

16. Mācītājs ir atstājis novārtā mājapmeklējumus. Parasti ziema bija vispiemērotākais laiks šim pasākumam, jo sals un sniegs varēja nodrošināt labākus pārvietošanās apstākļus. Mājas apmeklējumos draudzes mācītājs apbraukāja maksimāli daudzas savas draudzes zemnieku mājas, apzinot zemnieku dzīves

⁷ Baznīcas tiesas spriedumi. LVVA, 233. f., 1. apr., 227. l., 23.–24. lp.

apstākļus, veselības stāvokli, viņu zināšanas, īpašu uzmanību pievēršot bērniem, kuri bija sasnieguši skolas vecumu. Nereti mācītāji šādās vizītēs uzzināja arī par konkrētā brīža problēmām un citām aktuālām lietām, pārtikas krājumu lielumu un izdzīvošanas iespējām līdz pavasarim. Daniels Merķelis ilgāku laiku bija ignorējis šī pienākuma izpildi, līdz ar to viņam zuda saite ar draudzi un viņš neapjauta tās noskaņojumus, problēmas un vajadzības.

Noskaidrojot apvainojumus, tikai vienā punktā, proti, devītajā, tiesa konstatēja, ka tas nav Konsistorijas tiesas kompetencē un ir piederīgs parastās jeb kārtības tiesas kompetencei. Te gan jāsecina, ka pārkāpums bijis daudz nopietnāks, jo mācītājs licis zemniekiem piegādāt būvmateriālus pastorāta vajadzībām bez saskaņošanas ar muižnieku un konfliktā ar zemniekiem mācītājs esot pārsniedzis viņa mājas pārmācības tiesības, un līdz ar to visa šī lieta vairs neatrodas baznīcas kompetencē, jo pārkāpums nav saistīts ar amata pienākumu pildīšanu. Faktiski te jau var runāt par muižas apzagšanu, jo mācītājs licis viņam pievest būvmateriālus no muižas meža bez saskaņošanas ar tās īpašnieku un iesaistījis šajās darbībās zemniekus, pret kuriem tad arī ir vērsis “eksekūcijas”, par kuru saturu diemžēl neko vairāk neuzziņām, tomēr tās ir bijušas tādas, ka zemnieki ir uzskatījuši par labāku doties prom no pastorāta un atgriezties parastā muižas zemnieka statusā, pildot klaušas, šķūtis un citus pienākumus muižas labā⁸.

Pārējos visos punktos mācītāja atrunas bijušas nepierādāmas, kamēr pretējās puses liecības – pārliecinošas, kā rezultātā visos pārējos 15 punktos tika atzīts, ka mācītājs Daniels Merķelis nav pildījis savus amata pienākumus.

Tā, piemēram, attiecībā uz 11. punktu tika noskaidrots, ka mācītājs pēdējā laikā reti izvadot mirušos un kādā reizē pat izteicies, ka esot pilnīgi vienalga, vai to darot viņš vai skolotājs. Gadījumos, kad no baznīcas esot izvadīti vienlaikus pat divi vai trīs mirušie, viņš esot vienaldzīgi iznācis no baznīcas un neesot pat paskatījis viņu virzienā. Tiesa atzina, ka šāda izturēšanās neesot pieļaujama un līdz ar to arī šajā punktā Daniels Merķelis uzskatāms par vainīgu savu amata pienākumu nepildīšanā.

Attiecībā uz 15. un 16. punktu tiesa konstatēja, ka mācītājs jau četrus pēdējos gadus esot bijis ļoti pavisams savu pienākumu pildīšanā un šajā laikā nav notikusi neviena katehizācija baznīcā, kā arī viņš nav devies nevienā mājas apmeklējuma vizītē. Līdz ar to draudzes zināšanas esot novērtētas kā ļoti vājas.

Pat uz vizitācijas dievkalpojumu, kurā klāt bija Ģenerālvizitācijas komisija, lai pārbaudītu draudzi, mācītājs ieradies ar lielu kavēšanos, kā dēļ baznīcēniem bijis ilgi jāgaida, un, lai saglabātu kārtību un klusumu dievnamā, zemniekiem esot likts dziedāt ik pa laikam kādu dziesmu, līdz Daniels Merķelis ieradies un dievkalpojums varēja sākties.

8 Baznīcas tiesas spriedumi. LVVA, 233. f., 1. apr., 227. l., 39. lp.

Rezultātā Vidzemes Konsistorijas tiesa atzina, ka visos apsūdzības punktos, izņemot devīto, mācītājs Daniels Merķelis nav pildījis savam amatam atbilstošos pienākumus. Tiesa arī atzina, ka pats apsūdzētais piekritis šim atzinumam. Līdz ar to tika nolemts meklēt viņam aizvietotāju un atbrīvot no amata pienākumiem.

Faktiski vienīgais attaisnojums, kas varētu kalpot par labu Danielam Merķelim, bija viņa vecums, kaut gan tas ir ļoti vājš attaisnojums, jo sevišķi, ja ņemam vērā viņa aroganto izturēšanos pret paša draudzi, ko nekādi nedrīkst norakstīt uz vecumu.

Te jāatzīmē, ka laikposmā starp 1769. un 1785. gadu šis ir vienīgais gadījums, kad Vidzemē Konsistorijas tiesā kāds mācītājs būtu tik bargi sodīts un zaudētu savu amatu, līdz ar to tas būtu jātraktē kā ārkārtas gadījums. Vienlaikus var konstatēt, ka absolūtais vairākums apsūdzību ir par to, ka mācītājs ir bijis neiejūtīgs, augstprātīgs, nicinoši izturējies pret saviem draudzes locekļiem, turklāt dažos gadījumos viņa izturēšanās bijusi atkarīga no tā, cik bagāts vai nabags bijis viņa draudzes zemnieks. Kaut arī tiesas dokumentos konflikts ar pastorātā strādājošajiem zemniekiem ir definēts kā “excess”, no vizitācijas protokoliem noprotams, ka mācītājs mēdzis arī dusmu lēkmēs palaist rokas un iekautījis zemniekus.

Šajā vietā būtu lietderīgi atsaukt atmiņā to, ko savā darbā “Latvieši” par mācītājiem rakstīja dēls Garlībs Merķelis, un tā vien šķiet, ka daži momenti ir ļoti līdzīgi tam, ko atklāj Vidzemes Konsistorijas tiesas materiāli.

Pirmajā pielikumā jeb “Īsā Vidzemes lauku mācītāju raksturojumā” Garlībs Merķelis raksta: “Nevienā protestantiskā zemē, varbūt vispār nevienā zemē šī svarīgā kārta, turklāt visa, nav tik negudra kā manā nabaga tēvzemē. Ka lauku mācītāji vairs nav mācīti vīri, ka viņi atstāj novārtā savu draudzi, ka šur tur samaitājas viņu tikumi, tas, protams, gadās arī citur; bet kur, kur dvēseles gans ar izteiktu nicināšanu skatās no augšas uz tiem, kas viņam uzticēti? [...] Te Vidzemei pieder priekšroka.”⁹

“Tāpēc garīdzniekam, kas izpilda savu uzdevumu, jābūt taisnīgam un vienkāršam cilvēkam, kas ar mierīgu nopietnību stājas kā karaļa, tā ubaga priekšā un abos redz tikai brāļus [...]. [...] Vissvarīgākā lieta viņa dzīvē lai ir viņa draudzes laime. Viņam draudze jāpārliecina par to, ka viņa sirsnīgākā vēlēšanās ir tās labklājība. Katram tās loceklim lai viņš ir tēvišķīgs draugs, darbīgs aizstāvis un labdaris, kas vienmēr gatavs palīdzēt. Viņš ne vien nedrīkst ievākt dāvanas un ķildoties par nodevām, bet tam labprātīgi jādod katram trūkuma cietējam, cik var. Viņš ne vien nedrīkst atbaidīt ar uzpūstu cienību, ar kuru tukšgalvis pūlas apslēpt savu niecīgumu, bet viņam ar līdzjūtīgu sirsnību un dabisku vienkāršību jācenšas iegūt savu ļaužu uzticību.”¹⁰

9 Merķelis, Garlībs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 162. lpp.

10 Ibid. 163. lpp.

Tomēr viziteiksmīgāk “Latviešos” varam saklausīt līdzības ar, iespējams, bērnībā piedzīvoto sekojošajās rindās: “Jaunie mācītāji gandrīz visur vairāk atbilst savam amatam nekā vecākie un, kā es domāju, ne tikai Vidzemē vien. Iemesli šai parādībai viegli atrodami. Katrā citā kārtā garīgā spēka un enerģijas mazināšanos vecumā ar uzviju atsver pieredze un drošs skats; bet amatā, kur ar garu jāietekmē gars, tas tā nav. Te jaunības spēka zaudējums ir neatsverams.”¹¹ Šķiet, ka te Garlībs atceras savu tēvu, kurš vecumā savus amata pienākumus veica tik slikti, ka pat bija spiests pamest savu amatu, un draudzē bija tik liels rūgtums par viņa uzvedību, ka tā ignorēja veco vīru un neuzņēmās pienākumu parūpēties par viņu vecumdienās.

Varam tikai diskutēt, vai Daniela Merķeļa galīgi nehumānā, necilvēcīgā, faktiski mācītājam svešā uzvedība bija tikai un vienīgi vecuma determinēta vai arī iekšējā pārliecība, ka tā ir jāizturas pret nabaga cilvēkiem, un viņa bibliotēkā esošie humānistu, apgaismotāju sarakstītie folianti nebija nekādā mērā ietekmējuši viņa attieksmi pret šiem nabaga zemniekiem – vīriem, sievietēm, bērniem. Līdz ar to te aktuāla ir situācija, kad sabiedrība jau runā par kādām augstām lietām, tomēr vēl pati nav gatava akceptēt tās savā ikdienā, un, iespējams, Daniels Merķelis bija šis vēl nenobriedušais apgaismotājs, kurš gan pirka apgaismotāju sarakstītās grāmatas un savā bibliotēkā gremdējās to gudrībās, tomēr savā ikdienas dzīvē dzīvoja un darbojās atbilstoši vecajiem principiem.

Avoti un literatūra

1. Buceniece, Ella (sast.). *Ideju vēsture Latvijā. No pirmsākumiem līdz XIX gs. 90. gadiem. Antoloģija*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1995.
2. Dunsdorfs, Edgars. *Latvijas vēsture. 1710-1800*. Sundbyberg: Daugava, 1973.
3. Johansons, Andrejs. *Latvijas kultūras vēsture. 1710-1800*. Stockholm: Daugava, 1975.
4. Merķelis, Garlībs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999.
5. Vidzemes luteriskās baznīcas Konsistorija, Baznīcas tiesas spriedumi. 5.07.1770. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk - LNA LVVA), 233. f., 1. apr., 227. l.
6. Wihgrab, Georg. *Merkels Leben*. In: Merkel, Garlieb. *Die Letten*. Riga: Rigna, 1924.

Immature illuminators – Garlieb Merkel’s father

Summary

The 18th or Enlightenment brought significant changes in people’s lives, and one of the most important – man, the individual became the crown of creation. People, first and foremost educated, realized that they could learn many things for themselves and change a lot in life. This facilitated a number of different processes, among which emancipation had a special place. A principle generally accepted today, such as “one law and one truth for everyone”, gradually began to embrace a wider mass of the population. However, these Enlightenment processes, although widely accepted, many of them became the norm over time, and in many areas it took decades and sometimes hundreds. Although people read and spoke passionately about the works written by the Enlighteners and the principles expressed in them, it was not always self-evident to respect these principles in their daily lives. Latvian 18th century Garlieb Merkel is well known in history, and in his creation the Enlightener is often called his father Daniel, who allegedly facilitated his entry into the family of enlighteners, but Daniel Merkel himself during his life was very difficult to be a humanist, a defender of peasants, a democrat.

Keywords: Enlightenment, Garlieb Merkel, Daniel Merkel, Vidzeme/Livland/Livonia, 18th century, Livland Lutheran Church, peasant, clergyman.

11 Merķelis, *Latvieši*, 168. lpp.

Garlība Helviga Merķeļa mājskolotāja gadi un dzejas laiks Liepupē (1788–1792)

Par Garlība Helviga Merķeļa dzīvi un atstāto kultūras mantojumu rakstīts un runāts daudz, tomēr jaunības laiks, ko ievērojamais apgaismotājs pavadīja Liepupē parasti pieminēts fragmentāri. Publicista un rakstnieka Merķeļa darbību nosacīti var iedalīt piecos periodos – trīs Latvijas un divos ārzemju. Raksta mērķis ir aplūkot un analizēt pirmo no periodiem, kas viņa atmiņās dēvēts par dzejas laiku, pavadīts Liepupes draudzē (1788–1792) un bijis nozīmīgākais uzskatu veidošanā un turpmākajā literārajā darbībā. Liepupes draudzes mācītāja Johana Kristiana Klēmāna ģimenē mājskolotājam Merķelim pietrūka meklētās un gaidītās apgarotības. Šā iemesla dēļ garīgās dzīves piepildījumu viņš atrada ārpus mācītājmuižas ikdienas – apkārtnes saviesīgajā dzīvē, grāmatu un avotu studijās muižu bibliotēkās un draudzībā ar Liepupes muižas īpašnieku juristu Georgu Burhardu Fridrihu fon Meku. Ar grūtībām pārvaramajos vientulības brīžos Merķelis ar aizrautību nodevās dzejas mākslai. Uz Liepupes laikposmu attiecināmi deviņi Merķeļa dzejojumi, starp kuriem arī viņa pirmais publicētais darbs – “patiesā cieņā un padevībā” 1792. gadā dzejotais svinību sacerējums, kas veltīts Vecmuižas muižas īpašniekam juristam Johanam Gustavam fon Aderkasam 81. dzimšanas dienā. Dzejas laika raksturojumam kā būtiskākie avoti izmantoti Merķeļa atmiņu tēlojums *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* (Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 1839), kā arī ainiņas un skices par laiku Liepupē, kas iekļautas viņa programmatiskajā darbā *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde* (Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās. Pienesums mācībai par tautām un cilvēkiem) (1797 [1796]).”

Liepupē pavadītais laiks, kas spilgti atklāj un ieskicē arī Merķeļa privātās dzīves un personības portretu, būtiski ietekmēja viņa turpmāko likteni un literāro darbību.

Atslēgvārdi: Garlībs Helvigs Merķelis, Vidzeme, Liepupe, apgaismība, mājskolotāji, dzeja, svinību sacerējumi, “Praviešu klubs”.

Liepupe un tās apkārtnē

Līdz 1783. gadam Liepupes draudze administratīvi atradās Rīgas apriņķī, bet pēc Rīgas vietniecības izveidošanas – Valmieras apriņķī. Pēc draudzes mācītāja Kristiana Heinriha Kibera (*Kyber*, 1734–1785) nāves 1785. gadā viņa vietā stājās mācītājs Johans Kristians Klēmāns (*Cleemann*, 1745–1805), kurš draudzē uzticīgi nokalpoja 20 gadus, vienlaikus rūpējoties arī par Skultes draudzes dievlūdžējiem¹.

Liepupes draudzes novadā 18. gadsimta nogalē ietilpa desmit muižu saimniecības – Liepupes mācītājmuiža, Ķirbižu, Blomes, Vecmuižas, Mētaku (arī Mētagu), Tūjas, Liepupes, Stienes, Duntē un Skultes muiža.

Liepupes mācītājmuižas robežas galīgā veidā noteica 1786. gadā. Mācītājmuižas dzīvojamā māja, kas saglabājusies vēl mūsdienās, būvēta tūlīt pēc mūra baznīcas celtniecības pabeigšanas 1783. gadā. Mācītājmuižas dzīvojamā ēka ir zema, gara, ar īpatnējiem, zemiem, gandrīz kvadrātveidīgiem logiem, kas atgādina klostera mūrus². Jaunuzceltajā mājā kā Klēmanu ģimenes mājskolotājs laikā no 1788. līdz 1792. gadam dzīvoja arī Garlībs Helvigs Merķelis (*Merkel*, 1769–1850). Nepieredzējušā mājskolotāja jaunais dzīves posms lauku vientulībā bija piepildīts ar daudziem iekšējiem pārdzīvojumiem³.

Liepupes draudzes baznīcu, mācītājmuižu un tās apkārtni vairākus gadus vēlāk, 1817. gadā, savos zīmējumos iemūžinājis slavenais etnogrāfs, pedagogs un bibliofils Johans Kristofs Broce (*Brotze*, 1742–1823), kad viesojās pie Liepupes draudzes mācītāja Arnolda Gotlība Velliga (*Wellig*, 1778–1862)⁴. Viņa zīmētās ainavas atklāj mums to pašu gleznaino skatu (1. att.), ko savām acīm nedaudz agrāk bija vērojis arī Merķelis.

Mūsdienās Liepupe ir apdzīvota vieta Vidzemē, Baltijas jūras Rīgas līča krastā, viena no Salacgrīvas novada administratīvajām teritorijām. Liepupes mācītājmuižas, Liepupes muižas un evaņģēliski luteriskās baznīcas apkārtnē joprojām atrodamas liecības par Merķeli. Pie mācītājmuižas 1983. gada otrajā pusē⁵ atklāja viņam veltītu piemiņas plāksni, kas liecina par viņa mājskolotāja gaitām, bet līdzās joprojām ir iespēja izstaigāt apkārtni, pavadot laiku viņa vārdā nosauktajā lapeģļu alejā (2. att.), ko dzejnieka Imanta Ziedoņa (1933–2013) vadībā 1985. gadā stādījuši entuziastu un inteliģences kustības “Dižkoku atbrīvotāju grupa” (1976–1997) dalībnieki jeb

1 Zaļuma, Kristīne. Liepupes evaņģēliski luteriskās draudzes pārvaldes organizācija un mācītāju darbība līdz 1919. gadam. *Latvijas Arhīvi*, 2015, Nr. 3/4, 70.–72. lpp. Pieejams: www.latvijasarhivi.lv/index.php?1&210&view=article&art_id=1290 [skatīts 22.10.2020].

2 Zaļuma, Liepupes evaņģēliski luteriskās draudzes pārvaldes organizācija, 70. lpp.

3 Birkerts, Antons. *Garlībs Merķelis dzīvē un darbā*. Rīga: A. Gulbis, [b. g.]. 27. lpp.

4 Vairāk par mācītāju Arnoldu Gotlību Velligu sk. Wellig, Arnold Gottlieb. *Meine Lebenserinnerungen*. In: *Baltische Hefte*. Bd. 18. Hannover-Dohren: Hirschheydt, 1972. S. 54–95; Zaļuma, Liepupes evaņģēliski luteriskās draudzes pārvaldes organizācija, 74.–78. lpp.

5 Muste, I. Vēstures un kultūras mantojuma saglabāšanai. *Progress*, 1983, Nr. 76, 28. jūn., 2. lpp.

1. attēls. Liepupes draudzes mācītājmuiža un baznīca.
Johana Kristofa Broce zīmējums, 1817. LUAB

DAGeri vai DAGi. Aleja ieskauj daļu no senā piejūras ceļa, kas vijas no baznīcas gar vienu no senākajiem krogiem Vidzemē – Jelgavkrogu. Senās Liepupes baznīcas drupās, kas atrodas netālu no tagadējā dievnama, lasāms akmenī iegravēts nosaukums – “Merķeļa aleja”. Merķeļa piemiņu glabā arī atjaunotā Liepupes muiža, savā vēsturē pieminot jaunā mājskolotāja viesošanās muižā un ilggadēju draudzību⁶ ar tās īpašnieku Georgu Burhardu Frīdrihu fon Meku (*von Meck*, 1769–1794).

Mājskolotājs Liepupes mācītājmuižā

Kā savās atmiņās norādījis Merķelis, godājamo mājskolotāja vietu Liepupes draudzes mācītāja Klēmana ģimenē viņš ieguvis bez atbilstošas izglītības⁷. Kā viņam tas izdevās? Kā viņš ieguva tajos laikos tik pieprasīto mājskolotāja vietu?

6 Vairāk par Georga Burharda Frīdrihu fon Meku un Garlība Helviga Merķeļa draudzību sk. Zaļuma, Kristīne. *Liepupes muiža*. Rīga: AS “Lauku Avīze”, 2014. 36.-48. lpp.

7 Merkel, Garlieb Helwig. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. 1. Bd. Leipzig: bei K. F. Köhler; Riga-Mitau: in Commission bei E. Götschel, 1839. S. 147-148; Merķelis, Garlībs Helvigs. Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi. No vācu valodas tulkojusi Beatrise Arnicāne. No: Merķelis, Garlībs Helvigs. *Izlase*. Rīga: Liesma, 1969. 361. lpp.; Niedre, Jānis. *Latviešu literatūra*. 1. daļa. Rīga: LVI, 1952. 163. lpp.

2. attēls. “Merķeļa aleja” un baznīca Liepupē.
Kristīnes Zaļumas foto, 2012

Izglītojoties Rīgas Domskolā (1780–1786) un dzīvojot Rīgā, Merķelis ieguva jaunus draugus. Viena no ievērojamākajām personībām, ar kuru viņu saistīja ilggadēja draudzība, bija Rīgas Pilsētas (vācu) teātra aktieris (1782/83–1792), literāts, Rīgas brīvmūrnieks, ložas *Zum Schwerdt* (Pie zobena), bet vēlāk arī *Zur kleinen Welt* (Pie mazās pasaules) brālis Karls Ferdinands Daniels Gromans (*Grohmann*, 1758–1794)⁸. Merķelis savās atmiņās raksta: “Neilgi pirms tam kāds turīgs mācītājs⁹ bija piedāvājis mājskolotāja vietu, un Gromanis ieradās pie manis apjautāties, vai es gribēšot to

8 Eckardt, J. Die Freimaurerei in Riga. In: *Rigischer Almanach 1900*. Riga: Druck und Verlag von W. F. Häcker. S. 44; Niedre, Jānis. Garlībs Merķelis un viņa grāmata “Latvieši”. No: Merķelis, Garlībs Helvigs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtena beigās*. Rīga: LVI, 1953. 7. lpp.; Zeids, Teodors. Garlībs Merķelis un viņa “Latvieši”. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1977, Nr. 9, 116. lpp.

9 Johans Kristians Klēmans.

pieņemt. Šis priekšlikums faktiski bija liels pagodinājums. Vidzemē netrūka jaunu, no universitātes atgriezušos skolotāju, kas meklēja darbu. Turklāt man vēl nebija apritējuši pilni deviņpadsmit gadi, kā arī nekad nebiju apguvis pilnu ģimnāzijas kursu. Priecīgs pieņēmu priekšlikumu, kautrēdamies pajautāt par algu, kas nebija sevišķi liela.”¹⁰

Nenoliedzot paša Merķeļa minēto un kultūrvēsturnieka Andreja Johansona (1922–1983) tālāk norādīto¹¹ un daudzās citās publikācijās¹² akceptēto Gromana nozīmīgumu, tomēr par viņa mājskolotāja vietas iegūšanas galveno personu uzskatāms Svētā Jēkaba baznīcas virsmācītājs, Rīgas brīvmūrnieks, ložas *Zum Schwerdt* brālis Kristians Ādolfs Ludvigs Dingelštets (*Dingelstädt*, 1741–1790)¹³. Iespējams, zināma loma bijusi arī Rīgas Reformātu draudzes mācītājam (kopš 1788), Rīgas brīvmūrniekam, ložu *Zum Schwerdt*, bet vēlāk arī *Zur kleinen Welt* brālim Georgam Ludvigam Kolinsam (*Collins*, 1763–1814)¹⁴.

Lai gan Merķelim mācītājs licies “bez īstas apgarotības”¹⁵, atmiņās par laiku Liepupes draudzē viņš atzinīgus vārdus veltījis mācītāja Klēmana laipnībai: “Manā mācītājā E.¹⁶, starp citu, nebija nekā poētiska. Viņš bija viens no vislabsirdīgākajiem, visomulīgākajiem cilvēkiem, kādus vien esmu sastapis. [...] kļuvis par mācītāju, vairs maz interesējās par zinātņi. Bez sevišķām rūpēm un piepūles viņš dabūja sev vietu un lauku saimniecību, ļoti klusi dzīvoja savā ģimenē, pārāk daudz ar to

nenodarbodamies. [...] Latviešu draudze cienīja viņa taisnīgumu un labsirdību, bet īpaši viņu nemīlēja.”¹⁷

Merķeļa audzēkņi Liepupē bija Klēmanu trīs atvases – zēni¹⁸, “ar tādu pašu raksturu kā viņu vecākiem”¹⁹. Mājskolotājs atzina, ka bija ieradies strādāt darbu, kas viņam pašam bija gluži svešs, un piekrita virsmācītāja Dingelšteta²⁰ šaubām par savu nepietiekamo zināšanu līmeni. Pirmajā pusgadā jaunais mājskolotājs visus brīvos brīžus veltīja pašmācībai, lai varētu sevi uzskatīt par sagatavotu skolotāja darbam. Diemžēl mācītāja bibliotēka, kurā bija 300–400 sējumu par teoloģiju un lauksaimniecību, nesniedza viņa vajadzībām nepieciešamo atbalstu²¹.

Lasot mācītāja raksturojumu Merķeļa atmiņās, jādomā, ka omulīgais Liepupes “draudzes gans” Klēmans, pieņemot ģimenē nepieredzējušu mājskolotāju, visvairāk gan vēlējies ietaupīt. Lai arī viņš bija turīgs mācītājs, Merķeļa alga “nebija sevišķi liela”²².

Kā bija novērojis Merķelis, attiecības ar draudzes muižu īpašniekiem mācītājam nebija tuvas, visi uz viņu turēja labu prātu, bet sabiedriskā dzīve mācītājmuižā maz atšķīrās no ierastās dzīves apkārtnes muižās²³. Merķelis saviesīgo dzīvi apkārtnes muižās baudīja, ciemojoties un piedaloties viesībās, kā arī studējot vēstures avotus un grāmatas dažās draudzes muižu bibliotēkās. Šajā laikā piedzīvoto un novēroto viņš vēlāk aprakstīja vairākos darbos.

Atsevišķās Liepupes draudzes muižās Merķeļa vārds saistībā ar viņa tēvu mācītāju Danielu Merķeli (*Merkel*, 1713/14–1782) nemaz nebija svešs. Stienes muižas īpašnieks virsleitnants Karls Gideons fon Šteins (*von Stein*, 1731–1799) nebija iepriecināts, sastopoties ar jauno mājskolotāju, jo viņš joprojām atcerējās, ka 1765. gadā mācītājs Daniels Merķelis bez iemesla bija atteicis sakramentu viņa

10 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 361. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 147–148. [Kurz darauf hatte man ihn ersucht, eine Hofmeisterstelle im Hause eines wohlhabenden Predigers zu besetzen und Grohmann kam, mich zu fragen, ob ich sie annehmen wolle? Eigentlich war dieser Antrag eine ehrenvolle Auszeichnung. Es fehlte nie in Liefeland an jungen, von der Universität zurückgekehrten Männern, die Stellen der Art suchten, und ich hatte noch nicht mein neunzehntes Jahr zurückgelegt und nicht einmal den ganzen Cursus eines Gymnasiums durchgemacht. Ich nahm den Vorschlag mit einer Freude an, die mich nicht einmal nach dem Gehalte fragen liess, der eben nicht sehr glänzend war.]

11 Johansons, Andrejs. *Latvijas kultūras vēsture, 1710–1800*. Stokholma: Daugava, 1975. 36., 129., 446. lpp.

12 Piemēram, Sokols, Ēvalds (red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, 1956. 473. lpp.; Zeids, Garlībs Merķelis un viņa “Latvieši”, 116. lpp.

13 Eckardt, Die Freimaurerei in Riga, S. 40–41; Frobeen, Jakob Gottfried. *Rigasche Biographieen nebst einigen Familien-Nachrichten, Jubiläums-Feiern*. Bd. 2. Rīga: in Commission bei Schnakenburgs litho-und typograph. Anstalt, 1883. S. 161; Mälbergis [Mälbergs], Frīdrihs. Garlība Merķeļa mūža strauts. (Pirmiespiedums). *Burtņieks*, 1934, Nr. 7, 543. lpp.; Recke, Johann Friedrich von, Napiersky, Karl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Estland, Kurland*. Bd. 3. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1831. S. 207; Straube, Gvido. Brīvmūrniecība Latvijā Apgaismības gadsimtā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1992, Nr. 2, 61. lpp.

14 Zaļuma, Kristīne. “Praviešu klubs” un bibliotēku kultūra Vidzemē (18. gs. 80.–90. gadi). No: Latvijas Nacionālā bibliotēka. *Zinātniskie raksti: Dzejnieks un mākslinieks Karls Gothards Grass (1767–1814): rakstu krājums*. 5 (XXV). Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2020. 289. lpp.

15 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 361. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd, S. 149 [ohne Anhauch von Geist].

16 Domājams, ka šeit ieviesusies uzvārda iniciāļa atveides kļūda – “E.” vietā jābūt “C.”, kā tas ir lasāms citā vietā šajā pašā izdevumā, sk. Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 378. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 186.

17 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 361. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 149. [Mein Pastor E. hatte indess nichts Poetisches. Er war einer der gutmüthigsten, aber auch der bequemsten Menschen, die es geben kann. [...] seit er Prediger geworden, bekümmerte er sich um die Wissenschaften nicht viel, besorgte Amt und Landwirthschaft ohne Nachlässigkeit und ohne Anstrengung, und liebte seine Familie sehr ruhig, ohne sich viel mit ihr zu beschäftigen. [...] Seine Lettische Gemeinde ehrte seine Rechtlichkeit und Gutmüthigkeit, ohne ihn grade zu lieben.]

18 Johana Kristiana Klēmana un Margaretas Eleonoras Klēmanas, dzimušas Hildes (*Cleemann*, geb. *Hilde*, 1757–1825) dēli: Johans Georgs (1779–1788), Karls Kristofs (1780–1796), Frīdrihs Gothards (1782–1841), sk. Buchholtz, August Wilhelm. *Materialien zur Personenkunde der Ostsee-Provinzen* (Baltijas ģenealoģisko materiālu kolekcija). Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājums (turpmāk LUAB R), Ms. 1124, Bd. 9, S. 137.

19 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 362. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 150. [Meine Zöglinge, waren drei Knaben von so gewinnendem Charakter als ihre Eltern, lebhaft und wohlgezogen, doch noch ohne hervorsteckende Anlagen.]

20 Kristians Ādolfs Ludvigs Dingelštets. Kļūdaina norāde par citu mācītāju, Johanu Ernstu Dingelštetu (1773–1830) atrodama: Zaļuma, *Liepupes muiža*, 36., 141. lpp.

21 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 362. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 150–151.

22 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 361. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 148. [...] die mich nicht einmal nach dem Gehalte fragen liess, der eben nicht sehr glänzend war.]

23 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 361., 366. lpp. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 149.

mirstošajai mātei, ne sievai, kā kļūdaini norādīts vācu vēsturnieka Jirgena Hēga (*Heeg*)²⁴ pētījumā par Merķeļa laiku Liepupē.

Stienes muižas īpašnieks Karls Gideons fon Šteins un Kristīne Luīze fon Šteina, dzimusi Lēvisa of Menāra (*von Stein*, geb. *Löwis of Menar*, 1746–1796), salaulāti 1762. gada 22. martā²⁵ un kopā nodzīvoja ilgus gadus. Karla Gideona fon Šteina māte Baltpamūšes muižas īpašniece Agnesa Ģertrūde fon Šteina, dzimusi fon Manteifele-Cēge (*von Stein*, geb. *Manteuffel gen. Szöge*, ?–1765), 1721. gada septembrī salaulājās ar Stienes un Vidrižu muižas īpašnieku Magnusu Melhioru fon Šteinu (*von Stein*, 1702–1754)²⁶. 1765. gada 24. oktobrī, kad mūža miegā aizmiga Karla Gideona fon Šteina māte, fon Šteini uzturējās savā Vidrižu muižas īpašumā Lēdurgas draudzē, kur tolaik par mācītāju kalpoja (1741–1770)²⁷ Daniels Merķelis.

Savukārt Skultes muižu, kurā pēc Merķeļa norādēm zemnieki slīga nabadzībā, kopš 1775. gada apdzīvoja Rīgas virsmācītāja majora Martina Andreasa fon Reisnera (*von Reusner*, 1718–1789)²⁸ ģimene. Mācītājs īpašumu savulaik bija mantojis no sievas, Skultes muižas īpašnieces Ģertrūdes Juliānas fon Reisneres, dzimušas fon Šulcenas (*von Reusner*, geb. *von Schultzen*, 1721–1775).²⁹ Martins Andreass fon Reisners bija Daniela Merķeļa otrās sievas, laulāti 1749. gada 17. februārī Mazsalacā³⁰, Annas Regīnas Merķeles, dzimušas Reisneres (*Merkel*, geb. *Reusner*, 1721–1750), brālis³¹, tāpēc arī Skultes muižā Merķeļa vārds noteikti nebija svešs. Pēc Martina Andreasa fon Reisnera nāves Skultes muižu mantoja jaunākais dēls Andreass fon Reisners (*von Reusner*, 1752–1807), jo vecākais dēls, Rīgas brīvmūrnīeks, ložas *Zum Schwerdt* brālis leitnants Johans Georgs fon Reisners (*von Reusner*, 1749–1792) kopš 1790. gada deva priekšroku dzīvei Labrenču muižā³². “Kāds muižnieks³³, kas sajuta, ka muižas īpašnieks var gan sev iemantot augstāku slavu, nekā likt katru gadu izvest tūkstoš vezumu mēslu vairāk par savu priekšgājēju, un ka zemnieku

24 Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft*. Frankfurt am Main: Lang, 1996. S. 82.

25 *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften*. Teil: Livland. Bd. 1. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke, 1929. S. 106.

26 *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften*. Teil: Kurland. Bd. 1. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke, 1939. S. 374.

27 Wihgrabs, Georg. [Vigrabs, Juris]. Einführung. In: Merkel, Garlieb Helwig. *Die Letten*. Riga: Verlags-Akt.-Ges. “RIGNA”, 1924. S. VII.

28 *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften: Neue Folge*. Bd. 6. Hamburg: Verband der Baltischen Ritterschaften, 2016. S. 303; Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 82; Recke, Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon*, Bd. 3, S. 522.

29 Lancmanis, Imants. Baroka pasāžas Skultes muižā. *Māksla Plus*, 1998, Nr. 4, 25.–26. lpp.

30 Donnert, Erich. *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. S. 143.

31 *Genealogisches Handbuch: Neue Folge*. Bd. 6. S. 307; Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 82.

32 Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk LNA LVVA), 199. f., 1. apr., 226a. l., 9., 15. lp.; *Genealogisches Handbuch: Neue Folge*. Bd. 6. S. 303–304; Straube, Brīvmūrnīecība Latvijā Apgaismības laikmetā, 61. lpp.

33 Martins Andreass fon Reisners.

pārticība īstenībā ir dzimtkunga drošākais bagātības avots, izlietoja visus spēkus, lai celtu savu zemnieku labklājību. [...] S.³⁴ muižas zemnieki ar savu izglītību, turību un taisnīgumu drīz izcēlās visu kaimiņu starpā. Šis cilvēces draugs nomira. Viņa pēcnācējs³⁵ sev mājās nodibināja orķestri, pieņēma darbā mūziķus un tēlniekus, pārvērta savu mežu par angļu parku un lika iekārtot šosejas no vienas lopmuižas uz otru. Tā viņam neatlika laika interesēties par saviem zemniekiem, tiem tikai bija jāizpilda viņa smieklīgās iedomas.”³⁶

Pavadot laiku Liepupes draudzē, Merķelis iepazinās ar Dantes muižas fon Duntēniem – grāfu Johanu Kristoferu fon Duntenu (*von Duntten*, 1717–1793) un viņa dēlu muižas īpašnieku Georgu Johanu fon Duntenu (*von Duntten*, 1739–1793), kurš manto muižu 1778. gadā³⁷. Kā uzskata Hēgs³⁸, Merķelis darbā *Die Letten* (Latvieši) atspoguļojis Dantes muižas īpašnieka cietsirdīgo izturēšanos pret zemniekiem, muižnieka pilnā vārda vietā lietojot tikai iniciāli “R”, iespējams, muižas vāciskā nosaukuma *Ruthern* pirmo burtu, un par ko 19. gadsimta sākumā šis muižas īpašnieks esot iesniedzis sūdzību Vidzemes landrātu kolēģijai, pieprasot pierādījumus. Mājskolotāja Merķeļa Liepupes draudzē iepazītie grāfi – tēvs un dēls – devās mūžībā vienā gadā (1793), dēls pāris mēnešus pēc tēva, tāpēc neviens no Merķeļa Dantes muižā satiktajiem fon Duntēniem sūdzību kolēģijā nevarēja iesniegt.

Viesošanās reizēs Dantes muižā Garlībs Merķelis galvenokārt pavadīja laiku medībās un citās izklaidēs kopā ar tās īpašnieku Georgu Johanu fon Duntenu, kuru savās atmiņās pieminējis kā “svētā Georga bruņinieku”: “Kāds cits vecuma un sabiedriskā stāvokļa ziņā ievērojami jaunāks muižnieks³⁹ apdzīvoja glītu lauku māju, kas bija mēbelēta ar pītām kušetēm, krēsliem un lielākoties nekodināta koka

34 Skultes muiža (*Adiamünde*), oriģinālā *S--schen*, domājams, ka nosaukumā ietverts Skultes muižas īpašnieka, 18. gadsimta pirmās puses kungu mājas cēlāja Johana fon Šulcena (*von Schultzen*, 1676–1746) uzvārds, par kuru vairāk sk. Lancmanis, Baroka pasāžas Skultes muižā, 25. lpp.

35 Andreass fon Reisners.

36 Citēts pēc: Merķelis, Garlībs Helvīgs. Latvieši, sevišķi Vidzemē filozofiskā gadsimta beigās. Tulkojums no vācu valodas Ābrama Feldhūna redakcijā. No: Merķelis, Garlībs Helvīgs. *Izlase*. Rīga: Liesma, 1969. 78. lpp.; Merkel, Garlieb Helwig. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zu Völker- und Menschenkunde*. Leipzig: bey Heinrich Gräff, 1797 [1796]. S. 68–69. [Ein Edelmann, der es fühlte, ein Gutsbesitzer könne doch wohl einen edlern Ruhm erlangen, als jährlich tausend Fuder Dünger mehr als sein Vorgänger ausführen zu lassen, und der Wohlstand der Bauerschaft sey im Grunde der sicherste Reichthum des Erbherren, wandte alles an, die seinige in Aufnahme zu bringen. [...] die S--schen Bauern unter allen ihren Nachbarn sich bald durch Bildung, Wohlhabenheit und Rechtlichkeit sehr auszeichneten. Der Menschenfreund starb. Sein Erbe legte sich Eine Hauscapelle an, nahm Musiker und Bildhauer in Dienst, verwandelte seinen Wald in einen englischen Garten, und liess Chausseen von einem Viehhofe seines Gutes zu dem andern, anlegen. Ihm blieb also keine Muse, sich um seine Bauren zu bekümmern, als in so fern sie seine höchst lächerlichen Pläne ausführen mussten.]

37 LNA LVVA, 4024. f., 1. apr., 3. l., 137.–138. lp.; Buchholtz, *Materialien zur Personkunde der Ostsee-Provinzen*, LUAB R, Ms. 1124, Bd. 10, S. 71, 73.

38 Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 81.

39 Georgs Johans fon Duntens. Pēc vecuma salīdzināts ar Vecmuižas īpašnieku Johanu Gustavu fon Aderkasu (*von Aderkas*, 1712–1799). Domājams, ka, dēvējot viņu par “svētā Georga bruņinieku”, Merķelis nedaudz sarkastiski raksturojis muižnieka milas lietu pasauli, izmantojot muižnieka vārdu.

galdiem. Tomēr viņš tika atzīts par turīgu vīru. Viņa tuvākie paziņas dēvēja viņu par ļoti svētulīgu un ļoti liekulīgu, tātad viņam piemita divas rakstura īpašības, kas, kā zināms, labi sader kopā. Viņš nebija precējies, toties divas glītas dzimtļaužu istabenes, likās, juta pret viņu lielu uzticību un pa pagalmu un māju skraidīja apkārt pāris zēnu, kuru sejās varēja samānīt līdzību ar namatēvu. Viņš mēdza tēzēt par zirgiem, medībām un savu saimniecību, bet vislabprātāk sprieda par samaitāto pasauli. Vēlāk uzzināju, ka šo svinīgo runu dēļ radinieki viņu iesaukuši par svētā Georga bruņinieku.⁴⁰

Zināms, ka iepriekš minēto sūdzību pret Merķeli 1807. gada janvārī iesniedza apriņķa deputāts, Pollenhofas muižas (Igaunijā) īpašnieks grāfs Karls Vilhelms fon Duntens (*von Dunten*, 1761–1830)⁴¹, Duntens muižas mantinieku attāls radinieks, ne īpašnieks, kā savā pētījumā pretēji norādījis Hēgs⁴². Laikā, kad Karls Vilhelms fon Duntens un Merķelis (kopš 1806. gada beigām) dzīvoja Rīgā, muižnieks saistībā ar darbā *Die Letten* atspoguļoto muižnieku tirāniju pret zemniekiem rakstīja sūdzības rezidējošajam landrātam, Bīriņu muižas īpašniekam, brīvmūrniekam Ludvigam Augustam Mellinam (*Mellin*, 1754–1835)⁴³, pieprasot saukt pie atbildības Rīgā atgriezušos *Die Letten* autoru. Merķelis visas apsūdzības uzskatīja par apmelojošām, savukārt grāfs Karls Vilhelms fon Duntens uzstājīgi pieprasīja nekavējoties uzrādīt pierādījumus par muižnieku cietsirdīgo izturēšanos pret zemniekiem. Neskatoties uz aktualizētā jautājuma ievērojamo rezonansi, landrāts Mellīns šīs lietas virzību ierobežoja, norādot, ka tālākie rikojumi šajā lietā jāatliek un visas prasības pret Merķeli būs nelietderīga rīcība⁴⁴. Jādomā, ka šāda notikumu virzība ir likumsakarīga, jo grāfu Mellīnu un Merķeli saistīja jau agrāka pazīšanās “praviešu” laikā, kad Rīgā un dažās Vidzemes muižās pulcējās brīvdomīgās un apgaismotās inteligences aprindu, galvenokārt vidusšķiras, izveidota neformālā biedrība, t. s. “Praviešu klubs” (*Prophetenclub*, 1786–1794/96)⁴⁵.

40 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 363. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 152–153. [Ein zweiter von bedeutend jüngerm Alter und Adel, bewohnte ein nicht unzierliches Landhaus, das aber mit Canapéés und Stühlen von Stroh und meistens ungebeizten hölzernen Tischen meublirt war, ungeachtet er auch für einen wohlhabenden Mann galt. Seine nähern Bekannten nannten ihn “sehr fromm und sehr piffig”, zwei Eigenschaften, die sich bekanntlich recht gut mit einander paaren. Er war unverheirathet, aber zwei artige leibeigene Mägde, die in den Zimmern aufwarteten, schienen viel Vertrauen gegen ihn zu äußern, und in den Gesichtern von ein Paar Knaben, die im Hofe und Hause herumliefen glaubte ich Aehnlichkeit mit ihm zu finden. Er unterhielt uns von Pferden, von der Jagd, seiner Landwirthschaft, am weitläufigsten aber von der Verderbtheit der Welt. Später erfuhr ich, daß er bei seinen Verwandten seiner salbungsvollen Reden halber, der Ritter St. Jürgen hieß.]

41 Buchholtz, *Materialien zur Personenkunde*, LUAB R, Ms. 1124, Bd. 10, S. 71, 73.

42 Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 81.

43 Straube, Brīvmūrniecība Latvijā Apgaismības laikmetā, 65. lpp.; Wistinghausen, Henning von. *Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich: die Revaler Logen 1773–1820*. Bd. 2. Köln: Böhlau Verlag, 2016. S. 688.

44 Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 81; Vigrabs, Juris. Zīmīgs dokuments par G. Merķeli. *Latvju Grāmata*, 1925, Nr. 3, 175.–176. lpp.; Wigrab, Georg [Vigrabs, Juris]. Eine unbekannte Episode aus Garlieb Merckels Leben. *Rigasche Nachrichten*, 1924, Nr. 139, 22. Jun., Beilage, S. 3.

45 Vairāk par “Praviešu klubu” un Merķeli sk. Zaļuma, “Praviešu klubs”, 283., 284., 286., 288., 300. lpp.

Pārsteidzoši, ka savās atmiņās Merķelis grāfu Mellīnu raksturojis aizplīvuroti, pat aizskaroši: “Prezidents grāfs Melins, Vidzemes Atlasa⁴⁶ sastādītājs, un vecākais asesors senāk bija bijušas militāras personas, un, tāpat, kā tas mēdz būt citās zemēs, viņi savam tiesneša amatam bija piemēroti vienīgi tāpēc, ka sava rakstura un dižcil-tības dēļ sabiedrība veltīja viņiem uzmanību.”⁴⁷ Ja ņemam vērā šo sūdzību un tās gaitu, Merķeļa pateicība landrātam šajās rindās noteikti nav atrodama.

Par Merķeļa mājskolotāja gadu un “Praviešu kluba” tiešo ietekmi uz viņa turpmāko darbību bija pārliecināts jau ģermāņu filologs, Latvijas Augstskolas profesors (1921–1922) Karls Tianders (*Tiander*, 1873–1939)⁴⁸. Viņš norādījis, ka *Die Letten* rašanās un plānotais darbs pie tā saistāms ar 18. gadsimta liberālo mājskolotāju sabiedrību un “Praviešu kluba” darbību⁴⁹, apstiprinot Liepupē pavadītā laika nenoliedzamo ietekmi uz jaunā mājskolotāja likteni un dzīves ceļu. Kopš “Praviešu kluba” pastāvēšanas laika ar Merķeli draudzīgas attiecības uzturēja arī Rīgas Svētā Jēkaba baznīcas mācītājs (1789–1809), Vidzemes Virskonsistorijas asesors (1793–1803), Rīgas brīvmūrnieku ložas “Apollo” brālis (1789–1793) Karls Gotlobs Zontāgs (arī Karls Gotlībs; *Sonntag*, 1765–1827)⁵⁰.

Liepupes laikposmā Merķelis iepazīna arī Tūjas muižas ļaudis un viņu ikdienas dzīvi. Zināms, ka 1782. gadā⁵¹ Tūjas muižā pastāvīgi dzīvoja tās īpašnieks

46 Domāts izdevums: Mellin, Ludwig August. *Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernemenen u. Herzogthümern Lief- und Ehtland und der Provinz Oesel: entworfen nach geometrischen Vermessungen, den neuesten astronomischen Beobachtungen und nach sorgfaeltiger Untersuchung und Kentnis der Gegenden = Atlas de la Livonie ou des deux gouvernemens et dusches de Livonie et d'Esthonie avec la province d'Oesel: composé d'après quantité d'arpentages d'après la conaissance des lieux mêmes, et les dernières observations astronomiques*. Riga; Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1798. Eksemplārs aplūkojams: Latvijas Nacionālās bibliotēkas Kartogrāfisko izdevumu krājums, svītrkods 0313034838, šifrs KtA-5/265.

47 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 380. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, 1. Bd., S. 191. [Der Präsident, Graf Mellin, der Verfertiger des Atlas von Liefland, und der ältere Assessor waren ehemalige Militärs und so, nach den Begriffen die in andern Ländern herrschen, durch Nichts zu ihren Richterstellen befähigt, als durch die öffentliche Achtung, deren ihr Charakter genoß und durch ihren Adel.]

48 Somijas pavalstnieku *Dr. phil.* Karlu Tianderu diplomātiska konflikta dēļ (viņš ārvalstu laikrakstos visai agresīvi kritizēja Latvijas agrāro reformu) 1922. gada nogalē izraidīja no Latvijas. 1922. gadā Tianders bija apkopojis 80 Merķeļa vēstules un plānoja izdot krājumu ar zinātniskiem komentāriem. Par Tianderu vairāk sk. Baltiņš, Māris. Liekot nacionālās augstskolas stingros pamatus. *Latvijas Vēstnesis*, 2004, Nr. 37, 9. marts, B 8. lpp.; lekšzeme. Profesora Tiandera izraidīšana. *Jaunais Rīts*, 1922, Nr. 14, 2. nov, 1. lpp. Tianders vēlāk publicēja pētījumu par dzejnieces Elizabetes (Elīzas) Šarlotes Konstānces fon der Rekes, dzimušas fon Mēdemas (*von der Recke, geb. von Medem*, 1754–1833) saraksti ar Merķeli, sk. Tiander, K. Elīsas von der Recke soziale Reformbestrebungen. Ein unbekannter Brief Elīsas von der Recke an Garlieb Merkel. In: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Neue Folge*. 1926. Bd. 2. H. 3. S. 68–74. Pieejams: www.jstor.org/stable/41039624 [skatīts 26.10.2020].

49 Blese, Ernests. Merķeļa “Latvieši” viņa laika biedru uzdevumā. *Latvijas Vēstnesis*, 1922, Nr. 246, 1. nov., 5. lpp. Vairāk par “Praviešu kluba” darbību sk. Rauch, Georg von. *Der Rigaer Prophetenclub und andere Aufsätze zur baltischen und russischen Geschichte*. Hannover-Dohren: Harro von Hirschheydt, 1988. S. 73–89; Zaļuma, “Praviešu klubs”, 273.–313. lpp.

50 Vairāk par Karla Gotloba Zontāga attiecībām ar Merķeli sk. Zaļuma, “Praviešu klubs” un bibliotēku kultūra Vidzemē (18. gs. 80.–90. gadi), 282.–284., 286., 298.–300. lpp.

51 LNA LVVA, 199. f., 1. apr., 469. l., 3. lp.

grāfs Oto Magnuss fon Duntens (*von Dunten*, 1722–1799)⁵² un viņa māšas, jau atraitnes – apgaismotāja, Suntažu muižas īpašnieka Ēriha Johana fon Meka (*von Meck*, 1727–1771) atraitne Juliāna fon Meka, dzimusi fon Duntena (*von Meck*, geb. *von Dunten*, 1728–1796)⁵³, un Ramas muižas īpašnieka Karla Gideona fon Loudona (*von Loudon*, 1717–1777) atraitne Marta Luīze fon Loudona, dzimusi fon Duntena (*von Loudon*, geb. *von Dunten*, 1731–1794)⁵⁴. Viņa bija Karla Gideona fon Loudona trešā sieva, un abi laulāti Liepupes evaņģēliski luteriskajā baznīcā 1759. gada 22. oktobrī⁵⁵. Merķelis atmiņās raksta, ka “muižā dzīvoja vecu atraitņu pāris – muižas īpašnieka grāfa D.⁵⁶ māšas. Viena no viņām⁵⁷, kas jaunībā droši vien bijusi glīta, ar savu izglītoto vīru bija uzturējusies pilsētnieku aprindās. Viņas uzvešanās bija pilsētnieciski smalka un stīva, tā ka mani viņa garlaikojā. Otrā māša⁵⁸ turpretī bija sakumpusi, neglīta, ar ļoti laucinieciskām manierēm. Viņas vīrs barons L.⁵⁹ bijis slavenā feldmaršala L.⁶⁰ [..] brālēns.”⁶¹

Savukārt Blomes muižu (ar Lemskules pusmuižu) kopš 1784. gada apdzīvoja fon Veselu dzimta. Pēc laulībām ar hofrātu tirgotāju Kristiānu fon Veselu (*von Wessel*, 1745–1816) Blomes muižā ar ģimeni dzīvoja Anna Elizabete fon Vesele, dzimusi Šprote (*von Wessel*, geb. *Sprotte*, 1767–1799)⁶². Viņa šo muižas īpašumu bija mantojusi no tēva, pirmā Limbažu pilsētas birģermeistara, aptiekāra Johana Ernsta Šprotes (*Sprotte*, 1729–1790)⁶³. Merķeļa laikā Liepupes draudzes Blomes “muižā valdīja jauks, frivols noskaņojums un gluži pilsētniecisks dzīvesveids. Dāmas lasīja jaunākās lugas un romānus, spēlēja klavieres, sprieda par Rīgas teātri utt. Vēl pirms

52 LNA LVVA, 1100. f., 14. apr., 284. l., 7. lp.

53 Lange, Harro. *Die Familie von Meck in Livland*. Bd. 2. Riga: H. Lange, 1931. S. 176, 188.

54 Filseck, Herbert Moser von. *Genealogische Angaben über erloschene Familien, die bei der Livländischen Ritterschaft immatrikuliert waren*. Stuttgart: [o. N.], 1985. S. 87; Zaļuma, Kristīne. Avoti Vidzemes piekrastes muižu pētniecībai. No: *Lokālās vēstures pētniecības iespējas arhīvu dokumentos*. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 2016. 32. lpp.

55 *Genealogisches Handbuch*. Teil: Livland. Bd. 1. S. 852.

56 Oto Magnuss fon Duntens.

57 Juliāna fon Meka, dzimusi fon Duntena.

58 Marta Luīze fon Loudona, dzimusi fon Duntena.

59 Karls Gideons fon Loudons.

60 Ernsts Gideons fon Loudons (*von Loudon*, 1717–1790), Austrijas armijas feldmaršals, viens no slavenākajiem 18. gadsimta militārajiem strādniekiem, sk. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon: 1710–1960*. Köln; Wien: Böhlau, 1970. S. 474.

61 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi, 364. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 155. [Auf einem fünften Gute des Kirchspiels lebten ein Paar alte Wittwen, Schwestern des Grafen D. dem das Gut gehörte. Die Eine mochte in ihrer Jugend schön gewesen sein, hatte einen gelehrten Gatten gehabt und in städtischen Zirkeln gelebt. Sie hatte ein städtisch seines strufes Benehmen, das sie mir langweilig machte. Die Andre war bucklig, häßlich und hatte sehr ländliche Manieren. Ihr Gatte, ein Baron L., war ein Vetter des berühmten Feldmarschalls dieses Namens gewesen.]

62 *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften: Neue Folge*. Bd. 2. Hamburg: Verband der Baltischen Ritterschaften, 2012. S. 388; Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 82.

63 Seuberlich, Erich. *Liv- und Estlands älteste Apotheken*. Riga: Druck von W. F. Häcker, 1912. S. 209.

nedaudz gadiem ģimenes tēvs⁶⁴ Rīgā bija nodarbojies ar tirdzniecību un licis no Vīnes izrakstīt savu diplomu.”⁶⁵

Tomēr īpaša nozīme Merķeļa tālākajām dzīves gaitām šajā laikposmā bija iepazīšanās ar Vecmuižas un Mētaku muižas, kā arī Beiciema un Lapsukalna jeb Lapsiņu pusmuižu īpašnieku, apgabala zemes tiesnesi Johanu Gustavu fon Aderkasu (*von Aderkas*, 1712–1799) un Liepupes muižas īpašnieku, pavisam gados jauno juristu Georgu Burhardu Frīdrihu fon Meku. Abās muižās glabājās plašas un vērtīgas privātbibliotēkas, kuru krājumi ar īpašnieku sirsniņu atļauju bija brīvi pieejami arī Liepupes mācītājmuižas mājskolotājam.

Merķelis spilgti aprakstījis un vēsturei atstājis Johana Gustava fon Aderkasa portretu: “Pirmais muižnieks, kuru es apmeklēju, bija kāds bagāts, jau krietni vecs sirmgalvis, divu inesisgu muižu⁶⁶ īpašnieks. Viņš dzīvoja lielā, dīvainā, paša celtā mājā, kuru pārjums caurbraucamais ceļš sadalīja divās daļās un kurai nebija parastā muižas pagalma. Es viņu sastapu sēžam pieticīgi mēbelētā istabā, tērpušos no pašaustas vilnas šūtā vecfranču fasona svārkā. Viņš lasīja priekšā savai tikpat vienkārši ģērbtajai laulātajai draudzenei⁶⁷ *Leben des Simplificissimus*⁶⁸. [..] Mājastēva kādreizējās juridiskās zināšanas augsti vērtēja, un viņš ieņēma nozīmīgu tiesneša amatu. Viņa bibliotēkā atradās vērtīgas vecas grāmatas un interesanti dokumenti. Vērtīgāks par visu bija viņa paša ārkārtīgi taisnīgais un humānais raksturs, kura dēļ es viņu ļoti cienīju.”⁶⁹ Un Merķelis vēl piebilst: “Mani interesēja agrāk pieminētais

64 Kristiāns fon Vesels.

65 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 363.–364. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 154. [In dem Hause eines vierten Gutsbesitzers fand ich feinen, frivolen Ton und völlig städtische Lebensweise. Die Damen lasen die neuesten Schauspiele und Romane, spielten Clavier, beurtheilten die Bühne zu Riga, u. s. w. Der Familienvater war dann freilich noch vor wenig Jahren dort Kaufmann gewesen und hatte sich sein Diplom aus Wien verschrieben.]

66 Vecmuižas un Mētaku muiža.

67 Doroteja Margareta fon Aderkasa, dzimusi fon Budberga (*von Aderkas*, geb. *von Budberg*, 1733–1807), sk. *Genealogisches Handbuch: Neue Folge*. Bd. 6. S. 34.

68 Domājams, tas ir kāds no vācu rakstnieka Hansa Jakoba Kristofela fon Grimmelshauzena (*von Grimmelshausen*, 1620/21/22–1676) pazīstamā satīriskā baroka laika romāna *Der Abentheuerliche Simplificissimus Teutsch* (arī *Simplicius Simplificissimus*; *Simplificissimus*) izdevumiem. Pirmo reizi romāns publicēts 1669. gadā Nirnbergā (Vācija) un izdots arī vēlāk, sk. Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen. Pieejams: <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01440169> [skatīts 22.10.2020].

69 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 362.–363. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 151–152. [Der erste adliche Gutsbesitzer den ich besuchte, war ein reicher, hochbejahrter Greis, Herr zweier unverschuldeter, einträglicher Güter. Ich fand ihn in einem grossen, wunderlichen, von ihm selbst erbauten Hause, das durch eine bedachte Durchfahrt in zwei Hälften getheilt war, und keinen Hofplatz hatte. Hier sass er in einer ärmlich meublirten Stube, in einem altfränkischen Rocke, aus hausgeworkenem Wollenzeuge und las seiner eben so einfach in häusliche Fabricate gekleideten, alten Gattin gegenüber, aus dem “Leben des Simplificissimus” vor. [..] Der Mann hatte übrigens früher wegen seiner juristischen Gelehrsamkeit gegolten, auch ein bedeutendes vom Adel besetztes Richteramt bekleidet, besass eine schätzbare Sammlung älterer Werke und interessanter Urkunden, – und was noch mehr werth war, einen äusserst rechtlichen und humanen Charakter. Ich lernte ihn sehr hoch schätzen.]

astoņdesmitgadīgais, īpatnēji labsirdīgais sirmgalvis, kas nodarbojās arī ar literatūru, bet tikai ar Vidzemes vēstures jautājumiem un jūta labvēlību pret mani.”⁷⁰

Ciemojoties muižnieka īpašumā, Merķelis izmantoja viņa plašo un vērtīgo bibliotēku. Johans Gustavs fon Aderkass Vecmuižas īpašumu bija saņēmis mantojumā no tēva, Vecmuižas un Ķirbižu muižas īpašnieka Oto Magnusa fon Aderkasa (*von Aderkas*, 1676–1753) 1753. gadā⁷¹. Līdz ar mantojumu viņa rokās nonāca arī tēva vērtīgā privātbibliotēka, kuras krājumā, iespējams, arī atradās Merķeļa pieminētais romāns *Simplicius Simplicissimus*.

Jurists Johans Gustavs fon Aderkass jaunajam Merķelim bija pieredzes bagāts, izglītots un interesants sarunu biedrs, kurš bija daudz lasījis tajā laikā populāros franču apgaismotāju darbus, kas ārpus pienākumiem ļoti interesēja jauno mājskolotāju.⁷² Merķelis muižnieku sirsnīgi pieminējis arī vēlāk: “Manam vecajam dižciltīgajam labvēlim⁷³ Vidzemē tolaik, kad pirmoreiz biju muižas pārvaldnieks⁷⁴, kāds paziņa Rīgā, kurš viņam dažkārt aizdeva grāmatas, nezinu, vai aiz neapdomības vai ļauna prieka, bija nosūtījis satīru par aristokrātiju, galvenokārt Mēklenburgā. Man šķiet, tā saucās “Stāsts par kādu planētu”. Krietnais sirmgalvis ļoti uzjautrinājās par jokiem tajā, tikai, viņš man sacīja, viņš nevarot uzminēt, ko autors domājis ar blēņu aristokrātiju, par kuru visu laiku runājis. Es paņēmu grāmatu un visur atradu sēņu aristokrātiju⁷⁵, tomēr ļoti sargājos labot viņa pārskatīšanos. Krietnā sirmgalvja bauda būtu pārvērtusies sarūgtinājumā.”⁷⁶ Darbs, ko šajā atmiņu fragmentā piemin Merķelis, visdrīzāk ir zinātniskās fantastikas izdevums, tolaik populārais politiskās satīras romāns astoņos sējumos, Leipciģā publicētais *Dreyerlei Wirkungen. Eine Geschichte aus der Planetenwelt* (Trīskāršie efekti. Stāsts no planētu pasaules,

70 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 367. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 162. [Unter den Eingepfarrten hatte nur der zuerst genannte achtzigjährige Greis Interesse für mich, wegen seines originell gutmüthigen Charakters, und seiner literarischen Reminiscenzen, die aber fast nur die Liefländische Geschichte betrafen; dann aber auch wegen seines sichtlichen Wohlwollens gegen mich.]

71 Stryk, Leonhard von. *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands*. 2. Teil. Dresden: Albanus'sche Buchdruckerei, 1885. S. 176.

72 Čakars, Oto. Garlībs Helvīgs Merķelis. No: Čakars, Oto, Grigulis, Arvīds, Losberga, Milda. *Latviešu literatūras vēsture*. 2., pārlab. un papild. izd. Rīga: Zvaigzne, 1990. 105. lpp.

73 Johans Gustavs fon Aderkass.

74 “Muižas pārvaldnieks” vietā jābūt “mājskolotājs”.

75 “Sēņu aristokrātija” – domājams, tā tolaik apzīmēja nematrikulēto muižniecību, kuras pārstāvji titulu nevis mantoja, bet iegādājās par naudu. 18. gadsimta beigās tā bija izplatīta prakse arī Vidzemē.

76 Merķelis, Garlībs Helvīgs. Tēlojumi un raksturojumi no manas dzīves. Otrās sējums. No vācu valodas tulkojuši Viktors Gammeršmidts, Jānis Ušackis. No: Merķelis, Garlībs Helvīgs. *Kultūrvēsturiski raksti*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 49.–50. lpp.; Merkel, Garlieb Helwig. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. Bd. 2. Leipzig: bei K. F. Köhler; Riga-Mitau: in Commission bei E. Götschel, 1840. S. 48–49. [Meinem alten adeligen Gönner in Liefland, zur Zeit meiner ersten Hofmeisterei, hatte ein Bekannter in Riga, der ihm zuweilen Bücher lieh, ich weiß nicht ob aus Unbedacht oder aus Schadenfreude, eine Satyre auf den Adel, vorzüglich in Meklenburg, geschickt. Ich glaube, es hieß: “Geschichte eines Planeten.” Der gute Greis ergözte sich köstlich an dem Witze darin, nur, sagte er mir, könne er nicht errathen, was der Verfasser mit dem Pilzadel meine, von dem er immer spreche? Ich nahm das Buch, und fand überall Pilzadel, aber ich hütete mich wohl, das Versehen zu berichtigen. Das Vergnügen des wackern Alten wäre Verdruß geworden.]

1789–1792). Romāna autors ir vācu ārsts, rakstnieks, grāmatizdevējs⁷⁷ un Altonas (netālu no Hamburgas) brīvmūrnieku ložas *Carl zum Felsen* (Karls pie klints) brālis Johans Frīdrihs Ernsts Albrehts (*Albrecht*, 1752–1814)⁷⁸. Romāna *Dreyerlei Wirkungen. Eine Geschichte aus der Planetenwelt* tikko izdotos sējumus varēja iegādāties arī Hartknoha⁷⁹ grāmatu veikalā Rīgā⁸⁰.

Savukārt Liepupes muižu “apdzīvoja kāda veca dāma⁸¹ ar savu pusaudzi meitu⁸². Viņa⁸³ bija feldmaršala Minniha⁸⁴ un prūšu ģenerāļa Vinterfelta⁸⁵ mazmeita, un viņas īpašumā skaitījās divas nozīmīgas muižas⁸⁶. Viņas māja⁸⁷ bija liela pilsveida akmens ēka ar plašu, bagātīgu, bet nolaistu dārzu. Muižas pagalms un mājas iekšiene liecināja par plaša vēriena dzīvesveidu, ko bija cienījis viņas mirušais vīrs⁸⁸. Toties viņa pati dzīvoja pārāk noslēgti, vienkārši un, paslēpusies aiz elegantās ārienes, nodevās tikai saimniecībai. Visbiežāk es viņu sastapu sēžam zem lielo karavadoņu ģimētnēm kopā ar savām kalponēm dzijas vērpējām, priedājoties par viņu jokiem un tenkām. Muižniece paskaidroja, ka viņi tāpēc tik vienkārši dzīvojot, ka

77 Vairāk par Johana Frīdriha Ernsta Albrehta izdevējdarbību sk. Sangmeister, Dirk. Von Blumenlesen und Geheimbünden: Die Jahre von Johann Friedrich Ernst Albrecht als Verleger in Reval und Erfurt. In: *Baltische Literaturen in der Goethezeit*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011. S. 411–487.

78 Schriften von Joh. Fr. Ernst. Albrecht. (Erschienen alle ohne seinen Namen). In: *Handbuch für Leih-Bibliotheken, oder Anleitung zur Bearbeitung eines Catalogs sowohl nach den Verfassern als nach den Titeln*. Karlsruhe und Baden: Verlag der D. R. Marx'schen Buchhandlung, 1833. S. 1.

79 Hartknoha grāmatu veikala īpašnieki šajā laikā: grāmatu tirgotājs un izdevējs, Rīgas brīvmūrnieku ložas *Zum Schwerdt* (Pie zobena) brālis Johans Frīdrihs Hartknohs (*Hartknoch*, 1740–1789) un viņa dēls Johans Frīdrihs Hartknohs (*Hartknoch*, 1768/69–1819), sk. *Deutschbaltisches biographisches Lexicon: 1710–1960*. Köln; Wien: Böhlau, 1970. S. 299; Eckardt, J. Die Freimaurerei in Riga. S. 40–41; Straube, Brīvmūrniecība Latvijā Apgaismības laikmetā, 61. lpp.

80 Sachen, die verkaufen sind. *Rigische Anzeigen*, 1790, 15, 15. Apr. S. 138; 1790, 19, 13. Mai, S. 182; 1791, 19, 12. Mai, S. 183.

81 Eleonora Veronika fon Meka, dzimusi fon Vildemane (*von Meck*, geb. *von Wildemann*, 1745–1799), sk. Zaļuma, *Liepupes muiža*, 144., 149. lpp.

82 Eleonora Sofija Henriete fon Meka (*von Meck*, 1776–1800), sk. Lange, *Die Familie von Meck*, Bd. 2, S. 219–220; Zaļuma, *Liepupes muiža*, 149. lpp.

83 Eleonora Veronika fon Meka.

84 Inženieris, politiķis un Krievijas armijas ģenerālmāršals Burhards Kristofs fon Minnihs (*von Münnich*, 1683–1767) bija Liepupes muižas īpašnieces Eleonoras Veronikas fon Mekas mātes Jakobīnes Henrietes Augustes fon Vildemanes, dzimušas fon Mālcānes (*von Wildemann* geb. *Maltzahn*, 1711–1766), audzētēvs, sk. Lange, *Die Familie von Meck*, Bd. 2, S. 219–220; Münnich, Ernst von. *Die Memorien des Grafen Ernst von Münnich*. Stuttgart: Verlag der Cotta'schen Buchhandlung, 1896. S. 218, 219; Zaļuma, *Liepupes muiža*, 33. lpp.

85 Par “prūšu ģenerāli Vinterfeldu” kā Liepupes muižas īpašnieces vectēvu Merķelis kļūdiņķis. Prūšu ģenerālis, Prūsijas karaļa Frīdriha II Lielā (*Friedrich II. der Große*, 1712–1786) padomnieks un draugs Hanss Karls fon Vinterfelts (*von Winterfeldt*, 1707–1757) bija Eleonoras Veronika fon Mekas mātes Jakobīnes Henrietes Augustes fon Vildemanes māsas Juliānas Dorotejas Eleonoras fon Vinterfeltes, dzimušas fon Mālcānes (*von Winterfeldt*, geb. *von Maltzahn*, 1710–1763) vīrs, sk. *Hans Karl von Winterfeldt und der Tag von Moy's am 7. September 1757*. Görlitz: in Commission bei G. Heinze & Comp., 1857. S. 9; Lange, *Die Familie von Meck*, Bd. 2, S. 220; Münnich, *Die Memorien*, S. 218, 219; Varnhagen von Ense, Karl August. *Leben des Generals Hans Karl von Winterfeldt*. Berlin: Bei Duncker und Humblot, 1836. S. 10.

86 Liepupes un Sproģu muiža.

87 1751. gadā celtā Liepupes muižas kungu māja.

88 Johans Gothards fon Meks (*von Meck*, 1731–1779).

daudz līdzekļu aizejot viņas abiem dēliem⁸⁹ un muižas neesot arī gluži bez parādiem. Apkārtne nelabvēlīgi ietekmēja viņas gaumi, kaut gan viņa patiešām bija sieviete ar izglītotu garu un prātu.”⁹⁰

Tomēr īpaša uzmanība jāvelta Liepupes muižas īpašniekam Georgam Burhardam Frīdriham fon Mekam un viņa draudzībai ar Merķeli. Liepupes muižas īpašnieka Johana Gotharda fon Meka (*von Meck*, 1731–1779) un Eleonoras Veronikas fon Mekas, dzimušas fon Vildemanes (*von Meck*, geb. *von Wildemann*, 1745–1799), vecākais dēls, tāpat kā viņa tēvs, bija studējis jurisprudenci Jēnā un Kēnigsbergā.

Merķelis par savu jauniegūto draugu rakstīja: “Sava eminentā prāta un zināšanu dēļ viņš⁹¹ bija kļuvis Jēnā un Kēnigsbergā tik ievērojams, ka vēl pāris gadu pēc atgriešanās mājās turpināja saraksti ar filozofu Reinholdu⁹² no Jēnas, ar Krausu⁹³ no Kēnigsbergas un pat ar Kantu⁹⁴. [...] Meka rakstos, no kuriem vairākus esmu lasījis, līdzās to galvenajam saturam – filozofisko jautājumu iztirzājumam – skaidri izpaužas arī viņa asprātība.”⁹⁵ Turklāt “katrs vārgdienis meklēja un atrada viņā palīgu, lai gan viņam vēl nebija pilnīgu tiesību rīkoties savās muižās”⁹⁶, bet “universitātei Frīdrihu fon Meku bija sagatavojuši izglītoti mājskolotāji, un pēc toreizējās ierašas viņu eksaminēja draudzes oficiālais virsskolotājs – mācītājs (mācītāja C. priekštecis⁹⁷). Meks eksaminētāju bija pārsteidzis ar savām zināšanām.”⁹⁸

89 Georgs Burhards Frīdrihs fon Meks un Georgs Kristofs fon Meks (*von Meck*, 1771–1826), sk. Lange, *Die Familie von Meck*, Bd. 2, S. 232–240; Zaļuma, *Liepupes muiža*, 143., 149. lpp.

90 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 378. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 185–186. [*Das Hauptgut des Kirchspiels bewohnte eine alte Dame mit ihrer halberwachsenen Tochter. Sie war Enkelin des Feldmarschalls Münnich und des Preußischen Generals Winterfeldt, und besaß zwei bedeutende Güter. Ihr Haus war ein großes, schloß artiges steinernes Gebäude, mit einem weiten, reichen aber vernachlässigten Garten. Der ganze Hof und das Innere des Hauses trugen die Anlagen zu einem großartigen Leben, das ihr verstorbener Gatte wirklich geführt hatte; sie selbst aber lebte nur allzu häuslich und einfach, in einem nicht weniger als eleganten Aeußern, bloß mit der Wirthschaft beschäftigt. Ich fand sie öfter unter den Bildnissen jener großen Feldherrn, in der Mitte spinnender Mägde sitzend, und sich an den Einfällen und den Klatschereien der selben ergötzend. Sie erklärte, sie lebe so einfach weil ihre beiden Söhne viel brauchten und die Güter nicht ganz schuldenfrei seyen; die Nachbarschaft aber schob es auf einen gewissen fehlerhaften Geschmack, ob sie gleich für eine Frau von Geist und Bildung galt, und es wirklich war.*]

91 Georgs Burhards Frīdrihs fon Meks.

92 Vācu filozofs Karls Leonhards Reinholds (*Reinhold*, 1757–1823).

93 Vācu filozofs Kristians Jakobs Krauss (*Kraus*, 1753–1807).

94 Vācu filozofs Imanuels Kants (*Kant*, 1724–1804).

95 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 378.–380. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 187. [*Er hatte sich in Jena und Königsberg durch seinen eminenten Verstand und seine Kenntnisse so ausgezeichnet, daß er mit dem Philosophen Reinhold zu Jena, mit Kraus in Königsberg und selbst mit Kant noch ein Paar Jahre nach seiner Heimkehr, in Briefwechsel blieb, und ihre Schreiben, von denen ich mehrere gelesen habe, neben den philosophischen Erörterungen, die ihren Hauptinhalt aus machten, sehr achtungsvolle Aeußerungen über seinen Scharfsinn enthielten.*]

96 Citēts pēc: Merķelis, *Latvieši*, 73. lpp.; Merkel, *Die Letten*, S. 59. [*Jeder Bedrängte suchte und fand Hilfe bey ihm, obgleich er noch nicht die völlige Disposition seiner Güter hatte.*]

97 Kristians Heinrihs Kibers (*Kyber*, 1734–1785).

Merķelis bieži uzturējās drauga īpašumā, laiku galvenokārt pavadot muižas bibliotēkā. Jaunais muižnieks no Vācijas bija atvedis nelielu, bet ļoti vērtīgu grāmatu krājumu, kurā bija jaunākie darbi no dažādu zinātņu nozarēm. Liepupes muižā viņš iepazīna arī drauga tēva Johana Gotharda fon Meka rūpīgi gādātos izdevumus, starp kuriem atradās arī tēva otrās pakāpes brālēna apgaismotāja Ēriha Johana fon Meka sacerējumi⁹⁹. Kādā reizē Georgs Burhards Frīdrihs fon Meks bija iedevis Merķelim izlasīt vācu filozofa Imanuela Kanta (*Kant*, 1724–1804) darbu *Critik der reinen Vernunft* (Tīrā prāta kritika)¹⁰⁰, taču darbs jaunajā mājskolotājā nav raisījis ne sajūsmu, ne lielu interesi¹⁰¹.

Nenoliedzami, ka iepazīšanās ar Georgu Burhardu Frīdrihu fon Meku veicināja Merķeļa nokļūšanu akadēmiskās sabiedrības apritē¹⁰², kam bija būtiska nozīme viņa darbības tālākā attīstībā. Merķelis norādījis, ka šī draudzība bija visnozīmīgākais notikums viņa kopš bērnības aizsāktajā izglītošanās procesā¹⁰³. Liepupes muižas jaunais īpašnieks Merķeli iepazīstināja ar vairākiem saviem studiju biedriem un apkārtnes muižu mājskolotājiem. Pats Merķelis šīs sabiedrības diskusiju un disputu ietekmei uz savu turpmāko dzīvi piešķīra lielu nozīmi un pielīdzināja to “Praviešu klubam” Rīgā¹⁰⁴.

Drīzumā Georgu Burhardu Frīdrihu fon Meku ievēlēja par Rīgas apriņķa tiesas locekli, vēlāk pārceļot darbā augstākajā tiesā. Neskatoties uz viņa jaunajiem gadiem, jurista karjera veidojās strauji. Kad Georgs Burhards Frīdrihs fon Meks devās uz Rīgu, lai ieņemtu tiesneša amatu, Merķelis, negribēdams no viņa šķirties, 1792. gadā atstāja mājskolotāja vietu un devās līdzi draugam bez plāniem turpmākai dzīvei. Rakstveža darbs tiesas kancelejā, ko kārtoja Georgs Burhards Frīdrihs fon Meks, viņu tomēr garlaikojā, un jau pēc pāris nedēļām viņš šo vietu pameta¹⁰⁵.

98 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 378. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 186. [*Friedrich von Meck war von geschickten Hofmeistern zur Universität vorbereitet und dann, nach damaliger Sitte, von dem officiellen Hauptgelehrten des Kirchspiels, dem Prediger (dem Vorgänger des Pastor C.) examinirt worden. Er hatte diesen durch sein Wissen in Erstaunen gesetzt.*]

99 Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 82.

100 Kāds no šo izdevumu eksemplāriem: Kant, Immanuel. *Critik der reinen Vernunft*. Rīga: Johann Friedrich Hartknoch, 1781. 880 S.; Kant, Immanuel. *Critik der reinen Vernunft*. 2. hin und wieder verbesserte Auflage. Rīga: bey Johann Friedrich Hartknoch, 1787. XLIV, 884 S.; Kant, Immanuel. *Critik der reinen Vernunft*. 3. Auflage. Rīga: Johann Friedrich Hartknoch, 1790. XLIV, 884 S.

101 Birkerts, *Garlībs Merķelis dzīvē*, 33. lpp.; Valeskalns, Pēteris (red.). *Apcerējumi par sabiedriskās un filozofiskās domas attīstību Latvijā*. Rīga: Zinātne, 1976. 63. lpp.

102 Straube, Gvido. *Garlībs Merķelis un viņa laiks*. No: Merķelis, Garlībs Helvigs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtena beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 5. lpp.

103 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 379. lpp.

104 Vairāk sk. Niedre, *Latviešu literatūra*, 1. daļa, 163. lpp.; Stepermanis, Mārgers. *Garlībs Merķelis*. No: *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 14. sēj. Rīga: A. Gulbja apgādībā, 1936. 26746. sl.; Zaļuma, “Praviešu klubs”, 273.–313. lpp.; Zeids, *Garlībs Merķelis un viņa “Latvieši”*, 114.–127. lpp.

105 Birkerts, *Garlībs Merķelis dzīvē*, 31., 33., 34., 36. lpp.; Karlsons, Žanis. Daži momenti no literārajām cīņām ap dzimtbūšanu un zemnieku jautājumu XVIII gs. beigās un XIX gs. sākumā. No: Zeids, Teodors (red.). *Veltījums izglītības ministram un profesoram Dr. h. c. Augustam Tentelim*. Rīga: Ramaves apgāds, 1936. 167. lpp.; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 380. lpp.; Straube, *Garlībs Merķelis un viņa laiks*, 5. lpp.

Šajā brīdī Merķelis pazaudēja gan darbu, gan draugu. Georgs Burhards Frīdrihs fon Meks bija ļoti aizņemts darbā, bet brīvos brīžus pavadīja, viesojoties aprindās, kas Merķelim nebija pieejamas. Abi draugi ļoti atsvešinājās, ko jūtīgais Merķelis pārdzīvoja¹⁰⁶.

Atsvešināšanās tomēr nebija iemesls, lai draudzība izsīktu pavisam. Par to liecina sirsnības un draudzības pilna Georga Burharda Frīdriha fon Meka 1792. gada 9. maijā Rīgā Merķelim rakstīta vēstule¹⁰⁷. Tās saturs atklāj Georga Burharda Frīdriha fon Meka privātās dzīves peripetijas ar nenotikušām kāzām, bet svarīgākais, ka tās nobeigumā viņš uzaicina Merķeli jau drīzumā satikties Liepupes muižā.

Laikā, kad Liepupē uzturējās arī Merķelis, Eleonora Veronika fon Meka bija ļoti nobažījusies par dēla slimīgo izskatu, tāpēc Liepupes muižā uzaicināja ierasties ārstu no Rīgas. Laikā no 1791. līdz 1798. gadam par ģimenes ārstu Liepupes muižā strādāja Ernsts Vilhelms Drimpelmans (*Drümpelmann*, 1760–1830)¹⁰⁸, sniedzot atbalstu neglābjami slimajam Georgam Burhardam Frīdriham fon Mekam, kā arī viņa mātei jau pēc dēla zaudējuma, kad izmisusi muižniece bija tuvu nervu sabrukumam.

Drimpelmans bija slavens un pazīstams ārsts. Pirms Liepupes viņš bija strādājis par flotes ārstu Dānijā, tad Krievijā, kur bija cīnījies pret mēra epidēmiju, visbeidzot nonācis Rīgā, kur nodibināja Rīgas jūras kara hospitāli. Viņš sarakstījis vairākus darbus par dzīvniekiem, Igaunijas un Vidzemes augu valsti, medicīniskiem jautājumiem, kā arī publicējis memuārus. Pēc kalpošanas Liepupes muižā Drimpelmans līdz 1806. gadam turpināja ģimenes ārsta gaitas netālajā Vecmuižas muižā¹⁰⁹. Domājams, viņam nācās pamest Liepupi 1799. gada pirmajā pusē, jo muižas īpašniece Eleonora Veronika fon Meka aizmīga mūža miegā tā paša gada 6. martā¹¹⁰. Kādreiz, raugoties uz pagātnes dzīves ritumu, arī vēsture un likteņi dažkārt pārsteidz, jo Drimpelmans devās uz netālo muižu, par kuras īpašnieku Johanu Gustavu fon Aderkasu savās atmiņās vairākkārt rakstījis Merķelis. Diemžēl arī Vecmuižas saimnieks bija devies mūžībā gandrīz vienlaikus ar Liepupes muižas īpašnieci, tikai dažas dienas ātrāk – 1799. gada 2. martā¹¹¹.

- 106 Johansons, *Latvijas kultūras vēsture*, 37. lpp.; Meļķis, Edgars, Millers, Visvaris. *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*. Rīga: Liesma, 1972. 18. lpp.; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 382. lpp.; Niedre, Garlība Merķelis un viņa grāmata "Latvieši", 8. lpp.; Sokols, Ēvalds (red.). *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj., 476. lpp.; Zeids, Garlība Merķelis un viņa "Latvieši", 117. lpp.
- 107 Merkel, Garlieb Helwig. *Briefwechsel*. Bd. 1. Bremen: Edition Lumière, 2019. S. 8-9; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 2, S. 303-305.
- 108 Brennsohn, Isidorus. *Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Rīga: E. Bruhns, 1905. S. 141-142; Zaļuma, *Liepupes muiža*, 38. lpp. Ārsts Ernsts Vilhelms Drimpelmans savās atmiņās norādījis, ka viņš Liepupē strādājis laikposmā no 1792. līdz 1799. gadam, sk. Drümpelmann, Ernst Wilhelm. *Beschreibung meiner Reisen und der merkwürdigen Begebenheiten meines Lebens*. Rīga: Gedruckt bei Julius Conrad Daniel Müller, 1813. S. 194-195.
- 109 Zaļuma, *Liepupes muiža*, 38. lpp.
- 110 Ibid. 149. lpp.
- 111 *Genealogisches Handbuch: Neue Folge*, Bd. 6, S. 34.

Georgs Burhards Frīdrihs fon Meks aizmīga mūža miegā 1794. gada 23. februārī, sasniedzis 25 gadu vecumu. Merķelis rakstīja: "Viss, ko no viņa cerēja tēvija, uz ko priedējās viņa ģimene, ko gaidīja apgaismotāji, izredzes, kas pavērās viņa ļaudīm, – viss ir zudis."¹¹² Ar drauga zaudējumu Merķeli atkal pārņēma nevilnotas sāras, kas vēl nebija pārgājušas pēc Gromana pāragrās nāves tikai divdesmit dienas iepriekš.¹¹³

Dzejas laiks

Publicista un rakstnieka Merķeļa darbību nosacīti var iedalīt piecos periodos – trīs Latvijas un divos ārzemju¹¹⁴, no kuriem pirmais attiecināms uz pavadīto laiku Liepupē. Skrupulozi norādot ziņas par daudz piedzīvoto, tomēr šķiet jocīgi, ka godkārigais Merķelis savās atmiņās atzīst¹¹⁵, ka viņa rīcībā nav bijuši daudzi no viņa paša darbiem. To, ka patiesība bijusi kaut kur pa vidu, liecina savulaik salīdzinoši lielais Merķeļa atstātais rokrakstu mantojums¹¹⁶. Raksta mērķis ir piedāvāt Merķeļa sarakstīto dzejas darbu nosacītu reģistru šajā laikā, nevis plašāk analizēt un atklāt šo sacerējumu saturu, izteiksmi, formu un žanru.

Līdzās mājskolotāja gaitām Liepupē Merķelis dedzīgi pievērsās dzejai, vēlāk šos gadus pats nodēvējot par dzejas laiku. Viņš rakstīja nelielus sacerējumus, kuros strauji mijās prozas un dzejas teksti un dominēja komiskums un fantastika, bet to galvenie varoņi bija amori un bruņinieki. Viņš rakstīja par katru apkārt redzamo lietu, piefiksēja katru interesantāko domu, par paraugiem izmantojot tolaik franču literatūras lasītāju vidū slavenus darbus *Voyage de Messieurs de Bachaumont*¹¹⁷ et *La Chapelle*¹¹⁸ (Bašomona un Šapela ceļojums)¹¹⁹ un Voltēra (*Voltaire*, 1694–1778) *Le Temple du Goût* (Gaumes templis) (1733)¹²⁰.

- 112 Citēts pēc: Merķelis, Latvieši, 74. lpp.; Merkel, *Die Letten*, S. 59. [*Alle Hofnungen seines Vaterlandes von ihm, alle frohen Pläne seiner Familie; die Aussichten seiner Unterthanen, die Erwartungen des Cosmopoliten, alles ist vernichtet.*]
- 113 Vairāk sk. Zaļuma, "Praviešu klubs", 304., 306. lpp.
- 114 Zeile, Pēteris. Garlība Merķelis kā kultūrfilozofs un kultūrpublicists. No: Merķelis, *Kultūrvēsturiski raksti*, 9. lpp.
- 115 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 375. lpp.
- 116 Vaita, Herta. *Garlība Merķeļa rokraksti Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā*. Rīga: Zinātne, 1968. 8.-17. lpp.
- 117 Franču dzejnieks, satīriķis Fransuā Bašomons (*de Bachaumont*, 1624–1702).
- 118 Franču dzejnieks Klods Emanuels Luljē, saukts Šapels (*Lhuillier, dit de La Chapelle*, 1626–1686).
- 119 Nav zināms, kura gada izdevums, jo grāmata franču valodā izdota vairākkārt – pirmo reizi 1661., pēc tam 1697., 1708., 1741., 1755., 1782. gadā, kā arī vēlāk. Rakstā norādīts franču valodas izdevuma nosaukums (saīsināts), kas izdots 1697. gadā Ķelnē (Vācija).
- 120 Johansons, *Latvijas kultūras vēsture*, 36., 129., 446. lpp.; Meļķis, Millers, *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*, 15. lpp.; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 368., 371. lpp.; Sokols, Ēvalds (red.), *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj., 474. lpp.; Straube, Garlība Merķelis un viņa laiks, 5. lpp.

Kā norāda Merķelis, par viņa pirmo darbu dzejas mākslā, kas nav ne saglabāties, ne publicēts¹²¹, uzskatāms 1788. gadā Liepupē sacerētais *Klageruf des Leibeigenen Letten* (Latviešu dzimtcilvēka vaimanas)¹²². Iepazīstot Liepupes laikposmā radītos darbus kopumā, jādomā, ka šis sacerējums radīts nedaudz vēlākā posmā, kad autors jau bija ievingrinājis roku dzejas mākslā un guvis pieredzi. Merķeļa norāde par šo kā pirmo darbu noteikti saistīta ar viņa daudz vēlāko literāro darbību un neviennozīmīgi vērtētajiem publicētajiem darbiem.

1788. gadā Liepupē tapa arī viņa pirmais satīriskais dzejotums *Lieflands Parnass* (Vidzemes Parnass)¹²³ par dzejniekiem un viņu aizgādņiem, izzobojot Rīgas literātus, kas sacerēja t. s. svinību dzejoļus, piemēram, kāzu un citos dzīves gadījumos.

Šajā pašā gadā vai ap 1791. gadu¹²⁴ tapis Merķeļa dzejotums *Cathrinens jüngerste Siege. Ode für Musik* (Katrīnas nesenās uzvaras. Oda par mūziku)¹²⁵ – veltījums Krievijas ķeizarienei Katrīnai II (*Katharina die Große, Екатерина II*, 1729–1796) sakarā ar krievu karaspēka uzvaru pie Očakovas cietokšņa (tagad Ukraina) krievu-turku karā (1787–1791). Dzejotumā autors atdarinājis angļu dzejnieku darbu paraugus – Džona Draidena (*Dryden*, 1631–1700) *Alexander's Feast, or the Power of Music* (Aleksandra svētki jeb Mūzikas spēks, 1697)¹²⁶ un Aleksandra Poupa (*Pope*, 1688–1744) *Ode for Music on St. Cecilia's Day* (Oda mūzikai Cecīlijas dienā, 1713)¹²⁷.

Dzejotumu *Cathrinens jüngerste Siege. Ode für Musik* Merķelis uzskatīja par nozīmīgāko vingrināšanos dzejas mākslā un baudījumu vienlaikus. Iespējas sacerēt šādu dzejotumu tā arī palika noslēpums pašam autoram, un tā rašanos viņš tomēr uzskatīja par niekošanos¹²⁸. Neskatoties uz to, viņš šā dzejotuma eksemplāru 1791. gada 13. (24.) oktobrī no Liepupes mācītājmuižas kopā ar vēstuli izsūtīja Zontāgam,

121 Johansons, *Latvijas kultūras vēsture*, 446.–447. lpp.; Sokols, Ēvalds (red.), *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj., 474. lpp.; Valeskalns, Pēteris (red.), *Apcerējumi*, 63. lpp.

122 Fragments publicēts: Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 168; Lejnīeks, K. Garlībs Merķelis kā belletrists. *Daugava*, 1935, 10, 1041. lpp. (vācu val.); Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 369. lpp.; Mälbergis [Mälbergs], Garlība Merķeļa mūža strauts, 544. lpp. Dzejotuma nosaukums publikācijās arī: (Latviešu vergu vaimanas; Dzimtnieciskā latvieša žēlabu sauciens; Latviešu verga sāpju kļiedziens).

123 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 369. lpp.; Lejnīeks, Garlībs Merķelis kā beletrists, 1041. lpp. Dzejotuma nosaukums publikācijās arī: *Lieflands Parnasß; Lieflands Parnasz; Liefländische Parnass* (Vidzemes dziesma; Vidzemes dziesmu kalns).

124 Merkel, *Briefwechsel*, Bd. 1, S. 7.

125 Pirmās divas nodaļas publicētas: Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 174–177; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 373.–374. lpp.

126 Dzejotuma nosaukums publikācijās arī: Aleksandra dzīres jeb mūzikas vara.

127 Birkerts, Garlībs Merķelis dzīvē, 32. lpp.; Johansons, *Latvijas kultūras vēsture*, 446.–447. lpp.; Malvess, Roberts. Rokrakstu personālfonds: materiāli apcerējumiem: Garlībs Merķelis. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu krājums (turpmāk LNB R), RXA105, 4. mape, 3. lp.; Niedre, Garlībs Merķelis un viņa grāmata "Latvieši", 8. lpp.; Niedre, *Latviešu literatūra*, 1. daļa, 164. lpp.; Sokols, Ēvalds (red.), *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj., 474. lpp.; Stepermanis, Garlībs Merķelis, 26746. sl.; Valeskalns, Pēteris (red.), *Apcerējumi*, 63. lpp.

128 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 374. lpp.

norādot, ka tajā būs atpazīstama Poupa darba *Ode for Music on St. Cecilia's Day* ietekme. Merķelis lūdza to arī izlabot un rast iespēju publicēt¹²⁹. Jādomā, ka četru daļu dzejotuma *Cathrinens jüngerste Siege. Ode für Musik* rokraksts saglabājies līdz mūsdienām¹³⁰, tomēr nekad tā arī pilnībā nav publicēts.

Iegūtās prasmes dzejas mākslā viņš vēlāk izmantoja, brīvā atdzejojumā tulkojot Poupa *The Rape of the Lock* (Sprogas nolaupīšana, 1712)¹³¹, kas 18. gadsimta pirmajā pusē bija ļoti populārs darbs visā Eiropā. Merķeļa no angļu valodas vācu valodā tulkoto *Der Lockenraub* izdeva Leipcigā 1797. gadā¹³². Iespējams, darbu pie šā tulkojuma Merķelis jau bija iesācis, dzīvojot Liepupē.

Patecībā par laiku, kas pavadīts kopīgās medībās, Merķelis Dantes muižas īpašniekam Georgam Johanam fon Duntenam veltīja romantisku dzejotumu priecīgās noskaņās par medību tēmu *Die Jagdromanze* (Medību romance, 1788–1792)¹³³. Savukārt romantisks sacerējums par divu amoru cīņu par vienu milētāju pāri realizējies dzejotumā *Triumph der Liebe über die Empfindsamkeit* (Mīlas triumfs pār jūtēlību, 1788–1792)¹³⁴.

1790. gadā dienasgaismu ieraudzīja dzejolis *Gesicht Othmars des Liven* (Līvu Otmāra portrets), kura rokraksts, iespējams, saglabājies līdz mūsdienām¹³⁵.

129 Merkel, *Briefwechsel*, Bd. 1, S. 7–8; Vaita, *Garlība Merķeļa rokraksti*, 73. lpp. Vairāk par Zontāga un Merķeļa attiecībām sk. Zaļuma, "Praviešu klubs", 282.–284., 286., 298.–300. lpp.

130 Rokraksts savulaik atradies Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta krātuvē, sk. Vaita, *Garlība Merķeļa rokraksti*, 19. lpp. Meklējot avotus par Merķeļa laiku Liepupē, raksta autores izskatītajos Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva fondos (4060. f. (Latvijas Vēstures institūta dokumentu kolekcija), 7351. f. (Garlībs Merķelis, rakstnieks un publicists)) neizdevās atrast liecības par viņa dzīvi laikposmā no 1788. līdz 1792. gadam, kā arī pieminētā dzejotuma rokrakstu.

131 Darba nosaukums publikācijās arī: Sprogauļpījums; Matu sprogas zādzība.

132 Merķelis norāda 1798. gadu, sk. Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 77; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 374. lpp. Darbs publicēts 1797. gadā: Merkel, Garlieb Helwig. *Der Lockenraub. Ein scherzhaftes Heldengedicht von A. Pope, frey und metrisch übersetzt*. Leipzig: bey Joh. Gottlob Feind, 1797, sk. Heinzemann, J. H. Pope in Germany in the Eighteenth Century. *Modern Philology*, 1913, Vol. 10, Nr. 3, Jan, p. 355. Pieejams: www.jstor.org/stable/432792 [skatīts 26.10.2020]; Meļkisis, Millers, *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*, 267. lpp.; Recke, Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon*, Bd. 3, S. 210.

133 Fragmenti publicēti: Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 169–171; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 370.–371. lpp.

134 Fragments publicēts: Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 172–174; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 371.–372. lpp.

135 Rokraksts savulaik atradies Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta krātuvē, sk. Vaita, *Garlība Merķeļa rokraksti*, 19. lpp. Meklējot avotus par Merķeļa laiku Liepupē, raksta autores izskatītajos Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva fondos (4060. f. (Latvijas Vēstures institūta dokumentu kolekcija), 7351. f. (Garlībs Merķelis, rakstnieks un publicists)) neizdevās atrast liecības par viņa dzīvi laikposmā no 1788. līdz 1792. gadam, kā arī pieminētā dzejotuma rokrakstu.

Pie Liepupē radītajiem darbiem pieskaita arī *Altivische Sage* (Senlīvu teika)¹³⁶, kas uzskatāma par priekšdarbu vēlāk, 1802. gadā, Leipcigā izdotajam literārajam darbam *Wannem Ymanta. Eine lettische Sage* (Vanems Imanta. Latviešu teika)¹³⁷.

Liepupes laikā tapa svinību sacerējums – Merķeļa pirmā publikācija. Tas bija 1792. gadā “patiesā cieņā un paklausībā” sarakstītais veltījuma dzejolis – *Seiner Hochwohlgebohrnen, dem Herrn Landrichter von Aderkas, Erbherrn von Sussikas und Methak, an dessen 81sten Geburtstage, den 15ten May 1792 als ein Denkmahl aufrichtiger Verehrung gewidmet von Dessen gehorsamsten Diener G. Merkel* (Viņa augstdzimībai, zemes tiesnesim, Vecmuižas un Mētaku muižas īpašniekam fon Aderkasam 81. dzimšanas dienā, 1792. gada 15. maijā, kā sirsnīgas godināšanas un piemiņas zīme no viņa pazemīgā kalpa G. Merķeļa, Rīga, 1792)¹³⁸ – Johanam Gustavam fon Aderkasam dzimšanas dienā: “Mana vecā kaimiņa astoņdesmit pirmajai dzimšanas dienai par godu es viņam uzrakstīju laimes vēlējumu, un tas kļuva par manas rokas rakstīto pirmo iespiesto darbu.”¹³⁹ Uz vienlapes nav norādīta spiestuve, kur tā nodrukāta, un līdz šim tā nebija zināma. Salīdzinot ar citiem 18. gadsimta 90. gados Vidzemes aristokrātijas vai bagāto patriciešu vajadzībām iespiestiem svinību sacerējumiem, izdevās noskaidrot, ka Merķeļa pirmais iespiests darbs drukāts tipogrāfa un grāmatu izdevēja, Rīgas brīvmūrnieku ložas *Zum Schwerdt* brāļa (1790) Juliusa Konrāda Daniela Millera (*Müller*, 1759–1830) pilsētas spiestuvē. Tāda pati viņjete ar krustotām rozēm, ko redzam vienlapes vidū zem autora norādes (“G. Merkel”) (3. att.), izmantota citā izdevumā¹⁴⁰, kuram konkrētā

- 136 Birkerts, *Garlībs Merķelis dzīvē*, 31.–33. lpp.; Lejnīeks, *Garlībs Merķelis kā beletrists*, 1041. lpp.; Malvess, *Rokrakstu personālfonds*. LNB R, RXA105, 4. mape, 3. lp.; Meļķis, Millers, *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*, 269. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 168; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 369. lpp.; Niedre, *Garlībs Merķelis un viņa grāmata “Latvieši”*, 8. lpp.; Niedre, *Latviešu literatūra*, 1. daļa, 164. lpp.; Sokols, Ēvalds (red.), *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj., 474. lpp. Darba nosaukums publikācijās arī: Sena lībiešu teika; Senlībiešu teika; Vecā lībiešu teika.
- 137 Merkel, *Garlieb Helwig. Wannem Ymanta: eine lettische Sage*. Leipzig: bei Johann Friedrich Hartknoch, 1802. XXXVI, 188 S.
- 138 Merkel, *Garlieb Helwig. Seiner Hochwohlgebohrnen, dem Herrn Landrichter von Aderkas, Erbherrn von Sussikas und Methak, an dessen 81sten Geburtstage, den 15ten May 1792 als ein Denkmahl aufrichtiger Verehrung gewidmet von Dessen gehorsamsten Diener G. Merkel*. Riga: Gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1792. 1 Streifen mit 3 Vignetten. Norādes par izdevumu sk. Goedeke, Karl. *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen*. 15. Bd. Buch 8: Vom Frieden 1815 bis zur französischen Revolution 1830. 2., ganz neu bearbeitete Auflage. Berlin: Akademie Verlag, 2011. S. 318; Gottmann, Carola L., Hörner, Petra. *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs*. Bd. 2. Berlin; New York: de Gruyter, 2007. S. 910; Meļķis, Millers, *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*. 265. lpp.; Redlich, May. *Lexikon deutschbaltischer Literatur: eine Bibliographie*. Köln: Georg-Dehio-Gesellschaft, 1989. S. 229. Eksemplārs: Merkel, *Garlieb Helwig. Sammlung Merkel 3: Merkels Notizen über seinen Briefwechsel (Merķeļa piezīmes par savu saraksti)*. Um 1819. 30 S. LUAB R, Ms. 930b, inv. Nr. R4283, klāt dokumentu iesējumam. Dzejojuma fragments publicēts: Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 168; Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 369. lpp.
- 139 Citēts pēc: Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 369. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 168. [Zum ein und achtzigsten Geburtstage des alten Nachbars, schrieb ich einen Glückwunsch - oder was man will, - der das Erste war, was von meiner Feder gedruckt wurde.]
- 140 *Als das verehrungswürdige Sengbusche Ehepaar ihre geliebte Demoiselle Tochter Catharina Wilhelmina mit Herrn Carl Reus am 13ten März 1793 zur Trauung führte. Widmete dieses ein ihnen aufrichtig ergebener*

3. attēls. Garlība Helviga Merķeļa pirmais publicētais darbs, svinību sacerējums *Seiner Hochwohlgebohrnen, dem Herrn Landrichter von Aderkas...* Riga: gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1792. LUAB

spiestuve ir norādīta. Nevienam nav noslēpums, kas līdz pat 19. gadsimtam Rīgas tipogrāfi viņešu iespiešanas galvenokārt iegādājās ārzemēs, un Millers nebija izņēmums, tomēr maz ticams, ka ar šo pašu iespiešanas formu – krustotām rozēm – abi izdevumi rotāti kādā citā spiestuvē Latvijas teritorijā vai ārpus tās.

Tāpat Liepupē ap 1790. gadu¹⁴¹ Merķelis sarakstīja un sagatavoja izdošanai dzejojumu *Versuch über Dichtkunst* (Apcerējums par dzejas mākslu. Rīga, 1794)¹⁴², (4. att.) kas atsevišķā anonīmā¹⁴³ publikācijā nāca klajā jau pieminētajā Millera spiestuvē. Sacerējums iznāca pāris simtos eksemplāru, un tas ir pirmais grāmatas formātā publicētais Merķeļa darbs. Kā savulaik apgalvojis Merķelis, grāmatu viņš izdevis par saviem līdzekļiem un vairākus desmitus eksemplāru dāvinājis interesentiem¹⁴⁴. Zinot viņa dzīvesstāstu un spiedīgos finansiālos apstākļus, jādomā, ka darba iespiešanu sponsorējis kāds mecenāts vai turīgs talantīgā jaunekļa daiļrades atbalstītājs no tuvu paziņu un draugu loka.

Darbs *Versuch über Dichtkunst* ar labojumiem un nelielām izmaiņām 1837. gadā piedzīvoja atkārtotu

Freund. Riga: gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1793. 4 S. Eksemplārs: [Kopsējuma: *Gelegenheitsgedichte*]. LNB R, svītrkods 0306025178, šifrs RW2/1547, III, 349.–352. lp.

- 141 Gottmann, Hörner. *Lexikon*, Bd. 2, S. 910.
- 142 Merkel, *Garlieb Helwig. Versuch über Dichtkunst*. Riga: gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1794. 47 S. Eksemplāri: LNB R, svītrkods 0306025181, šifrs RB/682, vairāk sk. Šiško, Silvija. (sast.). *Latvijas civiļvalodu seniespiedumu kopkatalogs, 1588–1830. Sērija A*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2013. 493. lpp. Dzejojuma nosaukums publikācijās arī: (Apcerējums par dzejas mākslu; Mēģinājums par dzejas mākslu; Dzejas mākslas mēģinājums; Pamēģināšana par rīmu skunsti).
- 143 Merkel, *Garlieb Helwig. Kritische Antiken. Ein Beitrag zur Literatur-Geschichte Deutschlands*. Riga: bei E. Götschel, 1837. S. V.
- 144 Merkel, *Garlieb Helwig. Kritische Antiken*. S. V.; Lejnīeks, *Garlībs Merķelis kā beletrists*, 1042. lpp.

4. attēls. Garlība Helviga Merķeļa pirmās publicētās grāmatas *Versuch über Dichtkunst* titullapa. Rīga: gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1792. LNB

publikāciju¹⁴⁵ Merķeļa izdevumā *Kritische Antiken. Ein Beitrag zur Literatur-Geschichte Deutschlands* (Kritiskās antīkās kultūras. Pētījums Vācijas literatūras vēsturē)¹⁴⁶.

Sacerējumā *Versuch über Dichtkunst* sirsnīgas dzejas rindas Merķelis veltījis draugiem – Zontāgam (5. att.)¹⁴⁷, Gromanam¹⁴⁸, māksliniekam un literātam Karlam Gothardam Grasam (*Graß*, 1767–1814)¹⁴⁹, pieminējis arī dzejnieku, vēlāk mācītāju Samuelu Traugotu Andrē (*Andrae*, 1768–1823)¹⁵⁰. Iespējams, darba izdošanas atbalstītājs meklējams starp šīm personām. Šīs un vēl daudzas citas personības un viņu lomu Merķeļa dzīvē viņš bieži un skrupulozi aprakstījis savās atmiņās.

Iemeslu nav izdevies noskaidrot, bet Merķeļa 1837. gadā sagatavotajā izdevumā Zontāgam veltītie vārdi ir izņemti¹⁵¹. Tas liecina par Merķeļa un mācītāja attiecībām, kas mainījušās laikposmā no 1794. līdz 1827. gadam. Acīmredzot “draudzības

145 Melķisis, Millers, *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*, 266. lpp.; Merķelis, *Kultūrvēsturiski raksti*, 216. lpp.

146 Merkel, Garlieb Helwig. *Versuch über Dichtkunst*. In: Merkel, Garlieb Helwig. *Kritische Antiken*. S. 1–24, [Anmerkungen, geschrieben im Jahre 1793, S. 25–27].

147 Merkel, *Versuch*, S. 17: *Beglückt ist, Sonntag, wer wie Du studirt, Und seinen Geist durch jede Muse ziert, Doch, bey des wahren Wissens Sonnenschein, Den Glimmer sondert von dem Edelstein.*

148 Merkel, *Versuch*, S. 44; Merkel, *Versuch*, S. 23: *Mein Grohmann, stets geschätzt, und doch verkannt; Des dornigtes Gesicht zu sehr bewist: Gebildetes Talent, ein edler Geist, Ein biedres Herz, sey nicht das Unterpfand.*

149 Merkel, *Versuch*, S. 45; Merkel, *Versuch*, S. 23: *Graß, leg den Pinsel nieder. Und male mit der Feder größte Brüder Dem weißgelockten schönen Wellengreis.*

150 Merkel, *Versuch*, S. 45; Merkel, *Versuch*, S. 24: *Ariost Andraé.*

151 Salīdzināšanai: Merkel, *Versuch*, S. 17; Merkel, *Versuch*, S. 8.

5. attēls. Garlība Helviga Merķeļa pirmās publicētās grāmatas *Versuch über Dichtkunst* atvērums. Rīga: gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1794. LNB

zieds bija kļuvis trausls”, jo, publicējot vēlreiz *Versuch über Dichtkunst* desmit gadus pēc Zontāga nāves, kādreiz sirsnībā veltītos vārdus Merķelis izdzēsis, cerot kādreizējo draudzību nodot aizmirstībai.

Versuch über Dichtkunst tapis, Merķelim ietekmējoties no vairākiem slaveniem darbiem – Poupas *An Essay on Criticism* (Eseja par kritiku, 1711), antīkās literatūras – Horācija (*Quintus Horatius Flaccus*, 65–8 p.m.ē.) *De arte poetica* (Dzejas māksla)¹⁵² un Aristoteļa (*Aristotelēs*, 384–322 p.m.ē.) *De Poetica* (Poētika)¹⁵³. Šajā sacerējumā Merķelis vēlējies sniegt pamācības par visiem dzejas veidiem, bet no paredzētajām darba piecām nodaļām nopublicēja tikai daļu¹⁵⁴.

Ar izdevumu *Versuch über Dichtkunst* beidzas Merķeļa literārās darbības pirmais posms un meklējumi dzejas mākslā. Viņš bijis apmierināts, jo šis dzīves

152 Darba nosaukums publikācijās arī: *Epistula ad Pisones* (Vēstule Pizoniem).

153 Merķelis, *Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi*, 375. lpp.; Sokols, Ēvalds (red.), *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj., 474. lpp.

154 Lejnīeks, Garlībs Merķelis kā beletrists, 1041. lpp.

pavērsiens viņu novirzīja no pārāk lielas aizraušanās ar dzeju un prozu¹⁵⁵. Par gadījumu, kas veicināja un izvirzīja citus dzīves mērķus, viņš uzskatīja arī iepazīšanos ar Liepupes muižas jauno īpašnieku Georgu Burhardu Frīdrihu fon Meku¹⁵⁶. Pēc Liepupē pavadītā laika viņa attieksme pret dzeju strauji mainījās, un nostiprinājās uzskats, ka dzeja nav viņa īstais darba lauks, tādējādi pieliekot punktu poētiskajiem meklējumiem.

Kultūrvēsturnieks, literatūras un mākslas zinātnieks Pēteris Zeile (1928–2020), neminot Merķeļa pavadīto laiku Liepupes draudzē, norāda, ka dzejoļos, kas sarakstīti agrā jaunībā, atspoguļojas ne tikai dzīves pieredze, bet arī kulturāli filozofiskā un vispārējā intelektuālā erudīcija¹⁵⁷. Iespējams, tomēr pats Merķelis pret saviem dzejajumiem bija salīdzinoši kritisks. Nenoliedzami, ka Liepupē radītie darbi pašam Merķelim atklāja dzejas noslēpumus un tās patieso skaistumu, vienlaikus skaidri norādot, ka dzejas māksla nebūs talantīgā rakstnieka dzīves centrā.

Merķeļa mājskolotāja un dzejnieka posms Liepupē pilnībā noslēdzās 1793. gadā ar jaunu mājskolotāja vietas piedāvājumu. Viņš devās uz Annas muižu Nītaures draudzē pie Aleksandra fon Tranzē-Rozeneka (*von Transehe-Roseneck*, 1749–1828) ģimenes¹⁵⁸, kur uzturējās līdz 1796. gadam. Viņa vārds atrodams 1795. gada Annas muižas revīzijā¹⁵⁹, kas apstiprina Merķeļa kā mājskolotāja uzturēšanos Aleksandra fon Tranzē-Rozeneka īpašumā.

Izpētot dinamisko Merķeļa dzīves laiku Liepupē, autore neguva apstiprinājumu tam, ka šajā laikposmā viņš būtu iesācis darbu pie *Die Letten*. Ierosinājumu pievērsties latviešu zemnieku jautājumam Merķelis, iespējams, iegūst no Zontāga drīz pēc 1792. gada¹⁶⁰, kad jau pametis mājskolotāja vietu Liepupes mācītājmuižā. Darba *Die Letten* tapšanas apstākļus Annas muižā un savu autorību Merķelis sīki aprakstījis atmiņās¹⁶¹.

Saikne ar Liepupes draudzi apsīka, kad 1794. gada februārī viņš zaudēja savu draugu Georgu Burhardu Frīdrihu fon Meku, kurš aizgāja mūžībā. Pēc pavadītā laika Liepupē Merķeļa dzīvē saglabājās tās nozīmīgās lietas, kas palīdzēja īstenot iecerētās idejas, – drosme paust savas domas dažādos apcerējumos; iegūt saprotosu un atbalstošu draugu un paziņu loku; saglabāt spilgtas atmiņas par laiku, kas

155 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 376. lpp.

156 Zeids, Garlibs Merķelis un viņa "Latvieši", 117. lpp.

157 Zeile, Garlibs Merķelis kā kultūrfilozofs, 12.–13. lpp.

158 Čakars, Garlibs Helvigs Merķelis, 106. lpp.; Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker*, S. 87; Pauloviča, Ieva. Mājmuzicēšana Vidzemes lauku muižās 18. gadsimta otrajā pusē. No: Jāzepa Vītola Latvijas Mūzikas akadēmija. *Mūzikas akadēmijas raksti*. XVI. Rīga: Jāzepa Vītola Latvijas Mūzikas akadēmija, 2019. 118. lpp.; Zeile, Garlibs Merķelis kā kultūrfilozofs, 12.–13. lpp.

159 LNA LVVA, 199. f., 1. apr., 22. l., 8. lp.

160 Stepermanis, Margērs. "K.[arl] Ch.[ristoph] von Stritzky. Garlieb Merkel und "Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts". Rīga, 1939, X, 65 lp.": [recenzija]. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1939, Nr. 3, 459. lpp.

161 Merķelis, Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi, 388.–398. lpp.; Merkel, *Darstellungen*, Bd. 1, S. 211–236.

pavadīts radošos meklējumos un "gara tuvinieku" sabiedrībā. Izvērtējot Merķeļa Liepupē pavadīto dzīves posmu, nenoliedzami vērojama saikne ar tolaik progresīvajiem brīvmūrniecības brāļiem, slēgtas organizācijas pārstāvjiem, kuru atbalsts Merķeļa sasniegumiem uzskatāmi vērojams arī vēlākajos viņa darbības posmos. Tas tikai vēlreiz apstiprina vācu vēsturnieka Hubertusa Neišefera (*Neuschäffer*)¹⁶² norādi par Merķeļa saikni ar brīvmūrniecību.

Mājskolotāja gaitās pavadītajā laikā Liepupes draudzē pie Merķeļa literārā devuma pieskaitāmi sekojoši darbi: *Klageruf des Leibeigenen Letten* (1788), *Lieflands Parnass* (1788), *Cathrinens jüngste Siege. Ode für Musik* (1788/91), *Altivische Sage* (1788–1792), *Die Jagdromanze* (1788–1792), *Triumph der Liebe über die Empfindsamkeit* (1788–1792), *Gesicht Othmars des Liven* (1790), *Seiner Hochwohlgebohrnen, dem Herrn Landrichter von Aderkas, Erbherrn von Sussikas und Methak, an dessen 81sten Geburtstage, den 15ten May 1792 als ein Denkmahl aufrichtiger Verehrung gewidmet von Dessen gehorsamsten Diener G. Merkel un Versuch über Dichtkunst*. Šajā laikā tapušie deviņi dzejājumi, kuros dzeja vietām mijas ar prozu, vairumā gadījumu radīti pēc populāru ārzemju dzejnieku darbu paraugiem. Liepupes laikposmā nāca klajā viņa pirmā publikācija, bet divus gadus vēlāk grāmata izdeva sacerējumu par dzejas mākslu, kas abi drukāti vienā spiestuvē.

Liepupes laikam ir liela nozīme Merķeļa uzskatu veidošanā un turpmākajā rakstnieka un publicista darbībā. Tāpēc vēl jo svarīgāk bija identificēt personas un vietas viņa Liepupes draudzē pavadītajā laikposmā, kas bez liekas konkrētības plaši aprakstītas Merķeļa atmiņās. Atklājot vietas un personas, ko savulaik Liepupē apmeklējis un iepazīs Merķelis, daudz labāk ieraugām viņa kā jauna mājskolotāja un vēlāk slavena publicista portretu. Pirmo reizi Merķeļa atmiņās atklātās personības daudz objektīvāk arī citiem pētniekiem ļaus turpināt pētījumus par viņa neviennozīmīgi vērtējamām attiecībām ar daudzām Latvijas un Eiropas vēsturē pazīstamām personībām, kā arī tādām, kas līdz šim bija grimušas aizmirstībā. Atklātie fakti par Merķeļa mājskolotāja gaitām un dzejas laiku Liepupē daudz spilgtāk ļauj ieraudzīt laikmetu un laikabiedrus, viņa sasniegumus dzejas mākslā, kā arī palīdz izprast pazīstamā rakstnieka un publicista slavas spozmes un ēnas puses.

162 Neuschäffer, Hubertus. Anmerkungen zur Frage der Freimaurerei im Ostseeraum im 18. und 19. Jahrhundert. *Journal of Baltic Studies*, 1982, (Summer), Vol. 13, No. 2, pp. 134–143. Pieejams: www.jstor.org/stable/43211148 [skatīts 27.10.2020].

Avoti un literatūra

1. *Als das verehrungswürdige Sengbusche Ehepaar ihre geliebte Demoiselle Tochter Catharina Wilhelmina mit Herrn Carl Reus am 13ten März 1793 zur Trauung führte. Widmete dieses ein ihnen aufrichtig ergebener Freund.* Riga: gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1793.
2. Baltiņš, Māris. Liekot nacionālās augstskolas stingros pamatus. *Latvijas Vēstnesis*, 2004, Nr. 37, 9. marts, B, 8. lpp.
3. Birkerts, Antons. *Garlībs Merķelis dzīvē un darbā.* Rīga: A. Gulbis, [b. g.].
4. Blese, Ernests. Merķeļa "Latvieši" viņa laika biedru uzdevumā. *Latvijas Vēstnesis*, 1922, Nr. 246, 1. nov., 5. lpp.
5. Brensohn, Isidorus. *Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart.* Riga: E. Bruhns, 1905.
6. Buchholtz, August Wilhelm. *Materialien zur Personenkunde der Ostsee-Provinzen* (Baltijas genealoģisko materiālu kolekcija). Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājums, Ms. 1124, Bd. 9-10.
7. Čakars, Oto. Garlībs Helvigs Merķelis. No: Čakars, Oto, Grigulis, Arvīds, Losberga, Milda. *Latviešu literatūras vēsture.* 2., pārlab. un papild. izd. Rīga: Zvaigzne, 1990. 104.-116. lpp.
8. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon: 1710-1960.* Köln; Wien: Böhlau, 1970.
9. Donnert, E. *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008.
10. Drümpelmann, Ernst Wilhelm. *Beschreibung meiner Reisen und der merkwürdigen Begebenheiten meines Lebens.* Riga: Gedruckt bei Julius Conrad Daniel Müller, 1813.
11. Eckardt, von J. Die Freimaurerei in Riga. In: *Rigascher Almanach 1900.* Riga: Druck und Verlag von W. F. Häcker. S. 1-57.
12. Filseck, Herbert Moser v. *Genealogische Angaben über erloschene Familien, die bei der Livländischen Ritterschaft immatrikuliert waren.* Stuttgart: [o. N.], 1985.
13. Frobeen, Jakob Gottfried. *Rigasche Biographieen nebst einigen Familien-Nachrichten, Jubiläums-Feiern.* Bd. 2. Riga: in Commission bei Schnakenburgs litho- und typograph. Anstalt, 1883.
14. *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften.* Teil: Kurland. Bd. 1. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke, 1939; Teil: Livland. Bd. 1. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke, 1929.
15. *Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften: Neue Folge.* Bd. 2. Hamburg: Verband der Baltischen Ritterschaften, 2012; Bd. 6. Hamburg: Verband der Baltischen Ritterschaften, 2016.
16. Goedeke, Karl. *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen.* 15. Bd. Buch 8: Vom Frieden 1815 bis zur französischen Revolution 1830. 2., ganz neu bearbeitete Auflage. Berlin: Akademie Verlag, 2011.
17. Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra. *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs.* Bd. 2. Berlin; New York: de Gruyter, 2007.
18. *Hans Karl von Winterfeldt und der Tag von Moy's am 7. September 1757.* Görlitz: in Commission bei G. Heinze & Comp., 1857.
19. Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen. Pieejams: <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01440169> [skatīts 22.10.2020].
20. Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft.* Frankfurt am Main: Lang, 1996.
21. Heinzemann, J. H. Pope in Germany in the Eighteenth Century. *Modern Philology*, 1913, Vol. 10, Nr. 3, Jan, p. 317-364. Pieejams: www.jstor.org/stable/432792 [skatīts 26.10.2020].
22. Iekšzeme. Profesora Tiandera izraidīšana. *Jaunais Rīts*, 1922, 14, 2. nov, 1. lpp.
23. Johansons, Andrejs. *Latvijas kultūras vēsture, 1710-1800.* Stokholma: Daugava, 1975.
24. Kant, Immanuel. *Critik der reinen Vernunft.* Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1781.
25. Kant, Immanuel. *Critik der reinen Vernunft.* 2. hin und wieder verbesserte Auflage. Riga: bey Johann Friedrich Hartknoch, 1787.
26. Kant, Immanuel. *Critik der reinen Vernunft.* 3. Auflage. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1790.
27. Karlsons, Žanis. Daži momenti no literārajām cīņām ap dzimtbūšanu un zemnieku jautājumu XVIII gs. beigās un XIX gs. sākumā. No: Zeids, Teodors (red.). *Veltījums izglītības ministram un profesoram Dr. h. c. Augustam Tentelim.* Riga: Ramaves apgāds, 1936. 166.-174. lpp.
28. Lancmanis, Imants. Baroka pasāžas Skultes muižā. *Māksla Plus*, 1998, Nr. 4, 24.-27. lpp.
29. Lange, Harro. *Die Familie von Meck in Livland.* Bd. 2. Riga: H. Lange, 1931.
30. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 199. f., 1. apr., 22., 226a., 469. l.; 1100. f., 14. apr., 284. l.; 4024. f., 1. apr., 3. l.
31. Lejnietis, K. Garlībs Merķelis kā belletrists. *Daugava*, 1935, Nr. 10, 1040.-1049. lpp.
32. Mälberģis [Mälbergs], Frīdrihs. Garlība Merķeļa mūža strauts. (Pirmiespiedums). *Burtnieks*, 1934, Nr. 7, 534.-545. lpp.; Nr. 8, 620.-635. lpp.; Nr. 9, 682.-693. lpp.
33. Malvess, Roberts. Rokrakstu personālfonds: materiāli apcerējumiem: Garlībs Merķelis. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rok rakstu krājums, RXA105, 4. mape.
34. Mellin, Ludwig. A. *Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernemenen u. Herzogthümern Lief- und Ehtland und der Provinz Oesel: entworfen nach geometrischen Vermessungen, den neuesten astronomischen Beobachtungen und nach sorgfaeltiger Untersuchung und Kentnis der Gegenden = Atlas de la Livonie ou des deux gouvernemens et dusches de Livonie et d'Esthonie avec la province d'Oesel: composé d'après quantité d'arpentages d'après la conaissance des lieux mêmes, et les dernières observations astronomiques.* Riga; Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1798.
35. Melņšis, Edgars, Millers, Visvaris. *Garlība Merķeļa politiskie uzskati.* Rīga: Liesma, 1972.
36. Merkel, Garlieb Helwig. *Briefwechsel.* Bd. 1. Bremen: Edition Lumière, 2019. Presse und Geschichte. Neue Beiträge; Bd. 133. Philanthropismus und populäre Aufklärung: Studien und Dokumente; Bd. 16.
37. Merkel, Garlieb Helwig. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben.* 2 Bd. Leipzig: bei K. F. Köhler; Riga-Mitau: in Commission bei E. Götschel, 1839-1840.
38. Merkel, Garlieb Helwig. *Kritische Antiken. Ein Beitrag zur Literatur-Geschichte Deutschlands.* Riga: bei E. Götschel, 1837.
39. Merkel, Garlieb Helwig. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zu Völker- und Menschenkunde.* Leipzig: bey Heinrich Gräff, 1797 [1796].
40. Merkel, Garlieb Helwig. *Der Lockenraub. Ein scherzhaftes Heldengedicht von A. Pope, frey und metrisch übersetzt.* Leipzig: bey Joh. Gottlob Feind, 1797.

41. Merkel, Garlieb Helwig. *Sammlung Merkel 3: Merkels Notizen über seinen Briefwechsel* (Merķeļa piezīmes par savu saraksti). Um 1819. Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājums, Ms. 930b.
42. Merkel, Garlieb Helwig. *Seiner Hochwohlgebohrnen, dem Herrn Landrichter von Aderkas, Erbherrn von Sussikas und Methak, an dessen 81sten Geburtstage, den 15ten May 1792 als ein Denkmahl aufrichtiger Verehrung gewidmet von Dessen gehorsamsten Diener G. Merkel*. Rīga: Gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1792.
43. Merkel, Garlieb Helwig. *Versuch über Dichtkunst*. Rīga: gedruckt von Julius Conrad Daniel Müller, 1794.
44. Merkel, Garlieb Helwig. Versuch über Dichtkunst. In: Merkel, G. H. *Kritische Antiken. Ein Beitrag zur Literatur-Geschichte Deutschlands*. Rīga: bei E. Götschel, 1837. S. 1-24, [Anmerkungen, geschrieben im Jahre 1793, S. 25-27].
45. Merkel, Garlieb Helwig. *Wannem Ymanta: eine lettische Sage*. Leipzig: bei Johann Friedrich Hartknoch, 1802.
46. Merķelis, Garlībs Helvīgs. Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās. Tulkojums no vācu valodas Ābrama Feldhūna redakcijā. No: Merķelis, Garlībs Helvīgs. *Izlase*. Rīga: Liesma, 1969. 47.-206. lpp.
47. Merķelis, Garlībs Helvīgs. Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi. No vācu valodas tulkojusi Beatrise Arnicāne. No: Merķelis, Garlībs Helvīgs. *Izlase*. Rīga: Liesma, 1969. 291.-398. lpp.
48. Merķelis, Garlībs Helvīgs. Tēlojumi un raksturojumi no manas dzīves. Otrais sējums. No vācu valodas tulkojuši Viktors Gammeršmidts, Jānis Ušackis. No: Merķelis, Garlībs Helvīgs. *Kultūrvēsturiski raksti*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 32.-83. lpp.
49. Münnich, Ernst v. *Die Memorien des Grafen Ernst von Münnich*. Stuttgart: Verlag der Cotta'schen Buchhandlung, 1896.
50. Muste, I. Vēstures un kultūras mantojuma saglabāšanai. *Progress*, 1983, Nr. 76, 28. jūn., 2. lpp.
51. Neuschäffer, Hubertus. *Anmerkungen zur Frage der Freimaurerei im Ostseeraum im 18. und 19. Jahrhundert*. *Journal of Baltic Studies*, 1982, (Summer), Vol. 13, No. 2, pp. 134-143. Pieejams: www.jstor.org/stable/43211148 [skatīts 27.10.2020].
52. Niedre, Jānis. Garlībs Merķelis un viņa grāmata "Latvieši". No: Merķelis, Garlībs Helvīgs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās*. Rīga: LVI, 1953. 3.-21. lpp.
53. Niedre, Jānis. *Latviešu literatūra*. 1. daļa. Rīga: LVI, 1952.
54. Pauloviča, Ieva. Mājmuzicēšana Vidzemes lauku muižās 18. gadsimta otrajā pusē. No: Jāzeps Vītola Latvijas Mūzikas akadēmija. *Mūzikas akadēmijas raksti*. XVI. Rīga: Jāzeps Vītola Latvijas Mūzikas akadēmija, 2019. 113.-134. lpp.
55. Rauch, Georg v. *Der Rigaer Prophetenclub und andere Aufsätze zur baltischen und russischen Geschichte*. Hannover-Dohren: Harro von Hirschheydt, 1988. Beiträge zur baltischen Geschichte; Bd. 11.
56. Recke, Johann Friedrich v., Napiersky, Karl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Estland, Kurland*. Bd. 3. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1831.
57. Redlich, May. *Lexikon deutschbaltischer Literatur: eine Bibliographie*. Köln: Georg-Dehio-Gesellschaft, 1989.
58. Sachen, die verkaufen sind. *Rigische Anzeigen*, 1790, Nr. 15, 15. Apr. S. 138; 1790, Nr. 19, 13. Mai, S. 182; 1791, Nr. 19, 12. Mai, S. 183.

59. Sangmeister, Dirk. Von Blumenlesen und Geheimbünden: Die Jahre von Johann Friedrich Ernst Albrecht als Verleger in Reval und Erfurt. In: *Baltische Literaturen in der Goethezeit*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011. S. 411-487.
60. Schriften von Joh. Fr. Ernst. Albrecht. (Erschienen alle ohne seinen Namen). In: *Handbuch für Leih-Bibliotheken, oder Anleitung zur Bearbeitung eines Catalogs sowohl nach den Verfassern als nach den Titeln*. Karlsruhe und Baden: Verlag der D. R. Marx'schen Buchhandlung, 1833. S. 1-2.
61. Seuberlich, Erich. *Liv- und Estlands älteste Apotheken*. Rīga: Druck von W. F. Häcker, 1912.
62. Sokols, Ēvalds (red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, 1956.
63. Stepermanis, Marģers. Garlībs Merķelis. No: *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 14. sēj. Rīga: A. Gulbja apgādībā, 1936. 26745.-26750. sl.
64. Stepermanis, Marģers. "K.[arl] Ch.[ristoph] von Stritzky. Garlieb Merkel und "Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts". Rīga, 1939, X, 65 lp.": [recenzija]. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1939, 3, 457.-461. lpp.
65. Straube, Gvido. Brīvmūrniecība Latvijā Apgaismības gadsimtā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1992, Nr. 2, 56.-73. lpp.
66. Straube, Gvido. Garlībs Merķelis un viņa laiks. No: Merķelis, G. H. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 3.-14. lpp.
67. Stryk, Leonhard v. *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands*. 2. Teil. Dresden: Albanus'sche Buchdruckerei, 1885.
68. Šiško, Silvija (sast.). *Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs, 1588-1830. Sērija A*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2013.
69. Tiander, Karl. Elisas von der Recke soziale Reformbestrebungen. Ein unbekannter Brief Elisas von der Recke an Garlieb Merkel. In: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Neue Folge*. 1926. Bd. 2. H. 3. S. 68-74. Pieejams: www.jstor.org/stable/41039624 [skatīts 26.10.2020].
70. Vaita, Herta. *Garlība Merķeļa rokraksti Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā*. Rīga: Zinātne, 1968.
71. Valeskalns, Pēteris (red.). *Apcerējumi par sabiedriskās un filozofiskās domas attīstību Latvijā*. Rīga: Zinātne, 1976.
72. Varnhagen von Ense, Karl August. *Leben des Generals Hans Karl von Winterfeldt*. Berlin: Bei Duncker und Humblot, 1836.
73. Vīgrabs, Juris. Zīmīgs dokuments par G. Merķeli. *Latvju Grāmata*, 1925, Nr. 3, 174.-176. lpp.
74. Wellig, Arnold Gottlieb. Meine Lebenserinnerungen. In: *Baltische Hefte*. Bd. 18. Hannover-Dohren: Hirschheydt, 1972. S. 54-95.
75. Wīgrab, Georg. [Vīgrabs, Juris]. Eine unbekante Episode aus Garlieb Merkels Leben. *Rigasche Nachrichten*, 1924, Nr. 139, 22. Jun., Beilage, S. 3.
76. Wihgrabs, Georgs. [Vīgrabs, Juris]. Einführung. In: Merkel, G. H. *Die Letten*. Rīga: Verlags-Akt.-Ges. "RIGNA", 1924. S. V-CXXX.
77. Wistinghausen, Henning v. *Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich: die Revaler Logen 1773-1820*. Bd. 2. Köln: Böhlau Verlag, 2016.
78. Zaļuma, Kristīne. Avoti Vidzemes piekrastes muižu pētniecībai. No: *Lokālās vēstures pētniecības iespējas arhīvu dokumentos. Latvijas Valsts vēstures arhīva zinātniskie lasījumi. II*. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 2016. 25.-44. lpp.

79. Zaļuma, Kristīne. Liepupes evaņģēliski luteriskās draudzes pārvaldes organizācija un mācītāju darbība līdz 1919. gadam. *Latvijas Arhīvi*, 2015, Nr. 3/4, 63.-96. lpp. Pieejams: www.latvijasarhivi.lv/index.php?1&210&view=article&art_id=1290 [skatīts 22.10.2020].
80. Zaļuma, Kristīne. *Liepupes muiža*. Rīga: AS "Lauku Avīze", 2014.
81. Zaļuma, Kristīne. "Praviešu klubs" un bibliotēku kultūra Vidzemē (18. gs. 80.-90. gadi). No: Latvijas Nacionālā bibliotēka. *Zinātniskie raksti: Dzejnieks un mākslinieks Karls Gothards Grass (1767-1814): rakstu krājums*. 5 (XXV). Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2020. 273.-313. lpp.
82. Zeids, Teodors. Garlībs Merķelis un viņa "Latvieši". *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1977, Nr. 9, 114.-127. lpp.
83. Zeile, Pēteris. Garlībs Merķelis kā kultūrfilozofs un kultūrpublicists. No: Merķelis, Garlībs Helvigs. *Kultūrvēsturiski raksti*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 5.-30. lpp.

Garlieb Helwig Merkel's years as a tutor and the poetic interlude in Liepupe (1788–1792)

Summary

Much has been written and talked about the life of Garlieb Helwig Merkel and the cultural heritage he left behind, but the younger days the prominent Enlightener spent in Liepupe are usually mentioned in passing. The work of the publicist and writer Merkel can in theory be divided into five periods – three Latvian and two foreign. The aim of the article is to look at and analyse the first of these periods, which in his memoirs he calls the poetic interlude, spent in Liepupe parish (1788–1792) and was the most important period in the formation of his views and future literary activity. As tutor to the family of Johann Christian Cleemann, the pastor of Liepupe parish, Merkel did not find the spirituality he sought and expected. Consequently, he found fulfilment for his spiritual life outside the day-to-day life of the rectory – in local social life, in the study of books and sources in estate libraries and in friendship with lawyer Georg Burchard Friedrich von Meck, owner of the Liepupe estate. In hard-to-overcome moments of loneliness, Merkel enthusiastically took up poetry. Nine of Merkel's poems can be attributed to the Liepupe period, including his first published work – *With True Respect and Obeisance* – a laudatory composition, written in 1792 for the 81st birthday of lawyer Johann Gustav von Aderkas, owner of the Vecmuiža estate. The most important sources used to review this poetic interlude are the depiction of Merkel's depictions in his memoirs *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* (Depictions and Features of My Life, 1839), as well as the scenes and sketches of the Liepupe period included in his programmatic work *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde* (Latvians, especially in Vidzeme, at the end of the philosophical century. A Contribution to the study of nations and peoples) (1797 [1796]).

The time spent in Liepupe, which vividly reveals and also sketches a portrait of Merkel's private life and personality, significantly influenced his future destiny and literary activity.

Keywords: Garlieb Helwig Merkel, Vidzeme, Liepupe, Enlightenment, tutors, poetry, celebratory compositions, Prophet's Club.

DIRK SANGMEISTER

Ungeschriebene Seiten in Garlieb Merkels Lebensgeschichte(n)

Zusammenfassung

In der baltischen Literatur der ‚Goethezeit‘ gibt es nur wenige Autobiographien von Kur-, Liv- und Estländern, die komplett veröffentlicht worden sind; die meisten Drucke bieten nur (mitunter tendenziöse) Auszüge, und viele Manuskripte sind im 20. Jahrhundert verloren gegangen; ähnliches gilt für die Selbstlebensbeschreibungen von Zugewanderten. In den Erinnerungen von Deutschen, die nur vorübergehend im Baltikum lebten, werden die Jahre in den Ostseeprovinzen naturgemäß immer nur kurz behandelt. Garlieb Merkel hat keine klassische Autobiographie geschrieben, aber eine ganze Reihe von (semi-)autobiographischen Schriften, von den frühen *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche* (1812–1816), *Ueber Deutschland* (1818) bis zu den späten *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* (1839–1840), dazu ergänzend rund zwei Dutzend Artikel, die unter Titeln wie „Meine Chronika“ verstreut, z.T. auch erst aus dem Nachlass unselbständig veröffentlicht wurden. Mustert man dieses Corpus von Merkels autobiographischen Texten, fällt zunächst auf, dass sein Augenmerk ganz überwiegend seinem deutschen Dezennium (1796–1806) gilt, während die fast sieben Jahrzehnte, die er in Livland gelebt und gewirkt hat, kaum behandelt werden. Bemerkenswert ist weiterhin, dass er fast alle privaten Dinge konsequent ausspart, und es darüber hinaus etliche auffällige Lücken und Leerstellen gibt. Selbst diverse Personen und Orte, deren Namen Merkel in einem ca. 1817 geschriebenen *conspectus* als Anhaltspunkte für eine zukünftige Autobiographie notiert hatte, werden in seinen veröffentlichten Texten nicht thematisiert. Da auch der Abriss seines Lebens im bis heute grundlegenden Lexikon von Recke/Napiersky von Merkel selbst geschrieben worden ist, besteht für die heutige Forschung die Notwendigkeit, das subjektive Bild seines Lebens, das Merkel entworfen und verbreitet hat, durch Hinzuziehung ungedruckter Quellen und seines Briefwechsels wie auch vermittels Vergleichs mit veröffentlichten Zeitzeugnissen zu überprüfen, zu revidieren und zu komplettieren, um derart seine Lebensgeschichte schrittweise zu objektivieren. Nur so kann der Boden bereitet werden für eine überfällige Biographie Merkels.

Schlüsselwörter: Garlieb Merkel, Baltikum, Autobiographien, Leerstellen.

Kontexte

Wer die baltische Literatur aus der sogenannten ‚Goethezeit‘ mustert, stößt auf nur vergleichsweise wenige Autobiographien, zumal wenn man nach veröffentlichten Texten sucht.¹ Von den diversen Lebensgeschichten des Grafen August Ludwig Mellin (1754–1835) ist bis dato nur eine frühe und kurze Fassung aus dem Jahre 1803, nicht aber das 115seitige Manuskript der 1829–1831 verfassten „Selbst-Biographie“, das in der Akademiska biblioteka in Riga die außerordentlich widrigen Zeitläufte überdauert hat, ediert worden.² Das Manuskript der 1821 geschriebenen „Selbstbiographie“ des Revaler Pädagogen Heinrich Wilhelm Rickers (1753–1826) scheint verloren gegangen zu sein.³ Aus den „ziemlich umfangreichen Memoiren“ des kurländischen Pastors Gottfried George Mylich (1735–1815), die im Original vermutlich ebenfalls nicht mehr überliefert sind, wurden 1906 nur „diejenigen Abschnitte“ veröffentlicht, die – nach dem Dafürhalten vorväterlicher Historiker – „ein kulturgeschichtliches Interesse beanspruchen können.“⁴ Die Jugenderinnerungen (*Journal de Jeunesse/Souvenirs d'enfance et de jeunesse*) der schon in jungen Jahren reichlich überkandidelten, später religiös unheilbar verwirrten Juliane von Krüdener (1764–1824) sind nur fragmentarisch überliefert, vielleicht

- 1 „Die Erforschung deutschbaltischer Erinnerungen steht bislang erst am Anfang, und ein Großteil [der Erinnerungen; D.S.] ruht noch in Archiven und Privatnachsätzen“, konstatiert Plath einleitend in ihrer umsichtigen Dissertation von 2011 über *Esten und Deutsche* (Plath, Ulrike. *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750-1850*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011 (Veröffentlichungen des Nordost-Institutes, 11), S. 23). Die größte Konjunktur hatten baltische Lebensgeschichten erst in der Zeit, in der das Leben der Verfasser im Baltikum bereits Geschichte war, d.h. nach Umsiedlung (1939) bzw. finaler Flucht (1945). Für das 20. Jahrhundert gilt die Besonderheit, dass die meisten Autobiographien von Balten nicht im Baltikum geschrieben wurden, sondern in Deutschland (das Exil und Mutterland zugleich war), was meist zu einer Mischung von Lamento und Verklärung führte. Schon vor dem Verlust der Heimat verbreitet waren freilich die anekdotenschwangeren und rodomontierenden Reminiscenzen der alternden Herren von Adel und/oder Vermögen, die nicht nur die Kameraden im Club oder beim Kaminabend unterhalten und beindrucken, sondern auch für Familie und Nachwelt festhalten wollten, dass sie ‚in der guten alten Zeit‘ virile Burschen, trinkfeste Jäger und fabelhafte Reiter gewesen seien. – Notabene: Es versteht sich aus dem vorstehend Gesagten, dass hier und in der Folge (den einführenden Worten und Bestimmungen von Wilpert, Gero von. *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. S. 9-12, folgend) baltische Literatur stets deutschsprachige Texte aus den Reihen der einstigen Oberschicht in den am *Mare Balticum* zwischen Polen und Russland gelegenen Ländern meint.
- 2 Das 115seitige Manuskript von Mellins 1829-1831 verfasster *Selbst-Biographie* liegt in der *Akademiska biblioteka* in Riga. Siehe ergänzend die Abschrift von Mellins in Göttingen im Dezember 1781 geschriebener Skizze *Mein Character, so weit ich mich selbst zu kennen glaube* (der Text ist abschriftlich Teil der von Carl Emanuel Pegau verfassten, 152seitigen Biographie Mellins; *Akademiska biblioteka*, Riga. Ms. 459). Ein früheres und kürzeres, heute vermutlich verschollenes Manuskript (aus dem Jahre 1803) ist u.d.T. *Des Grafen August Ludwig Mellin Selbstbiographie* 1897 sukzessive im *Rigaer Tageblatt* veröffentlicht worden, das den Text dann auch noch zu einem 39seitigen Separatdruck gebündelt hat.
- 3 Laut Winkelmann einst in der Bibliothek der Estländischen Literarischen Gesellschaft in Reval (Winkelmann, Eduard. *Bibliotheca Livoniae Historica. Systematisches Verzeichnis der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands, Kurlands*. Berlin: Weidmann, 1878, S. 475, Nr. 11206).
- 4 Mylich, Gottfried George. Familien-Merkwürdigkeiten und Lebensläufe. *Baltische Monatsschrift* 48 (1906), Bd. 61, H. 4, S. 276.

auch nie im Zusammenhang auf- und ausgeschrieben worden.⁵ Im Gegensatz dazu sind Elisa von der Reckes (1754–1833) Aufzeichnungen über Kindheit und Jugend (bis zu ihrer verfrühten Verlobung wider Willen) veröffentlicht worden.⁶

Der erste (und einzige) Band der *Memorien eines Livländers* (1883) betrifft zwar die ‚Goethezeit‘, enthält aber keine Autobiographie von August Wilhelm Lenz (1779–1858), sondern vielmehr Erzählungen von und über diesen aus der Feder seines Enkels Julius Eckardt (1836–1908). Die skandalösen *Merkwürdigen Memoiren des Grafen von Un-st-bg* (1807) enthalten bloß vorgeblich die einleitend versprochenen „Selbstbekenntnisse“ des wegen Mordes verurteilten und nach Sibirien verbannten Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg (1744–1811), d.h. nur wenig über die im Untertitel marktschreierisch annoncierten Untaten „Eines der Jetztwelt größten und merkwürdigsten Verbrechers“, sondern sind vielmehr ein nur notdürftig vernähtes Flickwerk von diversen, überwiegend fremden Texten (vor allem von Merkel und Petri), mit heißer Nadel zusammengeschnitten von dem fingerfertigen Erfurter Skribenten Theodor Ferdinand Kajetan Arnold (1776–1812).⁷ Die verdächtig abenteuerlichen, erst postum veröffentlichten

- 5 Siehe die Übersicht bei Sommer, Debora. *Eine baltisch-adlige Missionarin bewegt Europa. Barbara Juliane v. Krüdener, geb. v. Vietinghoff gen. Scheel (1764-1824)*. Göttingen: V[andenhoeck] & R[uprecht] Unipress, 2013, S.104 u. 666-674. Befremdlich ist, dass ausgerechnet diese europaweit namhafteste Baltin nicht behandelt wird in der Doktorarbeit von Anja Wilhelmi, *Lebenswelt von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800-1939)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008). Umsichtiger zu Werke geht Kaur in ihrer Diss. über *Dichtende Frauen in Est-, Liv- und Kurland*.
- 6 Siehe Recke, Elisa von der. *Aufzeichnungen und Briefe aus ihren Jugendtagen*. Hg. v. P. Rachel. Leipzig: Dieterich, 1901. S. 1-158. Das 338seitige Manuskript des Tagebuchs liegt in der Berliner Staatsbibliothek (Signatur: Ms. germ. qu. 451). Zu Recke siehe den jüngst von Leyh et al. hg. Sammelband *Elisa von der Recke. Aufklärerische Kontexte und lebensweltliche Perspektiven*, insbes. den Aufsatz von Maris Saagpakk (Saagpakk, Maris. Die unglückliche Ehefrau. Der Weg zur Ehescheidung in den autobiographischen Texten von Elisa von der Recke und Christine Amalie Jencken. In: V. Leyh, A. Müller und V. Viehöver, Hgg. *Elisa von der Recke. Aufklärerische Kontexte und lebensweltliche Perspektiven*. Heidelberg: Winter, 2018. S. 25-44).
- 7 In dem raren, aus verschiedenen Vorlagen zusammengestoppelten, nahezu zusammenhanglosen Werk wird u.a. hemmungslos Merkels Buch über *Die Letten* kopiert; man vergleiche Arnolds *Merkwürdige Memoiren des Grafen von Un-st-bg* (Bd. 2, S. 103-255), mit der Erstaussgabe der *Letten* (S. 30-194), und kommt zu dem Ergebnis, dass mehr als die Hälfte des zweiten Bandes dieser angeblichen „Memoiren“ eigentlich Merkels altes Werk ist. Wäre Merkel, der zum Zeitpunkt des Erscheinens des Machwerks von Arnold wieder in Livland lebte und andere Sorgen hatte, des geistigen Diebstahls an seinen *Letten* gewahr geworden, hätte er den Vorgang gewiss öffentlich angeprangert. Auch die S. 1-102 im zweiten Band der *Memorien* sind fremder Text, abgeschrieben aus Johann Christoph Harenbergs *Pragmatischer Geschichte des Ordens der Jesuiten* von 1760. Die Liv- und Estland betreffenden Ausführungen im ersten Band ([Arnold, Theodor Ferdinand Kajetan.] *Merkwürdige Memoiren des Grafen von Un-st-bg. Eines der Jetztwelt größten und merkwürdigsten Verbrechers. Aus dessen Akten gezogen*. 2 Bde. Reval [i.e. Erfurt]: Peter Müller der Aeltere [i.e. Wilhelm Hennings], 1807. S. 72-169), die einige deftige Scandalosa enthalten, sind hingegen kopiert aus Johann Christoph Petris zwei Jahre zuvor erschienenen *Neuen Pittoresken* (Petri, Johann Christoph. *Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Nebst einem kurzen Abriß von Moskau*. Von einem unpartheiischen Augenzeugen. Erfurt: Friedrich August Knick, 1805. S. 131-208), weswegen Petri, der mit seinem Erfurter Mitbürger Arnold gewiß genau bekannt war und in denselben Vorlagen wie dieser publizierte, mancherorts fälschlich als Verf. der *Merkwürdigen Memoiren* angenommen wird. Der nimmermüde Vielschreiber Petri publizierte, sowohl aus dem Fundus seiner Jahre als Hofmeister im Baltikum und Rußland (1784-1796) schöpfend wie auch skrupellos die älteren Schriften von August Wilhelm Hupel, Karl Philipp Michael Snell u.a.m. plündernd, in den verschiedensten Periodika unentwegt unzählige Artikel über Est-, Liv- und Rußland, darunter 1806 auch einen eigenen Aufsatz über Ungern-

Denkwürdigkeiten aus dem kriegerischen und politischen Leben eines alten Offiziers (1848) von Justus Theophil Martens (ca. 1785–1847) beziehen sich nur anfänglich auf das Baltikum, und die „Aufzeichnungen eines kurländischen Edelmannes“ *Aus den Tagen Kaiser Pauls* (1886) sind nur ein kleiner Teil der ansonsten unveröffentlichten, mehrbändigen „Reminiscences“ von Carl Heyking (1751–1809), zudem ein primär zeitgeschichtliches, weniger ein lebensgeschichtliches Werk. Von dem hochinteressanten Kurländer Friedrich Ludwig Lindner (1772–1845), der trotz seiner Bekanntschaft mit Novalis, Bertuch, Ludwig Wieland, Cotta, Varnhagen, Heine u.a.m. nie so recht ins Blickfeld der allgemeinen Literaturgeschichtsschreibung geraten ist, kennen wir nur einen knappen Lebenslauf (bis zum Jahre 1813).⁸

Als Bruchstücke außer Betracht bleiben müssen in unserem Kontext einzelne Geschichten aus dem Leben baltischer Zeitgenossen, die in einer umfassenden Autobiographie nur ein, zwei Kapitel ausmachen würden, etwa die *Geschichte der Gefangenschaft des Buchhändlers Hartknoch unter der Regierung Kayser Pauls des I.* (1803), die der Verleger Kants, Herders, Seumes u.v.a.m. „selbst erzählt“ und veröffentlicht hat, aber sicherheitshalber erst nachdem er aus Furcht vor weiteren Verhaftungen und Beschlagnahmungen seiner Bücher seinen Wohn- und Firmensitz dauerhaft von Livland nach Deutschland verlegt hatte.⁹

Zu den wenigen Autobiographien, die vollständig gedruckt vorliegen, zählt vor allem die abenteuerliche Lebensgeschichte des hünenhaften Haudegens Heinrich Dahl (1770–1807), der sich in Sachsen-Weimar-Eisenach als An- und Wortführer der Jenaer Studentenunruhen des Jahres 1792 einen famosen Namen machte,¹⁰ der aber in der Folge in Russland so wenig Fortune hatte, dass er, drei Jahre nach

Sternberg im *Journal für Fabrik, Manufaktur, Handlung und Mode*. Zu Leben und Werk Petris siehe weniger die politisch tendenziösen Arbeiten von Helga Andres, die in ihrer Diss. (S. 52-54 u. 90) die *Merkwürdigen Memoiren* fälschlich als Werk Petris hinstellt, als vielmehr den fundierten Aufsatz von Jürgen Heeg in der *Zeitschrift für Ostforschung*. Merkel und Petri waren ähnlich adelskritisch, aber keineswegs Freunde oder auch nur Mitsreiter, dennoch wurden sie gemeinsam attackiert, und zwar von Herrmann Friedrich Tiebe. Karl Ludwig Grave verriß 1811 Petris Werke sarkastisch als veraltete Kompilationen in den *Rigaischen Stadt-Blättern*, S. 82-86 u. 90-91. – Verbrechen und Verbannung von Ungern-Sternberg waren zuerst 1804 von dem schriftstellernden Pfarrer Johann Christian Ludwig Haken (1767-1835) mit der „liefländischen Kriminal-Geschichte“ „Trau, schau, wem?“ im dritten Band seiner Erzählensammlung *Amaranthen* (S. 1-228) dann 1805 in verschiedenen deutschen Periodika thematisiert worden, siehe die Nachricht in der *Allgemeinen Zeitung* Nr. 7 v. 7.1.1805, S. 28, die „Anfrage“ im *Reichs-Anzeiger* Nr. 19 v. 21.1.1805, Sp. 245, und die Antwort hierauf in der *National-Zeitung der Deutschen*, St. 31 v. 1.8.1805, Sp. 616-618. Vor allem die Erzählung von J. C. L. Haken brachte Arnold dazu, den reißerischen Stoff zu einem zweibändigen Werk auszuwalzen, obwohl er weder über eigenes Wissen noch über weitere Quellen verfügte. Die abenteuerlich ausgeschmückte und genüsslich übertriebene Geschichte von den teils tatsächlichen, teils erdichteten Verbrechen des Grafen fand in der Folge sogar in fremdsprachigen Literaturen Niederschlag, siehe Aristide Henri Ange de Gondrecourts Roman *La tour de Dagö* (1852).

- 8 Abgedruckt bei: Alt, C[arl]. Eine Episode aus dem Leben F. L. Lindners. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1901*. Riga: Häcker, 1902, S. 105-113.
- 9 Zum Verleger siehe die ‚gusseiserne‘ Monographie von Claudia Taszus (2 Bd.e, 2011).
- 10 Zu seiner Führungsrolle unter den revoltierenden Jenaer Burschen vgl. vor allen W. Daniel Wilsons Band über *Goethes Weimar und die Französische Revolution*, sub indice.

Veröffentlichung seiner *Weltgeschichte* (1804) nebst Autobiographie, in der Mitte seines Lebens in Warschau aus einem Fenster sprang. Erst postum veröffentlicht wurden die *Sechs Decennien meines Lebens* (1877) aus der Feder des estländischen Juristen und Landrates Eugenius von Rosen (1759–1834), die familiären „Lebenserinnerungen“ (1972) des Probstes Arnold Gottlieb Wellig (1778–1862), der dieselbe Elementarschule wie Merkel besucht und später an dessen *Zuschauer* mitgearbeitet hatte,¹¹ das militärische *Leben* (1871) des russischen Infanteriegenerals und Revaler Kriegs-Gouverneurs Gregor von Berg (1765–1838) sowie die gleichfalls militärisch-zeitgeschichtlich fokussierten *Denkwürdigkeiten eines Livländers* (1858) bzw. *Memoires* (1903) von Woldemar von Löwenstern (1776–1858), der erfolgreich gegen Napoleon zu Felde gezogen war.¹²

Nun kann man, da auch die baltische Literatur, wie Gero von Wilpert, lustvoll wider den Stachel löckend, so spitz wie treffend bemerkt hat, mit Tinte und nicht mit Blut geschrieben worden ist,¹³ um dies so schmale wie zerklüftete Corpus zu vergrößern, auch die Erinnerungen von Deutschen, die aus dem Alten Reich in die russischen Ostseeprovinzen zogen und von denen einige nur wenige Jahre, andere aber über Jahrzehnte im Baltikum lebten und wirkten, zum Teil auch dort starben,¹⁴ ergänzend hinzuziehen, aber auch die diversen Memoiren der Zu- und Eingewanderten sind bis dato in vielen Fällen (noch) nicht vollständig veröffentlicht worden.

Am bekanntesten sind die diversen (semi-) autobiographischen Schriften von Merkels zeitweiligem Mitstreiter und späteren Leibfeind August von Kotzebue: Während der Erstling *Ich, eine Geschichte in Fragmenten* (1781) zwar autobiographisch grundiert zu sein scheint, aber dennoch unter die belletristischen Fiktionen gerechnet werden muss, sind „Mein literarischer Lebenslauf“ (1796), die Rechtfertigungsschrift *Über meinen Aufenthalt in Wien* (1799), der umstrittene Bestseller *Das merkwürdigste Jahr meines Lebens* (1801) sowie der aus dem Nachlass veröffentlichte Aufsatz „Meine verschiedenen Bestimmungen im bürgerlichen Leben“ (1817) substantielle Beiträge zu seiner Autobiographie,¹⁵ deren Fokus jedoch jeweils nicht auf den Jahren in Estland liegt.

11 Siehe: Wellig, Arnold Gottlieb. Meine Lebenserinnerungen. Für meine lieben Kinder zum Andenken an mich in meinem 80. und 81. Lebensjahre niedergeschrieben. Mit Anm. v. A. Petersenn. *Baltische Hefte* 18 (1972), S. 59 u. 85.

12 Als Seitenstück hierzu siehe die militärgeschichtlichen Memoiren (*Unter dem Doppeladler*) des aus St. Petersburg gebürtigen, 1837 bzw. 1839 in die livländische und estländische Ritterschaft aufgenommenen Friedrich von Schubert (1789–1865), die allerdings nur nach einer späteren Abschrift von fremder Hand gedruckt werden konnten und dabei um ein Fünftel gekürzt wurden.

13 Wilpert, Gero von. *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München: Beck, 2005. S. 13.

14 Überblicke über Zuzügler aus Mitteldeutschland hat Herbert Pönicke mit seinen *Studien zur Wanderung sächsisch-thüringischer Handwerker in die baltischen Provinzen* geliefert (1964).

15 Kotzebues Aufsatz „Mein Umgang mit dem weiblichen Geschlecht“ ist kürzlich von George S. Williamson veröffentlicht worden (2020).

Die Lebens- und Leidensgeschichte des aus Königsberg gebürtigen, dank Kotzebues öffentlicher Anteilnahme unverhofft zu Zelebrität gelangten estländischen Pastors Friedrich Samuel Seider (1766–1834), der wegen Verleihs einer vollkommen harmlosen Sammlung von Erzählungen (August Lafontaines *Die Gewalt der Liebe*) nach Sibirien verbannt worden war, sollte zur Ostermesse 1803 bei Johann Daniel Sander (1759–1825) in Berlin in zwei Bänden erscheinen, blieb aber trotz großer Neugier der literarischen Öffentlichkeit unpubliziert, so dass dann zwei eilfertige, anonym bleibende Belletristen ersatzweise romaneske Pseudo-Biographien Seiders auf den Buchmarkt warfen – erst viele Jahrzehnte später veröffentlichte August Wilhelm Fechner nachgelassene autobiographische Aufzeichnungen über *Die Leiden des Pastors Seider*.¹⁶

Christian Carl Ludwig Klee (*1765), der am 26. Oktober 1792 nach Reval/Tallinn kam, in der Folge dort zeitweise eine Leihbibliothek betrieb, nach einigen Jahren in Moskau und St. Petersburg ab 1813 als Lehrer in Riga wirkte, bis er 1817 das Baltikum wieder verließ, hat er 1821 einen Bericht über seine määndernde *Pilgerschaft durch Land und Leben* publiziert. Aus Johann Georg Eisens teils selbstbiographischen, teils lokal- und kirchengeschichtlichen Aufzeichnungen aus dem Jahre 1766, die sich – hoffentlich – als zeitverkapseltes Depositum bis heute in der Kugel des Kirchturms zu Torma befinden, hat Merkel, der die wegweisen- den Veröffentlichungen seines Vorläufers erst nach Veröffentlichung seines *Letten* kennengelernt hatte, er 1828 (mit Rücksicht auf die rigide Zensur) nur Auszüge in seinem *Provinzialblatt* publiziert, weil der Text „mit zu kecker Derbheit abgefaßt“ sei, „um [...] ganz abgedruckt zu werden.“¹⁷ Johann Christoph Kaffkas in

16 „Bruchstücke aus der Leidensgeschichte des Pastors F. Seider“ wurden im Juli 1802 in Fortsetzungen in der *Zeitung für die elegante Welt* veröffentlicht. Daran anknüpfend erschienen zwei schmale Bände, die beide vorgaben, sie enthielten die wahre Lebensbeschreibung Seiders, nämlich *Der Todeskampf am Hochgericht* (1802) und *Leben und Leiden des Pastor Seider* (1805); der letztgenannte Titel war verfasst worden von dem oben bereits einmal genannten Th. F. K. Arnold. Seider verwarhte sich in verschiedenen Anzeigen öffentlich gegen diese beiden irreführenden Machwerke und wollte zur Steuer der Wahrheit seine Autobiographie veröffentlichen (siehe die Anzeige des Berliner Buchhändlers Johann Daniel Sander, der zuvor Kotzebues *Das merkwürdigste Jahr meines Lebens* verlegt hatte, im Intelligenzblatt Nr. 36 der *Allgemeinen Literatur-Zeitung* v. 19.2.1803, Sp. 308, sowie die „Korrespondenznachrichten. Aus Briefen aus Liefland vom 12. Febr. 1802“ im *Flugblatt des Jahrbuchs der neuesten Literatur*, 33. St. v. 20.3.1802, Sp. 260–263, hier Sp. 261–262), was aber aus unbekanntem Gründen nie geschah. Erst viele Jahrzehnte später erschien dann der von August Wilhelm Fechner herausgegebene Band *Die Leiden des Pastor Seider* (1881).

17 Merkel, Garlieb. *Provinzialblatt* Nr. 1 v. 4.1.1828, S. 1. Das Manuskript von Eisens Lebensgeschichte hatte Merkel am 30.8./11.9.1827 seinem Freunde Johann Friedrich von Recke mit folgenden Worten angeboten: „Sie haben in Ihrem Buche manche interessante Nachricht über den ehemaligen Pastor Eisen gegeben; ich aber habe aus dem abgenommenen Thurmknopfe von Torma, seine von ihm selbst niedergeschriebene Biographie erhalten, die vieles Neue und Wichtige enthält. Wollen Sie das Scriptum haben? Ich sammle nichts; hat es also Werth für Sie, so schick' ich es Ihnen gern.“ (Merkel, G[arlieb]. *Briefwechsel I*. Hg. v. D. Sangmeister in Zusammenarbeit mit Th. Taterka u. J. Drews (†). Bremen: Edition Lumière, 2019 (Presse und Geschichte, Neue Beiträge 133), S. 376). Bei diesem heute verlorenen Manuskript handelte es sich nicht um das Original, sondern um eine Abschrift; siehe die Erläuterungen zum erweiterten, freilich philologisch kontaminierten Wiederabdruck u.d.T. „Notizen zur Kirchenweihe“ in Eisen, Johann Georg. *Ausgewählte Schriften*. Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. Hg. v. R. Bartlett und E. Donnert. Marburg: Herder-Institut, 1998 (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2), S. 111; *ibid.*, S. 109–110 auch ein noch kürzerer „Lebensgang“ Eisens aus dem Jahre 1772.

Hinsicht seines wechselvollen Lebens und seiner vielen literarischen Fehden gewiss hochinteressantes Manuskript mit dem unbescheidenen (Unter-) Titel „Meine Lebenserfahrungen. Ein Pendant zu Wilhelm Meisters Lehrjahren“ (zwei Quartbände mit zusammen 580 Seiten), das ehemals in der Rigaer Stadtbibliothek verwahrt¹⁸ und aus dem 1895 im *Rigaer Tageblatt* ein kurzer (und gekürzter) Auszug gedruckt wurde,¹⁹ scheint zwischen 1939 und 1945 in den Zeiten der verheerenden Barbarei verbrannt oder anderweitig verloren gegangen zu sein, was auch deswegen zu bedauern ist, weil Kaffka zu den selbstbewusstesten Widersprechern sowohl von Merkel wie auch von Kotzebue gehörte.²⁰

Ziemlich abenteuerlich und weltläufig ist die wenig bekannte *Beschreibung meiner Reisen und der merkwürdigen Begebenheiten meines Lebens* (1813) aus der Feder des Mecklenburger Mediziners Ernst Wilhelm Drümpelmann (1760–1830), die allerdings „mit meiner Ankunft in Riga, und mit meinem bleibenden Aufenthalte“ endet. Über „die letzten zwey und zwanzig Jahre“ seines Lebens enthält das Buch nur wenig, weil er, so der Verfasser im Vorwort, „in meinem jetzigen zweyten Vaterlande“ keine besonderen Schicksale gehabt und zudem sein „Thun und [...] Lebenswandel [...] einem beträchtlichen Theil des liefländischen und rigischen

18 Winkelmann, *Bibliotheca Livoniae*. S. 447, Nr. 10488. – Der Schauspieler und Schriftsteller Kaffka (1754–1815), geb. Engelmann, der für das Baltikum vor allem als Herausgeber des *Nordischen Archivs* (1803–1809) von Bedeutung ist, lebte wiederholt (1789–1792, 1801–1812, 1813–1815) in Riga, wo er auch starb.

19 In Kaffkas *Schilderung von Riga* heißt es einleitend über diesen: „In Graz hat er seine Lebensgeschichte, an der er lange gearbeitet, zum Abschluß gebracht. [...] Im Uebrigen kann sich diese ungedruckt gebliebene Schrift nach Inhalt und Form so wenig mit ‚Wilhelm Meisters Lehrjahren‘ vergleichen, wie Kaffka mit Goethe, wenn sie auch interessanter und werthvoller ist als fast alles, was Kaffka geschrieben hat.“ (Kaffka, Johann Christoph. *Schilderung von Riga während des ersten Jahrzehnts unseres Jahrhunderts*. (Separatdruck aus den *Rigaer Tageblatt*). Riga: Buchdruckerei des *Rigaer Tageblatt*, 1895. S. 6)

20 Kaffka attackierte Merkel in seiner Lebensgeschichte wie folgt: „Zu gleicher Zeit mit mir gab auch der bekannte Doktor Merkel, den die Franzosen bey der Besitznahme von Berlin aus der Königsstadt vertrieben hatten, eine Fortsetzung seines *Freimüthigen* heraus, der sich hernach bald in einen ruhigeren Zuschauer verwandelte. Diese Blätter, voll der beleidigendsten Invektiven gegen einen mächtigen Souverain, wurden nach dem Tilsiter Frieden auf höheren Befehl verboten. Herr Merkel erdreistete sich zu der Zeit, den Chef einer großen Nation mit Namen zu belegen, die billig eine Züchtigung verdient hätten. Aus Parteiwuth verließ er die Grenzen des Anständigen und erlaubte sich, nach dem Muster der im englischen Solde stehenden Journalisten, unanständige, ja pöbelhafte Ausdrücke. Er ist aber dafür gezüchtigt worden, denn alle Thüren rechtlicher Leute sind ihm noch aus altem Haß wegen seiner *Letten* verschlossen, und er lebt, verachtet von der ganzen Welt, in einem dünnen Sandwinkel auf dem Lande, den bloß einige trockne Kiefern und ein paar elende Bauerhütten umgeben.“ (ibid. S. 11).

Publikums“ ohnehin hinlänglich „bekannt“ sei.²¹ In der (Auto-) *Biographie* (1794) des praktischen Chirurgen und Geburtshelfers Johann Philipp Hagen (1734–1792) sind die Jahre in Mitau (1776–1782) nur eine längere Durchgangsstation. Die „Kurze Skizze meiner Lebensgeschichte. 1817–1829“ aus der Feder des Kant-Schülers und Dorpater Philosophie-Professors Gottlob Benjamin Jäsche (1762–1842), der im niederschlesischen Wartenberg als kurländischer Untertan zur Welt gekommen war, ist noch unpubliziert.²² Die „Fragmente einer Selbstbiographie“ von Gotthard Tielemann (1773–1846) sind nur durch die postume Veröffentlichung nach einer Abschrift bekannt.²³ Den „fragmentarischen Anfang“ einer „ausgearbeiteten Selbstbiographie“ des pedantisch-selbstgefälligen Dorpater Philologen Karl Morgenstern (1770–1852), die Ludwig Mercklin 1852 für seine Gedenkrede auf seinen verstorbenen Vorgänger herangezogen hatte, konnte Morgensterns Monograph Wilhelm Süß schon 1928 in dessen riesigem Nachlass nicht mehr finden,²⁴ aber das fragliche Manuskript hatte ohnehin bloß die Zeit „bis zu M.'s Abgang von der Magdeburger Domschule“ behandelt.²⁵

In der dreibändigen *Lebensgeschichte* (1800) des Schauspielers Johann Christian Brandes (1735–1799) ist Riga nur eine längere Station,²⁶ noch kürzer fassen sich seine Kollegen Joseph Anton Christ (1744–1823) in seinen postum (1912) publizierten Erinnerungen an ein *Schauspielerleben im achtzehnten Jahrhundert* und der schon ganz ins 19. Jahrhundert gehörende Karl von Holtei (1798–1880)

21 Drümpelmann, Ernst Wilhelm. *Beschreibung meiner Reisen und der merkwürdigen Begebenheiten meines Lebens*. Riga: Jul. Conr. Dan. Müller, 1813, S. IX-X. Immerhin gilt das letzte Kapitel (ibid. S. 193 ff) der Ansiedlung in Riga 1791, den Jahren in Pernigel (Liepupe) und den schriftstellerischen Arbeiten in Livland. – Drümpelmann gibt an (ibid. S. 7), im Juni 1758 geboren zu sein, was sich recht gut mit den folgenden Daten seines Werdeganges vereinbaren lässt, aber im ersten Nachtragsband des Lexikons von J. F. Recke und Napiersky wird der 28.5.1760 als Geburtstag angegeben (Nachtrags-Bd. 1. S. 154).

22 Das Manuskript ist auch aufgelistet unter den „Jäschiana“ seines Freundes Karl Morgenstern; siehe: *Catalogus mss. et bibliothecae Carol. Morgenstern*. 2 Tle. Dorpat: Mattiesen, 1868, T. 1, S. X.

23 Abgedruckt als Teil des „Nekrologs“ auf Tielemann von C[arl] E[duard] Napiersky in den *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands* 4 (1847), S. 200–212, hier S. 201–210. – Mehr (Auto-) Biogramm als Autobiographie ist auch der „Kurzgefaßte Lebenslauf“ von Georg Michael Telemann (1748–1831, zuerst veröffentlicht 1831 in den *Rigaischen Stadtblätter*, in getreuerer Fassung 1933 neuerlich publiziert von H. Miesner, Lebensskizze.

24 Süß, Wilhelm. *Karl Morgenstern (1770–1852). Ein kulturhistorischer Versuch*. Dorpat: Mattiesen, 1928. S. 15.

25 Mercklin, Ludwig. *Karl Morgenstern. Gedächtnisrede, gehalten am Tage der Thronbesteigung Seiner Kaiserlichen Majestät des Selbstherrschers aller Reussen Nikolai Pawlowitsch den 20. November 1852 im grossen Hörsaal der Universität Dorpat*. Dorpat: Laakmann, 1853. S. 3.

26 Vor Veröffentlichung seiner Autobiographie hatte Brandes bereits seine „Bemerkungen über Riga“ im *Berlinischen Archiv der Zeit und ihres Geschmacks* veröffentlicht. – Andere Schauspieler, die jahrelang die Bühnen im Baltikum zu bespielen versuchten, haben keine autobiographischen Schriften veröffentlicht oder hinterlassen, etwa Christlieb Georg Heinrich Arresto (1768–1817), der 1804–1811 in St. Petersburg, Reval, Mitau und Libau agierte; zu ihm siehe den biographischen Abriss von Wilhelm Voß.

in seinen vielbändigen *Vierzig Jahren* (1843–1850).²⁷ Die *Leben und Schicksale des Russisch-Kaiserlichen pensionierten Hof-Schauspielers Leonhard Diedrich Probst, genannt Lindenstein* (1839) spielen sich nur anfänglich im Baltikum ab, danach überwiegend in Deutschland und St. Petersburg.

Die Autobiographie des kurländischen Arztes Johann Heinrich Blumenthal (1734–1804) umfasst nur wenige Seiten,²⁸ und im *Rückblick auf mein Leben* (1848) des Mediziners Karl Friedrich Burdach (1776–1847) ist Dorpat nur ein vierjähriges Intermezzo im beruflichen Werdegang. Von den lesenswerten Erinnerungen des Pädagogen Carl Theodor Hermann (1773–1854), der 1796 nach Pernau/Pärnu ging, ist nur ein kleiner Teil veröffentlicht worden. Die Lebensgeschichte des später v.a. in Berlin und Breslau als Publizist und Theaterdirektor wirkenden Johann Gottlieb Rhode (1762–1827), der fast zehn Jahre als Hofmeister in Diensten estländischer Familien gestanden hatte, ist nie zur Gänze veröffentlicht worden,²⁹ und das mehrbändige Manuskript der Lebenserinnerungen des Leipziger Schriftstellers

27 Ebenfalls schon ganz ins 19. Jahrhundert gehören die Erinnerungen von Karl Ernst von Baer (1792–1876), Peter Philipp von Drachenfels (1795–1879), Georg von Bradke (1796–1862), Theodor von Bernhardt (1802–1885), Emil Anders (1806–1887), Alexander Archibald Graf Igelström (1807–1874), Georg Julius von Schultz (1808–1875), Constantin von Kugelgen (1810–1880) u.a.m. Auszüge aus diversen Lebenserinnerungen von Balten aus dem 19. Jahrhundert sind, zumeist aufgrund vorhergehender Einzel-Veröffentlichungen (überwiegend in der *Baltischen Monatsschrift*), zusammengefasst worden von Friedrich Bienemann in den *Altivländischen Erinnerungen* (1911) und *Aus vergangenen Tagen* (1913); über Ausmaß und Beschaffenheit von (damals allgemein üblichen) Kürzungen und Texteingriffen (beschönigende Glättungen, „stillschweigende“ Auslassungen, Normierungen, Modernisierungen und vorgebliche Verbesserungen) in diesen Anthologien lässt sich nur spekulieren (zumal die originalen Manuskripte heute mehrheitlich als längst verloren gelten müssen), aber wie weit Handschriften und postume Drucke in Wortlaut, Orthographie und Interpunktion in der Regel auseinander klaffen, lässt sich exemplarisch ermesen, wenn man die diversen früheren Veröffentlichungen von Teilen der Erinnerungen von Johann Wilhelm Krause mit den (digitalisierten) Handschriften in der Universitätsbibliothek Tartu oder der nunmehr verfügbaren Edition von Gottfried Etzold (siehe nachfolgend Anm. 32) vergleicht. Diplomatisch getreue Editionen und neueren Ansprüchen genügende Werkausgaben sind bis heute äußerst rar im Feld der baltischen Literatur des 18.–19. Jahrhunderts – noch nicht einmal die Werke von J. M. R. Lenz liegen in einer historisch-kritischen Ausgabe vor, und eine moderne Ausgabe seiner Briefe bzw. idealiter seines Briefwechsels ist seit vielen Jahrzehnten ein Desiderat; immerhin hat Heribert Tommek die späten *Moskauer Schriften und Briefe* (Berlin: Weidler, 2007) sehr sorgfältig herausgegeben. Vereinzelt textkritische Ausgaben wie die von Frieder Schellhase hg. dreibändige *Werke* (Frankfurt/Main: Stroemfeld, 2000) von Casimir Ulrich Boehlendorff oder die von Ulrich Kronauer et al. nach und nach *Gesammelten Schriften* von Carl Gustav Jochmann (Heidelberg: Winter, 1998 ff) sind die Arbeit von Außenseitern und große Ausnahmen von der bleiernen Regel.

28 Veröffentlicht 1961 von Roland Seeberg-Elverfeldt.

29 Siehe Nowack, *Rhode*. Das postum erschienene Büchlein ist ein Flickwerk aus Biographie und Autobiographie. – Rhode war, nach sieben Jahren Hofmeisterei in Estland, 1797 Begleiter von Gustav Adolf von Stackelberg (1773–1848) und (Anna) Sophie von Stackelberg (1775–1828) bei deren Reise von Estland nach Deutschland gewesen, hatte sich dann aber in seiner Heimatstadt Braunschweig bzw. bei einem Absteher nach Hamburg im August 1797 abgesetzt, ohne seine beträchtlichen Schulden bei Stackelberg zu begleichen; siehe Sophie von Stackelbergs *Tagebuch einer Reise 1797–1799* (Typoskript von L. von Wahl, in Besitz von Dorothee von Hellermann, Berlin). Er (wie auch der nachfolgend in Anm. 31 genannte Bellermann) fehlt in der umsichtigen und verdienstvollen, aber naturgemäß nicht allumfassenden Studie von H. v. Wistinghausen, Hofmeister und Gouvernanten im Estland der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts (2005).

August Mahlmann (1771–1826), der 1792–1794 als Hauslehrer in und bei Riga lebte,³⁰ scheint bereits im 19. Jahrhundert verloren gegangen zu sein.³¹

Unter diesen und anderen Lebensgeschichten von Zugewanderten ragen *Wilhelms Erinnerungen* von Johann Wilhelm Krause (1757–1828), dem mit Carl Gotthard Graß brüderlich befreundeten Architekten der Universität Dorpat, heraus. Die in der Universitätsbibliothek Tartu in zehn starken Quartbänden (und zusätzlich durch eine spätere Abschrift in der *Akademiska biblioteka* in Riga) überlieferten Aufzeichnungen bestechen durch ihre Ausführlich-, Lebendig- und Anschaulichkeit, die zurückzuführen sind auf ihr Fundament, nämlich Krauses offenbar fast ungefiltert abgeschriebene, aber nicht auf uns gekommene Tagebücher. Diese so reichen, aber lange Zeit nur in kastrierten Auszügen bekannten³² und in Deutschland bislang

30 Mahlmann war Hofmeister „eines jungen Livländers, des Herrn Leonhard von Z[immermann]“ (1773–1821), vgl. seine „Reise von Stockholm nach St. Petersburg über die Ostsee und den finnischen Meerbusen“ (Mahlmann, August. Reise von Stockholm nach St. Petersburg über die Ostsee und den finnischen Meerbusen. In: Wilhelm Gottlieb Becker, Hg. *Erholungen*, Bd. 2. Leipzig: Voß, 1798. S. 223); die dort eingangs (ibid. S. 220) angekündigte größere „Beschreibung“ der Reise erschien nie. Siehe ferner Richter, E. B. *Siegfried August Mahlmann*. S. 13–14. Richter bemerkt gleich eingangs seiner Dissertation, dass „der Nachlaß Mahlmanns als verloren gelten muß“ (ibid. S. 5).

31 Andere Gäste aus dem Alten Reich haben zwar über ihre Erlebnisse in Liv-, Est- und Kurland geschrieben, aber nicht in Form einer Lebensgeschichte, etwa Johann Joachim Bellermann (1754–1842), der von Johannis 1778 bis Juli 1781 Hofmeister in der Familie von Adolf Friedrich Freiherr Clodt von Jürgensburg auf Peuth/Kloodi und Köndes/(Tödva-) Könnu war und diverse Artikel und Reiseberichte geschrieben hat, darunter die *Bemerkungen über Rußland* (1788) und die „Rückreise von Rußland nach Erfurt vom 6. Februar bis 13. April 1782.“ Siehe die Diss. von Manske *Reiseziel Mare Balticum* (2016), Plaths Aufsatz „Nichts Neues im wilden Osten?“ (2004) und Grieps Text über „Die verwandelte Stadt“ (2001). – Ähnliches gilt für den bis heute zu wenig gewürdigten Christian Hieronymus Justus Schlegel (1757–1842), den ebenfalls estophilen und überaus fleißig publizierenden, freilich streckenweise bloß kompilierenden und kopierenden Johann Christoph Petri (1762–1851), der zwölf Jahre als Hofmeister in Est-, Liv- und Russland verbracht hatte, den freimütigen, biographisch kaum zu fassenden Carl Feyerabend, den Reiseschriftsteller und Belletristen Christian August Fischer (1771–1829), dem die *Briefe über Reval* (1800) zugeschrieben werden, und – nicht zu vergessen – den Offizier Hieronymus Carl Friedrich von Münchhausen (1720–1797), der zwar weiland die tollsten Dinge in Livland erlebt haben will, auch späterhin nur zu gern darüber schwadroniert hat, aber aufgeschrieben hat der bramabasierende Baron seine fabelhaften Abenteuer nicht, das haben dann Rudolf Erich Raspe und Gottfried August Bürger übernommen.

32 Als Heinrich Diederichs im Jahr 1900 damit begann, Teile von Krause Erinnerungen in vorsorglich kastrierter und redigierter Form in Fortsetzungen in der *Baltischen Monatsschrift* u.d.T. „Bilder aus Altivland“ zu veröffentlichen, merkte er einleitend warnend an: „An eine vollständige Veröffentlichung der auf Livland sich beziehenden letzten Theile von Krauses Selbstbiographie ist schon wegen der freimüthigen Charakteristik und rückhaltlosen Schilderung zahlreicher Personen und Familien, deren Nachkommen noch heute existiren, nicht zu denken; vielleicht ist eine solche nach 50 oder mehr Jahren möglich und auch dann sicherlich nur mit vielfachen Auslassungen.“ ([Krause, Johann Wilhelm.] Bilder aus Altivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des vorigen Jahrhunderts. Hg. v. H. D[iederichs]. *Baltische Monatsschrift* 50 (1900), S. 251). – Als Supplement hierzu wurden dann auch noch Krauses Aufzeichnungen über „Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat“ veröffentlicht. Diese Notizen wurden einleitend mit dem Warnhinweis versehen, dass der Text „sehr subjektiv“ sei, „in der Folge dessen oft ganz einseitig, tendenziös, bisweilen geradezu gehässig.“ Und dann wird der Stein des retrospektiven Anstoßes benannt: „Das gilt besonders von seiner Stellungnahme gegenüber dem Adel in bäuerlichen Agrarfragen. Hier ist seine Darstellung unhistorisch und von der liberalistischen [!] Zeitrichtung, unter deren Einfluß alle [!] baltischen Literaten vor 100 Jahren standen, vollständig beherrscht.“ Deswegen musste selbstredend auch dieser Text unbedingt gekürzt werden: „Fortgelassen sind [...] einige allzu derbe oder äquivoke Ausdrücke und Wendungen und eine längere allgemeine Betrachtung über Bauernemanzipation.“ (ibid. S. 229). Es ist wirklich sehr zu verwundern, wie lange sich Wissenschaftler aller Couleur mit derart verderbten und manipulierten Texten begnügt und dieselben zur Grundlage verschiedenster Darstellungen gemacht haben.

kaum gewürdigten Erinnerungen werden seit 2013 von Gottfried Etzold sukzessive ediert und online publiziert, enden allerdings bereits mit Krauses Hochzeit im Jahre 1797. *Wilhelms Erinnerungen* haben sehr viele interessante Seiten mit berührenden Momenten, aber auch ein ganz großes Manko, nämlich durchgängig eine beträchtliche Zahl von blickdicht und irreversibel geschwärtzten Sätzen und Absätzen, die allesamt – so nimmt Etzold an – von Krause selbst gegen Ende seines Lebens unlesbar gemacht worden sind, weil er seiner Frau und seinen Kindern allzu freimütige Bekenntnisse und despektierliche Bemerkungen sowie wohl auch einige Fehlritte seines vorehelichen Lebens vorenthalten wollte. Trotz dieser ärgerlichen Selbstzensur und trotz bzw. gerade wegen ihrer stilistischen Sprödig- und Grobkörnigkeit gehören Krauses Erinnerungen meines Erachtens zu den lesenswertesten Lebensgeschichten aus der sogenannten ‚Goethezeit‘, und zwar nicht nur aus der verengten baltischen Perspektive, sondern auch aus allgemeiner germanistischer Warte.³³

Merkels Texte

Bedeutend vermehrt werden die vergleichsweise wenigen Selbstlebensbeschreibungen gebürtiger Balten nebst den diversen Autobiographien der Zugewanderten durch die Veröffentlichungen des Mannes, den Gero von Wilpert den „wirkungsmächtigsten baltischen Schriftsteller der Aufklärungszeit“ genannt hat,³⁴ nämlich Garlieb Merkel, der über einen Zeitraum von fast 40 Jahren hinweg mehr als zwei Dutzend Bücher, Artikel und Manuskripte geschrieben hat, die man als Beiträge zur eigenen Lebensgeschichte oder zumindest semi-autobiographische Texte einordnen kann.³⁵ Selbst wenn man konzedieren muss, dass man sich treff-

33 Wie vernachlässigt das hier einleitend abgesteckte und durchstreifte Feld der baltischen Autobiographik des 18. und frühen 19. Jahrhunderts bis dato ist, erhellt sich schlagartig, wenn man sieht, dass Wilpert in seiner *Deutschbaltischen Literaturgeschichte*, in der viele zweit- und dritrangige Autoren als auch Werke aufgezählt werden, selbst die Verfasser von bedeutenden Memoiren (neben bzw. nach Krause sticht m. E. Dahl heraus) mit keinem Wort erwähnt; nur Elisa von der Recke gerät kurz in sein Blickfeld.

34 Wilpert, Gero von. *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. S. 120.

35 Zweifelsfrei als autobiographische Schriften einzuordnen sind Merckels *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche* (1812–1816) und die *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* (1839–1840) sowie die 1826–1827 in Fortsetzungen in der *Zeitung für die elegante Welt* veröffentlichten Erinnerungen u.d.T. „Meine Chronika“; dazu kommen noch zwei Manuskripte, nämlich der ca. 1818 verfasste *Entwurf und Inhaltsliste* zu einer Selbstbiographie und der Anfang Mai 1828 geschriebene (auto-) biographische Abriss für das *Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon* von Recke/Napiersky. – Semi-autobiographisch sind die diversen Briefe von seinen Aufenthalten in Kopenhagen sowie den Hansestädten Hamburg, Bremen und Lübeck, die Merkel 1797–1799 im *Neuen Teutschen Merkur* publizierte, die z.T. darauf fußenden *Briefe über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland* (1801), die „Bruchstücke aus einem Reisejournal“ (1806), dann *Ueber Deutschland, wie ich es nach einer zehnjähriger Abwesenheit wieder fand* (1818), die „Flüchtigen Erinnerungen aus dem Jahre 1806“ (1825), „Die Geschichte meiner liefländischen Zeitschriften“ (1898) sowie schließlich die Artikel „Etwas über meine Verhältnisse zur Berliner Bühne“ in der *Dresdner Abend-Zeitung* (1840), „Zur Geschichte des *Freimüthigen*“ (ibid. 1841) und „Etwas aus dem Jahre 1812“ (ibid. 1843). Siehe die detaillierten Bibliographien von Merckels Werken bei Recke/Napiersky, in Karl Goedekes *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung* und bei Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Rußlands*.

lich darüber streiten könnte, ob dieses Buch oder jener Aufsatz nicht mehr als Reisebericht oder Beitrag zur Zeitgeschichte, weniger als Teil seiner Lebensgeschichte anzusehen sei, wird man dennoch bilanzieren dürfen, dass Merkel allein fast so viele autobiographische Texte veröffentlicht hat wie alle Balten seiner Generation zusammengenommen,³⁶ was durchaus etwas aussagt über sein Selbstbewusstsein und -verständnis.

Die beiden lebensgeschichtlichen Hauptwerke Merckels sind die 1812–1816 in vier Heften veröffentlichten *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche*³⁷ sowie die zwei Bände mit den *Darstellungen und Charakteristiken* aus den Jahren 1839–1840 – zwei Werke, die vom 19. bis zum 21. Jahrhundert wiederholt in Auswahl neu herausgegeben worden und deswegen zumindest teilweise allgemein geläufig sind.

Mein Augenmerk gilt nun aber in der Folge den ungeschriebenen Seiten in Merckels Lebensgeschichten, d.h. vor allem denjenigen Personen, Begebenheiten und Zeiten, die in diesen Büchern auffälligerweise eben nicht behandelt oder auch nur berührt, sondern ausgespart und (meist kommentarlos) übergangen werden. Mir

Frankfurt: Peter Lang 1996 (Europäische Hochschulschriften III/718), S. 206–228. Die irgendwie kumulierte Übersicht der Primärliteratur in dem von Carola L. Gottmann und Petra Hörner verfassten *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs* (2007), der zufolge Merkel angeblich 1804 zur verfeindeten *Zeitung für die elegante Welt* beigetragen und als blinder und gelähmter Greis noch 1848–1850 die *Rigaischen Stadtblätter* herausgegeben haben soll, ist hingegen nur mit beträchtlicher Vorsicht und kritischem Verstand zu gebrauchen; laut des einleitenden Lebensabrisses Merckels soll dieser 1797 in Weimar u.a. mit „dem bedeutenden Germanistik-Prof. Wilhelm Scherer (1841–1886)“ (ibid., Bd. 2, S. 909) verkehrt haben. *Sapienti sat*.

36 Zumal wenn man berücksichtigt, dass der Offizier und Schriftsteller Alexander von Rennenkampff (1787–1869) auch Merckels Werk *Die Rückkehr ins Vaterland*, das auf dem Titelblatt als „Halbroman“ ausgewiesen war, weil es etwa gleichmäßig Dichtung und Wahrheit enthält, zumindest passagenweise als eine verkappte Geschichte aus Merckels Leben lesen zu können glaubte: „Wie blamirt sich nicht Hr. M., wenn er aus persönlicher Rache die zufälligen Eigenheiten derjenigen Personen lächerlich zu machen sucht, denen er übel will! Ein Beyspiel: er sagt ein Mahl, ich glaube in seiner ‚Rückkehr ins Vaterland‘ (wie gerne kehrte er nicht selbst dahin zurück, wo nun für ihn ein verlornes Paradies zu seyn scheint!) an einem Orte, wo er mehrere bekannte Personen auf diese Art schildert: ‚der kleine Mann im braunen Rock, mit dem stets gebognen Knie, wenn er den Damen ein Kompliment macht, mit den steifen Fettlocken und dem Topé à la saucisse ist der lächerliche Hr. von T. von A.‘ Aber was wollen wir uns länger mit diesem verächtlichen, gehässigen Geschöpfe aufhalten etc. Bey diesem Herrn von T[ransehe] ist M. Hauslehrer gewesen. Hat sich während dieser Zeit durch Undank und allerley Unarten verhaßt gemacht und ist deßwegen aus dem Hause gejagt worden. Nun sucht er auf diese Art sein Muthchen zu kühlen, und treibt die Ungezogenheit so weit, nicht bloß kleine Eigenheiten dieses Hauses ins krasseste Licht zu stellen, sondern erlaubt sich noch eine Menge boshaft ersonnener Lügen auf Rechnung der Glieder dieser Familie, deren Wohlthaten er ehemals mißbrauchte, wofür er doch nur äußerst gelinde bestraft wurde.“ ([Rennenkampff, Alexander von.] *Fragmente. Aus den Briefen eines Reisenden aus Liefland*. [Göttingen: Dieterich], 1805, S. 30–32). Einer solch realistisch-biographischen Lesart hatte Merkel selbst Vorschub geleistet, weil er 1798 einen Auszug aus dem Halbroman u.d.T. „Blicke auf Riga“ in dem von Carl August Böttiger betreuten *Journal des Luxus und der Moden* veröffentlicht hatte. Eine Analyse der *Rückkehr ins Vaterland* bieten Roger Bartlett (2000) und Regina Hartmann (2001).

37 Die *Skizzen* sollten ursprünglich den Titel „Charaktere und Ansichten, gesammelt von G. Merkel“ erhalten, siehe die wiederholten Ankündigungen und Hinweise, zumeist in den Fußnoten, anlässlich des Vorabdrucks von Bruchstücken in Merckels *Zeitung für Literatur und Kunst* (Nr. 5 v. 4.2.1811, S. 18; Nr. 9 v. 2.3.1811, S. 34; Nr. 21 v. 27.5.1811, S. 81; Nr. 37 v. 30.9.1811, S. 147; Nr. 42 v. 2.11.1811, S. 167; Nr. 43 v. 9.11.1811, S. 172, u. Nr. 45 v. 23.11.1811, S. 179). In seiner Selbstrezension des ersten Heftes der *Skizzen* (ibid. Nr. 11 v. 23.3.1812, S. 42) verkündete Merkel, von dem Werk „etwa acht bis zwölf Hefte erscheinen“ zu lassen – es wurden aber, nicht zuletzt wegen des Krieges, nur vier.

geht es darum, einige bemerkenswerte Leerstellen zu benennen, um sowohl bedeutungsvolle Eigentümlichkeiten von Merkels Lebensgeschichten aufzuzeigen als auch der Forschung gezielte Hinweise auf zukünftig zu ergründende Defizite zu geben.

Wenn man sich die diversen autobiographischen Texte Merkels unter inhaltlichen und chronologischen Aspekten näher ansieht, stellt man rasch fest, dass er seine Kindheit, seine Jugend, seine Zeit als Schüler, sein Intermezzo als Kanzleischreiber und seine Jahre als Hofmeister nur in einem einzigen Werk beschreibt, nämlich im ersten Band der *Darstellungen und Charakteristiken*, dafür dann immer wieder sehr einlässlich das eine Jahrzehnt (1796–1806), das er in Deutschland verbracht hatte. Die Jahre nach der Rückkehr nach Riga bis etwa 1813 werden hier und da nur kurz und lückenhaft rekapituliert, dafür das Intermezzo der gescheiterten Rückkehr nach Berlin 1816–1817 recht detailliert – die Jahre und Jahrzehnte, die danach kamen, werden hingegen überhaupt nicht mehr berührt. Selbst wenn man sämtliche autobiographischen und semi-autobiographischen Veröffentlichungen Merkels aneinanderreihen oder sonst wie kombinieren würde, würden sich die diversen Texte nicht zu einer kontinuierlichen und halbwegs homogenen Lebensgeschichte zusammenfügen (lassen), sondern alles würde Stückwerk bleiben, mit beträchtlichen Überschneidungen wie auch mit beträchtlichen Lücken. Bis heute hat keiner der Herausgeber von Merkels Lebensgeschichte(n) nur ein Werk neu herausgegeben, sondern alle haben versucht, durch Kombination verschiedener Vorlagen bei gleichzeitigen Auslassungen eine halbwegs stringente Lebensgeschichte ohne größere Redundanzen zusammenzustellen – also postum einen Text bzw. ein Werk zu konstituieren, das Merkel nie geschrieben hat.

Merkel hat keine Lebensgeschichte verfasst, die einen (chrono-)logischen Anfang und ein ebensolches Ende hätte. Die *Skizzen* betreffen nur zehn Jahre seines Lebens, die *Darstellungen und Charakteristiken* in summa 37 Jahre, dabei aber überwiegend das eine Jahrzehnt, das bereits zuvor in den *Skizzen* behandelt worden war. Vereinfachend formuliert: Hinsichtlich der ersten Hälfte seines Lebens galt Merkels Hauptaugenmerk seinem deutschen Dezennium,³⁸ und die zweite Hälfte seines Lebens war ihm kaum der Rede wert.

38 Die Fixiertheit Merkels auf die wenigen Jahre seines Lebens, die er in Deutschland verbracht hatte, ist postum nicht nur fort- und festgeschrieben, sondern sogar nochmals verstärkt worden, denn weder Julius Eckardt (*Garlieb Merkel über Deutschland*, 1887), noch Maximilian Müller-Jabusch (*Thersites*, 1921), noch Horst Adameck (*Freimütiges aus den Schriften*, 1959), noch Uwe Hentschel (*Skizzen / Darstellungen und Charakteristiken*, 2010) haben in den von ihnen herausgegebenen Auswahlgaben auch nur ein einziges Kapitel aus dem ersten Band der *Darstellungen und Charakteristiken* wiederabgedruckt – in allen vier Kompilationen wird Merkels Leben in Livland keinerlei Beachtung geschenkt. Ehe man daraus vorschnell den Vorwurf einer tendenziösen Einseitigkeit ableitet, sollte man bedenken, dass die Bücher dieser vier Herausgeber allesamt für den deutschen Buchmarkt bestimmt waren, und dass Merkel der Beschränkung auf das Jahrzehnt, das er in Deutschland verbracht hatte, selbst Vorschub geleistet hatte, aber dennoch wird man festhalten dürfen, dass das Bild, das die Germanistik auch demzufolge von Merkel hat und verbreitet, ein arg verengtes ist. Schärfer formuliert: Die deutsche Literaturwissenschaft und Öffentlichkeit interessieren sich für die fast 70 Jahre, die Merkel in Livland verbracht hat, also für den weitaus größten Teil seines Lebens

Merkel war sich bewusst, dass seine Erinnerungen – wie diverse andere Bücher zuvor³⁹ – ein unvollständiges und unabgeschlossenes Werk waren, und zwar selbst dann, wenn man nur seine Jahre in Deutschland betrachtet. Nachdem Karl Morgenstern am 18./30. Dezember 1840 in einem Brief bemerkt hatte, dass in den *Darstellungen und Charakteristiken* doch so „Manches aus dem früher“ Werke, nämlich den *Skizzen*, „zum Theil wörtlich wiederholt“ worden sei, Merkel aber noch längst nicht über alle bedeutenden Literaten, die er gekannt, geschrieben habe,⁴⁰ replizierte der greise Garlieb Merkel am 24. März/5. April 1841:

Sie vermißten Wieland im 2ten Bande; aber er, Mounier, Jean Paul, Bertuch u A werden in meiner Weimarischen Gallerie noch erscheinen; dann geh' ich zu den Hanseaten über; Klopstock, Gerstenberg, Büsch, Overbeck, Villers, die Rodde etc. Der dritte Band schließt mit meinem ersten Aufenthalt in Berlin. Der vierte wird meine Verbindungen zu Berlin und Frankfurt an der Oder, wo ich mit Schneider und Hüllmann lebte, schildern. Ob ich die beiden Bände übrigens wirklich endige, ob ich sie werde drucken laßen? Der Himmel weiß es! Ich fühle mich jetzt selten aufgelegt zum Schreiben.⁴¹

Wie wir heute wissen, sind die weiteren Bände dann nicht mehr erschienen; ob Merkels Unlust zum Schreiben, der offenbar nur geringe Absatz der ersten beiden Bände⁴² und/oder das Bewusstsein, sich selbst überlebt zu haben und eine

und Wirkens, nicht – bei den Baltisten, Lettonisten und Estonisten sind Aufmerksamkeit und Interessen etwas gleichmäßiger verteilt, aber die meisten Veröffentlichungen aus den Reihen derart randständiger und kleiner Fächer werden von breiteren (Leser-) Kreisen in Deutschland nicht wahrgenommen. Die Vielzahl sowohl von Merkels autobiographischen Schriften wie auch die diversen postumen Auswahlgaben sind zugleich Gründe dafür, dass bis heute niemand eine Biographie Merkels geschrieben hat.

39 Von den *Erzählungen* (1800), den *Briefen über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland* (1801) und dem *Bruder Anton* (1802) waren jeweils nur der erste Band erschienen.

40 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 457. – Der zweite und letzte (Kommentar- und Register-) Band dieser Edition wird 2022 erscheinen.

41 Ibid. S. 459–460.

42 In der „Liste der Beförderer dieser Schrift“, die dem ersten Bande der *Darstellungen und Charakteristiken* vorangestellt ist, sind lediglich 38 Pränumeranten und 136 Subskribenten in Livland und St. Petersburg verzeichnet; was darüber hinaus in der Folge noch über den Sortimentsbuchhandel in Liv- wie in Deutschland abgesetzt wurde, weiß man nicht, aber schwerlich mehr als 200 Exemplare; die Druckauflage soll bei 750 Exemplaren gelegen haben, was bedeutet, dass wohl gut die Hälfte aller Exemplare über kurz oder lang verramscht oder makuliert werden musste. Vgl. Merkels auf genauer Kenntnis beruhende Skizze des literarischen Marktes in Est-, Liv- und Kurland, der zufolge ein Verleger im Baltikum selbst bei einer „vortreffliche[n] Schrift“ nur „auf einen Absatz von 150 Exemplaren rechnen“ könne, bloß in „außerordentlichen Fällen könnte der Absatz auch wohl auf 250 Exemplare steigen.“ Merkels Fazit – nach Jahrzehnten angestrengter schriftstellerisch-publizistischer Mühen – fällt desaströs aus: „Es giebt der Deutschen zu wenig in Lett- und Esthland, um ein Deutsches literarisches Publicum zu bilden; also kann hier auch keine einheimische literarische Unternehmung gedeihen. Alles bloß Kuronische, Livonische, Esthonische vollends, trägt seine Verdammung zur Unbedeutendheit oder zum nahen Untergange schon im Namen [...]“ (Merkel, G[arlieb]. Statistische Rechtfertigung unserer literarischen Dürftigkeit. *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes* Nr. 7 v. 17.2.1832, S. 13).

anachronistische Figur geworden zu sein, dafür ausschlaggebend waren, lässt sich retrospektiv nicht entscheiden, aber dessen ungeachtet darf man aufgrund dieser Absichtserklärung Merckels festhalten, dass selbst dann, wenn er auch noch die geplanten zwei weiteren Bände der *Darstellungen und Charakteristiken* geschrieben und veröffentlicht hätte, wir dennoch rein gar nichts über die Jahrzehnte nach 1806 erfahren hätten.

Weil Merkel die Jahre 1806–1817 nur punktuell und die dann folgenden Jahrzehnte überhaupt nicht beschrieben hat in seinen Büchern, hat er später einige Artikel oder auch nur Manuskripte über bestimmte Jahre oder Aspekte seines Lebens im 19. Jahrhundert geschrieben, dazu gehört vor allem die etwa 1839/40 verfasste „Geschichte meiner liefländischen Zeitschriften“, die Heinrich Diederichs (1840–1914) aus dem Nachlass veröffentlichte (1898), da sie „ein nicht unwichtiger Beitrag zur Biographie Merkel’s“ sei, „der die von ihm selbst veröffentlichte Schilderung seines Lebens in erwünschter Weise ergänzt und fortführt“. Diederichs behauptete, dass er das Manuskript „ohne jede Veränderung“ veröffentliche, widersprach sich aber im gleichen Atemzug, indem er angab, dass er es nur „mit einigen *nothwendigen* Auslassungen, zum Abdruck“ bringe⁴³ – warum der kurländische Historiker glaubte, den Text, Jahrzehnte nach dem Tode von Verfasser und sämtlichen Zeitgenossen (selbst Merckels Kinder waren nicht mehr am Leben), punktuell kürzen zu müssen, kann heute nicht mehr nachvollzogen werden, denn Merckels Manuskript scheint verschollen zu sein, aber gerade Auslassungen machen neugierig und geben Raum für Spekulationen.

Nun könnte man angesichts der fehlenden Abschnitte von Merckels späterem Leben zu seiner Verteidigung anführen, dass sowohl das hehre Muster der Gattung Autobiographie, *Aus meinem Leben/Dichtung und Wahrheit* von Goethe,⁴⁴ wie auch die von Merkel verständig rezensierte⁴⁵ Lebensgeschichte seines vorzeitig gestorbenen Freundes Johann Gottfried Seume (*Mein Leben*) jeweils nur die frühen Jahre der Verfasser behandeln, Merkel also mit seinen Veröffentlichungen in guter Gesellschaft sich befinde. Man könnte zudem darauf verweisen, dass Merkel nie ernsthaft den Vorsatz gefasst und verfolgt habe, eine allumfassende Autobiographie nach den ungeschriebenen Regeln der Sub-Gattung zu schreiben. Schon in der Vorrede zum ersten Heft seiner *Skizzen* hatte Merkel nämlich abwehrend erklärt:

Diese Skizzen sollen weder für Memoiren, noch für eine Selbstbiographie gelten. Sie sollen in einer Reihe leicht, aber mit höchster Wahrheitsliebe hingeworfener Zeichnungen und Urtheile, einen Beitrag zur Kenntniß

43 Merkel, G[arlieb]. Die Geschichte meiner liefländischen Zeitschriften. (Mitgeteilt v. H[einrich] Diederichs). *Baltische Monatsschrift* 40 (1898), Bd. 45, S. 189–190.

44 Siehe dazu Merckels *Zeitung für Literatur und Kunst* Nr. 36 v. 23.9.1811. S. 142, u. Nr. 10 v. 9.3.1812. S. 37–38.

45 *Der Zuschauer* Nr. 902 v. 24.1.1814, S. 44.

meines Zeitalters, vorzüglich, aber nicht *allein*, in literarischer Hinsicht geben, so weit ich es durch eigne Anschauung kennen lernte.⁴⁶

Mehr als ein Dutzend Jahre darauf schrieb Merkel am 4./16. Juli 1825 an den Verleger Johann Friedrich Cotta: „In Erholungsstunden will ich eine vorlängst angefangne Selbstbiographie, die aber mehr eine Gallerie von Charakteren und Anekdoten aus den zehn Jahren, die ich in Deutschland zubrachte, seyn wird, vollenden. Vielleicht übernehmen Sie den Verlag?“⁴⁷ Cotta hatte aber kein Interesse, vielleicht weil er ahnte, dass die wichtigsten Dinge bereits in den *Skizzen*, deren viertes Heft 1816 in seinem *Morgenblatt für gebildete Stände* eher spöttisch als anerkennend besprochen worden war,⁴⁸ gestanden hatten.

Stattdessen publizierte Merkel 1826–1827 in der einst befehdeten *Zeitung für die elegante Welt* eine Reihe von losen Bruchstücken unter dem Titel „Meine Chronika“,⁴⁹ die er dann 1834 im Manuskript fortzuschreiben versuchte, aber mehrheitlich nicht veröffentlichte,⁵⁰ bis er schließlich 1839 den ersten Band seiner *Darstellungen und Charakteristiken* vorlegte, in deren Vorrede er seine früheren *Skizzen* rückblickend bloß als eine Reihe von „Charakteristiken berühmter Deutscher Dichter und Schriftsteller“ bezeichnete. Hier artikulierte Merkel zudem seine grundsätzliche Skepsis gegenüber der Gattung Autobiographie, indem er

46 Merkel, G[arlieb]. *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche*. 4 Hefte. Riga (H. 4: u. Leipzig): Johann Friedrich Meinshausen, 1812–1816. H. 1, S. III. – Das Zitat lässt erkennen, dass Merkel „Memoiren“ und „Selbstbiographie“ für zwei verschiedene Typen von lebensgeschichtlichen Erinnerungen ansah; in der Germanistik ist diese Unterscheidung, nicht zuletzt infolge von Bernd Neumanns Theorie über *Identität und Rollenzwang* (1970), bis heute virulent, ohne dass irgendjemand je trennscharfe Kriterien zur zweifelsfreien Differenzierung dieser beiden nicht nur nah verwandten, sondern sich sowohl überschneidenden wie auch vermischenden Typen von autobiographischen Erinnerungen vorgelegt hätte.

47 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 370.

48 Siehe die „Uebersicht der neuesten Literatur“ Nr. 5 zum *Morgenblatt für gebildete Stände* Nr. 101 v. 28.4.1816, S. 19.

49 Die unter der Überschrift „Meine Chronika“ versammelten Texte wurden in der Folge mehrheitlich, aber nicht komplett (und auch nicht wortwörtlich) eingearbeitet in die *Darstellungen und Charakteristiken*; in Buchform nicht veröffentlicht wurde z.B. das kleine Portrait von Karl Heinrich Leopold Reinhardt (*Zeitung für die elegante Welt* Nr. 129 v. 6.7.1826, Sp. 1033–1035). – Adolf Müllner, das ‚Stachelschwein von Weißenfels‘, als Reizfigur im literarischen Feld ein legitimer Nachfolger Merckels, höhnte in seinem *Mitternachtblatt für gebildete Stände* (Nr. 74 v. 21.6.1826, S. 296): „Unter dem Titel: *Meine Chronika*, wird eine Selbstbiographie von G. Merkel herauskommen. Die Elegante giebt in N° 54 ff ein Bruchstück davon. Schade, daß sie nicht gekommen ist, als Kotzebue noch lebte; er würde seinen ewigen Widersacher, den *Garlieb*, dem deutschen Publikum, das ihn bereits vergessen hat, weit interessanter gemacht haben, als er selbst es im Stande seyn möchte.“ Siehe auch „Mercklers Selbstbekenntniß“ von „T. B. Schweigenberger“ (ibid. Nr. 90 v. 28.7.1826, S. 360), i.e. niemand anders als Friedrich Ludwig Jahn, der tumbe deutschümelnde ‚Turnvater‘.

50 In Merckels Brief an Karl Morgenstern heißt es am 13./25. November 1834: „Ich schreibe in jeder heiteren Stunde an meiner Chronika, von der ich vor zehn Jahren, glaub’ ich, Bruchstücke in die Ztg für die eleg. W. rücken ließ. So eben bin ich bei meiner religiösen Ueberzeugung.“ Denselben hatte er bereits am 2./14. April 1833 wissen lassen, er „spare was ich von unbekanntem, piquanten Vorgängen weiß, für meine Memoiren auf.“ (Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 434 u. 429). – Publiziert wurden dann von seinen (Vor-) Arbeiten zu einem dritten und vierten Band der *Darstellungen und Charakteristiken* lediglich „Etwas über meine Verhältnisse zur Berliner Bühne“, „Zur Geschichte des *Freimüthigen*“ und einige andere Artikel in der *Dresdner Abend-Zeitung*.

zunächst zustimmend seinen alten Freund Christian Beck (1768–1853)⁵¹ zitierte, der „jede Selbstbiographie für einen verfänglich täuschenden Halbroman“ halte, und der ihm zudem erklärt habe: „Selbst das Genie eines J. J. Rousseau und eines Göthe sichert ihre Selbstbiographien nicht vor dem Schaalwerden.“⁵² Aus dieser ablehnenden Haltung Becks leitete Merkel für sich folgenden Vorsatz ab:

Am besten ist es, seine Lebensgeschichte, wie eine Reisebeschreibung durch anziehende Gegenden, durch mehr oder minder merkwürdige Länder zu behandeln. [...]

Sich selbst muß er in seinen Schilderungen nur als – Staffage behandeln, die Maß und Richtung angebt, und bestimmtes Leben ertheilt. [...] Mit dieser Ansicht, diesen Vorsätzen [...] fange ich an, diese Schrift flüchtig hinzuschreiben; oder vielmehr nur zu ordnen, zu feilen, zu verbinden, was seit vielen Jahren schon fragmentarisch hingeschrieben war. [...] Eine Gallerie soll sie seyn, [...] von der ich wünsche, daß Beschauende sie mit Genuß und einigem Nutzen durchwandeln mögen.⁵³

Diesem Vorsatz war Merkel dann treu, seine Bücher sind überwiegend ein Reigen von Begegnungen, Begebenheiten und Bildern, in denen er sich spiegelt oder vor denen er sich abhebt.

51 Beck hatte er zuvor verspätet das vierte Heft der *Skizzen* zugeignet. Die im Druck in einem Teil der Auflage fehlende Zueignung hatte Merkel öffentlich nachgetragen durch das vom Dezember 1815 datierende „Schreiben an den Herrn Herausgeber des *Freimüthigen*“ (*Der Freimüthige* Nr. 84 v. 26.4.1816, S. 336). Diese Annonce löste dann eine scharf absprechende, belustigt-mitleidige Besprechung eben des vierten Heftes im *Freimüthigen* Nr. 126 v. 24.6.1816, S. 503–504, u. Nr. 127 v. 25.6.1816, S. 505–506, aus. – Zur Person Becks siehe Maximilian von Propper (1960).

52 Merkel, G[arlieb]. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. 2 Bde. Leipzig; Riga u. Mitau: K. F. Köhler; In Commission bei E. Götschel, 1839–1840. Bd. 1, S. XV–XVI.

53 Ibid. S. XVII. Die oben zitierten Ausführungen sind wenig durchdacht, denn dass „Staffage [...] Maß und Richtung angebt“, ist ein Widerspruch in sich. – In der Vorrede zum zweiten Bande heißt es ergänzend: „Ich will aus meinem Privatleben und nach meinen größtentheils unbefangenen Betrachtungen und Urtheilen eine Reihe von Schilderungen geben aus einer längst verflossenen Zeit. Ich hoffe, daß man sie vielleicht unterhaltend, *vielleicht sogar nützlich* finden wird, zur richtigern Würdigung jener Zeit, deren politischen Ereignisse zwar nicht vergessen sind, deren Charakter man aber, besonders in literarischer Rücksicht, theils vergessen hat, theils erkennt, wohl auch aus guthmüthiger Unwissenheit verfälscht.“ (ibid. S. III). Anlage und Konzeption seiner vorhergehenden *Skizzen* hatte Merkel 1812 folgendermaßen umrissen: „Jeder Aufsatz hat, gleichsam als Titel- oder Schluß-Vignette, eine kurze Erinnerung aus der persönlichen Bekanntschaft des Verfassers mit dem Geschilderten [...]; dann soll eine Gallerie von weniger bedeutenden aber doch bekannten Schriftstellern, einzeln oder gruppenweise geschildert, folgen. In der zweiten Hälfte des Werkes wird der Verfasser von einer kurzen Rechenschaft über seine eigene literarische Thätigkeit, Gelegenheit nehmen, eine Reihe öffentlicher literarischer und historischer *Ereignisse* zu erzählen, die er als Theilnehmender oder Augenzeuge genau beobachtete. Er glaubt so einen nicht unwichtigen Beitrag zur Kenntniß des Zeitalters zu geben.“ (*Zeitung für Literatur und Kunst* Nr. 11 v. 23.3.1812, S. 42). Merckels Herangehensweise und Schreibart einzuordnen, hat Anela Nikogda (2007) versucht.

Obwohl Merkel zeitlebens trotzig eine demonstrativ hohe Meinung von sich selbst hatte und zutiefst überzeugt war vom Wert seine Werke, hat er in seinen autobiographischen Schriften bemerkenswert wenige Worte gemacht über seine Person und seine Bücher. Merkel steht zwar naturgemäß im Zentrum seiner Lebensgeschichte(n), aber diese Mitte bleibt stets teilweise leer, ist wesentlich kaum erkennbar, noch nicht einmal ergründbar. Sämtlichen (semi-) autobiographischen Veröffentlichungen von Merkel ist gemein, dass sie eigentlich mehr Beiträge zur (anekdotisch akzentuierten) Literaturgeschichte nebst Zeit- und Pressegeschichte sind als Beiträge zu seiner Lebensgeschichte, weswegen sie auch – soweit ich sehen kann – in sämtlichen grundlegenden Veröffentlichungen zur Entwicklung der Gattung Autobiographie im 19. Jahrhundert aus Reihen der Germanistik entweder gar nicht oder nur höchst beiläufig erwähnt werden.⁵⁴

Merkels *Skizzen* nebst den *Darstellungen und Charakteristiken* ähneln am ehesten den zweibändigen *Literarischen Zuständen und Zeitgenossen* (1838) seines langjährigen Wegbegleiters und Mitarbeiters Carl August Böttiger, die dessen Sohn, der Historiker Karl Wilhelm Böttiger, drei Jahre nach dem Tode seines Vaters aus den hinterlassenen Manuskripten und Briefen des „Magisters Ubique“ kompiliert hatte. Dieses Werk ist keine Lebensgeschichte, sondern eine Rückerinnerung an die 13 Jahre, die Böttiger in Weimar verbracht hatte (1791–1804), in denen sein publizistischer Einfluss in der *res publica litteraria* am größten gewesen, und in denen er beständig mit bedeutenden Zeitgenossen, vor allem Schriftstellern, umgegangen war.⁵⁵ In einer zwiespältigen Rezension des ersten Bandes dieser *Literarischen Zustände und Zeitgenossen* urteilte Merkel wie folgt über die Erinnerungen des einstigen Freundes:

Das Buch wird den Tausenden von Bekannten, die er in Weimar und später [...] zu Dresden machte, interessant seyn, und Jenen mit denen er in literarischer Verbindung stand, und Allen welche Anekdoten

54 Von Ralph-Rainer Wuthenow (1974), Klaus-Detlef Müller (1976), Günter Niggel (1977), Jürgen Lehmann (1988), Sabine Groppe (1990), Kerstin Stüssel (1993), Elisabeth Vollers-Sauer (1993), Michaela Holdenried (2000), Martina Wagner-Egelhaaf (2005), u.a.m.

55 Ursprünglich hatte der greise Carl August Böttiger selbst eine Veröffentlichung seiner Erinnerungen geplant, und zwar u.d.T. *Reliquien oder Weimarische Nächte*, aber der ins Auge gefasste Verleger, Friedrich Perthes in Gotha, fürchtete, dass er durch eine solche Publikation „Mehrere geradezu beleidigen“ würde. Siehe Ernst Friedrich Sondermanns Monographie über *Karl August Böttiger*. S. 47, und Sangmeister, Dirk. Der federflinke Carl August Böttiger. S. 57. – Im Januar 1835 hatte Merkel (der in den *Literarischen Zuständen und Zeitgenossen* trotz seines vorübergehenden Aufenthaltes in Weimar nicht portraitiert wird, so wenig wie Kotzebue) vorausschauend an Karl Morgenstern geschrieben: „Böttiger hat, wie ich sehe, wieder eine bittere Frucht seiner unerschöpflichen Briefschreiberei geerntet, und eine andre reift ihm entgegen. Seine Briefe an den alten Schütz sind gedruckt, und die an Knebel sollen es werden. Er schilt darüber, – aber wenn er einmal stirbt, hat man, so weit ich seinen Sohn kenne, aus seiner eignen Briefsammlung ähnliche Scandala zu erwarten.“ (Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 437).

aus dem Privatleben berühmter Personen lieben; aber es wird seinen Charakter bleibend herabsetzen.⁵⁶

Doch zurück zu Merkel selbst, dessen halbherziger Unwillen, die Geschichte seines Lebens zu verfassen, nicht recht verständlich ist, wenn man weiß, dass er, lange vor seinen ersten Veröffentlichungen, nämlich bereits 1793 während seiner Zeit als Hofmeister beim Kreismarschall Alexander von Transehe auf Annenhof/Annas, sehr wohl eine Autobiographie im engeren Sinne zu schreiben begonnen und auch kontinuierlich fortgesetzt hatte, die ihm Jahrzehnte später als Grundlage für die *Darstellungen und Charakteristiken* diente, in deren Vorrede (zum zweiten Band) hierzu folgendes ausgeführt wird:

Eine Menge freundlicher, schon halbvergessener Erinnerungen aus meinen Kindheit- und Knabenjahren erwachten in mir und erfreuten mich sehr. – Um sie nicht noch einmal und ganz zu vergessen, beschloß ich sie nieder zu schreiben. Ich fand so viel Genuß dabei, daß ich das Geschäft für meine Jünglingszeit fortsetzte und endlich mein ganzes Leben hindurch, selbst bis ins hohe Alter, von Zeit zu Zeit eine Schilderung der Ereignisse und Personen niederschrieb, die mir wichtig gewesen. Daraus entstand nun kein eigentliches Tagebuch, aber *Das*, woraus ich diese „Darstellungen“ schöpfe, ein Magazin von Bildern und Ansichten, ganz rücksichtslos treu entworfen und ausgesprochen; denn sie waren ja nur mich selbst bestimmt.⁵⁷

56 *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes* Nr. 21–22 v. 26.5.1838, S. 42–43. Merkel beschloss seine Besprechung mit den Worten: „Man kann bedauern, daß das Buch gedruckt wurde; aber da es einmal da ist, unterlasse man nicht, es zu lesen.“ (ibid., S.43) – Da es in jüngster Zeit verstärkt Veröffentlichungen gegeben hat, in denen Böttiger, nachdem er über mehr als 150 Jahre hinweg als allgegenwärtiger Schwätzer, publizistischer Bettnässer und hinterfotziger Gschafthuber geringgeschätzt, herabgesetzt und verleumdet wurde, nunmehr, genau im Gegenteil, demonstrativ hochgeschätzt und zu einem großartigen Gelehrten von geradezu europäischem Rang stilisiert wird, ist es – als Korrektiv dieser beiden entgegengesetzten, jeweils überzogenen Meinungen – lehrreich zu lesen, wie Merkel als einer der zeitweise engsten Mitstreiter Böttigers diesen retrospektiv beurteilte: „Böttiger war ein gutmüthiger, gefälliger, geistvoller Mann. Seine Gutmüthigkeit hatte indeß etwas Allerweltigkeit: er konnte Denselben den er in einer Stunde theilnehmend anhörte und bereitwillig mit Rath und Verwendung unterstützte, in der folgenden Stunde mit gleicher Gutmüthigkeit der feindseligen Gesinnung eines Andern preisgeben. Seine Gefälligkeit war nicht frei von einer gewissen Perfidie und von Eigennutz. Indeß Diejenigen denen er sie bewies, ihn ganz damit beschäftigt glaubten, belauschte er sie und sammelte Züge und Aeußerungen, die er zur gesellschaftlichen Unterhaltung, auch wohl zu wichtigern Dingen benutzte, und fand immer Mittel, sie sich durch Gegengefälligkeiten bezahlen zu lassen, wäre es auch nur durch Geschenke an Büchern, oder durch Correspondenz, deren Hauptinhalt er sich von den Zeitschriften mit denen er in Verbindung stand, gut honoriren ließ. Sein Geist war lebendig, witzig, gewandt, gleichwohl aber nur – jener esprit de bagatelle, aus dem Pedanten erwachsen. [...] Auch Böttiger's wirklich immense Gelehrsamkeit trug diesen Charakter. Sie umfaßte die ganze Griechische und Römische Literatur, und die neuste der ganzen Erde; [...] aber immer waren es nur Notizen die er geschöpft hatte; selbst sein Hauptwerk: ‚Sabina, oder die Römerin am Putztische‘, besteht eigentlich nur aus solchen, die aber meistens geistvoll geordnet und benutzt sind.“ (ibid.).

57 Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken*. Bd. 2, S. V.

Diese frühen und grundlegenden Aufzeichnungen sind jedoch nicht auf uns gekommen, und man muss entweder bezweifeln, dass diese Erinnerungen an Kindheit und Jugend sehr ausführlich gewesen sind, oder aber annehmen, dass Merkel viele Begebenheiten, ja ganze Abschnitte aus den ersten Jahrzehnten seines Lebens später übersprungen hat, weil in seinen *Darstellungen und Charakteristiken* beispielsweise die mehr als drei Jahre, in denen er als Hofmeister bei Transehe auf Annenhof lebte, dabei das Material für seine *Letten* sammelte und bearbeitete, weitestgehend fehlen – man vergleiche nur, wie viel Raum Johann Wilhelm Krause in seinen Erinnerungen seinen Jahren als Hofmeister in Livland einräumt, wie einlässlich und genau er die wechselnden Häuser, Familien und Eleven, seinen Unterricht und seine Lage rekapituliert.⁵⁸

Auffällig ist zudem ja auch, dass Merkel gerade den ersten Band der *Darstellungen und Charakteristiken* nicht eben mit Bedacht, Fleiß und Disziplin geschrieben hat, denn weder die in der Mitte unmotiviert eingeschalteten „Betrachtungen über die Urreligion“ (S. 105–118) noch die am Ende angehängten „Charaktere und Schilderungen aus Preussen, im Jahre 1805“ (S. 237–269) nebst den abschließenden Notizen „Aus dem Sommer und Herbste 1806“ (S. 271–318), die z.T. bereits 14 Jahre zuvor in der Rigaer *Caritas* von Karl Ludwig Grave gestanden hatten, tun etwas zur eigentlichen Sache, nämlich Merkels Leben von 1769 bis 1796. Dieser Binnentext und die zwei Anhängsel, die zusammen fast 100 Druckseiten umfassen, sind recht offensichtliche Lückenfüller, die die Frage provozieren, welche Lücken genau hier zu füllen waren.

Auffällige Leerstellen und blinde Flecken

Was bei der Lektüre von Merkels Schriften *ex absentia* auffällt, ist das Fehlen fast aller familiären Personen und privaten Ereignisse – einzig der Vater, den Merkel so früh verloren hatte, wird portraitiert. Die Mutter gerät kaum in den Blick, von den diversen Geschwistern wird lediglich der vorzeitig verstorbene Bruder Gustav (1766–1788) kurz erwähnt.

Konsequent ausgespart bleiben auch alle Frauen, mit denen Merkel liebäugelte, in die er verliebt war, denen er den Hof machte oder die er geradezu heiraten wollte, und das waren nicht wenige. So hat er, wie man seiner Korrespondenz entnehmen

58 Vgl. Bosse, Heinrich. Zwei Hauslehrer und sechs Adels Haushalte. Johann Christian Müller (1720–1772) in Pommern und Johann Wilhelm (von) Krause in Livland (1757–1828). *Das achtzehnte Jahrhundert* 44 (2020), H. 1, S. 31–50.

kann,⁵⁹ tändelnd-verliebte Briefe mit einer gewissen Wilhelmine Win(c)kler⁶⁰ in Lübeck gewechselt,⁶¹ über die er sich in seinen Veröffentlichungen konsequent ausschweigt. Er hat in Berlin der allseits umschwärmten, aber habituell flatterhaften Verlegersgattin Sophie Sander,⁶² an die implizit seine *Briefe an ein Frauenzimmer* gerichtet waren, so andauernd und zudringlich den Hof gemacht, dass deren Mann Johann Daniel Sander ihm am Ende sein Haus verbot, den Verlag der erfolgreichen *Briefe* aufkündigte und ihn obendrein auch noch präventiv von der Herausgabe des gemeinsam mit Kotzebue konzipierten *Freimüthigen* ausschloss – über all diese Vorfälle und ihren Zusammenhang lässt sich Merkel nirgendwo näher aus. Merkel war zudem, wie u.a. aus einem Brief Kotzebues andeutungsweise hervorgeht,⁶³ in die junge und hübsche Berliner Schauspielerin und Sängerin Helene Mebus (nachmals verheiratete Frühling) verliebt, über die er kein Wort verliert in all seinen Erinnerungen, so wenig wie über die feinsinnige und vermögende Lea Salomon (1777–1842), mit der er liebäugelte und korrespondierte, deren zutrauliche Briefe er im Greisenalter an ihre hinterbliebenen Kinder (darunter Felix Mendelssohn-Bartholdy) zurückgab und dabei der verstorbenen Freundin noch einen kleinen Nachruf widmete.⁶⁴ Während eben dieser Jahre in Berlin verkündete Merkel in Briefen an Karl Gottlob Sonntag (vom 23. April 1802) und Carl August Böttiger (vom 26. März 1803) frohgemut, in naher Zukunft heiraten zu wollen – aber wen er ehelichen wollte, und warum dann doch keine Hochzeit stattfand, darüber findet sich in seinen autobiographischen Schriften kein Wort.

Nun könnte man einwenden, dass die meisten Männer, die nicht Casanova heißen, in ihren Erinnerungen ihre früheren Liebschaften und Affären, zumal die unglücklich verlaufenden, vorsichtshalber und wohlweislich mit Schweigen übergehen – aber auch über seine endliche Eheschließung mit der jungen Arztwitwe

59 Dass der Verfasser der *Briefe an ein Frauenzimmer* auch eine beträchtliche Zahl von Briefen von Frauenzimmern erhalten hat, wird belegt durch einen Vermerk in einem ca. 1819 geschriebenen Manuskript mit Kommentaren zu ausgewählten Briefen an seine Adresse, in dem Merkel einleitend querverweist auf ein eigenes Faszikel „mit Briefen von Freundinnen in Deutschland“, das leider nicht überliefert ist (*Akademiska biblioteka*, Riga. Ms. 930b, Bl. 1r).

60 Die Identität dieser Frau habe ich bis dato nicht zweifelsfrei klären können, aber sehr wahrscheinlich handelt es sich um Wilhelmine Maria Winckler, geb. Sengbusch (1771–1837), verheiratet mit dem Lübecker Weinhändler Bonaventura Winckler (1759–1834).

61 Siehe die Briefe Nr. 55 u. 61 in Merkels *Briefwechsel*.

62 Vgl. Sangmeister, Dirk. Heinrich von Kleists verhinderter Verleger. Der angeblich verrückte Johann Daniel Sander und der Salon seiner schönen Frau Sophie. In: M. Estermann, E. Fischer und U. Schneider, Hgg. *Buchkulturen. Beiträge zur Geschichte der Literaturvermittlung*. Festschrift für Reinhard Wittmann. Wiesbaden: Harrassowitz, 2005. S. 321–354.

63 Siehe Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 285.

64 Merkel habe mit Salomon in einem „lebhaften Briefwechsel“ gestanden und „nach ihrem Tode (1842) einige ihrer Briefe der Familie zurückgegeben“, schreibt ihr Enkel Sebastian Hensel (Hensel, Sebastian. *Die Familie Mendelssohn 1729 bis 1847. Nach Briefen und Tagebüchern*. 2 Bde. Berlin: Behr, 21880, S. 73). Notabene: Die Briefe Salomons an Merkel finden sich erst ab der zweiten Auflage dieses Best- und Longsellers, noch nicht in der Erstausgabe.

Dorothea Wilhelmina Dorndorff, geb. Germann, am 15. September 1807 in Riga,⁶⁵ über deren drei Kinder erster Ehe, die er als seine eigenen annahm, sowie über die drei leiblichen Kinder, die dann noch hinzukamen, schreibt Merkel rein gar nichts, was doch befremdlich ist. Gibt es irgendwelche Autobiographien aus der Zeit, in der weder die eigene Hochzeit noch die Geburt von Kindern berührt werden?

Auch über seine physische und psychische Verfassung schweigt sich Merkel in seinen autobiographischen Schriften konsequent aus, dabei kann man seinem Briefwechsel an vielen Stellen entnehmen, dass er zumindest in den Jahren 1797–1801 immer wieder monatelang schwer unter eingebildeten Krankheiten (die im Kern wohl als Depressionen anzusprechen sind) litt. Schon am 10. Mai 1797 hatte Seume ihm geraten, er solle sich endlich „die Hexe Hip vom Halse [...] schaffen.“⁶⁶ Drei Jahre darauf, am 20. Mai 1800, schrieb Merkel an Johann Gottfried Herder: „Der vergangene Winter war für mich ein nicht intermittirendes Fieber.“⁶⁷ Dieses Fieber währte fast ein Jahr, denn vier Monate später, am 2. September 1800, klagte Merkel seinem Verleger Johann Friedrich Hartknoch d.J. gegenüber: „Wie aus einer schweren Krankheit, bin ich seit vierzehn Tagen aus einer so totalen hypochondrischen Abspannung erwacht, daß ich den ganzen Sommer auch nicht das Geringste habe arbeiten können.“⁶⁸ Auch im folgenden Jahr wurde Merkel von Depressionen geplagt, wie er am 12. September 1801 gegenüber Carl August Böttiger bekannte: „Sie werden mein langes Stillschweigen verzeihen, wenn ich Ihnen sage, daß ich diesen Sommer hindurch sehr hypochondrisch gewesen bin [...].“⁶⁹

Was für eklatante Lücken es in Merkels autobiographischen Schriften gibt, und dass auch privat scheinende Dinge fallweise ganz beträchtliche Bedeutung für sein literarisches Werk und seinen Werdegang haben können, kann man exemplarisch der Zueignung einer bis heute unbeachtet gebliebenen Arbeit Merkels entnehmen, nämlich seiner bereits in Livland angefertigten Übersetzung von Alexander Popes *The Rape of the Lock*, die er zur Herbstmesse 1797 – also genau ein Jahr nach den *Letten* – auf Vermittlung Seumes in Leipzig im Verlag von Johann Gottlob Feind veröffentlichte. Das Büchlein ist „Dem Hochwohlgebohrnen Fräulein Amalie von L – – als ein Denkmaal der aufrichtigsten Verehrung und Dankbarkeit gewidmet“, dem Merkel in einer achtseitigen Zueignung sein Herz folgendermaßen ausschüttet:

65 Zu den juristischen Begleitumständen der Eheschließung siehe die „Miscellen“ in den *Rigaschen Stadtblättern* 1869, S. 55.

66 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 25.

67 Ibid. S. 122.

68 Ibid. S. 128.

69 Ibid. S. 143.

Es gab eine Zeit – wie auf ein schmerzliches Krankenlager seh' ich auf sie zurück! – in der ich von allen verlassen, einsam und muthlos da stand. Ueberall zurück gewiesen, wohin ich mich wandte, überall mit niederdrückender Kälte behandelt, wo ich berechtigt war, Theilnahme zu finden, war ich auf dem Wege allen Glauben an mich selbst zu verlieren und zu werden, wofür man mich wollte gehalten wissen. Kaum wagte ich noch zu denken, die Zurücksetzung, die ich erfahren mußte, sey ungerecht. Da erschienen Sie, gnädiges Fräulein, wie ein rettender Engel, und die ganze Scene veränderte sich. Sie allein hielten es der Mühe werth, den unglücklichen Jüngling, für den weder Freunde noch Aeußeres sprach, einiger Aufmerksamkeit zu würdigen. Wie glücklich war ich, daß Sie sie nicht verschwendet zu haben glaubten!

Sie sprachen mir Muth ein; Sie munterten mich auf, glücklichere Tage zu hoffen; Sie schenkten mir Ihre Freundschaft, und mein Selbstgefühl kehrte zurück. [...]

Sie auch, gnädiges Fräulein, Sie vorzüglich flößten mir den Gedanken ein, das kühne Unternehmen zu wagen, das mir wahrscheinlich mein Vaterland kostet, ihm aber, ich hoff' es freudig zur Vorsehung! nützlich seyn wird. Oft mußten Sie den hypochondrischen Schwächling anspornen, oft Rechenschaft von seinen Fortschritten fordern, wenn er nicht stehen bleiben sollte. „Amalie, meine Wohlthäterin, wird zufrieden sein!“ das war der Gedanke, der mich bey meiner Arbeit begeisterte⁷⁰; er war mein Lohn, wenn mir ein Theil derselben gelungen schien. Es ist geschehen! Ich habe die Unterdrücker meines Vaterlandes öffentlich ihrer Unthaten bezüchtigt. Ich habe eine Fehde begonnen, deren Absicht und Rechtlichkeit Beifall und Unterstützung fordern kann. Aber schon beym Anfange muß ich ein theures Opfer bringen. Nie vielleicht werd' ich Ihnen mehr mündlich meine Danksagungen abstatten können! – Nehmen Sie sie also mit dieser geringfügigen Gabe öffentlich hin! Oeffentlich gestehe ich, daß ich Ihnen allein das Wenige, was ich bin, oder noch werden kann, verdanke.⁷¹

Mit so viel Wärme und Emphase, so offenherzig, mit so viel Verehrung und nachhallender Verliebtheit hat Merkel nie zuvor und niemals danach in einer Veröffentlichung jemanden adressiert – aber wer war dieses gnädige „Fräulein

70 Fußnote in der zit. Quelle: „*) dem Werke: die Letten vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts, ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde, von G. Merkel. 1797.“ (Pope, A[lexander]. *Der Lockenraub ein scherzhaftes Heldengedicht* [...] frey und metrisch übersetzt von G[arlieb] Merkel. Leipzig: Joh. Gottlob Feind, 1797. o.p.)

71 Pope, Alexander. *Lockenraub*. o.p.

Amalie von L – –“, die ihn zur Abfassung seines Hauptwerkes, der *Letten*, angeregt, ermuntert und angespornt hatte?

Merkel hat die Pope-Übersetzung schon 1804 als „mißlungene Tändelei“ beiseite zu schieben versucht⁷² und dann 1827 in einem Brief an Johann Friedrich von Recke – der gerade im Begriff stand, den von Merkel selbst (vor-) geschriebenen Abriss seines Werdegangs und Wirkens für die Veröffentlichung in dem bis heute grundlegenden *Allgemeinen Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon* vorzubereiten – behauptet, er habe das Buch aus bloßer „Tändelei einem Fräulein A. von L., die nichts war, als ein Phantasie-Wesen“ gewidmet, obwohl der Rigaer Bürgermeister Schwarz⁷³ in seinem Exemplar des Büchleins „mit eigener Hand aus dem Namen ‚Amalie von Lilienfeld‘ gemacht“ habe – „eine Dame von deren Daseyn ich nie etwas gewußt habe.“⁷⁴ Mit ganz ähnlichen Worten hat Merkel zwölf Jahre später im zweiten Band seiner *Darstellungen und Charakteristiken* auch coram publico mit verdächtigem Nachdruck in Abrede gestellt, dass er seinerzeit eine real existierende Person angeredet habe.⁷⁵

Der Sachverhalt lässt sich mehr als zwei Jahrhunderte später nicht ohne weiteres zweifelsfrei klären, aber dass diese so lange und so emphatische Zueignung ein bloßer literarischer Taschenspielertrick, eine rhetorische Etüde gewesen sein soll, scheint mir nahezu ausgeschlossen, nicht zuletzt gerade deswegen, weil er Dedikation und Person später so angestrengt als bloße Erfindung abzutun versuchte. Hinzu kommt, dass im Geschlecht derer von Lilienfeld damals eine Reihe von bemerkenswert schönen Frauen erblühte, deren Reize auch andere Zeitgenossen, etwa Seumes Freund Veit Hans Schnorr von Carolsfeld in Leipzig und Merckels Korrespondenten Karl Morgenstern in Dorpat, verzauberten.⁷⁶

Ich würde deshalb – mit nur kleinem Vorbehalt – folgern wollen: *Die Letten* sind ein Werk, das nicht nur durch die Unerträglichkeit des Elends der leibeigenen Bauern, die immanente Ungerechtigkeit der Gesetze sowie die habituelle Unmenschlichkeit diverser baltischer Herrenmenschen sich speiste, sondern das auch angeregt und befördert wurde durch eine schwärmerische (und unmögliche) Liebe zu einer jungen Adelligen,⁷⁷ die dem unbemittelten, kleinen Hofmeister

72 Siehe die „Anzeige“ mit „treue[m] und vollständige[n] Verzeichniß meiner Schriften“, das Merkel am 30. Oktober 1804 im *Literarischen und artistischen Anzeiger zum Freimüthigen* veröffentlichte.

73 Wohl gemeint: Johann Christoph Schwartz (1754–1824) oder dessen gleichnamiger Vater (1722–1804).

74 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 376.

75 Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken*. Bd. 2, S. 70.

76 Siehe Sangmeister, Dirk. *Seume und einige seiner Zeitgenossen. Beiträge zu Leben und Werk eines eigensinnigen Spätaufklärers*. Erfurt: Ulenspiegel, 2011 (Deutschlands achtzehntes Jahrhundert, Studien 2). S. 45, Anm. 86, u. S. 301–302. – Hauslehrer bei der Familie von Karl Magnus von Lilienfeld auf Neu-Oberpahlen war zeitweise der Musiker Johann Friedrich La Trobe (1769–1845), der „eine innige Herzensneigung zu einer der Töchter des Lilienfeldischen Hauses“ (Bienemann, Friedrich. Johann Friedrich La Trobe. S. 223) fasste und deswegen das Haus dann 1807 verlassen musste (das prototypische Schicksal so vieler Hofmeister).

77 Für den armen Hofmeister Merkel bewegte sich ein namhaftes adeliges Fräulein außerhalb seiner Sphäre,

Merkel, dem „hypochondrischen Schwächling“, Mut zusprach und ihm zugetan oder sogar zugeneigt gewesen zu sein scheint.

Nun könnte man ferner einwenden, dass Merkel offenbar grundsätzlich nicht geneigt gewesen ist, sein privates und familiäres Leben nebst persönlichen Problemen in seinen autobiographischen Schriften zu thematisieren, was man gefälligst zu respektieren oder zumindest zu akzeptieren habe, aber selbst wenn man alle derartigen Dinge in toto beiseiteließe, kann man doch *prima vista* leicht ein Dutzend bedeutsame Ereignisse und Personen aus Merkels Leben anführen, die er selbst nirgendwo berührt in den diversen Texten, die man (auch) als Beiträge zu seiner Lebensgeschichte rubrizieren kann. Ein halbes Dutzend dieser Beispiele seien in loser, aber chronologischer Folge aufgezählt:

1. Während seiner Reise durch die Hansestädte 1798 machte Merkel die Bekanntschaft des reichsweit verrufenen, mit der Französischen Revolution sympathisierenden und spekulierenden Verlagsbuchhändlers Gottfried Vollmer (1768–1815), mit dem gemeinsam er in Bremen – der Stadt, die ihm aufgrund ihrer republikanischen Verfassung am besten gefiel – eine Verlagsbuchhandlung nebst Lesekabinett gründen, auch die örtliche Ratsbuchdruckerei übernehmen wollte; angeblich hatten Vollmer und er gemeinsam bereits ein Kapital von 8.000 Reichstalern zusammengetragen, auch schon „fünf gute Artikel“ für den neuen Verlag eingeworben,⁷⁸ aber dann gewann doch Merkels Misstrauen gegenüber seinem verschlagenen Compagnon die Oberhand. Auch wenn sich dieser so weit gediehene Plan also am Ende zerschlug, wäre die grundsätzliche Überlegung, Verleger zu werden, doch eine Episode gewesen, die man hätte erwähnen können in einer Lebensgeschichte, zumal Merkel kurz darauf auch noch seinem hauptsächlichen Verleger Hartknoch das Angebot unterbreitete, als Teilhaber in dessen Firma einzusteigen,⁷⁹ aber in keiner Schrift wird diese Angelegenheit berührt.

2. Der abgebrochene Medizin-Student Merkel, der (ohne ordentlichen Schulabschluss) jeweils nur ein Semester in Leipzig und in Jena immatrikuliert gewesen war, will 1801 in Frankfurt/Oder zum Doktor der Philosophie promoviert worden sein, setzte diesen Titel auch in der Folge seinem Namen immer wieder stolz voran, schreibt aber über den ihn betreuenden Professor, seine Verteidigung und seinen Respondenten in seinen diversen autobiographischen Schriften – kein

aber Ehen zwischen Adligen und renommierten, gut situierten Bürgerlichen waren im Baltikum damals weitaus häufiger als im Alten Reich, wie der von Merkel geringgeschätzte Zeitgenosse Johann Christoph Petri bemerkte: „In Reval so wie sonst in ganz Lief- und Ehstland, ist es auch gar nichts Seltenes, daß Fräuleins aus den besten adelichen Häusern an Personen bürgerlichen Standes, besonders an Prediger, Professoren und Kaufleute verheirathet werden, und manche dankt noch dem Amor, wenn er sie nur noch so glücklich gemacht hat.“ (Petri, Johann Christoph. *Neue Pittoresken aus Norden*. S. 9–10). Zu Ehen zwischen jüngerlichen Fräuleins von Adel und Pastoren oder Professoren in den Ostseeprovinzen siehe den Spott von Johann Georg Doppelmayr (zit. von Süß, Wilhelm. *Morgenstern*. S. 234).

78 Siehe Merkels Brief an Johann Friedrich Hartknoch d.J. v. 9.1.1799; Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 70–71.

79 Siehe Merkels Brief an Hartknoch v. 31.1.1799; *ibid.* S. 78–79.

einziges Wort. Eine Doktorarbeit ist nicht bekannt, noch nicht einmal das Thema derselben, und der ganze Vorgang scheint bei der Universität Frankfurt auch nicht aktenkundig zu sein, so dass sich die Frage aufdrängt, ob sich Merkel womöglich den Titel bloß erkaufte haben könnte – was bei zweit- und drittklassigen Universitäten mit unterbezahlten Hochschullehrern in ihren Reihen in jenen Jahren nicht ganz unüblich war.⁸⁰

3. Im Jahre 1808 hat Merkel das Gut Depkinshof bei Riga gepachtet, 1816 dann für 10.000 Albertstaler gekauft; dort lebten er und seine Familie mehr als 40 Jahre lang, dort wurden seine drei Kinder geboren und großgezogen, dort erwirtschaftete er fortan einen nicht kleinen Teil seines jährlichen Einkommens, dort erprobte und profilierte er sich als Landwirt (ohne Leibeigene), dort wollte er einen Krug am Wegesrand erbauen lassen, aber der Erwerb dieser Immobilie, die Beschaffenheit und Einrichtung des Gutes, auf dem zeitweise fast 30 Personen lebten, das für Jahrzehnte sein Lebensmittelpunkt wurde, das er in Briefen an ausländische Freunde immer stolz als „Merkelshof“ bezeichnete und das nach seinem (letzten) Willen in Besitz der Familie bleiben sollte,⁸¹ sind nirgendwo von ihm beschrieben worden.

4. Zu seinen bedeutendsten Freunden in Livland zählte der Jurist und Selbstdenker Carl Gustav Jochmann (1789–1830) aus Pernau/Pärnu, den Merkel als seinen „Neffen“ ansah (obwohl beide Männer nur mittelbar und weitläufig verwandt waren) und dem er 1816 (unmittelbar vor der Rückkehr nach Berlin) eine Generalvollmacht als Anwalt erteilte,⁸² damit dieser während seiner Abwesenheit seine Geschäfte treuhänderisch besorgen könne. Diesen vorzugsweise im Verborgenen wirkenden Schriftsteller, dessen intellektuellen Rang die meisten Zeitgenossen (in Est-, Liv- und Deutschland) damals noch nicht, Merkel aber sehr wohl schon zu erkennen vermochte, in seinen Erinnerungen zu portraituren, wäre naheliegend und lohnend gewesen, aber Merkel erwähnt ihn nirgendwo in seinen

80 In Dorpat wurden bekanntlich im Sommer 1816 seitens der geschäftstüchtigen juristischen Fakultät, allen voran Christian Heinrich Gottlieb Köchy, der Schneider Johannes Walter aus St. Petersburg und der Kaufmann Michael Weber aus Moskau promoviert, was bares Geld eintrug, dann aber von Köchy mit Verlust seiner Professur bezahlt werden musste. – Angeblich war Merkel einmal „als Professor der Geschichte“ in Dorpat im Gespräch, doch ist bis dato unklar, worauf die diesbez., widersprüchlichen Angaben fußen; man vgl. die „Miscellen“ in den *Rigaschen Stadtblättern* 1869, S. 55, mit „Aus den Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders“ (Anders, E. S. 119). Merkel selbst hat – soweit ich sehen kann – nur in seinem Brief an Karl Morgenstern vom 14./26.4.1812 ein (eher vages und theoretisches) Interesse an der Professur des verstorbenen Historikers Georg Friedrich Pöschmann (1768–1812) bekundet; siehe Merkel, G. *Briefwechsel*. S. 310.

81 Siehe Merkels Schreiben an seine Tochter Amalie Lehmann v. 12./24.10.1846; Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*, S. 466.

82 *Ibid.* S. 487, Anm. 2. – Siehe ergänzend auch Gundlach, Horst. *Die Brüder Jochmann aus Pernau. Getrennte baltische Lebenswege*. Heidelberg: Winter, 2020 (Jochmann-Studien, 4).

autobiographischen Schriften, sondern würdigte ihn später bloß in einem kurzen Artikel für die Dresdner *Abend-Zeitung*.⁸³

5. Im Jahre 1817 wurde Merkel in Berlin in Abwesenheit wegen Verleumdung eines prominenten Zeitgenossen, nämlich des Althistorikers Barthold Georg Niebuhr – der einst unmittelbar vor ihm die Stelle als Privatsekretär des Grafen Heinrich Ernst Schimmelmann in Kopenhagen innegehabt hatte – zu einer halb-jährigen Gefängnisstrafe verurteilt.⁸⁴ Das laufende Gerichtsverfahren bzw. die sich vermutlich früh abzeichnende Verurteilung dürfte – wenn die Anzeichen nicht trügen – ein wesentlicher, vielleicht sogar der hauptsächliche Grund dafür gewesen sein, dass Merkel im Frühjahr 1817 seine eben erst mühsam wieder errichteten Zelte in Berlin vorsichtshalber neuerlich abbrach und, nach einer kleinen Reise durch West- und Süddeutschland, schon vor Ende des Prozesses endgültig nach Riga zurückkehrte. Über Anlass, Verlauf und Ausgang dieses Verfahrens schreibt Merkel aber nur einige wenige, ohne Kenntnis der Hintergründe kaum verständliche Worte in seinem Bericht *Ueber Deutschland*.⁸⁵

6. Obwohl Merkel sich zeitlebens als Fürsprecher und Anwalt der geknechteten Letten und Esten verstand und ein halbes Dutzend Bücher über (und für) die autochthone Bevölkerung Liv- und Estlands publizierte, hat er dennoch in all seinen autobiographischen Schriften keinen einzigen Angehörigen des besitzlosen Bauernstandes oder sonst einen ‚Undeutschen‘ portraitiert, noch nicht einmal jemanden wie seinen früheren Kommilitonen, den Arzt Dāvids Hieronīms Grindelis/David Hieronymus Grindel (1776–1836),⁸⁶ d.h., die große Mehrheit der

83 Nr. 204 v. 26.8.1841, Sp. 1628–1631.

84 Siehe hierzu den Artikel „Erkennende Criminal-Justiz“ in der *Zeitschrift für die Criminal-Rechts-Pflege in den Preussischen Staaten mit Ausschluß der Rheinprovinzen* 1825; vgl. ferner Leopold Friedrich Günther von Göckingk's Brief v. 1. März 1817 (Schütz, Friedrich Karl Julius. *Christian Gottfried Schütz. Darstellung seines Lebens, Charakters und Verdienstes; nebst einer Auswahl aus seinem literarischen Briefwechsel mit den berühmtesten Gelehrten und Dichtern seiner Zeit*. 2 Bde. Halle: Scharre, 1834–1835. Bd. 2, S. 114). – Aus wissenschaftlicher Warte zuerst Liselott Huchthausen (1978), zuletzt Mario Varvaro (2012 und 2014).

85 Merkel, G[arlieb]. *Ueber Deutschland, wie ich es nach einer zehnjähriger Abwesenheit wieder fand*. 2 Bde. Riga [d.i. Frankfurt/M.]: In Kommission bei Brede in Offenbach [d.i. Friedrich Wilmans], 1818. Bd. 1, S. 128–133, insbes. die Fußnote S. 132–133. Wie aus Merckels Brief an den Verleger Wilmans vom 3./15.12.1817 hervorgeht, hat er einen auf die Rechtsprechung des Berliner Kammergerichtes bez. Halbsatz nach Übersendung seines Manuskriptes, aber vor dem Satz desselben, vorsichtshalber streichen lassen; siehe Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 345. – Vgl. den partiellen Vorabdruck „Bruchstücke aus dem Tagebuche einer Reise durch Deutschland, im Frühlinge 1817“ (über Kassel, Frankfurt, Weimar und Mecklenburg) in Merckels kurzlebigen *Livländischen Merkur* 1818 (S. 38–61 u. 110–122.).

86 Siehe Grindels Bericht über die Feier des 80. Geburtstages des Rigaer Lehrers Johann David Sandt (1748–1834) im Kreise seiner früheren Schüler, darunter Merkel als Ältester, in den *Rigaischen Stadtblättern* Nr. 9 v. 29.2.1828, S. 69–70. Vgl. Hellfritzsch, Ron. David Hieronymus Grindel (1776–1836). Ein Mittler deutsch-baltischen Wissenschaftsaustauschs. In: O. Riha, Hg. *Klischee – Karriere – Krieg*. Beiträge v. Judith Raue, Ron Hellfritzsch u. Vera A. Sokolova zu Ausprägungsformen deutsch-russischer Beziehungen von der Frühen Neuzeit bis zum Ersten Weltkrieg. Aachen: Shaker, 2014 (= *Relationes*, 15). S. 157–216, bes. S. 203. Bei dem Text von Hellfritzsch handelt es sich zwar nominell bloß um eine (für den Druck revidierte) Jenaer Baccalaureus-Arbeit (aus dem Jahre 2012), dabei aber für eine Qualifikationsschrift dieses Typs außergewöhnlich umsichtige, fleißig aus deutschen wie lettischen Quellen geschöpfte kleine Studie.

Bewohner der russischen Ostseeprovinzen kommt in seinen Lebensgeschichten individuell nicht vor.⁸⁷

Wenn man sich noch umfassender und systematischer einen Überblick über die vielen Leerstellen in Merckels Lebensgeschichten verschaffen möchte, sollte man zu einem neunseitigen Manuskript aus seinem Nachlass in der *Akademiska biblioteka* in Riga greifen, das vermutlich etwa aus dem Jahre 1817 datiert und mit *Entwurf und Inhaltsliste* überschrieben ist;⁸⁸ in diesem *conspectus* einer zu schreibenden Lebensgeschichte hat Merkel in chronologischer Folge und gruppiert in acht „Bücher“ (meint: Abschnitte) aufgelistet, was wichtig und interessant wäre für eine Selbstbiographie. Nicht wenige der hier angeführten Namen und Stichworte fehlen jedoch in den früheren wie späteren Veröffentlichungen. Eine kleine Auswahl von sechs Beispielen:

1. Unter der Überschrift „Mein Jünglingsalter“ finden sich beispielsweise in einer Zeile die folgenden vier Namen. „Meck. – Tilling. – Sievert. – Der Landrath Aderkas“⁸⁹ – nur den Erst- und den Letztgenannten portraitiert Merkel in seinen *Darstellungen und Charakteristiken*, über die anderen zwei Personen schreibt er hingegen nichts.

2. Unter der Überschrift „Mein Aufenthalt in Weimar“ findet sich gleich als allererste Notiz die etwas kryptische Bemerkung: „Die schönen Augen die mich dazu bewogen.“ Wem diese schönen Augen gehörten, wer Merkel an die Ilm lockte, wird aber in keinem Buch, in keinem Aufsatz berührt.

3. Im Kontext seiner Jahre in Berlin liest man das Stichwort „Die philomathische Gesellschaft“ – dass Merkel diesem 1800 gestifteten Zirkel von Naturwissenschaftlern offenbar angehört hat oder zumindest dort häufiger zu Gast

87 Das korrespondiert nur zu genau mit der erzenen Feststellung von Taterka über die abolitionistischen Schriften Merckels: „In allen diesen Texten handelt Merkel advokatorisch. Stets und immer tritt er vehement als Sachwalter und Fürsprecher der Letten und Esten auf. Niemals aber und an keiner Stelle spricht er zu ihnen.“ Taterka, Thomas. Aufgeklärte Volksaufklärung. Aufklärung und Volksaufklärung im Baltikum oder Garlieb Merkel und die Entstehung des deutsch-lettischen Lesebuchs „Das Goldmacherdorf/Zeems, kur seltu taifa“ nach Heinrich Zschokke. In: U. Kronauer, Hg. *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Heidelberg: Winter, 2011. S. 22.

88 Einige Bruchstücke aus diesem *conspectus* zit. Julius Eckardt 1884–1885 passim in seinem Aufsatz „Garlieb Merkel's letzte Aufzeichnungen“ in der *Rigaschen Zeitung*, insbes. in Nr. 295.

89 „Tilling“ meint vermutlich nicht den gleichaltrigen Nikolaus Tiling (1769–1823) in Mitau (Jelgava), sondern den (späteren) „Obergerichts-Advokaten Tiling“ in Narwa (Narva), der den zweiten Band von Merckels *Darstellungen und Charakteristiken* subskribierte; Carl Ernst Sievert war ein junger Jurist, der mit Sonntag bekannt und mit Merkel befreundet war, anfänglich Advokat am Stadtgericht, später Anwalt am Hofgericht in Riga; Johann Gustav von Aderkas (1712–1799) galt Merckels erste Veröffentlichung, das Gelegenheitsgedicht *Sr. Hochwohlgebohrnen, dem Herrn Landrichter von Aderkas, Erbherrn von Sussikas und Methak, an dessen 81sten Geburtstage, den 15ten May 1792 als ein Denkmahl aufrichtiger Verehrung*; er portraitiert ihn in den *Darstellungen und Charakteristiken* (Bd. 1, S. 151–152 u. 162–163 sowie 168–169), ohne diesen allerdings beim Namen zu nennen.

gewesen scheint, ist der Forschung bis heute nicht bekannt, eben weil Merkel es nirgendwo sonst thematisiert hat.

4. Hier und da werden Namen von Frauenbekanntschaften genannt, etwa „Lea Salomon“ oder auch – vorsichtshalber selbst im Manuskript abgekürzt – „Dlle M–s“, nämlich die oben bereits einmal genannte Schauspielerin Helene Mebus – Bezugspersonen, über die Merkel in seinen Veröffentlichungen nirgendwo ein Wort verlor.

5. Zum Abschnitt „Meine Flucht nach Liefland“ im Jahre 1806 notierte Merkel als Stichworte u.a. „Stettin. – Madame Mayer. – Matzdorff“,⁹⁰ und „In Liebau“ sowie „In Mitau“ – von diesen Orten und Personen kommt fast nichts vor in seinen einschlägigen Büchern und Artikeln.⁹¹

6. Für das „Siebte Buch“ seiner Lebensgeschichte, die Jahre 1812–1813 betreffend, hatte Merkel u.a. Ausführungen zu den Stichworten „Verhältnisse mit der Censur, die mich bestimmen nach Dorpat zu gehen“, „Madame Eunike-Meyer-Händel-Schütz“,⁹² „Mein Aufenthalt in Dorpat“ und „Hut“⁹³ und „Morgenstern“ vorgesehen – lauter ungeschriebene Kapitel oder Episoden seines Lebens.

Diese sechs Beispiele dürften genügen, um zu belegen, dass Merkel eben nicht nur die meisten Vorkommnisse aus seinem privaten und familiären Leben, sondern auch viele bedeutsame Ereignisse aus seinem Leben als Publizist und Zeitschriftsteller in Deutschland und Livland, die er selbst in der Retrospektive als bemerkenswert erachtete, nicht behandelt hat. Die Einwände, dass eine jede Autobiographie notwendigerweise unvollständig sei oder zugespitzt formuliert: dass die meisten Ereignisse im Leben eines Menschen später in dessen Lebensgeschichte nicht berührt würden, weil

90 Gemeint sind der Berliner Verlagsbuchhändler Carl August Matzdorff (1771–1839) und – vermutlich – Julie Henriette Mayer, geb. César (1768–1854), Ehefrau des Geheimen Obertribunalrates Johann Siegfried Wilhelm Mayer (1747–1819) in Berlin; eher nicht die mit Jean Paul verheiratete Caroline Mayer (1777–1860). Diese Personen könnte Merkel u.a. im Sinn gehabt haben, als über seinen kurzen Aufenthalt in Stettin im Oktober 1806 bemerkte: „Schon indem ich durch die Gassen fuhr, bemerkte ich viele Bekannte, die ich in Berlin zurückgelassen, und die sich hier mit großem, eben nicht traurigen Lärm herumbewegten. Man sagte mir nachmals, so bald es in Berlin bekannt geworden, daß die Königin nach Stettin gegangen, sey es guter Ton geworden, auch dahin zu fliehn. Wenigstens sah ich Viele hier, die auch nicht die entfernteste Ursache zur Flucht hatten.“ (Merkel, G[arlieb]. Flüchtige Erinnerungen aus dem Jahre 1806. In: *Caritas*. Ein Taschenbuch zum Besten der Unterstützung-Casse des Frauen-Vereins zu Riga. Hg. v. K. L. Grave. Riga: W. F. Häcker, 1825 [recte: 1826], S. 62).

91 Nur über einige Erlebnisse in Libau (Liepaja) hat Merkel „Bruchstücke aus einem Reisejournal“ 1806 in den *Wöchentlichen Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Rußland* veröffentlicht.

92 Die seinerzeit bekannte Schauspielerin und Pantomimin Henriette Hendel-Schütz (1772–1849), geb. Meyer, zeitweise verheiratet mit dem Berliner Sänger Johann Friedrich Eunike (1764–1844), hatte 1812–1813 mit ihrem damaligen Mann Karl Julius Schütz (1778–1844) und einigen ihrer Kinder eine „nordische Kunstreise“ incl. Gastspiels an der Düna unternommen; vgl. Merckels Bericht über die „Kunstleistungen der Madame Schütz in Riga“ in seiner *Zeitung für Literatur und Kunst* Nr. 4 v. 27.1.1812, S. 13–14.

93 Der Physiker, Mathematiker und Astronom Johann Sigismund Gottfried Huth (1763–1818), den Merkel aus seiner Zeit an der Universität Frankfurt/O. kannte, und der dann 1811 einen Ruf nach Dorpat/Tartu annahm, wo ihn Merkel wiedertraf. Vgl. den Brief an Karl Morgenstern vom 15./27.4.1818; Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 348.

erstens der Mensch naturgemäß vergesslich sei und weil zweitens jede dennoch nach Vollständigkeit strebende (aber notwendigerweise verfehlende) Autobiographie etwa so viele Bände wie Lebensjahre umfassen müsste (analog zur Zahl der Tagebücher, die penible Zeitgenossen wie etwa Merckels Hamburger Korrespondent Ferdinand Beneke unermüdlich führten), würden nicht verfangen, eben weil Merkel selbst in dem hier herangezogenen *conspectus* seines Lebens die angeführten Personen, Orte und Begebenheiten erinnert und für rückblickend erwähnenswert erachtet hat. Nun ist es gewiss das Recht eines jeden Schriftstellers, Notizen aus Entwürfen später nicht aufzugreifen und einzuarbeiten in Druckfassungen (oder die eigenen Entwürfe sogar in toto zu ignorieren), aber es gehört ebenso gewiss zu den Pflichten eines jeden Philologen, diese Differenzen aufzuspüren, zu benennen und zu analysieren.

Warum problematisiere ich überhaupt diese diversen Leerstellen und blinden Flecken in Merckels Lebensgeschichten? Weil das Bild, das wir heute von Merkel haben, sich meines Erachtens in einem inakzeptabel hohen Maße aus seinen Selbstdarstellungen in seinen diversen autobiographischen und semi-autobiographischen Schriften speist, die zumindest passagenweise erkennbar *pro domo* geschrieben sind, deutlich apologetische, mitunter auch rechthaberische Züge tragen. Merkel hat die Deutungshoheit über sein eigenes Leben und Wirken schon früh beansprucht, verschiedentlich energisch verteidigt und geschickt zu konservieren gewusst, denn der lange biographische Abriss in dem bis heute grundlegenden Lexikon von Recke/Napiersky stammt von vorne bis hinten von Merkel selbst.⁹⁴ Recke hat Merckels in der dritten Person (vor-) geschriebenen Text (fünf Quartseiten umfassend) nur ganz geringfügig redigiert, gewiss zum Verdruss seines Mitherausgebers Carl Eduard Napiersky, der Merkel – vor allem, aber nicht nur infolge von Zwisten über Fragen der Zensur – zutiefst abgeneigt war.

Die heftigen Anwürfe der baltischen Ritter und Gutsbesitzer sowie der beißen-de Spott der Frühromantiker nebst deren Prosyleten und Sympathisanten taugen nicht als Korrektive zu Merckels Selbstdarstellungen, weil die meisten Wortmeldungen aus den dichten Reihen seiner scharfen Gegner erkennbar überzogen und verzerrt, nicht selten nachgerade gehässig sind,⁹⁵ zudem viele Meinungen über Merkel gar nicht auf

94 Vgl. hierzu Merckels Brief an Recke vom 9./21.5.1828: „Hier flüchtig hingeworfen die Skizze meines Lebens, wahr und offen. Eine Bitte indeß: finden Sie irgend einen Ausdruck oder eine Erwähnung darin, die ruhmredig scheint, so laßen Sie sie weg. Ich bin mir zwar nicht der Ruhmredigkeit bewußt, aber man hat mir oft Stolz, übertriebenen Stolz vorgeworfen. Blickt so etwas durch, und es bleibt stehen, so leg' ich es Ihnen zur Last.“ (*Briefwechsel*. S. 381). Merkel war nicht der einzige Zeitgenosse, der sein Leben für das Lexikon von Recke/Napiersky selbst beschrieb: auch der Eintrag zu Vita und Werk von Karl Morgenstern legt z.B. die Annahme nahe, dass es sich hier im Wesentlichen um einen autobiographischen Abriss handelt, nur *pro forma* in der dritten Person geschrieben.

95 Vgl. Taterkas grundlegende Einordnung Merckels: „Wenige Gestalten der baltischen Geschichte sind ähnlich umstritten. Alle Darstellungen aus der Region zeichnen seine Gestalt in scharf polarisiertem Licht. Die ‚deutschländische‘ Perspektive kann hier nichts entscheiden. Sie ist ihrerseits befangen.“ (Taterka, Thomas. *Volksaufklärung*. S. 18).

einer Bekanntschaft mit diesem und eigenen Erfahrungen, sondern bloß auf gewisperm Hörensagen, haltlosen Gerüchten oder übler Nachrede fußen.

Statt parteiische Stellungnahmen oder gar Anwürfe seiner Widersacher zu zitieren, sollte man vermehrt und gezielt die Tagebücher, Briefe und autobiographischen Aufzeichnungen von besonnenen Freunden, halbwegs neutralen Wegbegleitern und möglichst unvoreingenommenen Zeitgenossen auszuwerten suchen, die Merkel kannten oder ihm zumindest begegnet sind.⁹⁶ Auch dabei würde man rasch auf weitere Pläne und Begebenheiten aufmerksam werden, die Merkel selbst nie erwähnt hat.

So liest man etwa in einem im Januar 1797 geschriebenen Brief des Hofmeisters Wilhelm Leis (1768–1808), der Merkel als Mitglied des „Propheten-Clubbs“ kennengelernt haben dürfte, an die allseits geliebte Baronin Gertrude Boye (1749–1823) die folgende Nachricht: „Merkel geht von Leipzig nach England mit sehr glänzenden Aussichten; das sind seine eignen Ausdrücke schreibt mir Consul[ent] Sievert mit dem Versprechen, mir nächstens ‚die Letten‘ zuschicken.“⁹⁷ Von einem solchen Vorsatz ist ansonsten rein gar nichts bekannt, aber unwahrscheinlich klingt die Angabe nicht, denn auch Johann Gottfried Seume – einer der ersten und besten Freunde, die Merkel in Deutschland fand – liebäugelte eine Zeit lang mit dem Gedanken, nach England zu gehen (um dort ein Jurastudium zu beginnen), und im Jahr darauf spielte Merkel, der nicht nur Alexander Popes *The Rape of the Lock*, sondern auch Jane Wests *A Gossip's Story* übersetzte, in Weimar den Cicerone für den reisenden Engländer George Butler (1774–1853).⁹⁸ Und als Merkel im Herbst 1806 vor Napoleon aus Berlin flüchten mußte, gab es das Gerücht, er sei „nach England gegangen“.⁹⁹

Ein zweites Beispiel: Wenn man Karl Morgensterns Aufzeichnungen über die Woche, die er im Frühjahr 1798 mit Merkel in dessen Wohnung in Weimar verlebte, liest, wird man auf verschiedene Dinge aufmerksam, die Merkel selbst nie thematisiert hat, darunter eine geplante, aber nicht zustande gekommene Übersetzung von Richard Glovers *Leonidas* sowie auch „Herzensangelegenheiten“, und hier nennt Morgenstern nun interessante Personen, nämlich eine „Tochter des Kreismarschalls, wo er war“, womit sehr wahrscheinlich Magdalene Sophie Otilie von Transehe (1780–1841), die älteste (gleichwohl blutjunge) Tochter des Kreisrichters Alexander

96 Reich an (anfänglich wohlwollenden, später zunehmend geringschätzigen) Mitteilungen über Merkel sind z.B. *Die Briefe Johann Daniel Sanders an Carl August Böttiger*.

97 Brief von (Johann Friedrich) Wilhelm Leis an Gertrude Boye, Koken[hof], 14.1.1797.

98 Siehe Guthke, Karl S. Mißgunst am Musensitz. Ein reisender Engländer bei Goethe und Schiller. *German Life and Letters* 51 (1998), H. 1. S. 15–27. Leider hat Guthke nur die Goethe, Wieland und Schiller betr. Aufzeichnungen Butlers nach dessen (in Londoner Privatbesitz befindlichem) Tagebuch wörtlich zitiert, nicht aber die Notizen über Merkel, der ihm als zweitrangige Figur galt.

99 Siehe den Brief von Justus Christian Loder an August von Kotzebue vom 26.12.1806 in: Leibbrand, Werner (Hg.): Fünf ungedruckte Briefe Justus Christian Loders an den Dichter August von Kotzebue. In: *Archiv für Geschichte der Medizin* 28 (1935), S. 296–323, hier S. 307.

von Transehe (1749–1828) auf Annenhof gemeint ist, wo Merkel von 1793 bis Ende März 1796 Hofmeister gewesen war, und dann spricht Morgenstern in diesem Kontext auch noch von „Avanturen“, und zwar mit der „K[ammer]R[ätin] Riedel“ (1765–1848) in Weimar.¹⁰⁰ Wenn man eine vorhergehende Notiz Morgensterns, in der er „M[erke]l“ als „Verehrer“ der „Kammerrätin Riedel“ bezeichnet¹⁰¹, hinzuzieht, kann man – auch mit Rückverweis auf die Wendung von den „schönen Augen“, die Merkel nach eigenem Bekunden nach Weimar gelockt hatten – folgern, dass Merkel damals mit der jüngsten Schwester von Charlotte Buff liebäugelte, die bekanntlich Goethes Vorbild für die Lotte gewesen ist, nach der *Werther* sich verzehrte – und über die Morgenstern nach dem Hörensagen sich notierte: „Goethe selbst liebte sie [...]“.¹⁰² In diesem Umgang und dieser Vertrautheit mit Amalie Ri(e)del, die Merkel gegenüber mancherlei Privatissima aus Goethes Wetzlarer Jahren ausgeplaudert haben mag, dürfte einer der Gründe dafür liegen, dass Merkel zeitlebens eine äußerst geringe Meinung von Goethes Charakter hatte.¹⁰³

Genug der Beispiele, die allesamt doch nur eines belegen sollen, dass nämlich der 250. Geburtstag Garlieb Merkels Anlass für uns sein sollte, sich zukünftig gezielt zu bemühen, auch all diejenigen Kapitel, Episoden und Seiten in seinem Leben in den Blick zu nehmen und zu erhellen, die er selbst nie thematisiert hat. Ein

100 Morgenstern, Karl. *Meine Beschäftigungen vom October 1796 bis zum Februar 1799*. s.a. Tartu ülikool raamatukogu, Mrg. DXCI. Bl. 123v. Amalie Buff (1765–1848) war verheiratet mit dem Weimarer Prinzenzieher Johann Cornelius Ridel (1759–1821). – Vgl. meine diesbez. Einlassungen in *Seume und einige seiner Zeitgenossen* (S. 291–294).

101 Morgenstern, Karl. Besuche in Weimar und Jena 1797 und 1798. Hg. v. K. Schreinert. *Goethe. Viermonatsschrift der Goethe-Gesellschaft*, Bd. 4 (1939), S. 76.

102 Ibid. – Unter dem Datum des 24. April 1798 notierte sich Morgenstern noch über einen Spaziergang mit Merkel (der am Vorabend lange allein „bei Kammerrat Riedel“ gewesen war) von Weimar nach Tiefurt: „Interessante Gespräche mit Merkel über Liebe etc.“ (ibid. S. 78). Unter dem Datum des 30. April zitiert Morgenstern einen Ausspruch Böttigers „über die gebildeten Weiber in Weimar und Jena“, nämlich Amalie von Imhof, Sophie Mereau et al.: „Ja als Hetären [...] seien sie liebenswürdig [...]“ (ibid. S. 82). Im Kontext einer Kutschfahrt mit Merkel von Weimar nach Jena am 2. Mai notierte sich Morgenstern über die Gesprächsthemen: „Merkels Erzählungen von seinen Avantüren mit Mädchen in Hamburg, Braunschweig etc.“ (ibid. S. 85).

103 „Ich habe [...] nie mich um die Liebe eines Mädchens beworben, indem ich ihr Hofnung zur Ehe machte, und es dann, aus blankem Hochmuth, verlaßen, überhaupt keine Handlung begangen, die ich vor- oder nachher als schlecht erkennen mußte. Können Ew Excellence ohne Selbsttäuschung das auch von sich sagen, so wünsche ich Ihnen Glück!“, heißt es aggressiv in Merkels Entwurf eines Briefes an Goethe vom Juli 1816; *Briefwechsel*. S. 323. – Wie herablassend Goethe sein (oder empfunden werden) konnte, bezeugen nachdrücklich die Aufzeichnungen von Merkels Kommilitonen Otto (Johann Heinrich) von Mirbach (1776–1855), der vom Frühjahr 1795 an Jura in Jena studierte und in seinem Tagebuch notierte: „Mir war dieser hochgestellte, sich selbst wol noch höher stellende Goethe in einem hohen Grade zuwider. Die übrigen, damals freilich noch nicht so hell leuchtenden Gestirne, die beiden Schlegel und die beiden Humboldt, selbst Paulus und Fichte, liessen sich denn doch zuweilen zu uns herab und würdigten uns dann und wann eines Wörtchens, der stolze Goethe niemals. Ich weiss nicht, ob der stolze Mann jemals mehr als höchstens einen gnädigen Blick an einen Studenten verloren hat [...]“ (zit. n. Boy, Carl. Ein Blatt aus dem Tagebuch eines Kurländers. *Baltische Monatschrift* 36 (1889), S. 249). Wenn dies der Eindruck ist, den ein kurländischer Baron aus vermögendem Hause gewann, kann man sich ausrechnen, wie Habitus und Gestus Goethes auf einen halbverwaisten, mittellosen Pfarrerssohn aus Livland, der weder Schule noch Studium beendet hatte, gewirkt haben müssen.

vollständigeres und ausgewogeneres Bild von Merkels Werdegang und Werken wäre als Fundament notwendig und förderlich für alle Forschungen, die noch vor uns liegen, insbesondere als Grundlage für eine längst überfällige kritische Biographie dieser so streitbaren wie umstrittenen Zentralfigur der (Spät-) Aufklärung im Baltikum.

Quellen

1. Jäsche, Gottlob Benjamin. *Kurze Skizze meiner Lebensgeschichte. 1817-1829*. s.a. Tartu ülikool raamatukogu, Mrg DLXXIX.
2. Leis, Johann Friedrich Wilhelm. *Brief an Gertrude Boye, Koken[hof]*, 14.1.1797. Latvijas Nacionāla arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga, Fonda 5759, apr. 2, lieta 414, Bl. 30-31.
3. Mellin, August Ludwig. *Mein Character, so weit ich mich selbst zu kennen glaube*. 1781 Akademiska biblioteka, Rīga, Ms. 459, Nr. 15, S. 13-19.
4. Mellin, August Ludwig. *Selbst-Biographie*. 1829-1831. Akademiska biblioteka, Rīga, Ms. 458.
5. Merkel, Garlieb. *[Entwurf seiner Biographie für Recke/Napiersky]*. 1828. Latvijas Nacionāla arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga, Fonda 7351, apr. 1, lieta 1, Bl. 9-11.
6. Merkel, Garlieb. *Entwurf und Inhaltsliste. [Conspectus einer Autobiographie]*. 1817/18. Akademiska biblioteka, Rīga, Ms. 930 c.
7. Merkel, Garlieb. „*Ich bilde mir ein, daß [...]*“ [Einleitungen und Kommentare zu 82 für eine Veröffentlichung vorgesehenen Briefen an ihn]. 1819. Akademiska biblioteka, Rīga, Ms. 930 b.
8. Morgenstern, Karl. *Meine Beschäftigungen vom October 1796 bis zum Februar 1799*. s.a. Tartu ülikool raamatukogu, Mrg. DXCI.
9. Pegau, Carl Emanuel: *Biographie von Ludw. Aug. Graf Mellin*. [Ca. 1815]. *Akademiska biblioteka*, Rīga. Ms. 459.

Primärliteratur

1. Anders, Emil. Aus den Erinnerungen des Bibliothekars ~ (1812-1840). In: Friedrich Bienemann, Hg. *Altivländische Erinnerungen*. Reval: Kluge, 1911. S. 90-154.
2. Anon. Erkennende Criminal-Justiz. Urtheil. *Zeitschrift für die Criminal-Rechts-Pflege in den Preußischen Staaten mit Ausschluß der Rheinprovinzen* 1 (1825), H. 1, S. 82-99.
3. Anon. Miscellen. *Rigasche Stadtblätter* Nr. 7 v. 20.2.1869, S. 54-55.
4. Anon. *Der Todeskampf am Hochgericht, oder Geschichte des unglücklichen Duldners F. Seider, ehemaligen Predigers in Randen in Ehstland*. [Nicht!, D.S.] *Von ihm selbst erzählt. Ein Seitenstück zum merkwürdigsten Jahre meines Lebens von August von Kotzebue*. Hildesheim u. Leipzig: Gerstenberg, 1803 [recte: 1802].
5. [Arnold, Theodor Ferdinand Kajetan.] *Leben und Leiden des Pastor Seider. Ausführliche Darstellung seiner Schicksale, seiner Entsetzung, Verbannung in die sibirischen Bergwerke, seiner Zurückberufung und zweiten Ordination. Aus sichern Quellen und dem persönlichen Umgange mit dem merkwürdigen Manne, von einem seiner Freunde*. St. Petersburg u. Leipzig [i.e. Erfurt]: Heinsius [i.e. Wilhelm Hennings], 1805.

6. [Arnold, Theodor Ferdinand Kajetan.] *Merkwürdige Memoiren des Grafen von Unst-bg. Eines der Jetztwelt größten und merkwürdigsten Verbrechers. Aus dessen Akten gezogen*. 2 Bde. Reval [i.e. Erfurt]: Peter Müller der Aeltere [i.e. Wilhelm Hennings], 1807.
7. Bellermann, Johann Joachim. *Bemerkungen über Rußland in Rücksicht auf Wissenschaft, Kunst, Religion und andere merkwürdige Verhältnisse. In Briefen, Tagebuchauszügen und einem kurzen Abriß der russischen Kirche nach ihrer Geschichte, Glaubenslehren und Kirchengebräuchen*. 2 Bde. Erfurt: Georg Adam Keyser, 1788.
8. Bellermann, Johann Joachim. Rückreise von Rußland nach Erfurt vom 6. Februar bis 13. April 1782. Nach der Handschrift u. mit einer Einleitung hg. v. Heinrich Bellermann. *Der Bär* 22 (1896), S. 208-210, 220-223, 248-249, 261-262, 272-274, 283-286, 294-296 u. 308-310.
9. Berg, Gregor von. *Leben*. Dresden: Blochmann, 1871.
10. Bienemann, Friedrich. Hg. *Altivländische Erinnerungen*. Reval: Kluge, 1911.
11. Bienemann, Friedrich. Hg. *Aus vergangenen Tagen*. Reval: Kluge, 1913.
12. Boy, Carl. Ein Blatt aus dem Tagebuch eines Kurländers. *Baltische Monatsschrift* 36 (1889), S. 246-250.
13. Brandes, Johann Christian. *Bemerkungen über Riga. Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks* 1796, Bd. 1, S. 331-353.
14. Brandes, Johann Christian. *Meine Lebensgeschichte*. 3 Bde. Berlin: Maurer, 1799-1800.
15. Burdach, Karl Friedrich. *Rückblick auf mein Leben. Selbstbiographie*. Leipzig: Voß, 1848.
16. Christ, Joseph Anton. *Schauspielerleben im achtzehnten Jahrhundert. Erinnerungen*. Hg. v. R. Schirmer. Ebenhausen-München u. Leipzig: Langewiesche-Brandt, 1912.
17. Dahl, Heinrich. *Die Weltgeschichte aus ihrem höchsten Gesichtspunkte betrachtet nebst einem Anhang, dessen unglückliche Lebensgeschichte enthaltend*. 2 Bde. Germanien [i.e. Leipzig: Wilhelm Rein], 1804.
18. Drümpelmann, Ernst Wilhelm. *Beschreibung meiner Reisen und der merkwürdigen Begebenheiten meines Lebens*. Riga: Jul. Conr. Dan. Müller, 1813.
19. Eckardt, Julius. *Erzählungen meines Großvaters*. Berlin: Duncker & Humblot, 1883 (Memoiren eines Livländers, 1).
20. Eckardt, Julius. Garlieb Merkel's letzte Aufzeichnungen. *Rigasche Zeitung* Nr. 295 v. 18./30.12.1884, Nr. 303 v. 29.12.1884/10.1.1885, Beilage zu Nr. 4 v. 5./17.1.1885 u. Nr. 7 v. 9./21.1.1885.
21. Eisen, Johann Georg. Auszüge aus seiner Selbstbiographie von 1766. *Provinzialblatt für Kur- Liv- und Estland* Nr. 1-4 v. 4.-25.1.1828, S. 1-2, 5, 10-11 u. 24-25.
22. Eisen, Johann Georg. *Ausgewählte Schriften*. Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. Hg. v. R. Bartlett und E. Donnert. Marburg: Herder-Institut, 1998 (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2).
23. Hagen, Johann Philipp. *Biographie*. Jena: Cuno, 1794.
24. Hartknoch [d.J.], Johann Friedrich. *Geschichte der Gefangenschaft des Buchhändlers Hartknoch unter der Regierung Kayser Pauls des I.* Von ihm selbst erzählt. [Leipzig: Hartknoch,] 1803.
25. Herrmann, Carl Theodor. *Erinnerungen*. *Baltische Monatsschrift* 38 (1891), S. 1-23 u. 81-93.
26. Heyking, Carl. *Aus den Tagen Kaiser Pauls. Aufzeichnungen eines kurländischen Edelmannes*. Hg. v. Fr. Bienemann. Berlin: Duncker & Humblot, 1886.

27. Holtei, Karl von. *Vierzig Jahre*. 8 Bde. (Bd. 1-4) Berlin: Lesecabinet; (Bd. 5-6) Breslau: Schulz; (Bd. 7-8) Berlin: Adolf, 1843-1850.
28. Kaffka, Johann Christoph. *Schilderung von Riga während des ersten Jahrzehnts unseres Jahrhunderts*. (Separatdruck aus den *Rigaer Tageblatt*). Riga: Buchdruckerei des *Rigaer Tageblatt*, 1895.
29. Klee, Christian Karl Ludwig. *Pilgerschaft durch Land und Leben*. Riga u. Leipzig: in Commission bei Hartmann, [1821].
30. Kotzebue, August von. *Das merkwürdigste Jahr meines Lebens*. Berlin: Johann Daniel Sander, 1801.
31. Kotzebue, August von. *Ich, eine Geschichte in Fragmenten, zu Nuz und Frommen der mannbaren Jugend ans Licht bracht, von mir selbst*. Eisenach: Johann George Ernst Wittekindt, 1781.
32. Kotzebue, August von. Meine verschiedenen Bestimmungen im bürgerlichen Leben. Hg. v. W. Müller. *Jahrbuch der Sammlung Kippenberg* 2 (1922), S. 171-231.
33. Kotzebue, August von. Mein literärischer Lebenslauf. In: Ders. *Die jüngsten Kinder meiner Laune*. 6 Bde. Leipzig: Kummer, 1793-1797, Bd. 5. S. 123-243.
34. Kotzebue, August von. Mein Umgang mit dem weiblichen Geschlecht. Mit einer Einleitung hg. v. G. S. Williamson. *Goethe Yearbook* 2020, S. 257-304.
35. Kotzebue, August von. Über meinen Aufenthalt in Wien und meine erbetene Dienst-Entlassung. Nebst Beylagen A, B, C, und D. Leipzig: Kummer, 1799.
36. [Krause, Johann Wilhelm.] Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des vorigen Jahrhunderts. Hg. v. H. D[iederichs]. *Baltische Monatsschrift* 50 (1900), S. 249-280 u. 345-360, Bd. 51 (1901), S. 31-48, 123-126, 201-214, 291-304 u. 422-448, u. Bd. 52 (1901), S. 1-26 u. 81-127.
37. Krause, Johann Wilhelm. *Wilhelms Erinnerungen*. Hg. v. G. Etzold. www.balt-hiko.de/online-publikationen/j-w-von-krause-erinnerungen/ (besucht 18. November 2020)
38. Krause, Johann Wilhelm. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. Aus den Memoiren des Professors ~. *Baltische Monatsschrift* Bd. 53 (1902), S. 229-250 u. 330-346, u. Bd. 54 (1902), S. 81-103.
39. Leibbrand, Werner (Hg.): Fünf ungedruckte Briefe Justus Christian Loders an den Dichter August von Kotzebue. In: *Archiv für Geschichte der Medizin* 28 (1935), S. 296-323.
40. [Löwenstern, Woldemar von]. *Denkwürdigkeiten eines Livländers*. (Aus den Jahren 1790-1815). Hg. v. Fr. v. Smitt. 2 Bde. Leipzig u. Heidelberg: Winter, 1858.
41. Löwenstern, [Woldemar von]. *Mémoires*. Hg. v. M.-H. Weil. 2 Bde. Paris: Fontemoing, 1903.
42. Mahlmann, August. Reise von Stockholm nach St. Petersburg über die Ostsee und den finnischen Meerbusen. In: Wilhelm Gottlieb Becker, Hg. *Erholungen*, Bd. 2. Leipzig: Voß, 1798, S. 220-276.
43. Martens, Justus Theophil. *Denkwürdigkeiten aus dem kriegerischen und politischen Leben eines alten Offiziers. Ein Beitrag zur Geschichte der letzten vierzig Jahre*. Dresden u. Leipzig: Arnold, 1848.
44. Mellin, August Ludwig. *Des Grafen ~ Selbstbiographie*. Riga: Buchdruckerei des *Rigaer Tageblatt*, 1897.
45. Merkel, G[arlieb]. Anzeige. *Literarischer und artistischer Anzeiger* Nr. XLV, Beilage zu *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz* v. 30.10.1804, S. CLXXVII-CLXXVIII.

46. Merkel, G[arlieb]. Blicke auf Riga. *Journal des Luxus und der Moden* 1798, Bd. 13, S. 662-669.
47. Merkel, G[arlieb]. *Briefe über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland*. 1. Bd. [= Alles]. Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1801.
48. Merkel, G[arlieb]. *Briefwechsel I*. Hg. v. D. Sangmeister in Zusammenarbeit mit Th. Taterka u. J. Drews (†). Bremen: Edition Lumière, 2019 (Presse und Geschichte, Neue Beiträge 133).
49. Merkel, G[arlieb]. Bruchstücke aus einem Reisejournal. *Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Rußland* Nr. 53 v. 31.12.1806, S. 421-426.
50. Merkel, G[arlieb]. Bruchstücke aus dem Tagebuche einer Reise durch Deutschland, im Frühlinge 1817. *Livländischer Merkur* 1818, S. 38-61 u. 110-122.
51. Merkel, G[arlieb]. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. 2 Bde. Leipzig; Riga u. Mitau: K. F. Köhler; In Commission bei E. Götschel, 1839-1840.
52. Merkel, G[arlieb]. Die Geschichte meiner livländischen Zeitschriften. (Mitgeteilt v. H[einrich] Diederichs). *Baltische Monatsschrift* 40 (1898), Bd. 45, S. 185-210 u. 281-03.
53. Merkel, G[arlieb]. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Leipzig: Heinrich Gräff, 1797 [recte: 1796].
54. Merkel, G[arlieb]. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Nach der Ausgabe Leipzig 1796 hg. v. Th. Taterka. Wedemark: Hirschheydt 1998 (Beiträge zur baltischen Geschichte, 17).
55. Merkel, G[arlieb]. *Die Rückkehr ins Vaterland. Ein Halbroman*. [Kopenhagen: Proft], 1798.
56. Merkel, G[arlieb]. Etwas aus dem Jahre 1812. *Abend-Zeitung* (Dresden) Nr. 54 v. 4.3.1843, Sp. 425-430, u. Nr. 55 v. 6.3.1843, Sp. 433-438.
57. Merkel, G[arlieb]. Etwas über meine Verhältnisse zur Berliner Bühne. *Abend-Zeitung* (Dresden), Nr. 67 v. 18.3.1840, Sp. 529-533, u. Nr. 68 v. 19.3.1840, Sp. 538-542.
58. Merkel, G[arlieb]. Flüchtige Erinnerungen aus dem Jahre 1806. In: *Caritas*. Ein Taschenbuch zum Besten der Unterstützung-Casse des Frauen-Vereins zu Riga. Hg. v. K. L. Grave. Riga: W. F. Häcker, 1825 [recte: 1826], S. 39-74.
59. Merkel, G[arlieb]. *Freimütiges aus den Schriften*. Hg. v. H. Adameck. Berlin: Rütten & Loening, 1959.
60. Merkel, G[arlieb]. Karl Gustav Jochmann. *Abend-Zeitung* (Dresden), Nr. 204 v. 26.8.1841, Sp. 1630.
61. Merkel, G[arlieb]. Meine Chronika. *Zeitung für die elegante Welt* Nr. 54 v. 17.3.1826, Sp. 433-437, Nr. 55 v. 18.3.1826, Sp. 443-445, Nr. 58 v. 23.3.1826, Sp. 465-469, Nr. 59 v. 24.3.1826, Sp. 475-476, Nr. 129 v. 6.7.1826, Sp. 1033-1035, Nr. 130 v. 7.7.1826, Sp. 1044-1046, Nr. 131 v. 8.7.1826, Sp. 1051-1054, Nr. 132 v. 10.7.1826, Sp. 1058-1060, Nr. 133 v. 11.7.1826, Sp. 1065-1067, Nr. 94 v. 14.5.1827, Sp. 745-747, u. Nr. 95 v. 15.5.1827, Sp. 755-758.
62. Merkel, G[arlieb]. Meine politische Thätigkeit in den Jahren 1807 und 1812. Aus ~s ungedrucktem Nachlaß. *Rigasche Zeitung* Nr. 231-235 v. 5.-9.10.1864, o.S.
63. Merkel, G[arlieb]. Schreiben an den Herrn Herausgeber des Freimüthigen. *Der Freimüthige* Nr. 84 v. 26.4.1816, S. 336.

64. Merkel, G[arlieb]. *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche*. 4 Hefte. Riga (H. 4: u. Leipzig): Johann Friedrich Meinshausen, 1812-1816.
65. Merkel, Garlieb. *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuch./ Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. Hg. v. U. Hentschel. Bonn: Bernstein, 2010.
66. Merkel, G[arlieb]. *Sr. Hochwohlgebohrnen, dem Herrn Landrichter von Aderkas, Erbherren von Sussikas und Methak, an dessen 81sten Geburtstage, den 15ten May 1792 als ein Denkmahl aufrichtiger Verehrung*. s. l.: s. n., 1792.
67. Merkel, G[arlieb]. Statistische Rechtfertigung unserer literarischen Dürftigkeit. *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes* Nr. 3 v. 20.1.1832, S. 5-6, Nr. 4 v. 27.1.1832, S. 8, u. Nr. 7 v. 17.2.1832, S. 13-14.
68. Merkel, Garlieb. *Thersites. Die Erinnerungen des deutsch-baltischen Journalisten ~ 1796-1817*. Hg. v. M. Müller-Jabusch. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1921.
69. Merkel, G[arlieb]. *Ueber Deutschland, wie ich es nach einer zehnjähriger Abwesenheit wieder fand*. 2 Bde. Riga [d.i. Frankfurt/M.]: In Kommission bei Brede in Offenbach [d.i. Friedrich Wilmans], 1818.
70. Merkel, Garlieb. *Über Deutschland zur Schiller-Goethe-Zeit. (1797 bis 1806)*. Hg. v. J. Eckardt. Berlin: Paetel, 1887.
71. Merkel, Garlieb. Weimar in den neunziger Jahren. Aufzeichnungen aus dem Nachlasse ~s. *Deutsche Rundschau* Bd. 49 (1886), S. 65-80 u. 284-301.
72. Merkel, G[arlieb]. Zur Geschichte des *Freimüthigen. Abend-Zeitung* (Dresden), Nr. 43 v. 19.2.1841, Sp. 339-342, u. Nr. 44 v. 20.2.1841, Sp. 348-350.
73. Morgenstern, Karl. Besuche in Weimar und Jena 1797 und 1798. Hg. v. K. Schreinert. *Goethe. Viermonatsschrift der Goethe-Gesellschaft*, Bd. 4 (1939), S. 60-91.
74. Mylich, Gottfried George. Familien-Merkwürdigkeiten und Lebensläufe. *Baltische Monatsschrift* 48 (1906), Bd. 61, H. 4, S. 276-306, u. H. 5, S. 313-337.
75. Petri, Johann Christoph. Schreckensvolles Ende eines adelichen Schleichhändlers und Seeräubers. *Journal für Fabrik, Manufaktur, Handlung und Mode* 1806, Bd. 31, H. 6, S. 441-446.
76. Petri, Johann Christoph. *Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Nebst einem kurzen Abriß von Moskau*. Von einem unpartheiischen Augenzeugen. Erfurt: Friedrich August Knick, 1805.
77. Pope, A[lexander]. *Der Lockenraub ein scherzhaftes Heldengedicht [...]* frey und metrisch übersezt von G[arlieb] Merkel. Leipzig: Joh. Gottlob Feind, 1797.
78. Probst, Leonhard Diedrich. *Leben und Schicksale des Russisch-Kaiserlichen pensionirten Hof-Schauspielers ~, genannt Lindenstein, treu und offen von ihm selbst niedergeschrieben*. Reval: Lindfors Erben, 1839.
79. Recke, Elisa von der. *Aufzeichnungen und Briefe aus ihren Jugendtagen*. Hg. v. P. Rachel. Leipzig: Dieterich, 1901.
80. Recke, Johann Friedrich und Napiersky, Karl Eduard. Hg. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. 4 Bde. u. 2 Nachtrags-Bde. Mitau: Steffenhagen 1827-1861.
81. [Rennenkampff, Alexander von.] *Fragmente. Aus den Briefen eines Reisenden aus Liefland*. [Göttingen: Dieterich], 1805.
82. Rosen, Eugenius von. *Sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag*. Riga: Kymmell, 1877.

83. Sander, Johann Daniel. *Die Briefe ~s an Carl August Böttiger*. Hg. v. B. Maurach. 4 Bde. Bern u.a.: Peter Lang, 1990-1993.
84. Schubert, Friedrich von. *Unter dem Doppeladler. Erinnerungen eines Deutschen in russischem Offiziersdienst 1789-1814*. Hg. v. E. Amburger. Stuttgart: Koehler, 1962.
85. Schweigenberger, T. B. [i.e. Friedrich Ludwig Jahn]. Merklers Selbstbekenntniß. *Mitternachtblatt für gebildete Stände* Nr. 90 v. 28.7.1826, S. 360.
86. Seider, F[riedrich Samuel]. Bruchstücke aus der Leidensgeschichte des Pastors ~. *Zeitung für die elegante Welt*, Juli 1802, Nr. 84-88, Sp. 672-674, 683-684, 691-692, 699-700 u. 705-708.
87. Seider, [Friedrich Samuel]. *Die Leiden des Pastor ~*. Von ihm selbst geschrieben. Nebst andern ~ betreffenden Mittheilungen. Hg. v. A. W. Fechner. Leipzig: Steinacker, 1881.
88. Tiebe, Herrmann Friedrich. *Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri./ Nachtrag hierzu, oder die Todten Lieflands stehen gegen Merkel auf*. 2 Bde. Halle: Gebauer, 1804-1805.
89. Telemann, Georg Michael: Kurzgefaßter Lebenslauf ~s, Cantoris in Riga, von ihm selbst entworfen. [Hg. v. M. Thiel.] *Rigaische Stadtblätter* Nr. 11 v. 18.3.1831, S. 93-97.
90. Tieleman, Gotthard. Fragmente einer Selbstbiographie. In: C. E. Napiersky, Hg. *Nekrolog. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands* 4 (1847). S. 200-212.
91. Wellig, Arnold Gottlieb. Meine Lebenserinnerungen. Für meine lieben Kinder zum Andenken an mich in meinem 80. und 81. Lebensjahre niedergeschrieben. Mit Anm. v. A. Petersenn. *Baltische Hefte* 18 (1972), S. 54-95.

Sekundärliteratur

1. Alt, C[arl]. Eine Episode aus dem Leben F. L. Lindners. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1901*. Riga: Häcker, 1902, S. 105-113.
2. Andres, H[elga]. Im Bannkreis des Jakobinismus. Johann Christoph Petri (1762-1851). *Zeitschrift für Slawistik* 23 (1978), S. 713-721.
3. Andres, Helga: *Johann Christoph Petri (1762-1851)*, Ein Beitrag zur Geschichte des gesellschaftspolitischen Denkens in Estland. Diss. (masch.) Halle 1979.
4. Bartlett, Roger. Russische und baltische Publizistik gegen die Leibeigenschaft. Aleksandr Radiscevs „Reise von St. Petersburg nach Moskau“ und Garlieb Merklers „Die Letten“ und „Rückkehr ins Vaterland“. In: J. Drews, Hg. „*Ich werde gewiß große Energie zeigen.*“ *Garlieb Merkel (1769-1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga*. Bielefeld: Aisthesis, 2000 (Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft, 13). S. 27-40.
5. Bienemann, F[riedrich]. Johann Friedrich La Trobe ein baltischer Musiker. *Baltische Monatsschrift* 58 (1904), S. 129-157 u. 216-230, sowie 60 (1905), S. 163-179.
6. Bosse, Heinrich. Zwei Hauslehrer und sechs Adels Haushalte. Johann Christian Müller (1720-1772) in Pommern und Johann Wilhelm (von) Krause in Livland (1757-1828). *Das achtzehnte Jahrhundert* 44 (2020), H. 1, S. 31-50.
7. Anon. *Catalogus mss. et bibliothecae Carol. Morgenstern*. 2 Tle. Dorpat: Mattiesen, 1868.

8. Gottzmann, Carola, u. Petra Hörner. *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. 3 Bde. Berlin u. New York: de Gruyter 2007.
9. Gr[ave, Karl Ludwig]. Nachrichten und Urtheile über Riga aus deutschen Schriftstellern. *Rigaische Stadt-Blätter* Nr. 10 v. 7.3.1811, S. 81-86, u. Nr. 11 v. 14.3.1811, S. 90-94.
10. Griep, Wolfgang. Die verwandelte Stadt. Das Bild Rigas in Reiseberichten am Ende des 18. Jahrhunderts. In: M. Schwidtal und A. Gutmanis, Hg. *Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur. Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel*. Beiträge des Internationalen Symposions in Riga vom 18. bis 21. September 1996 zu den kulturellen Beziehungen zwischen Balten und Deutschen. Heidelberg: Winter, 2001 (Beiträge zur neueren Literaturgeschichte, 181). S. 283-297.
11. Groppe, Sabine. *Das Ich am Ende des Schreibens. Autobiographisches Erzählen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1990 (Epistemata, 58).
12. Gundlach, Horst. *Die Brüder Jochmann aus Pernau. Getrennte baltische Lebenswege*. Heidelberg: Winter, 2020 (Jochmann-Studien, 4).
13. Guthke, Karl S. Mißgunst am Musensitz. Ein reisender Engländer bei Goethe und Schiller. *German Life and Letters* 51 (1998), H. 1, S. 15-27.
14. Hartmann, Regina. Das Bild vom eigenen und vom anderen Land in literarischen Texten Garlieb Merckels. In: M. Schwidtal und A. Gutmanis, Hg. *Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur. Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel*. Beiträge des Internationalen Symposions in Riga vom 18. bis 21. September 1996 zu den kulturellen Beziehungen zwischen Balten und Deutschen. Heidelberg: Winter, 2001 (Beiträge zur neueren Literaturgeschichte, 181). S. 61-75.
15. Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Rußlands*. Frankfurt: Peter Lang 1996 (Europäische Hochschulschriften III/718).
16. Heeg, Jürgen. „Ueber einige Merkwürdigkeiten und Alterthümer in Lief- und Ehstland“. Die Ostseeprovinzen Rußlands in den Publikationen Johann Christoph Petris (1762-1851). *Zeitschrift für Ostforschung* 34 (1985), S. 536-557.
17. Hellfritsch, Ron. David Hieronymus Grindel (1776-1836). Ein Mittler deutsch-baltischen Wissenschaftsaustauschs. In: O. Riha, Hg. *Klischee - Karriere - Krieg*. Beiträge v. Judith Raue, Ron Hellfritsch u. Vera A. Sokolova zu Ausprägungsformen deutsch-russischer Beziehungen von der Frühen Neuzeit bis zum Ersten Weltkrieg. Aachen: Shaker, 2014 (= Relationes, 15). S. 157-216.
18. Hensel, Sebastian. *Die Familie Mendelssohn 1729 bis 1847. Nach Briefen und Tagebüchern*. 2 Bde. Berlin: Behr, 1880.
19. Holdenried, Michaela. *Autobiographie*. Stuttgart: Reclam, 2000.
20. Huchthausen, Liselott. B. G. Niebuhr, Garlieb Merkel und die Entdeckung der Gaius-Handschrift. *Klio* 60 (1978), H. 2, S. 581-587.
21. Issakow, S[ergei]. *Materialien zur Bibliographie der Memoirenliteratur über die Universität Tartu*. Tartu: s. n. 1989.
22. Jürjo, Indrek. Wer ist der Autor des Aufklärungs-Pamphlets „Briefe über Reval“? *Forschungen zur baltischen Geschichte* 1 (2006), S. 111-123.
23. Kaur, Kairit. *Dichtende Frauen in Est-, Liv- und Kurland, 1654-1800. Von den ersten Gelegenheitsgedichten bis zu den ersten Gedichtbänden*. Tartu: University of Tartu Press, 2013 (Dissertationes litterarum contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis, 11).

24. Lehmann, Jürgen. *Bekennen, erzählen, berichten. Studien zu Theorie und Geschichte der Autobiographie*. Tübingen: Niemeyer 1988 (Studien zur deutschen Literatur, 88).
25. Leyh, Valérie, Müller, Adelheid u. Viehöver, Vera. Hgg. *Elisa von der Recke. Aufklärerische Kontexte und lebensweltliche Perspektiven*. Heidelberg: Winter, 2018 (Germanisch-Romanische Monatsschrift, Beihefte 90).
26. Manske, Maïke. *Reiseziel Mare Balticum. Der Ostseeraum im Spiegel deutscher und französischer Reisebeschreibungen (1750-1815)*. Hamburg: Dobu, 2016 (Studien zum Ostseeraum, 5).
27. Mercklin, Ludwig. *Karl Morgenstern. Gedächtnisrede, gehalten am Tage der Thronbesteigung Seiner Kaiserlichen Majestät des Selbstherrschers aller Reussen Nikolai Pawlowitsch den 20. November 1852 im grossen Hörsaal der Universität Dorpat*. Dorpat: Laakmann, 1853.
28. Miesner, Heinrich. Die Lebensskizze des jüngeren Telemann (1748-181) und seine Werke. *Zeitschrift für Hamburgische Geschichte* 33 (1933), S. 143-156.
29. Müller, Klaus-Detlef. *Autobiographie als Roman. Studien zur literarischen Autobiographie der Goethezeit*. Tübingen: Niemeyer, 1976 (Studien zur deutschen Literatur, 76).
30. Neumann, Bernd. *Identität und Rollenzwang. Zur Theorie der Autobiographie*. Frankfurt: Athenäum, 1970.
31. Niggel, Günter. *Geschichte der deutschen Autobiographie im 18. Jahrhundert. Theoretische Grundlagen und literarische Entfaltung*. Stuttgart: Metzler, 1977.
32. Nikogda, Anele. Zur literarischen Portraierkunst in Garlieb Merckels Prosa. In: M. Tarvas et al, Hg. *Tradition und Geschichte im literarischen und autobiographischen Diskurs*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2007 (Germanistik in Tallinn, 4). S. 185-193.
33. Nowack, Carl Gabriel. *Dr. Johann Gottlieb Rhode biographisch dargestellt*. Aus den Schlesischen Provinzial-Blättern von 1835 besonders abgedruckt. Breslau: s. n., 1835.
34. Plath, Ulrike. *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdekonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750-1850*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011 (Veröffentlichungen des Nordost-Institutes, 11).
35. Plath, Ulrike. Nichts Neues im wilden Osten? Die baltischen Provinzen Russlands im Blick deutscher Reisender und Migranten um 1800. In: A. Bauerkämper et al, Hg. *Die Welt erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*. Frankfurt u. New York: Campus, 2004. S. 43-69.
36. Pönicke, Herbert. *Studien zur Wanderung sächsisch-thüringischer Handwerker in die baltischen Provinzen im 18. und 19. Jahrhundert*. Hamburg: Appel, 1964.
37. Pönicke, Herbert. Studien zur Wanderung sächsisch-thüringischer Literaten ins Baltikum. *Hamburger Mittel- und Ostdeutsche Forschungen*, Bd. 6. Hamburg: Appel, 1967, S. 37-135.
38. Propper, Maximilian von. Goethes Aufzeichnungen über die Palastrevolution gegen Kaiser Paul I. *Goethe Jahrbuch* N.F. 22 (1960), S. 179-214.
39. Richter, Erwin Bruno. *Siegfried August Mahlmann ein sächsischer Publizist am Anfang des XIX. Jahrhunderts*. Dresden: Risse, [1934].
40. Saagpakk, Maris. Die unglückliche Ehefrau. Der Weg zur Ehescheidung in den autobiographischen Texten von Elisa von der Recke und Christine Amalie Jencken. In: V. Leyh, A. Müller und V. Viehöver, Hgg. *Elisa von der Recke. Aufklärerische Kontexte und lebensweltliche Perspektiven*. Heidelberg: Winter, 2018. S. 25-44.
41. Sangmeister, Dirk. Der federflinke Carl August Böttiger in und über Weimar. *Manuskripte* 4. Weimar: Freundesgesellschaft des Goethe- und Schiller-Archivs, 2011, S. 51-77.

42. Sangmeister, Dirk. *Seume und einige seiner Zeitgenossen. Beiträge zu Leben und Werk eines eigensinnigen Spätaufklärers*. Erfurt: Ulenspiegel, 2011 (Deutschlands achtzehntes Jahrhundert, Studien 2).
43. Sangmeister, Dirk. Heinrich von Kleists verhinderter Verleger. Der angeblich verrückte Johann Daniel Sander und der Salon seiner schönen Frau Sophie. In: M. Estermann, E. Fischer und U. Schneider, Hgg. *Buchkulturen. Beiträge zur Geschichte der Literaturvermittlung*. Festschrift für Reinhard Wittmann. Wiesbaden: Harrassowitz, 2005. S. 321-354.
44. Schütz, Friedrich Karl Julius. *Christian Gottfried Schütz. Darstellung seines Lebens, Charakters und Verdienstes; nebst einer Auswahl aus seinem literarischen Briefwechsel mit den berühmtesten Gelehrten und Dichtern seiner Zeit*. 2 Bde. Halle: Scharre, 1834-1835.
45. Seeberg-Elverfeldt, Roland. Aus dem Leben eines kurländischen Arztes. Die Autobiographie des Dr. med. Johann Heinrich Blumenthal zu Hasenpoth. *Baltische Hefte* 7 (1961), S. 119-128.
46. Sommer, Debora. *Eine baltisch-adlige Missionarin bewegt Europa. Barbara Juliane v. Krüdener, geb. v. Vietinghoff gen. Scheel (1764-1824)*. Göttingen: V[andenhoeck] & R[uprecht] Unipress, 2013.
47. Sondermann, Ernst Friedrich. *Karl August Böttiger. Literarischer Journalist der Goethezeit in Weimar*. Bonn: Bouvier, 1983 (Mitteilungen zur Theatergeschichte der Goethezeit, 7).
48. Stüssel, Kerstin. *Poetische Ausbildung und dichterisches Handeln. Poetik und autobiographisches Schreiben im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer, 1993 (Communicatio, 6).
49. Süß, Wilhelm. *Karl Morgenstern (1770-1852). Ein kulturhistorischer Versuch*. Dorpat: Mattiesen, 1928.
50. Tazsus, Claudia. *Die Fürstlich privilegierte Hofbuchdruckerei Rudolstadt (1772-1824). Ihre Beziehungen zum Verlag Johann Friedrich Hartknoch d.J. und ihre Stellung im literarischen Deutschland*. 2 Bde. Eutin: Lumpeter & Lasel, 2011.
51. Taterka, Thomas. Aufgeklärte Volksaufklärung. Aufklärung und Volksaufklärung im Baltikum oder Garlieb Merkel und die Entstehung des deutsch-lettischen Lesebuchs „Das Goldmacherdorf/Zeems, kur seltu taifa“ nach Heinrich Zschokke. In: U. Kronauer, Hg. *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Heidelberg: Winter, 2011. S. 17-56.
52. Varvaro, Mario. *Der „Glücksstern“ Niebuhrs und die Institutionen des Gaius. Deutsch-italienische Wissenschaftspolitik im frühen 19. Jahrhundert*. Heidelberg: Jedermann, 2014 (Miscellanea Juridica Heidelbergensia, 2).
53. Varvaro, Mario. *Le Istituzioni di Gaio e il Glücksstern di Niebuhr*. Turin: Giappichelli, 2012.
54. Vollers-Sauer, Elisabeth. *Prosa des Lebensweges. Literarische Konfigurationen selbstbiographischen Erzählens am Ende des 18. und 19. Jahrhunderts*. Stuttgart: M[etzler] & P[oeschel], 1993.
55. Voß, Wilhelm. Christlieb Georg Heinrich Arresto. Sein Leben und seine Werke. *Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde* 66 (1901), S. 192-216.
56. Wagner-Egelhaaf, Martina. *Autobiographie*. Stuttgart: Metzler 2005.
57. Wilhelmi, Anja. *Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800-1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiographien*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2008 (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 10).

58. Wilpert, Gero von. *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München: Beck, 2005.
59. Wilson, W. Daniel. Hg. *Goethes Weimar und die Französische Revolution. Dokumente der Krisenjahre*. Köln u.a.: Böhlau, 2004.
60. Winkelmann, Eduard. *Bibliotheca Livoniae Historica. Systematisches Verzeichnis der Quellen und Hilfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands, Kurlands*. Berlin: Weidmann, 1878.
61. Wistinghausen, Henning von. Hofmeister und Gouvernanten im Estland der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: H. Bosse, O.-H. Elias und R. Schweitzer, Hgg. *Buch und Bildung im Baltikum*. Festschrift für Paul Kaegbein. Münster: Lit, 2005 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 13). S. 191-252.
62. Wuthenow, Ralph-Rainer. *Das erinnerte Ich. Europäische Autobiographie und Selbstdarstellung im 18. Jahrhundert*. München: Beck, 1974.

Baltie plankumi Merķeļa autobiogrāfiskajos darbos

Kopsavilkums

Garlībs Merķelis nav uzrakstījis klasisku autobiogrāfiju, bet gan (pus)autobiogrāfisku tekstu sēriju, sākot ar agrīno *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche* (1812–1816), turpinot ar pārskatu *Ueber Deutschland* (1818) un beidzot ar vēlāka perioda *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* (1839–1840). Šīs grāmatas papildina aptuveni divi desmiti rakstu, kas publicēti tā laika periodiskajos izdevumos (vai pēc viņa nāves) ar virsrakstiem kā *Meine Chronika*. Pirmajā brīdī pārsteidzošs šķiet tas, ka Merķelis gandrīz tikai un vienīgi koncentrējās uz Vācijā pavadīto gadu desmitu (1796–1806), tikpat kā neskarot Vidzemē aizvadītās desmitgades. Turklāt manāms, ka Merķelis konsekventi izvairījies no savas personīgās dzīves un privāto aspektu pieminēšanas. Šajā ziņā ir vairāki baltie plankumi un neatbildēti jautājumi. Pat daži cilvēki un vietas, kuras Merķelis savas topošās autobiogrāfijas pirmajā uzmetumā (1817) uzskatīja par uzmanības vērtām, viņa vēlāko laiku publikācijās nav minētas. Tā kā biogrāfiskais šķirklis Rekes un Napierska enciklopēdijā gandrīz pilnībā balstās Merķeļa iesniegtajā manuskriptā, ir skaidrs, ka viņa paša ieskicēto subjektīvo ainu nepieciešams pabeigt un daļēji pārskatīt, izmantojot npublicētos avotus, viņa korespondenci un laikabiedru atmiņas. Tikai apzināti paplašinot mūsu zināšanu bāzi, spēsim pakāpeniski iegūt objektīvāku priekšstatu par Merķeļa dzīvi un darbiem, tādējādi sagatavojot augsni kritiskai biogrāfijai, kādu jau sen būtu vajadzējis izdot.

Atslēgvārdi: Garlībs Merķelis, Vidzeme, autobiogrāfijas, baltie plankumi.

The blank pages in Merkel's autobiographical writings

Summary

Garlieb Merkel has not written a classical autobiography but rather a series of (semi-) autobiographical texts, starting with the early *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche* (1812–1816), continuing with his account *Ueber Deutschland* (1818) up to the later *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* (1839–1840). These books were accompanied by approximately two dozen articles published in contemporary periodicals (or posthumously) under headings like „Meine Chronika“. Remarkable on first sight is the fact that Merkel focused almost exclusively on the decade he had spent in Germany (1796–1806) whereas the almost seven decades he had lived in Livonia are hardly touched. Furthermore one can observe that Merkel consequently spares out his personal life and private affairs. Here one encounters numerous blank pages and blind spots. Even some people and places he considered noteworthy in a first draft (1817) of a future autobiography are not being mentioned in his later publications. Since the biographical entry in the encyclopaedia by Recke/Napiersky is entirely based on a manuscript provided by Merkel, it is obvious that the subjective picture sketched by himself needs to be completed and partly revised by drawing on unpublished sources, his correspondences, and the memoirs of his contemporaries. Only by deliberately broadening the basis of our knowledge we will gradually be able to establish a more objective version of Merkel's life and works, thereby preparing the ground for a critical biography which is more than overdue.

Keywords: Garlieb Merkel; Livonia; autobiographies; blind spots.

Garlieb Merkel als Reiseschriftsteller

Mit dem Entschluss Garlieb Merkels, 1796 seine Heimat Livland zu verlassen, eröffnete sich ihm zugleich ein Blick in eine ihm fremde Welt. Er lernte mit Leipzig, Berlin und Hamburg große Städte des deutschen Reichs kennen. Als kritischer Beobachter seiner Zeit, der zugleich als Aufklärer und Publizist die Öffentlichkeit suchte, bot sich ihm mit dem Genre des Reiseberichts eine beim Publikum beliebte Form an, welche es ermöglichte, die ihm neuen Gegenstände beschreibend zu erfassen und zugleich kritisch zu bewerten. Merkels *Briefe über Hamburg und Lübek* (Leipzig 1801), mehrere kleinere reiseliterarische Veröffentlichungen im *Neuen Teutschen Merkur* und die Aufnahme und kritische Besprechung von reiseliterarischen Veröffentlichungen Dritter in seinen eigenen Zeitschriften lassen über mehrere Jahre hinweg ein waches Interesse an dem Genre erkennen.

Die Studie versucht, das Spezifische von Merkels publizistischen Unternehmungen auf diesem Gebiet herauszuarbeiten und fragt nach dem Platz von Merkels Texten in der Geschichte der Reiseliteratur um 1800.

Schlüsselwörter: Reiseliteratur, literarische Städtebilder, Landeskunde, Republikanismus.

Nachdem Garlieb Merkel 1796 in Leipzig seine Aufklärungsschrift *Die Letten* auf den Markt gebracht hatte und damit rasch zu einer bemerkenswerten öffentlichen Aufmerksamkeit gelangt war, und bevor er ebendiese durch die Herausgabe des *Freimüthigen* zwischen 1803 und 1806 wieder erlangte, gab es im Schriftstellerleben Merkels einen Zeitraum, der geprägt war von der Suche nach Publikationsformen, die ihm eine finanzielle Sicherstellung ermöglichen konnten und zugleich seiner Absicht, aufklärerisch zu wirken, entsprachen.

Merkel sah sich gezwungen, den Buchmarkt genau zu beobachten. Wer erfolgreich sein wollte, durfte nicht nur seinen eigenen Interessen folgen, er musste auch die Wünsche der Leser im Blick behalten. An der Wende zum 19. Jahrhundert, die mit der Französischen Revolution und ihren Folgeereignissen einem Epochenumbruch

gleichkam, suchten die Menschen Ablenkung durch Unterhaltung, jedoch auch Informationen und Orientierung. Und so kam es, dass sowohl die publizistische als auch die Romanliteratur am Ausgang des Aufklärungsjahrhunderts hoch in der Gunst des Lesepublikums standen.¹

Nachdem Merkel im Herbst 1798 aus Kopenhagen zurückgekehrt war, wo er eine Sekretärsstelle beim dänischen Finanzminister, dem Grafen Ernst Heinrich von Schimmelmann (1747–1831), bereits nach kurzer Zeit wieder quitiert hatte, musste eine Entscheidung, sein Fortkommen betreffend, gefällt werden. Ihm war bewusst, dass er über Voraussetzungen verfügte, die ihn nachgerade zum Publizisten prädestinierten. Merkel hatte den Vorteil, als Zugereister auf keine verpflichtenden Verbindungen Rücksicht nehmen zu müssen; er konnte sich mit Recht darauf berufen, unabhängig zu sein.² Diese Freiheit wollte er sich zu Nutze machen und so „als entschiedener und allgemeiner Sachwalter für Wahrheit und Recht auftreten, überall rücksichtslos eingreifen, wo [...] Parteinehmen nützen könne“³, selbst auf die Gefahr hin, zu einer gefürchteten und gescholtenen *persona non grata* zu werden.

Reisebriefe im *Neuen Teutschen Merkur*

So war es auch keineswegs ein Zufall, dass sich Merkel im Herbst 1798 entschloss, diese Unabhängigkeit zu nutzen. Er reiste in die Hansestädte Hamburg, Bremen und Lübeck, die innerhalb der feudalabsolutistisch geprägten Reichsordnung als Inseln eines gelebten Republikanismus angesehen werden konnten, – und wollte über sie berichten. Merkel bezeichnet sie ausdrücklich als „kostbare Kleinode des deutschen Reichs“⁴. „Mannigfache Erwartungen“ verband er mit diesen Städten, Vergleiche mit Rom oder den „Handels-Republicken Tyrus, Corinth, Cartago“⁵ drängten sich auf.

Es ist nur zu verständlich, dass der Zustand der Hansestädte, wie Merkel sie vorfand, gemessen an den idealisierten Vorgaben, nicht nur zur Freude Anlass gab. Die Briefe, die Merkel, angefüllt mit seinen ersten Eindrücken, an den Freund Carl

1 Siehe den Abschnitt „Die Entstehung des modernen Publikums – die ‚Leserrevolution‘“ in: Wittmann, Reinhard. *Geschichte des deutschen Buchhandels*. S. 186–217.

2 Merkel erinnert sich später in seiner Autobiographie, dass Herder (1744–1803) folgende Worte zu ihm gesagt habe: „Sie haben hier keine angestammten Verhältnisse, keine anerzogenen Rücksichten und Vorurtheile, die Sie parteisch machen oder täuschen könnten; wollen keine Brodcarriere machen, keine Beförderungen.“ (Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. S. 199).

3 Ibid.

4 Merkel, Garlieb. *Briefe über Hamburg und Lübek*. S. VI. – An einer anderen Stelle spricht er ausdrücklich von seiner „alten Vorliebe für Republicken“ (ibid. S. 6).

5 Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. Bd. 2, S. 5f.

August Böttiger (1760–1835) nach Weimar schrieb,⁶ wurden von diesem sogleich redigiert, und im *Neuen Teutschen Merkur* abgedruckt – man darf vermuten, mit Erlaubnis des Reisenden.⁷

Insbesondere ein veröffentlichtes Schreiben aus Bremen, datiert auf den 20. Dezember 1798,⁸ erregte die Gemüter. In ihm bescheinigt Merkel den Einwohnern „altteutsche Gutherzigkeit und warme[n] Patriotismus“. In Bremen könne man lernen und sehen, was der Teutsche, wenn er unter einer „gutregierte[n] reichsstädtische[n] Verfassung“ lebe, sein könne. Anders zeige sich dagegen Hamburg, hier sei der „hohe Wohlstand“ in einen „verderblichen Luxus“ übergegangen, „Egoismus“ und „kalte Gesetzlichkeit“ herrschten, und von „republikanischen Tugenden“⁹ könne nicht mehr die Rede sein. Merkel kommt zu dem Ergebnis: „Je kleiner der Staat ist, desto mehr lieben seine Glieder ihn, desto mehr fühlen sie ihre staatsbürgerliche Würde.“¹⁰

Man ahnte in Weimar, dass dergleichen kritische Äußerungen die stolzen Hamburger nicht unbeantwortet lassen würden. Deshalb stellte man in einer Anmerkung klar, dass hier „die Ansicht eines einzelnen Beobachters und nicht gerade die Ueberzeugung des Herausgebers“¹¹ der Zeitschrift, Wieland, wiedergegeben werde. Wenn sich ein „patriotische[r] Hamburger“ fände, der, in Reaktion auf Merckels Auslassungen, „auch etwas Erfreuliches von seiner Vaterstadt hören“¹² lassen wolle, würde man auch gern diese Stellungnahme abdrucken.

Und wirklich erschienen 1799 und 1800 im *Neuen Teutschen Merkur* Antwortschreiben von Johann Arnold Günther (1755–1805) und Johann Ludwig

6 „Izt kann ich Ihnen nur flüchtig und verwirrt einige Nachrichten hinwerfen, aber wenn ich aus Bremen zurück komme, sollen Sie eine ganze Abhandlung haben. [...] Uebrigens hab' ich schon so viel Böses gesammelt, daß ich einen Folianten schreiben könnte, aber da ich nur grade gleichviel Böses als Gutes sagen will, kann ich höchstens ein klein Octavbändchen zu produciren hoffen.“ (Garlieb Merkel an Karl August Böttiger, 21. November 1798. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 55f.)

7 Böttiger durfte dieses Einverständnis wohl voraussetzen, denn er versichert, mit Merckels „im Erguß der Empfindung geschriebenen Briefen“ vorsichtig umgegangen zu sein: „Was ich daraus abdrucken ließ, werden Sie im Merkur finden, und natürlich so modifiziert, daß niemand kompromittirt, wohl aber manches brave Institut, und mancher wackre Mann geehrt und andern ehrlichen Leuten, die sich des Guten gern freuen mögen, bekannt gemacht wird.“ (Böttiger an Merkel, 4. März 1799. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 86). – Merkel hatte zuvor Bedenken geäußert, man könne seine Briefe nicht (unredigiert) veröffentlichen, denn er werde beim „Schreiben oft Zu lebhaft.“ (Merkel an Böttiger, 19.–21. Februar 1799. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 84).

8 Der Brief wurde vordatiert; er entspricht dem Schreiben Merckels aus Hamburg vom 8. Dezember 1798; vgl. Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*, S. 61–64.

9 Alle Zitate unter dem Briefkopf „Bremen, d. 20. Decembr. 98“ in: *Der Neue Teutsche Merkur*, 1799, Bd. 1, S. 90f.

10 Ibid. S. 91.

11 Ibid. S. 89.

12 Alle Zitate ibid.

Gries (1770–1828),¹³ die in ihren Erwidern ausdrücklich hervorhoben, dass „auch in Hamburg [...] reiner thätiger Gemeinsinn und Patriotismus“ noch immer zu finden seien.¹⁴

Eine Reisegeschichte

Mit Blick auf sein erstes monographisches Reisewerk entschied sich Merkel, in der Manier eines Laurence Sterne (1713–1768) Reise und Fiktion unterhaltsam zu vermischen. Nicht auf „die genauesten Nachrichten“ und „trocknen Zahlen“ kam es somit an, sondern vor allem auf die erzählerische Ausgestaltung der „Begebenheiten, Charakterzüge und Beobachtungen“.¹⁵ Er gab dem Text den Titel *Eine Reisegeschichte*. In diesem „Halbroman“¹⁶, wie er das Werk gelegentlich nannte, führte Merkel seinen reisenden Protagonisten wieder nach Hamburg. Auch er zeigt sich enttäuscht vom Erscheinungsbild der Stadt, von den „engen, krummen, schmutzigen Straßen Hamburgs“ und seinen „stinkenden Kanäle[n]“;¹⁷ auch die ernüchternden Aussagen im Hinblick auf die Mentalität der Bewohner werden wiederholt. Der Reisende hatte stolze Republikaner erwartet, die die Geschicke ihrer Sozietät mit Engagement lenkten; getroffen habe er vor allem wohlhabende Philister, denen es um Gewinnmaximierung und um die Befriedigung ihres leiblichen Wohls gehe.¹⁸

Merckels Plan ging auf. Die literarische Kritik bescheinigte ihm, ein „witzige[r] Kopf“ zu sein, der seinen Lesern kurzweilige „Unterhaltung“¹⁹ biete; zugleich wurde

13 G - r [Günther, Johann Arnold]. *Ueber Hamburg*, 30. März 1799; Gries, Johann Ludwig. *Sind die gehäuften Klagen neuerer Schriftsteller über Hamburg gerecht?* – Über den Vorgang unterrichtet der Redakteur des *Merkur* Böttiger den Freund Merkel: „[...] die Hamburger sind im Ernst sehr entrüstet über Sie. Da schickt ein dortiger Sachwalter, Gries, der Sie auch persönlich kennt, eine richtig gut geschriebene Apologie der Hamburger gegen Ihre Sathheit an Wieland, und bittet um Aufnahme im Merkur. Wieland, der so etwas nicht abschlagen mag, dringt auf die Aufnahme, ut fiat justitia. Was zu thun. Ich werde natürlich einiges mildern, eine Note, die Sie am meisten kompromittiren würde, ganz weglassen, und was faktisch ist, gern einrücken. Dieß ist nun noch ein Mann, der Sie persönlich schätzt, wie er an W. schreibt.“ (20. Februar 1800. In: Merkel, G. *Briefwechsel*. S. 118). – Merkel zeigt sich enttäuscht über Wielands Verhalten in der Sache: „Ich gesteh' es Ihnen, Wielands Benehmen bey Gelegenheit der Hamburger hat mich sehr gekränkt, daß ich nicht gern mehr etwas mit ihm zu thun haben möchte.“ (Merkel an Böttiger, 27. Juli 1800. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 125).

14 *Der Neue Teutsche Merkur*, 1799, Bd. 1, S. 386. – Gries meint, dass „Redlichkeit“, „Patriotismus“ und „Wohlthätigkeit“ die Hamburger noch immer auszeichne. (*Der Neue Teutsche Merkur*, 1800, Bd. 1, S. 310f. u. 313).

15 [Merkel, Garlieb.] *Eine Reisegeschichte*. S. 2.

16 Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer*. 1801, Bd.2, S. 485.

17 [Merkel, Garlieb.] *Eine Reisegeschichte*. S. 223.

18 „Ich sah dem ersten Hamburger, der mir begegnete, forschend ins Gesicht; dem zweiten, dem dritten: - Nicht den Stempel hohen Selbstgefühls, nicht Republikaner-Stolz und Kraft las ich in ihnen: ‚Satt!‘ rief mir der erste entgegen; ‚satt‘ das zweite, und das dritte wiederum ‚satt!‘“ (ibid. S. 212f.).

19 Xy. [Rez.] *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1800, 55, S. 58.

festgestellt, dass „sein Urtheil über Hamburg [...] unbedingt und hart“²⁰ ausfalle.²¹ Wie ungewohnt es noch immer am Ausgang des 18. Jahrhunderts war, wenn ein Autor geographische Realien in einen fiktionalen Rahmen stellte, offenbarte die Redaktion der *Jenaischen Allgemeinen Litteratur-Zeitung*, denn man ordnete die Rezension der *Reisegeschichte* der Rubrik *Erdbeschreibung* zu und monierte, dass der Reiseverlauf vom Verfasser nicht exakt angegeben worden sei.²²

Sammlung von Völker-Gemälden

Ausweis für Merckels Beschäftigung mit dem Phänomen Reiseliteratur um 1800 ist auch eine Schrift, die er mit *Sammlung von Völker-Gemälden* überschrieb. Hier wird die Erfahrung der Fremde zu einer essentiellen erklärt, weil nur diese ermögliche, den eigenen Standort unter den verschiedenen Völkerschaften zu bestimmen. Der Mensch habe ein großes Interesse, „Vergleichungen anzustellen“; erst mit dem Wissen um die „Lage“, die „Denkungsart“ und die „Sitten fremder Nationen“²³ könne die eigene Situation angemessen beurteilt und der „Spießbürger zu einem Cosmopoliten veredelt“²⁴ werden.²⁵

20 *Allgemeine Litteratur-Zeitung* Nr. 146 vom Mai 1800, Bd. 2, S. 432.

21 Kritische Repliken, Merckels Hamburg-Bild betreffend, fanden sich auch im *Hanseatischen Magazin*, auch bezogen auf die *Reisegeschichte*: „Von einem *Geschichtsschreiber*, wie eben dieser Herr *Merkel*, Verfasser der *Letten* in *Liefland*, ist, sollte man doch wohl fordern können, daß er der *Wahrheit* vor allem huldige, und daß die Rückwirkung davon auch in seinen übrigen Schriften sichtbar sey. Wie sieht es nun aber mit der *Wahrheitsliebe* dieses lästernden und faselnden Autors der *Reisegeschichte* aus, und was läßt sich von ihm als ersten Geschichtsschreiber erwarten, da er in diesen itinerarischen Rhapsodien, über Hamburg sub- und objektive Unwahrheiten, schiefe Ansichten, Auslassungen aller Art, recht geflissen häuft, die ihm, nicht sowohl von jedem fremden ordentlichen Beobachter, sondern sogar von jedem durchziehenden Kaufmannsburschen, auf dem Kopf widersprochen werden können! Soll denn das Alles, mit dem muthwilligen Kitzel und der Spottlust des Herrn Verfassers der *Reisegeschichte* entschuldigt werden, oder vermag Herr *Merkel* sich hier mit einem neuen Bonmot aus dem Handel zu ziehen? – In der That, der Verfasser der *Letten* in *Liefland*, hätte sich einen solchen Spaß nicht erlauben sollen, der ein sehr zweideutiges Licht auf seine Billigkeit und besonders auf seine *Wahrheitsliebe* als Historiker, zurückwirft.“ (1800, 3, S. 328). – Auf dergleichen Auslassungen reagierte *Merkel* mit einer Replik mit dem Titel *Ueber zwei Aufsätze im hanseatischen Magazin im Neuen Teutschen Merkur*: „Man sage noch, daß die Teutschen keinen Patriotismus hätten! Wenigstens die Hanseaten trifft der Vorwurf nicht [...].“ (1800, I, S. 240). – *Merkel* bezieht sich auf die folgenden Aufsätze: Ein paar Worte über den thierischen Magnetismus in Beziehung auf Bremen. *Hanseatisches Magazin*, 1799, 2, S. 319–330 und Ueber eine öffentliche Beurtheilung der Hamburger. *Hanseatisches Magazin*, 1800, 3, S. 322–330.

22 *Allgemeine Litteratur-Zeitung* Nr. 146 vom Mai 1800, II, S. 432. – Hierauf reagierte *Merkel* später in den *Briefen an ein Frauenzimmer*: „In einer sehr geachteten Zeitung wurde das Werkchen unter der Rubrik *Erdbeschreibung*, beurtheilt und gerügt, daß die Reiseroute nicht gehörig angegeben sei.“ (*Merkel*, *Garlieb. Briefe an ein Frauenzimmer* 1801. Bd. 2, S. 485).

23 *Merkel*, *Garlieb. Sammlung von Völker-Gemälden*. S. III. *Merkel* handelt in dem Buch von den Germanen, Hunnen, Peruanern und Arabern.

24 *Ibid.* S. IX.

25 „Sehen wir, wessen unsre Brüder unter den Polen oder unter dem Aequator entbehren, ohne deshalb unglücklich zu seyn, so erröthen wir über die ungeheure Summe von Bedürfnissen, welche das sehr zweideutige Geschenk unserer Cultur sind, und fühlen uns gefaßter, die Befriedigung des einen oder des

Dergleichen Einsichten von einer vergleichenden Völkerkunde waren nicht neu und seit dem Erscheinen von Jean-Jacques Rousseaus (1712–1778) zivilisationskritischen Arbeiten wiederholt in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts formuliert worden, nicht zuletzt von Herder, mit dem sich *Merkel* in Weimar angefreundet hatte.²⁶

Da das Bedürfnis, die eigene Lebenssituation mit der anderer Menschen zu vergleichen, ein allgemein interessierendes sei, erkläre sich auch, warum „die Reisebeschreibungen zu einer so anziehenden Lektüre für die Leser aller Classen, von der verschiedensten Bildung“²⁷, wurden.

Merckels Entschluss, seine Eindrücke, die er bislang in und von Deutschland sammeln konnte, reiseliterarisch zu verbreiten, stellte somit eine wohlbedachte Entscheidung dar.

Den Maßgaben der gelehrten Landeskunde, die aufgesuchten Orte ausführlich, statistisch-enzklopädisch zu erfassen, folgte *Merkel* jedoch nicht. Er experimentierte.

Briefe über Hamburg und Lübek

Ogleich *Merkel* bis zu diesem Zeitpunkt bereits reiseliterarisch wirkungsvoll auf sich aufmerksam gemacht hatte, lag ein Großteil des Materials vom Besuch der drei Hansestädte noch immer ungenutzt bereit.²⁸ An den Verleger Johann Friedrich Hartknoch (d. J., 1769–1819) schreibt er im März 1799 nach Leipzig: „Meine Reise, lieber Freund, ist zu Ende. Ich stehe mit schwerem Portefeuille und leerer Geldtasche da, und jetzt sollen Sie mir Lager-Stroh geben, damit ich in einen ruhigen Winkel gehen und verdauen kann. Der wird für diesmal doch wieder Weimar seyn, und ich brenne vor Begierde nur bald dort mein Schreibepult auf zu stellen. [...] diese Reise soll mir binnen einem Jahr Ehre, Ehre und Ehre bringen.“²⁹

ändern gelegentlich ohne Kummer zu entbehren. Entdecken wir, worin eigentlich der überall geltende Werth des Menschen und seine Würde bestehn, wovon das Glück desselben abhängt: wie lächerlich und läppisch erscheinen uns dann die Spielwerke der europäischen Eitelkeit, und die Wuth, mit der die Philosophen, die Gelehrten, die Staatsleute sich anfeinden, sich verfolgen, sich zerreißen. Wir lernen praktische Lebensweisheit aus jenen Schilderungen.“ (*ibid.* S. IVf.).

26 Siehe hierzu jetzt Kaufmann, Sebastian. *Ästhetik des „Wilden“*. S. 87–117 und 429–468.

27 *Ibid.* S. III.

28 Vermutlich hatte *Merkel* mit seinem Verleger Hartknoch einen Vertrag geschlossen; nach dem dieser einen Teil der Reisekosten übernahm und sich *Merkel* verpflichtete, einen Reisebericht zu erstellen – ein um 1800 nicht ungewöhnlicher Kontrakt. Auf einen solchen deutet folgender Brief *Merckels* hin: „Die Reise hat mich viel mehr gekostet als wir abgemacht hatten, denn die köstliche Gelegenheit den Plan zu erweitern, durfte ich nicht vorüber lassen. [...] ich verlange gleichwohl keine Erhöhung unsers Preises, sondern bin bereit igt, um meinen Vertrag zu erfüllen sogleich an die Arbeit zu gehen.“ (*Merkel* an Johann Friedrich Hartknopf d. J., 23. März 1799. In: *Merkel*, *Garlieb. Briefwechsel*. S. 91).

29 *Merkel* an Johann Friedrich Hartknoch d. J., 12. März 1799. In: *Merkel*, *Garlieb. Briefwechsel*. S. 89.

Bereits im Dezember hatte er dem Verleger in einem Brief aus Hamburg ein „Gemälde der Hauptstädte Teutschlands“ angekündigt, welches er „mit einem Gemälde der drei Hanse-Städte“³⁰ zu eröffnen gedenke.³¹

Merkel zeigt sich überzeugt von der Bedeutung des Unternehmens; er hofft, sich der beliebten Textsorte Reisebeschreibung bedienend, noch einmal Wirkung zu erzielen. Es war nicht seine Absicht, einen Reiseführer oder ein Handbuch vorzulegen. Letzteres, eine *Topographisch-politisch-historische Beschreibung der Stadt Hamburg*, war in den letzten Jahren von Jonas Ludwig von Heß (1756–1823) in drei Bänden verfasst worden.³² Solch ein Buch, das auf Vollständigkeit zielte, lag nicht in Merkels Sinne – zudem fehlte ihm für eine gründliche Recherche die Zeit. Wohl wusste er, das vorliegende Material für sich zu nutzen,³³ doch eine weitere Wissensanreicherung durch Prüfung und Rektifizieren der bereits erbrachten Angaben strebte er nicht an. Merkel wollte Aufklärung mit Unterhaltung verbinden – und so versprach er den Lesern in seiner Einleitung vielerlei: „Statistische [...] Nachrichten“, „Anekdoten und Abentheuer“, „Satyrische oder Empfindsame Sittengemälde“ und „Philosophische Betrachtungen“,³⁴ wobei er sogleich hinzusetzte: „Von allem diesem werden Sie etwas hier beisammen finden, aber ich benachrichtige Sie zum voraus, daß keiner von jenen Artikeln der Hauptgegenstand dieses Blätter sey.“³⁵

Der ausgebreitete disparate Stoff ist gebunden an den reisenden Erzähler: „Was er sah, hörte, bemerkte oder las, schrieb er nieder, bald in seinem Tagebuche, bald in Briefen, – und was er so niederschrieb, [...], legt er Ihnen itzt vor [...].“³⁶ Bemerkenswert an diesem Vorgang ist am Ende des Jahrhunderts noch immer, dass der Reisende seine Ansichten nicht langwierig herleitet und materialreich begründet, sondern allein mit subjektiver Authentizität zu überzeugen versucht. Freimütig berichtet er über Eindrücke und Erlebnisse: „Er kann oft unrichtig gesehn oder gehört, er kann falsch geschlossen haben: aber [...] alles, was er niederschrieb, hielt er aufrichtig für wahr.“³⁷

30 Merkel an Johann Friedrich Hartknoch d. J., 12. Dezember 1798. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 66.

31 Im Moment verfüge er nur über „einzelne Notizen, Skizzen“ – „ein Gerippe“, welches er nach der Rückkehr nach Weimar „erst mit Fleisch und Adern umkleiden werde.“ (ibid.).

32 3 Bde., Hamburg: Bachmann u. Gundermann 1787–1792; auch erschienen unter dem Titel: *Topographisch-politisch-historische Beschreibung der Stadt Hamburg*. 3 Bde. Hamburg: Bachmann u. Gundermann 1796.

33 „Was Hr. Merkel über Sitten und Charakter der Hamburger sagt, ist zum Theil wizzig, zum Theil wahr, aber wer des Hrn. von Heß Beschreibung von Hamburg kennt, wird leicht einsehen, daß es nicht die eignen Einfälle des Verfassers waren, sondern, daß er die sehr gewöhnliche Manier unserer Alltagsschriftsteller nachahmte, sich mit fremdem Federn heraus zu puzzen.“ (Die Schriftstellerei geht nach Brod. S. 171).

34 Merkel, Garlieb. *Briefe über Hamburg und Lübek*. S. II.

35 Ibid.

36 Ibid. S. IV.

37 Ibid. S. VIIf.

Trotz der Gegenstandsvielfalt, die die Reisebeschreibung den Lesern bietet,³⁸ ist der Text doch nicht bar jeder Struktur. Gerade weil Merkel mit ihm auch eine aufklärerische Absicht verfolgt, muss er den Reisebriefen eine innere Ordnung geben,³⁹ aus der Überzeugungskraft erwächst. Zuerst macht er die Leser mit dem Erscheinungsbild der Stadt bekannt. Um die gegenwärtigen Verhältnisse verstehen zu können, müsse man – zweitens – in die Geschichte schauen, also über die Entstehung der Hanse erzählen und damit – drittens – die politische Verfasstheit des Stadtstaates erläutern, denn aus dieser ergebe sich schließlich der spezifische Charakter seiner Bewohner.

Die Kritikpunkte aus den *Merkur*-Briefen und der *Reisegeschichte* werden wiederholt,⁴⁰ jedoch nun einlässlicher behandelt. Es ist nicht notwendig, dem Erfahrungsbericht hier in all seinen Facetten nachzugehen.⁴¹ An verschiedenen Beispielen illustriert Merkel, welche Gefahr in der Wohlhabenheit, er spricht von der ‚Satttheit‘ eines Großteils der Hamburger,⁴² vor allem der Kaufleute, liegt – nicht allein, dass sie auch Armut hervorbringt,⁴³ vor allem lähmt sie das Engagement für die republikanischen Belange. Dieses gelte es aber hochzuhalten. Merkel ist hochofreut, dass die Hamburger über „die vortrefflichsten Armenanstalten“,⁴⁴ die er bislang sah,⁴⁵ verfügen und der Ständehierarchie eine Absage erteilen.⁴⁶

38 Zum Inhalt der Reisebeschreibung ausführlich: Winekenstädde, Elke. *Stadtbilder in literarischen Reisebildern von Garlieb Merkel* (1993).

39 Merkel schreibt in seiner Einleitung, dass die Briefe „zwar nicht sehr gefeilt, aber doch geordnet“ seien. (Merkel, Garlieb. *Briefe über Hamburg und Lübek*. S. IV).

40 Dennoch weiß Merkel auch: „[...] das Kostbarste, was Deutschland besitzt, sind die Hansastädte.“ (ibid. S. 35).

41 Dies ist geschehen durch Griep, Wolfgang. *Was zu sagen ist, und wie. Garlieb Merkel über Hamburg, Bremen und Lübeck* (2000).

42 „Der Hamburger thut breit, weil ihm wohl ist, und genießt, weil er Sinn und Vermögen dazu besitzt.“ (Merkel, Garlieb. *Briefe über Hamburg und Lübek*. S. 168).

43 „Je höher der Reichthum und der Glanz eures Staates steigt, je mehr beide Fremde herbei locken, ein desto höherer Theil eurer nützlichsten Bürger ist gezwungen, lebendig unter die Erde zu schlüpfen.“ (ibid. S. 26f.). – Zur Sozialstruktur Hamburgs am Ende des 18. Jahrhunderts Franklin Kopitzsch: „Um 1787 [...] dürfte die Oberschicht etwas mehr als fünf Prozent erreicht haben, die obere Mittelschicht zwischen fünf und zehn Prozent. Die untere Mittelschicht und die Unterschicht werden mit deutlichem Abstand die größten Anteile gehabt haben, erstere mindestens ein Drittel, letztere über die Hälfte der Hamburger, wovon allein die Armen rund ein Zehntel stellten.“ (Kopitzsch, Franklin. *Grundzüge einer Sozialgeschichte der Aufklärung in Hamburg und Altona*. S. 195).

44 Merkel, Garlieb. *Briefe über Hamburg und Lübek*. S. 214.

45 „Nirgend sonst in Deutschland findet man so viele, so treffliche Anstalten zur Unterstützung der Dürftigen, als hier.“ (ibid. S. 313). – Ähnlich positiv äußerte sich Merkel bereits im *Neuen Teutschen Merkur*: „Ueberhaupt regt sich itzt in den Hansestädten ein lebendiger Geist des Gemeinsinns und des Patriotismus. Glauben Sie mir, wenn der teutsche Charakter je wieder Veredlung und Einheit erlangt, so wird diese Umgestaltung von diesen Städten ausgehn und nicht von den Universitäten, wo man eben so selbstsüchtig handelt, wie in manchen Residenzen. Hier hat man noch Selbstgefühl, weil man Kraft hat, und schätzt selbstständige Thätigkeit.“ (1799, I, S. 182) – Siehe auch den Quelltext: Merkel an Böttiger, 9. Januar 1799, in: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 73.

46 So gebe es beispielsweise im Theater „keinen Unterschied der Stände“; dort „sitz der kleine Krämer unbefangen neben dem hochgebrüsteten Ordensmanne oder dem Senator, und die Zofe, die ihr Liebhaber heute frei hält, neben der Frau Bürgermeisterin.“ (Merkel, Garlieb. *Briefe über Hamburg und Lübek*. S. 347f.).

Und doch betont der Aufklärer die Gefahren. Ein Reisender wie er, der selbst nicht in die Sozietät involviert sei, sehe „Mängel und Gebrechen“, an die sich „das Auge der Eingebornen schon gewöhnt“⁴⁷ habe. Wo das Kapital, der Eigennutz und die Genusssucht zunehmend regierten, seien allgemeine Bildung, Liberalität und Patriotismus in Gefahr. Es gebe dafür Anzeichen, auf die der Reisende hinweisen müsse. „Irrte er sich? Desto besser.“⁴⁸ Wenn er jedoch richtig gesehen habe, sollte „den gerügten Dingen“⁴⁹ in der Öffentlichkeit Aufmerksamkeit geschenkt und für Abstellung der Mängel gesorgt werden.

Merkel erweist sich als Aufklärer, dem es um Einflussnahme zu tun ist, aber auch als ein klug kalkulierender Autor, der weiß, dass er von den Einnahmen, die das Buch erzielt, leben muss. Der Ruhm, den er sich von seinem Reisebericht versprach, stellte sich ein, jedoch war es ein zwiespältiger.

Merkels Reisebeschreibung über Hamburg in der Kritik

Die öffentliche Kritik, insofern sie nicht aus Hamburg kam,⁵⁰ nahm die Reisebeschreibung wohlwollend auf. Zwar heißt es schon in der *Anzeige* des Werkes in der *Allgemeinen Litteratur-Zeitung*, der Verfasser spreche mit der ihm eigenen „Freymüthigkeit“, doch lasse er der Stadt Hamburg „Gerechtigkeit widerfahren“, benenne auch deren „Vorzüge[n]“.⁵¹ Der Rezensent im *Jahrbuch der Neuesten Litteratur* sieht gar ein „Gemälde Hamburgs“, welches „das Vorzüglichste“ enthalte, „bestimmt gezeichnet und lebhaft kolorirt“ sei. Der Bericht lasse auf einen „hellen, offenen Kopf[e]“ schließen; er gebe allein „Rechenschaft von dem, „was er selbst sah, hörte, beobachtete“. Und bei aller „Freymüthigkeit seiner Urtheile“, die ihm bescheinigt wird, sei es die „reine Menschlichkeit“, „die er zum Maasstabe der Würdigung politischer und moralischer Gegenstände“ heranziehe.⁵²

47 Ibid. S. 318f.

48 Ibid. S. 319.

49 Ibid.

50 Merkel wird sich noch später, 1839, in seiner Autobiographie an die Kritiken der Hamburger erinnern: „Die Hanseaten zu Ende des vorigen Jahrhunderts hab' ich in mehreren Schriften geschildert, und sie haben es mir sehr übel gedeutet. Und ich sprach doch wirklich im Ganzen mit Achtung und Zuneigung von ihnen! Aber sie wollten nicht abgezeichnet, sie wollten bewundert, wenigstens *nur* gepriesen seyn. Jede öffentlich erwähnte Schwäche schien ihnen, auch wenn sie sie eingestanden, ein Familienheimiß, von einem Fremden erspäht und ausgeplaudert. Rechten darf man mit ihnen über diese Ansicht nicht; es war im Grunde ein Beweis des Gemeinsinns und des Ehrgefühls für ihren kleinen Staat, nur in Maaß und Aeüßerung eine Schwäche.“ (Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken*. Bd. 2. S. 8f.).

51 *Intelligenzblatt der Allgemeinen Litteratur-Zeitung* Nr. 127 vom 4. Juli 1801, Sp. 1021.

52 Alle Zitate *Jahrbuch der Neuesten Litteratur*, St. 38 vom 13. August 1801, Sp. 300.

Ganz anders urteilt die *Zeitung für die elegante Welt* von Karl Spazier (1761–1805), der in Merkel nur den bereits berüchtigten Kritikaster erblickt,⁵³ was zu verstehen ist als Reaktion auf Merkels kurz zuvor erschienene, eher negative Besprechung von Spaziers erstem Zeitungsjahrgang im dritten Band der *Frauenzimmer-Briefe*.⁵⁴

Eine Rezension, die sich stärker auf die Inhalte von Merkels Reisebeschreibung bezieht, erscheint in Friedrich Nicolais (1733–1811) *Neuer allgemeinen deutschen Bibliothek*. Sie stammt aus der Feder des Hamburger Juristen Friedrich Johann Lorenz Meyer (1760–1844), der nahezu zeitgleich mit Merkel mit einem Tableau über seine Heimatstadt, den *Skizzen zu einem Gemälde von Hamburg*,⁵⁵ hervorgetreten ist. Auch er verfolgt, bei allem ausgesetzten Patriotismus, ein persönliches Interesse, wenn er das Konkurrenzprodukt bespricht. Habe Merkel mit seinem Buch über die Letten „mit Recht eine sehr günstige Meinung von sich“⁵⁶ erweckt, so sei nun nach der Lektüre seiner Reisebeschreibung das Gegenteil eingetreten. Meyer erinnert die Leser an dessen „pasquillantische Reisegeschichte“ aus dem Jahre 1800, in der er Hamburg bereits „auf eine sehr unartige Art“ behandelt habe, was ihm folglich „die öffentliche verdiente Rüge mehrerer Wahrheit und Rechtlichkeit liebenden hamburgischen Schriftsteller“⁵⁷ zuzog. An dem nun veröffentlichten Werk lässt Meyer kein gutes Haar. Es mangle Merkel an „den meisten Eigenschaften eines guten Reisebeschreibers“, „besonders an dem schnellen und richtigen Ueberblick, an dem feinen Sinn, und der Unparteylichkeit, welche das Gute vom Schlechten, welches falsche Nachrichten von wahren richtig unterscheidet, und an Welt- und Menschenkenntniß, welche man nie erlangt, wenn man nicht die Gabe hat, unbefangener Weise mit Menschen aller Art umzugehen, und sie aus dem gehörigen Gesichtspunkte zu beurtheilen [...]“.⁵⁸

53 Der Name Merkel stehe für „Anmaßung und Süffisance“; „Schiefheit des Urtheils“, „beissige Tadelsucht“, „frostige Witzelei“ und einen „schlechten Literaturton“ – und „dies Alles“ könne man „in diesen Briefen reichlich wiederfinden“ (Spazier, Karl. [Rez.] *Zeitung für die elegante Welt* Nr. 96 vom 11. August 1801, Sp. 772).

54 „Neben den ausgezeichneten guten Artikeln enthält seine Zeitung eine Menge von Plattitüden, kunstrichterlichen Deraisonnements, zuweilen gar – Zoten, und diese wenigstens gehören wohl nicht zur Eleganz.“ (Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer*, 1802, Bd. 3. S. 601–616, hier S. 606f.).

55 2 Bde. Hamburg: Nestler, 1800 u. 1802.

56 [Meyer, Friedrich Johann Lorenz: Rez.] *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1802, 71, I, S. 165.

57 Ibid. S. 166.

58 Ibid.

Auch wenn man um die Gründe dieses Totalverrisses weiß,⁵⁹ die Argumentation fußt auf einem Begriff von Reiseliteratur, der am Ende des 18. Jahrhunderts nicht mehr als Norm aufrecht zu erhalten war. Umfängliche Recherchen, aufwändiges Sammeln und Zusammenstellen des Materials, das bislang über eine Region vorlag, ein Prüfen und Abwägen des Urteils auf dieser Basis – diese Art gelehrt-encyklopädischen Berichtens, die vor allem Nicolais *Neue allgemeine deutsche Bibliothek* favorisierte, wurde allmählich obsolet; (Wissenschafts-)Disziplinen wie Statistik, Geographie und Völkerkunde übernahmen diesen Modus des Erkenntnisgewinns.⁶⁰ Aus Merkels Reaktion auf die Kritik wird deutlich, dass sein Ansatz ein gänzlich anderer war.

Merkels Votum für das Reisefeuilleton

Dessen „Hauptbestimmung“ zielte darauf, seinen Lesern „eine unterhaltende Lectüre“ zu bieten, das, was *ihm* wichtig war, was *er* in Hamburg erlebte, „mit Geist und Witz und in gutem Stile geschrieben“,⁶¹ mitzuteilen. Darüber werde – so Merkel in seiner Erwiderung auf Meyers Kritik – in „der Beurtheilung kein Wort“ verloren, stattdessen würden „mit einer gewaltig wichtigen Miene Lappalien“ berichtet, „an denen niemand etwas liegen kann“.⁶²

59 Merkel vermutet, dass die vernichtende Kritik „vorzüglich [...] eine Folge der größern Ausbreitung“ seiner *Briefe an ein Frauenzimmer* sei, die Nicolai als Konkurrenzprodukt zu seiner *Neuen allgemeinen deutschen Bibliothek* ansehen konnte; deshalb habe er mit der Rezension einen Hamburger beauftragt: „Nicolai wußte, was geschehen würde, wenn er sie bei einem Hamburger bestellte. Es juckt mir in den Fingern, sein seit einem halben Jahr. so oft zerzaustes und gegerbtes Fell auch einmal zu zausen und zu gerben, aber ich will ihn mit ein Paar Nasenstübern entlassen.“ (Merkel an Böttiger, 2. Oktober 1802, in: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. S. 167) - Und so schreibt Merkel, auf die Rezension Bezug nehmend, in seinem kritischen Journal: „Daß ein ergrimter Hamburger so etwas schreiben konnte, wundert mich nicht; wohl aber, daß Herr Nicolai sich nicht schämte, so etwas drucken zu lassen, ja, daß er überhaupt so undelikat und ungerecht war, dieses Werk über Hamburg einem Hamburger zur Beurtheilung zu geben.“ (Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer*, 1802, 6, S. 573) - Zu dieser Kritik nimmt wiederum die *Neue allgemeine deutsche Bibliothek* Stellung: „[...] weßhalb sollte es doch an sich und ohne weiteres undelikat und ungerecht seyn, ein Werk über Hamburg von einem Hamburger beurtheilen zu lassen? Wer ein Werk über Hamburg beurtheilen soll, muß diese Stadt genau kennen, also entweder daselbst wohnen, oder sich lange da aufgehalten, und sich genaue Kenntniß erworben haben. Wenn nun ein Einwohner von Hamburg ein einsichtsvoller und unparteiischer Mann ist, wird er sich vielmehr dazu besser schicken, als ein Nicht-Hamburger, der etwa von Hamburgs Beschaffenheit eben so wenig gründlich unterrichtet wäre, als Hr. Merkel selbst.“ (Gk. [Rez.] *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1803, 83, II, S. 550f.).

60 Zur Genreentwicklung am Ende des Jahrhunderts: Hentschel, Uwe. *Gattungsgeschichte. Vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung* (1999).

61 Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer*. 1802, Bd. 6. S. 571f.

62 Ibid. S. 572.

Wie sich erweist, stoßen hier zwei unterschiedliche Konzepte aufeinander:⁶³ Enzyklopädisches Erkenntnisinteresse und Objektivitätsanspruch treffen auf eine reisefeuilletonistische Darstellungsweise, die auf die kritische Auseinandersetzung mit dem authentisch Erfahrenen zielt⁶⁴ – mit dem Ergebnis, dass die gelehrt-aufklärerischen Rezensionsorgane die den Leserbedürfnissen näher stehende unterhaltene Publizistik attackieren.⁶⁵

Obleich Merkel zunächst weitere Bände seiner *Briefe über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland* in Aussicht gestellt hatte, unterblieb eine Fortsetzung. Wohl waren es nicht die zahlreichen tadelnden Stimmen, vor allem von hamburgischen Patrioten, die ihn dazu veranlassten, sondern vor allem sein Umzug nach Berlin und die Entscheidung, dort publizistisch tätig zu werden.

Merkel wird sich auch weiterhin für die zeitgenössische Reiseliteratur interessieren, insbesondere Briefe aus dem In- und Ausland werden später in den *Freimüthigen* aufgenommen, was der Zeitschrift Weltläufigkeit verleiht; ab und an werden auch von ihm Reisebeschreibungen rezensiert. Diese Kritiken machen nochmals deutlich, welchen Typus Merkel favorisierte. Ein Reisebeschreiber könne – so Merkel – auf zweifache Weise scheitern, wenn er in einer „leere[n] Deklamation“ verharre oder nur „trockne Umständlichkeit in Kleinigkeiten“⁶⁶ biete.

Das Ziel müsse es sein, Beobachtungswiedergabe und Raisonement symbiotisch zu verbinden; beides hatte meisterlich Georg Forster (1754–1794) in den neunziger Jahren zu verknüpfen gewusst.⁶⁷ In dessen *Ansichten vom Niederrhein*, die auch Merkel gelesen hatte,⁶⁸ führen die Beschreibungen „frisch nach der Tat“ zu „Abschweifungen“⁶⁹ ins Allgemeine. Man hat die *Ansichten* zu Recht als „geschriebene Gespräche“⁷⁰ bezeichnet, für die sich nachgerade die Briefform aufdrängte – auch Merkel hatte diese für seine Reisebeschreibung genutzt.

63 Auf Merkels Replik antwortete wiederum ein Rezensent (mit dem Kürzel Gk.) der *Neuen allgemeinen deutschen Bibliothek*: „In der Geschichte, so wie in Beschreibung von Städten und Ländern, ist *Wahrheit* die Hauptsache, und billig müssen darin auch unwichtige Dinge nicht *falsch erzählt* werden. In dieser Rücksicht darf man an Schriften dieser Art auch geringe Irrthümer rügen, zumal, wenn sie in so großer Menge vorkommen [...]“ (1803, 83, II, S. 549).

64 Man erwartete von Merkel, dass er in seinem Reisebericht mit der selben „Wahrheitsliebe“ auftrete wie ein „Historiker“. (R. Ueber eine öffentliche Beurtheilung der Hamburger, S. 328).

65 Vgl. hierzu den anonym erschienenen Artikel „Die Schriftstellerei geht nach Brod“, in der Merkel vorgeworfen wird, dass er „äusserst partheiisch“ auftrete, vor allem „Anekdoten“ vortrage „und so Unrichtigkeiten an einander“ reihe. (*Hamburg und Altona. Eine Zeitschrift*, S. 169).

66 Rezension von *Gemählde der merkwürdigsten Hauptstädte von Europa. Ein Taschenbuch auf das Jahr 1803. Gemählde von Rom*. Gotha 1803. In: Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer*. 1802, Bd. 6. S. 669. Das *Gemählde* stammt von dem nicht genannten Carl Ludwig Fernow (1763–1808)

67 Siehe Hentschel, Uwe. *Georg Forster - Theorie und Praxis der Reisebeschreibung* (1999).

68 Ein Hinweis darauf findet sich in dem Merkel zugeschriebenen Aufsatz: Sitten, Gewohnheiten und Belustigungen in einigen Gegenden des dänischen Holsteins. S. 661.

69 Forster, Georg. *Ansichten vom Niederrhein*. S. 6.

70 Schlegel, Friedrich. *Georg Forster*. S. 91.

Im vierten Band seiner *Frauenzimmer-Briefe* bespricht Merkel den ersten Jahrgang von Eberhard August Wilhelm Zimmermanns (1743–1815) *Taschenbuch des Reisens*. Auch hier sieht er das Genre mustergültig ausgeprägt, ganz im Sinne eines Reisefeuilletons, wie er es selbst angestrebt hatte: „Nachrichten“ werden „so vorgetragen, daß sie eine anziehende, oft eine rührende Unterhaltung gewähren“.⁷¹

Durch eine solche populäre Ausdrucksform konnten auch die Bevölkerungsteile erreicht werden, die für eine Auseinandersetzung mit der Zeitgeschichte noch nicht gewonnen werden konnten.⁷² Merkel rang um eine anteilnehmende Öffentlichkeit, indem er – wie andere auch – die Form der gelehrten Reisebeschreibung modifizierte, um sie den modernen Erfordernissen anzupassen. Dennoch avancierte Merkel nicht zu einem herausragenden Reiseschriftsteller um 1800 – auch, weil er sich nach dem Umzug nach Berlin so ganz auf seine journalistische Arbeit an diversen Zeitschriften orientierte; für aufwändige Reisen und ihre Beschreibung blieb ihm nun keine Zeit mehr.

Literaturverzeichnis Quellen

1. Anon. [Rez.] Briefe über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland. Von G. Merkel. Erster B. Leipzig, b. Hartknoch 1801 (Auch unter dem Titel: Briefe über Hamburg und Lübeck). *Jahrbuch der Neuesten Literatur*, St. 38 vom 13. August 1801, Sp. 299–300.
2. Anon. Die Schriftstellerei geht nach Brod. *Hamburg und Altona. Eine Zeitschrift*, 1801, 1, S. 168–171.
3. Anon. [Rez.] Eine Reisegeschichte. Vom Verfasser der Rückkehr ins Vaterland. Berlin: b. Frölich, 1800. *Allgemeine Literatur-Zeitung* Nr. 146 vom 23. Mai 1800, Bd. 2, Sp. 432.
4. Forster, Georg. Ansichten vom Niederrhein. In: G. Forster. *Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe*. Hg. v. der deutschen Akademie der Wissenschaften. Bd. 9. Berlin: Akademie-Verlag, 1958.
5. Gk. [Rez.] Briefe an ein Frauenzimmer, über die wichtigsten Produkte der schönen Literatur in Deutschland, herausgegeben von G. Merkel. Ersten Jahrgangs drittes bis zwölftes, zweyten Jahrgangs erstes bis zwölftes, dritten Jahrgangs erstes und zweytes Stück. Berlin u. Leipzig, bey Sander, Quien, und im Bureau für Literatur, 1801, 1802 und 1803. *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1803, 83, S. 545–552.
6. G-r, J. [Günther, Johann Arnold]. Ueber Hamburg. *Der Neue Teutsche Merkur*, (30. März) 1799, Bd. I, S. 381–386.
7. Gries, Johann Ludwig. Sind die gehäuften Klagen neuerer Schriftsteller über Hamburg gerecht? – Auch Skizzen zu einem Sittengemälde von Hamburg. *Der Neue Teutsche Merkur*, 1800, Bd. I, S. 300–318.

71 Rezension von: Almanach der Reisen. Hg. v. Eberhard August Wilhelm Zimmermann. Bd. 1, Leipzig 1802. In: Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer*. 1802, Bd. 4. S. 163.

72 Zu Merkel und seinen populären Verbreitungsformen siehe Hentschel, Uwe. *Ein Livländer in Berlin. Der Begründer des deutschen Feuilletons Garlieb Helwig Merkel* (2008).

8. Heß, Jonas Ludwig v. *Topographisch-politisch-historische Beschreibung der Stadt Hamburg*. 3 Bde., Hamburg: Bachmann u. Gundermann, 1787–1792.
9. Merkel, Garlieb. *Briefe an ein Frauenzimmer über die wichtigsten Produkte der schönen Literatur*. Bd. 2, 3, 4 u. 6. Berlin: Sander, 1801 u. 1802.
10. Merkel, Garlieb. *Briefe über Hamburg und Lübek*. Leipzig: Hartknoch, 1801.
11. Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Bd. 1: *Texte*. Hg. v. D. Sangmeister, in Zusammenarbeit m. Th. Taterka und J. Drews. Bremen: lumière, 2019.
12. Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. Bd. 2. Leipzig: Köhler u. Riga/Mitau: Götschel, 1840.
13. Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* [1840]. Hg., eingel. u. komm. v. U. Hentschel. Bonn: Bernstein, 2010.
14. [Merkel, Garlieb] *Eine Reisegeschichte. Vom Verfasser der Rückkehr ins Vaterland*. Berlin: Frölich u. Schmidt, 1800.
15. Merkel, Garlieb. *Sammlung von Völker-Gemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit*. Lübeck: Bohn, 1800.
16. [Merkel, Garlieb] *Sitten, Gewohnheiten und Belustigungen in einigen Gegenden des dänischen Holsteins (Eine Reisebeschreibung in der Nuß)*. *Journal des Luxus und der Moden*. Dezember 1798, S. 657–662.
17. Merkel, Garlieb. Ueber zwei Aufsätze im hanseatischen Magazin. *Neuer Teutscher Merkur*, 1800, Bd. I, S.240.
18. Meyer, Johann Lorenz. *Skizzen zu einem Gemälde von Hamburg*. 2 Bde. Hamburg: Nestler, 1800 u. 1802.
19. 19. [Meyer, Friedrich Johann Lorenz] [Rez.] Briefe über einige der merkwürdigsten Städte im nördlichen Deutschland, v. Garlieb Merckel. Erster Band. Auch unter dem besondern Titel: Briefe über Hamburg und Lübeck, Leipzig, bey Hartknoch, 1801. *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1802, 71, I, S. 165–178.
20. 20. R.: Ueber eine öffentliche Beurtheilung der Hamburger. *Hanseatisches Magazin* 1800, 3, S. 322–328.
21. 21. Schlegel, Friedrich. Georg Forster. In: Schlegel, Friedrich. *Werke in zwei Bänden*. Hg. v. Werner Hecht. Bd. 1. Berlin u. Weimar: Aufbau, 1980, S. 75–102.
22. 22. Spazier, Karl. [Rez.] Briefe über Hamburg und Lübeck; von (Garlieb) Merkel. *Zeitung für die elegante Welt*, Nr. 96 vom 11. August 1801, Sp. 771–775.
23. 23. Xy. [Rez.] Eine Reisegeschichte. Vom Verfasser der Rückkehr ins Vaterland. Berlin, bey Frölich, 1800. *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1800, 55, S. 57–59.

Forschung

1. Griep, Wolfgang. Was zu sagen ist, und wie. Garlieb Merkel über Hamburg, Bremen und Lübeck. In: J. Drews, Hg. „*Ich werde gewiß große Energie zeigen*.“ *Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektentwickler in Berlin und Riga*. Bielefeld: Aisthesis, 2000. S. 41–69.
2. Hentschel, Uwe. Gattungsgeschichte. Vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung. In: Ders. *Studien zur Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts. Autoren – Formen – Ziele*. Frankfurt a. Main: Lang, 1999, S. 15–43.

3. Hentschel, Uwe. Georg Forster – Theorie und Praxis der Reisebeschreibung. In: Ders. *Studien zur Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts. Autoren – Formen – Ziele*. Frankfurt a. Main: Lang, 1999, S. 45–70.
4. Hentschel, Uwe. Ein Livländer in Berlin. Der Begründer des deutschen Feuilletons Garlieb Helwig Merkel (1769–1850). *Der Bär. Jahrbuch des Vereins für die Geschichte Berlins*, 2008, 57, S. 53–70.
5. Kaufmann, Sebastian. Ästhetik des „Wilden“. Zur Verschränkung von Ethno-Anthropologie und ästhetischer Theorie 1750–1850. Basel: Schwabe, 2020.
6. Kopitzsch, Franklin. *Grundzüge einer Sozialgeschichte der Aufklärung in Hamburg und Altona*. 2., ergänzte Auflage. Hamburg: Christians, 1990.
7. Winekenstädde, Elke. *Stadtbilder in literarischen Reisebildern von Garlieb Merkel: Briefe über Hamburg und Lübeck*. Frankfurt am Main [u.a.]: Lang, 1993.
8. Wittmann, Reinhard. *Geschichte des deutschen Buchhandels*. München: Beck, 1991.

Garlībs Merķelis kā ceļojumu piezīmju autors

Kopsavilkums

Garlība Merķeļa lēmums 1796. gada nogalē pamest dzimto Vidzemi pavēra pasauli, kas līdz tam bija viņam sveša. Viņš iepazīna Vācijas Impērijas lielās pilsētas – Leipcigu, Berlīni un Hamburgu. Ceļojumu piezīmes, tolaik sabiedrībā populārs žanrs, Merķelim kā kritiskam sava laikmeta novērotājam, kurš vienlaikus tiecās kļūt pazīstams kā apgaismotājs un publicists, ļāva aprakstīt jaunos objektus, vienlaikus tos kritiski izvērtējot. Merķeļa “Vēstules par Hamburgu un Lībeku” (Leipciga 1801), vairākas mazākas ceļojumu literatūras publikācijas izdevumā *Neuer Teutscher Merkur*, kā arī citu autoru ceļojumu literatūras iekļaušana un kritiska izvērtēšana savos žurnālos atklāj viņa dedzīgo interesi par šo žanru vairāku gadu garumā.

Pētījums tiecas atklāt Merķeļa publicistisko mēģinājumu īpatnības šajā žanrā un izvērtē viņa darbu vietu ap 18.–19. gadsimta miju izdotās ceļojumu literatūras vēsturē.

Atslēgvārdi: ceļojumu literatūra, pilsētu literārie tēli, nacionālā un kultūras ģeogrāfija, republikānisms.

Garlieb Merkel as a Travel Writer

Summary

Garlieb Merkel's decision to leave his homeland Livonia in 1796 also opened up a view of a world that was foreign to him. He experienced the great cities of the German Empire, Leipzig, Berlin and Hamburg. As a critical observer of his time, who at the same time sought publicity as an enlightener and publicist, the genre of the travelogue offered him a genre popular with the public, which made it possible for him to capture the new objects in a descriptive way and at the same time to evaluate them critically. Merkel's *Letters about Hamburg and Lübeck* (Leipzig 1801), several smaller travel-literary publications in the *Neuer Teutscher Merkur*, and the inclusion and critical review of third-party publications of travel literature in his own journals reveal a keen interest in the genre over a period of several years.

This analysis attempts to identify the specifics of Merkel's publishing ventures in this field and questions the place of Merkel's work in the history of travel literature from around 1800.

Keywords: Travel literature, literary images of cities, national & cultural geography, republicanism.

Domātājs: ideju pasaule

Thinker: world of ideas

Ar Herdera acīm skatītas latviešu tautasdziesmu versijas no Stendera “Gramatikas” Merķeļa publikācijā “Par latviešu dzejas garu un dzeju”

1797. gadā vācu periodiskajā izdevumā *Der Neue Teutsche Merkur* tiek publicēts Garlība Merķeļa raksts *Ueber Dichtergeist und Dichtung unter den Letten* (Par latviešu dzejas garu un dzeju). Raksts domāts kā papildinājums Merķeļa “Latviešiem”, kas nupat bija iznākuši un guvuši zināmu vācu publikas interesi, un pamudinājums dziļāk iepazīt “Latviešos” aprakstīto tautu. Rakstā Merķelis nāk klajā ar pārdomām par latviešu tradicionālajiem un mitoloģiskajiem priekšstatiem. Tā beigās viņš, acīmredzot iedvesmojoties no Johana Gotfrīda Herdera, publicē arī vairākus latviešu tautasdziesmu paraugus vācu tulkojumā. Zīmīgi, ka Merķeļa publikācija saistāma ar viņa uzturēšanās laiku Veimārā un pirmajiem kontaktiem ar Herderu. Līdzīgi Herderam, kurš 1778./1779. gada izdevumā *Volkslieder* publicēto tautasdziesmu kopojumu dēvē par *Fragmente lettischer Lieder* (Latviešu dziesmu fragmenti), arī Merķelis savā publikācijā tautasdziesmu divrindes un četrindes nosauc par fragmentiem. Lai gan teksti, kuri ir sastopami Merķeļa publikācijā, daļēji aizgūti no Stendera “Gramatikas” nodaļā “Par poēziju” publicēto tautasdziesmu piemēriem, tomēr to tulkojumu redakcija, iespējams, paša Merķeļa veikta, liecina par gluži herderisku pieeju tautasdziesmai kā patstāvīgam mākslinieciskam vienumam, kuram piemīt poētiska vērtība pašam par sevi. Merķeļa publicēto latviešu tautasdziesmu tekstu vācu tulkojumi rakstā sastatīti ar Stendera “Gramatikā” ievietotajiem tulkojumiem un iztīrāti šo tulkojumu redakcionālie varianti Stendera un Merķeļa interpretācijā. Pavisam īsi varētu formulēt, ka Merķelis aplūko Stendera “Gramatikā” publicētās dziesmas ar Herdera darinātām brillēm.

Atslēgvārdi: Garlībs Merķelis, tautasdziesmas, Gothards Frīdrihs Stenders, Johans Gotfrīds Herders, “Vidzemes senatne”, “Par latviešu dzejas garu un dzeju”.

Publikācijas vēsture

1797. gadā vācu literārajā žurnālā *Der Neue Teutsche Merkur*, kuru Veimārā izdeva apgaismības laikmeta smagsvars literāts, daudzu par dižpārdokļiem uzskatāmu romānu, stāstu un dzeju autors Kristofs Martins Vīlands (*Wieland*, 1733–1813), tika publicēts tobrīd tikko pirms gada (1796. gada maijā)¹ Vācijā iebraukušā Garlība Merķeļa (*Merkel*, 1769–1850) raksts “Par latviešu dzejas garu un dzeju” (*Ueber den Dichtergeist und Dichtung unter den Letten*)². Apcerējuma beigu daļā Merķelis publicējis arī dažus latviešu tautasdziesmu paraugus vācu tulkojumā. Šo paraugu avotu jautājums ir galvenais šajā rakstā.

Merķeļa raksta “Par latviešu dzejas garu un dzeju” atsevišķu fragmentu virknējums latviešu valodā, iespējams, Jāņa Misiņa (1862–1945) tulkojumā, publicēts avīzē “Latvis” 1925. gadā³ un 1992. gadā pārpublicēts Merķeļa kultūrvēsturisko rakstu izdevumā Pētera Zeiles (1928–2020) redakcijā⁴. Merķeļa rakstu “Par latviešu dzejas garu un dzeju” analizējis folklorists Jānis Rozenbergs (1927–2006) pētījumā “Garlībs Merķelis un latviešu folklorā”, uzsverot tā kultūrvēsturisko nozīmību: “[...] apcere “Par latviešu dzejas garu un dzeju” apstiprina, ka G. Merķelis, uzturēdamies Vācijā, joprojām saglabājis interesi par latviešu folkloru un mēģinājis par tās vērtībām ieinteresēt arī cittautiešus. Tieši šai ziņā G. Merķeļa rakstam, tāpat kā J. Herdera tautasdziesmu krājumam, ir liela kultūrvēsturiska nozīme. Tādēļ G. Merķeļa apcere par latviešu tautas mutvārdu dzeju saglabā paliekamu vietu latviešu folkloristikas vēsturē.”⁵

Žurnālā *Der Neue Teutsche Merkur* 1797. gadā publicēto tekstu ar nelieliem redakcionāliem labojumiem un dažiem paskaidrojumiem Merķelis iekļāvis arī 1798. gadā Leipcigā iznākušajā darbā, kas latviski pazīstams ar nosaukumu “Vidzemes senatne” (*Die Vorzeit Livlands*)⁶ un kuram bijusi milzīga ietekme latviešu nacionālā naratīva veidošanā līdz pat mūsu dienām. “Vidzemes senatnes” teksts, lai gan joprojām maz pētīts⁷, vēl aizvien bez zinātniskiem komentāriem un nepilnīgi

izdots latviešu valodā⁸, ir žurnālistiskas ievirzes dažādu autoru tekstu kompilācija, protams, paša Garlība Merķeļa interpretācijā. Arī “Vidzemes senatnes” pirmās daļas “Latviešu senatne” (*Die Vorzeit der Letten*) trešās nodaļas “Seno latviešu reliģija” (*Religion der alten Letten*) piektajā sadaļā “Latviešu svētki” (*Feste der Letten*) un sestajā noslēdzošajā sadaļā “Priesteri” (*Priester*) ievietotie apraksti par latviešu dzeju nebūs izņēmums. *Der Neue Teutsche Merkur* publicētā raksta “Par latviešu dzejas garu un dzeju” pirmā daļa ar minimāliem labojumiem tāpat lasāma atkārtoti “Vidzemes senatnes” sadaļā “Latviešu svētki”, bet otrā daļa – latviešu aprakstu noslēdzošajā sadaļā “Priesteri”.

Pievērsīšos jautājumam par Merķeļa publicēto tautasdziesmu avotiem, tāpat latviešu tekstu paraugiem, kuri atrodami gan raksta “Par latviešu dzejas garu un dzeju” beigu daļā, gan arī pārpublicēti “Vidzemes senatnes” sadaļās “Latviešu svētki” un “Priesteri”. Jāatzīst, ka tautas dzejas paraugu publikācija “Vidzemes senatnes” latviešiem veltītās pirmās grāmatas beigās piešķir autentiskuma noskaņu visam “Vidzemes senatnē” rakstītajam, tā teikt, stāstījuma beigās ļaujot tikt pie vārda pašam izpētes objektam – latviešiem. Šāds nobeigums no retorikas viedokļa ir visnotaļ izdevies un cienijams.

Pasteigšos ar secinājumu, ka lielākā daļa Merķeļa sniegto tautas dzejas piemēru un atziņu atrodami Gotharda Fridriha Stendera (*Stender*, 1714–1796) “Gramatikā”, spriedumos jūtama Johana Gotfrīda Herdera (*Herder*, 1744–1803) ietekme, tomēr gribētos apgalvot, ka Merķelis kādu vērojumu vai pat tekstu būs pierakstījis, arī balstoties personīgā pieredzē. Skaidrības labad jāsaaka, ka “Gramatikā” Stenders publicē latviešu tautasdziesmu oriģinālu paraugus ar tulkojumiem. Abās minētajās Merķeļa publikācijās nav latviešu oriģinālu, bet ir tikai, iespējams, paša Merķeļa tautasdziesmu tulkojumi jeb, precīzāk izsakoties, pārsvarā no Stendera “Gramatikas” ņemto latviešu oriģinālu jauni tulkojumi vai tulkojumu redakcijas.

Teksta tapšanas apstākļi

Vācu literatūrzinātnieka Dirka Zangmeistera sagādātajā vēstuļu izdevumā lasāma Merķeļa vēstule Veimāras intelektuālās elites pārstāvim Karlam Augustam Betigeram (*Böttiger*, 1760–1835), sūtīta no Jēnas 1797. gada 4. aprīlī, kurā Merķelis

1 Sk. Merķeļa dzīves datu hroniku: Sangmeister, Dirk, Taterka, Thomas, Drews, Jörg (Hg.). *Garlieb Merkel: Briefwechsel*. Band 1: *Texte* (Band 133 der Reihe “Presse und Geschichte – Neue Beiträge”, hg. von Astrid Blome, Holger Böning und Michael Nagel). Bremen: Edition Lumière, 2019. S. 476.

2 Merkel, Garlieb. *Ueber Dichtergeist und Dichtung unter den Letten*. In: *Der Neue Teutsche Merkur*, hg. von C. M. Wieland. Zweyter Band. Weimar, 1797. S. 29–49, turpmāk: Merkel, *Merkur*.

3 Merķelis, Garlībs. Par latviešu dzejas garu un dziesmām. *Latvis*, 1925, 9. maijs, 3. lpp.

4 Merķelis, Garlībs. Par latviešu dzejas garu un dzeju. No: Merķelis, Garlībs: *Kultūrvēsturiski raksti*. Sast. Pēteris Zeile, red. Normunds Antēns. Rīga: Zvaigzne 1992. 199.–202. lpp.

5 Rozenbergs, Jānis. Garlībs Merķelis un latviešu folklorā. No: Greble, Vilma (sast.). *Latviešu folklorā – žanri, stils*. Rīga: Zinātne 1977. 11.–47. lpp., šeit 34. lpp. Autore pateicas Dacei Bulai par norādi uz šo publikāciju. Turpmāk citēts kā: Rozenbergs, Garlībs Merķelis un latviešu folklorā.

6 Merkel, Garlieb. *Die Vorzeit Livlands*. Berlin: in der Vossischen Buchhandlung, 1798.

7 Sal. Pūtelis, Aldis. *Domas par latviešu mitoloģiju. Kā tika meklēti latviešu panteons*. Rīga: Zinātne 2019. 287.–299. lpp.

8 Latviešu valodā Matīsa Kaudzītes tulkojumā pieejama tikai “Vidzemes senatnes” pirmā puse – pirmā grāmata *Vorzeit der Letten*, trūkst otrās grāmatas *Vorzeit der Esthen und Liven* un trešās grāmatas *Entdeckung und Unterjochung Lieflands*. Sk. Merķelis, Garlībs. *Vidzemes senatne. Garīdzniecības un bruņniecības gara piemiņeklis no Garlība Merķeļa*. Tulkojis Kaudzītes Matīss 1906. gadā. IK “ARTO-1”, 2013, “Vidzemes senatnes” pirmizdevums iznāca 1906. gadā apgādā “Ceļš”. Turpmāk tiks citēts 2013. gada izdevums ar saīsinātu nosaukumu: *Vidzemes senatne*, 2013.

ziņo par raksta iesūtīšanu žurnālam *Der Neue Teutsche Merkur*⁹. Lai gan Kristofs Martins Vīlānds bija žurnāla galvenais redaktors, viņa uzdevumā kopš 1794. gada darbojās Betigers. Ar Betigeru, kā arī ar pašu Vīlandu Merķelim izveidojās labas attiecības. Kā redzams no vēstules teksta un datējuma, Merķelis rakstu sūtīja vēl pirms personīgas ierašanās Veimārā. Aptuveni pirms gada viņš bija atbraucis uz Vāciju un Leipcigā publicējis savu politisko pamfletu “Latvieši”¹⁰, un latviešu tēma acīmredzot jauno studētgrībētāju un autoru intensīvi nodarbināja arī pēc “Latviešu” iznākšanas, jo divus gadus vēlāk, kā zināms, tika izdots arī viņa apcerējums *Die Vorzeit Lieflands* (“Vidzemes senatne”) – pseidovēsturisks latviešu, igauņu un līvu apskats romantiski idealizētā skatījumā, lai arī cik enerģiski savā turpmākajā darbībā Merķelis vērsās pret romantisma laikmeta vācu literātiem.

Tātad pirmajos Vācijā pavadītajos gados Merķeļa prātu aizvien vēl nodarbināja galvenokārt latviešu kultūrantropoloģisks aplūkojums viņam pieejamu avotu gaismā, ļaujot arī vaļu savai fantāzijai un izcilajam žurnālista talantam. Tas samānāms arī minētajā vēstulē Betigeram, kur viņš raksta: “[...] es lūgtu [šo rakstu – B. P.] ievietot maija numurā. Jo tieši tad ar kuģiem Pēterburgā nonāks pirmie “Latviešu” eksemplāri, gribētos atstāt paliekošu iespaidu un pievērst līdzīgus vīrus kā Jūsu labdzimtība lietai, kuru manā tēvijā nekādi negrib atzīt.”¹¹ Kļūst skaidrs, ka Merķelis šeit domā latviešu zemniecības jautājumu. Merķeļa vēlme tika uzklautā, un Betigers pirms Merķeļa raksta ievietoja slavinošu atsauksmi par nesen klajā nākušo Merķeļa darbu “Latvieši”, latviešus salīdzinot ar rietumindiešu vergiem kultivētajā Eiropā un vērsoties arī pie “šo nāciju jaunā monarha, kurš savu nākšanu pie varas iezīmējis ar labestību un cilvēcību un ieklausīsies arī šajā vaidošajā nācijā”¹².

Rozenbergs pētījumā “Garlībs Merķelis un latviešu folklorā” izsaka pieņēmumu, ka žurnāla raksts izveidots, izmantojot iepriekš uzrakstīto no “Vidzemes senatnes”, Merķelis esot “izraudzījies attiecīgās vietas un izveidojis rakstu K. Vīlanda žurnālam”. Rozenbergs turpina: “Mazāk ticama šķiet versija, ka tas varētu būt bijis

kāds agrāk uzrakstīts patstāvīgs apcerējums, kuru G. Merķelis vispirms nopublicējis un pēc tam tā pamattekstu iestrādājis “Vidzemes senatnes” manuskriptā.”¹³ Pilnībā apstiprināt pirmo vai otro versiju, kā to atzīmē arī Rozenbergs, nebūs iespējams, tomēr ticama var izrādīties arī versija, ka Merķelim bijusi atsevišķa interese par latviešu tautasdziesmām ārpus mitoloģijas priekšstatu kompilācijas publicistiskiem un mākslinieciskiem (piemēram, “Vanemā Imantā”) mērķiem. Netiešs apstiprinājums tam varētu būt mākslinieka un dzejnieka Karla Gotharda Grasa (*Graß*, 1767–1814) tieši tajā laikā, 1797. gada janvārī, Merķelim no Šveices rakstītajā vēstulē sniegtā ziņa par līdzpaņemto nacionālo dziesmu krājumu no Vidzemes, kura daļa gan esot zudusi, bet vēl daudz kas esot Grasam līdzī un viņš gribot ar šiem latviešu dziesmu tekstiem kaut ko iesākt¹⁴. Nav neiespējami, ka Merķelis viņam būtu lūdzis kādus tekstus atsūtīt, jo tieši šajā laikposmā viņš taču strādā pie sava raksta par latviešu dzeju. Otrs iespējams avots ir Herderam iesūtīto tautasdziesmu vākums, lai gan Merķelis raksta tapšanas laikā pats vēl nav vai arī tik tikko ieradies Veimārā un sācis apmeklēt viņam ļoti labvēlīgi noskaņoto Herderu un viņa kundzi Karolīni, dzimušu Flakslāndi (*Herder, gebobren Flachsland*, 1750–1809). Kā zināms, Berlīnes bibliotēkā glabātais un tagad arī vietnē “garamantas”¹⁵ pieejamais Herdera tautasdziesmu vākums nav pilnīgs¹⁶, tātad nav izslēgts, ka Herders ir padalījis ar jauno vidzemnieku ar kādiem sev sūtītiem dziesmu tekstiem. Līdz mūsdienām nonākušajā tā dēvētajā Herdera “Vidzemes krājumā” gan Merķeļa publicēto tekstu nav. Protams, arī šis ir tikai nepārbaudīts un avotu trūkuma dēļ nepārbaudāmas spekulācijas.

No mūsdienu autortiesību viedokļa, protams, ir neierasti, bet tā laika garam gana atbilstoši, ka lielā mērā raksts “Par latviešu dzejas garu un latviešu dzeju” ir Stendera pētījuma pārstāsts, – jāsaka vēlreiz un gribētos ticēt, ar Merķeļa personīgo vērojumu iestarpinājumiem no Vidzemē pavadītās jaunības laika.

Merķeļa publicētās latviešu tautasdziesmas

Skaidrs ir viens – lielākā daļa Merķeļa publicēto tautasdziesmu sastopamas Stendera “Gramatikas” nodaļā “Par poēziju”. Tomēr atšķirībā no Stendera, gluži tāpat, kā jau to paudis Herders, tautasdziesmu piemēri Merķelim nav valodas, bet

9 An Carl August Boettiger, 4. April 1797 aus Jena. In: Sangmeister, Dirk, Taterka, Thomas, Drews, Jörg (Hg.). *Garlieb Merkel: Briefwechsel*. Band 1: Texte. S.24; vēstules teksts vācu oriģinālā: *Wohlgebohrener Herr, Hochverehrtester Herr Oberconsistorial-Rath! Ohngeachtet ich in wenigen Tagen selbst die Ehre haben werde, Ew. Wohlwohlgebohrnen meine Aufwartung zu machen, mag ich es doch nicht länger aufschieben, denenselben den Aufsatz über die Dichtungen der Letten zu übersenden. Es war mir nicht möglich, ihn früher zu beendigen. Noch itzt trägt er, fürchte ich, manche Spur der Eile: aber ich vertraue darauf, daß er durch die Hände Ew. Wohlgebohrnen geht und so durch einige Striche höhere Feile erhalten kann, als wenn ich noch eine Woche über ihn gebrütet hätte. / Ist es irgend möglich, so bitte ich diesel [...] ihn ins May-Heft ein zu rücken. Grade je [...] da mit den Schiffen die ersten Exemplare von dem Werke “Die Letten” nach St. Petersburg kommen, muß es lebhaften Eindruck machen Männer wie ew. Wohlgebohrne Sich für eine Sache erklären zu sehen, die man in meinem Vaterlande so gerne verkennen möchte. [...]*

10 Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Leipzig: bey Heinrich Gräff, 1797.

11 An Carl August Boettiger, 4. April 1797 aus Jena. In: Sangmeister, Dirk, Taterka, Thomas, Drews, Jörg (Hg.). *Garlieb Merkel: Briefwechsel*. Band 1: Texte. S. 24. Sk. 9. atsauki.

12 Merkel, *Merkur*, S. 30.

13 Rozenbergs, *Garlībs Merķelis un latviešu folklorā*, 35. lpp.

14 Von Carl Gotthard Grass, 17. Januar 1797 aus Zürich. In: Sangmeister, Dirk, Taterka, Thomas, Drews, Jörg (Hg.). *Garlieb Merkel: Briefwechsel*. Band 1: Texte. S. 21f. Oriģinālā: *Schade ist, daß ich meine grosse Sammlung von lettischen Nationalliedern, die ich übersetzen wollte - zum Theil verlohren habe. Ich will aber doch um die Überreste schreiben.*

15 Sk. <http://garamantas.lv/lv/collection/887947/Johana-Gotfrida-Herdera-latviesu-tautasdziesmu-kolekcija>.

16 Sk. Paškevica, Beata. Latviešu tautasdziesmu teksti, to pierakstītāji un sūtītāji J. G. Herderam “Tautasdziesmu” izdevuma vajadzībām. No: Bičevskis, Raivis (sast.). *Vienotība un atšķirība. Johana Gotfrida Herdera filozofija*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2017. 273.-336. lpp.

gan kultūras izpausmju demonstrējumi un apliecinājums latviešiem kā kultūr-nācijai, kas gan viņa skatījumā eksistējusi pagātnē, bet tagad zudusi. Merķelim, jāsaka, vēl jo mazāk nekā Herderam ir pārliecība par liela latviešu dziesmu skaita esamību mūsdienās, jo tautas atmiņā esot saglabājušies fragmenti. Jāpieņem, ka Merķelis “fragmentu” apzīmējumu aizņēmis no Herdera 1778./1779. gadā izdotajam “Tautasdziesmām” (*Volkslieder*), kur dažādu četrinžu virknējums Herdera sakārtojumā guvis nosaukumu “Latviešu dziesmu fragmenti” (*Fragmente lettischer Lieder*)¹⁷. Merķelis savā rakstā neizmanto Herdera rosināto apzīmējumu *Volkslied* (tautasdziesma), kas ir Herdera jaunievedums un kļuvis par mūsdienās lietotu jēdzienu. Merķelis sava raksta beigu daļā pirms latviešu tekstu pārstāstiem lieto neitrālu apzīmējumu, proti, latviešu “dziedājumi” (*Gesänge*), kas esot zudušo dziesmu “pēcaskaņa” (*Nachklang*)¹⁸.

Sadaļā par mitoloģiju gan Merķelis uzbur viņa interpretācijā pilnu dziedāšanas situāciju ainu senatnē vai aizlaikos, kur “viss dziedāja, viss dzejoja”¹⁹. Viņa veidotajā utopijā ārpus laika, uz ko vedina domāt vāciskais nosaukums *Vorzeit*, jo īpaši par šo darbību veikšanu atbildīgi bija latviešu bardi – “vaideloši un zingenoši”²⁰, kuri bija priesteru palīgi. Pārsvārā esot bijuši trīs dziesmu veidi: dziesmes (lietuviešiem *giesmes* – nopietna satura sacerējumi), ziņģes vai dainas pie lietuviešiem un raudes. Cik saprotu, Stenders, kā arī Herders nošķir tikai dziesmas un ziņģes, bet raudes, iespējams, ir Merķeļa personīgo pārdomu rezultāts, kas aizgūts no vācu izglītotajās aprindās lietotā jēdziena *Klagelieder* jeb žēlabu dziesmas²¹.

Mitoloģijas sadaļā citētā Jāņu dziesma:

*Gottes Söhnchen, freundlicher Johannes!
Was führst du im Fuder uns her?
Blumenkronen für die Mädchen;
für die Bursche Mardermützen*²²

ir patapināta no Stendera “Gramatikas”. Nodaļas “Par poēziju” 223. paragrāfā tā latviešu valodā skan šādi:

17 Herder, Johann Gottfried. *Fragmente lettischer Lieder*. In: Herder, Johann Gottfried. *Werke in zehn Bänden*. Hg. v. Martin Bollacher, Jürgen Brumack u. a. Frankfurt a. M.: Dt. Klassiker-Verlag 1985-2000. Bd. 3: *Volkslieder, Übertragungen, Dichtungen*. Frankfurt am Main, 1990. S. 308f.

18 Merkel, *Merkur*, S. 43.

19 Ibid. S. 41. Oriģinālā: *Alles sang, alles dichtete; [...]*.

20 Ibid. S. 41. Oriģinālā: *die Waidelotte und Singenotte*.

21 Jānis Rozenbergs lieto latviskoto nosaukuma versiju “raudas”, par raudām plašāk, sk. Rozenbergs, Garlibs. Merķelis un latviešu folklorā, 37. lpp.

22 Merkel, *Merkur*, S. 39.

Ak, Jānīti, Dieva dēliņ,
ko tu vedi vezumā? Līgo! Līgo!
Meitām vedu zelta kroni,
puišiem caunu cepuri. Līgo! Līgo!²³

Jāatzīmē, ka “Vidzemes senatnes” tulkotājam Matisam Kaudzītem (1848–1926) nebija zināma Merķeļa un Stendera tekstu saistība, līdz ar to viņš no jauna pārtulko latviešu lasītājam:

Dieva dēliņ, mīļais Jānīt,
Ko tu vedi vezumiņā?
Puķu kroņus²⁴ jaunām meitām,
Puišiem caunu cepurītes.²⁵

Stendera “Gramatikas” 1783. gada izdevumā tās vācu variants ir sekojošs:

*Ach, Johannes, Gottes Söhnchen, was führst du im Fuder? Jubilo! Jubilo!
Ich führe für die Mädchen eine güldene Krone, für die Jungens eine
Mardermütze. Jubilo! Jubilo!*²⁶

Stendera oriģināla “zelta kroņi” Merķeļa interpretācijā kļuvuši par “puķu kroņiem”, iespējams, lai paspilgtinātu dziesmas bukolisko noskaņu.

Merķeļa un Stendera vācu tulkojumu atbilstme ir acīmredzama. Skaidrs arī Merķeļa veiktais Stendera tulkojuma redakcijas mērķis – padarīt tekstu ritmiskāku, vācu dzejas formai tuvāku un pastorālāku.

Atgriežoties pie Merķeļa raksta, jāsecina, ka gandrīz viss, kas rakstīts latviešu “dziedājumu” sadaļā, pārņemts no Stendera “Gramatikas” – gan par dziesmu formu, muzikālo skanējumu, būtībā arī par saturu. Merķelis, sekojot Stenderam, norāda, ka šiem tekstiem ir “divas vai arī četras rindas bez atskaņām, tām drīzāk esot sakāmvārdu, nevis dziesmu forma”²⁷. Tās varot atpazīt pēc “Dieva dēlu, saules meitu, zemes dievu utt.”²⁸ pieminēšanas.

Merķelis gan rakstā minējis Stenderu, bet nevienā vietā nav atsaucies uz viņu kā izmantoto dziesmu tekstu avotu. Viņš tiek pieminēts nevis kā tautasdziesmu publicētājs, bet gan kā ziņģu atdzejotājs, daļēji arī autors, balstoties vācu autoru

23 *Lettische Grammatik, verfasst von Gotthard Friedrich Stender*. Mitau: bey Johann Fried. Steffenhagen, 1783. (Zweyte Auflage, von dem Verfasser selbst verbessert, vermehret und von neuen umgearbeitet). S. 275. Turpmāk citēts kā: Stender, *Grammatik*.

24 Jānis Misiņš tulko “zīļu rotu”, sk. Merķelis, Garlibs. Par latviešu dzejas garu un dzeju. No: Merķelis, Garlibs. *Kultūrvēsturiski raksti*. 200. lpp.

25 *Vidzemes senatne*, 2013, 104. lpp.

26 Stender, *Grammatik*, S. 275.

27 Merkel, *Merkur*, S. 43.

28 Ibid.

populārajā dzejā. Vācu autoru latviskojumus Merķelis pieskaita otrai dziesmu grupai līdzās tā dēvētajiem “fragmentiem”. Vēršoties pie raksta adresāta – vācu izglītotajām aprindām –, autors norāda, ka vācu ceļotājs jutīsies patīkami pārsteigts, jo latviešu gane pie sava ganāmpulka, iespējams, dziedās viņam zināmu Kristiāna Fēliksa Veises (*Weißer*, 1726–1804) vai Ludviga Kristofa Heltija (*Hölty*, 1748–1776) melodiju “latviskā ietērpā”²⁹. Šie dzejas “produkti” gan vairāk liecināšot par latviešu valodas lokanību nekā par nācījas garu. Kā varam secināt, Merķelim izdevies trāpīgi novērtēt Stendera devumu latviešu dzejā. Tomēr, ja ticam Merķelim, Stenders varētu arī nebūt pirmais populārās dzejas atdzejotājs un autors, jo šādas dziesmas latviski dziedātas jau agrāk.

Oriģināls un trāpīgs ir Merķeļa vērojums, ka tieši jaunas meitas esot “latviešu nacionālie dzejnieki”³⁰, jo vienīgi viņas vēl nav pārāk nostrādinātas un saglabājušas dzīvesprieku, kā arī vēl ir gaidu un priecīgu priekšnojautu pārņemtas par to, kāds liktenis viņām lemts, pieņemot precību piedāvājumu. Šīs dziesmas esot kā tauriņi, kuri parādās jaukos saules staros un jau nākamajā minūtē vairs nav redzami. Matīsa Kaudzītes 1906. gadā publicētajā tulkojumā “Vidzemes senatne” tas skan šādi:

[..] tauriņi, kuŗi priecīgā saules spīdumā lido augšup un nākošā acumirkli vairs nav redzami. Šādām dziesmām ir arvienu tikai divas vai četras rindas, kuŗas kādā vienkāršā meldijā top ļoti vienskaņīgi nodziedātas, un koris beidzot iekrīt pamatskaņas oktāvā iekš gaŗi stiepjamās ō skaņas.³¹

Citētā pēdējā teikuma avots gan atkal ir Stendera “Gramatikas” sadaļa “Par poēziju”³².

Tagad daži vārdi par pašiem dziesmu tekstiem, kuri pārpublicējumā noslēdz arī “Vidzemes senatnes” pirmo grāmatu, kas veltīta latviešiem. Kā jau minēju, Merķeļa skatījumā galvenās tautas dzejnieces ir jaunas meitas, līdz ar to viņa nelielā dziesmu izlase, kur kopumā ir septiņi dzejojumi, sākas ar divām garākām jaunu sieviešu liktenim veltītām dziesmām – pirmajai dots nosaukums “Bildināšanas dziesma” vai Jāņa Misiņa tulkojuma variantā “Precību dziesma” (*Lied der Bewerbung*), otrā savukārt ir “Līgavas dziesma” (Misiņš tulko “Brūtes dziesma”) (*Brautlied*). Trīs nākamās un jauno meiteņu dziesmu ciklu noslēdzošās dziesmas ir joku jeb sarkastiskās dziesmas, pirmā no tām raksturo attiecības ar vīra māsu, otra ir apdziedāšanās dziesma, trešā dziesma apdzied meitai netīkamam un pievārētu precinieka konkurentu. Tikai divas pēdējās Merķeļa publicētās dziesmas nav atrodamas Stendera krājumā.

29 Merkel, Merkur, S. 44.

30 Ibid.

31 *Vidzemes senatne*, 2013, 113. lpp.

32 Stender, *Grammatik*, S. 273.

Interesants gadījums ir pirmā – “Bildināšanas dziesma”. Tās sākums ļoti izskatās pēc Merķeļa izdomājuma, iespējams, pārfrāzējot jeb saviem vārdiem pārstāstot un līdz ar to trivializējot dziesmas saturu, jo vācu tekstā neieskanas nekas no tautasdziesmām raksturīgās leksikas, arī Misiņš nespēj piebilst neko vairāk, kā sakot, ka šī būs “kāda ziņģe vai dzeja”³³, tā, piemēram, tiek runāts par to, ka meita pēc kāzām atvedīs savai mātei un iesēdinās klēpī mazbērnu, utt. Merķeļa publicētās dziesmas noslēguma daļa gandrīz vārds vārdā sakrīt ar Stendera garās ziņģes “Kur tu iesi, bāluliņ” beigu daļu. Stenders šīs dziesmas sakarā “Gramatikas” 224. paragrāfā raksta, ka arī viņš nedod šīs garās dziesmas pilno versiju, bet gan nobeigumu. Tā kā zemāk citētās rindas ir ļoti izplatītas latviešu folklorā, protams, varētu arī apgalvot, ka Merķeļa dziesma nav Stendera dotās dziesmas pārstrādājums, tomēr abu tekstu beigu daļa ir gaužām līdzīga.

Stendera dotais oriģināls

Ja nedosi to meitiņu, es nomiršu bēdiņās.

Kur jūs mani apraksiet, kad nomiršu bēdiņas:

– Raksim rožu dārziņā apakš rožu lapiņām.

Tur uz-auge daiļas rozes mana kapa galiņā,

Tur tecēja ciema meitas svētku rītā puškoties.³⁴

Stendera tulkojums

Wirst du mir die Tochter nicht geben, so werde ich vor Gram sterben.

Wo werdet ihr mich begraben, wenn ich vor Gram sterben werde?

– *Wir wollen dich im Rosengarten, unter Rosenblättern, begraben.*

Daselbst wuchsen schöne Rosen auf, an dem Ende meines Grabes,

*Dahin liefen die Dorfmadchen, sich des Festtags morgens zu schmücken.*³⁵

Stenders sniedz gandrīz vai burtisku teksta tulkojumu, kas drīzāk izskatās pēc skaidrojoša parindeņa, kas, protams, atbilst arī viņa tautasdziesmu publikācijas mērķim – ilustrēt latviešu valodu ar oriģināltekstu palīdzību, viņa nodoms nav izcelt teksta poētisko vērtību. Merķeļa tulkojuma versija ir mākslinieciska, šeit tautasdziesmas tekstam ir dzejas funkcija un vērtība, tulkojums ir brīvs.

Merķeļa tulkojums

Giebst du mir nicht die wirthliche Schöne,

So sterb ich vor Sehnen, und wo begrabet ihr mich?

33 Merķelis, Garlibs. Par latviešu dzejas garu un dziesmām.

34 Stender, *Grammatik*, S. 278.

35 Ibid.

“Im Rosengarten, Nebelauge, begraben wir dich.
 Unter Rosenblättern sollst du mir schlummern.
 Stattliche Rosen umkränzen jeden Frühling dein Grab,
 Un am festlichen Morgen laufen alle.
 Alle Mädchen ans Grab und schmücken sich da” –
 Freundliches Mütterchen, doch – doch gieb mir lieber die Tochter.³⁶

Emocionāla kāpinājuma efekta sasniegšanai Merķelis pat atkārtoti pieminēja lūgumu meitas mātei dziesmas beigās.

Sekojošā “Ligavas dziesma” pilnībā atrodama Stendera darbā, Merķelis to ir tulkojis no jauna, pirmkārt jau izvairoties no ģermāņu latviskojumiem kā, piemēram, Stendera lietotā vācbaltiešu leksikas vārda *Kleete* (klēts), kuru Merķelis aizstāj vienkārši ar *Haus* (māja) un *Kammer* (istaba, kambaris). Šāda tulkošanas stratēģija ir pilnībā saprotama un leģitīma, jo Merķeļa lasītāji ir Vācijas vācieši, kuriem baltisks vārds nebūs izprotams.

Stendera latviešu oriģināls

Uz-auge liepiņa **klēts** pakaļā.
 Es pati zīlīte lēkātāja
 No viena zariņa jau otarā,
 Trešā lēkādama, ieraugu tautiņas,
 Deviņus ratus, simts kumeliņ’.
 Bēdz nu, māsiņ, dzīporu **klētī**,
 Lai sedz māmiņa ziedainu sakšu.
 Māmiņa nesiedz raudādama.
 Lai sedz māršiņa, tā neraudāja.
 Māršiņa nesiedz, kam bargi dzīvo.
 Sedz nu, māršiņa, nu šķiramies,
 Nu mūsu zemīte izdalīta.³⁷

Stendera tulkojums

*Es wuchs eine Linde auf, hinter der **Kleete**.
 Ich selbst Meislein die Springerin
 Von einem Ast schon auf dem anderen,
 Auf den dritten springend erblicke Freyers,
 Neun Wagens, hundert junge Pferde.
 Lauf nun, Schwesterchen, in die **Putzkleete**,*

36 Merkel, Merkur, S. 45f.

37 Stender, Grammatik, S. 279.

*Laß dir die Mutter aufdecken eine ausgenähte Decke
 Die Mutter deckt nicht, weil sie weinet.
 Laß decken die Schwägerin, die weint ja nicht.
 Die Schwägerin deckt nicht, warum lebt man böse.
 Deck nu, Schwägerin, nun werden wir uns scheiden,
 Nun ist unser Land ausgetheilt.³⁸*

Merķeļa tulkojums ar papildinājumiem

*Hinter dem **Hause** wuchs eine Linde.
 Ich, Springerin, Meise, hüpfte hinauf,
 Von Aesten zu Aestchen hinauf.
 Schon auf dem dritten erblickt' ich die Freyer;
 Statliche Freyer! Neun Wagen ziehn
 Und hundert junge springende Pferdchen heran,
 Eile, Schwesterchen, eil' in **die Kammer**,
 Ordne dein zierliches Haar un rücke den Kranz.
 Mutter, schmücke sie schön mit buntgenäheten Decken.
 “Die Mutter schmückt mich nicht, sie weinet zu sehr”
 So schmücke die Schwägerin dich, die weinet ja nicht.
 “Die Schwägerin schmückt mich nicht, wir leben in Hader! –
 “Schmücke nun Schwägerin mich, nun trennen wir uns;
 “Nun sind unsere Aecker getheilt.” –³⁹*

Kopumā varētu teikt, ka Merķelis vācisko Stendera tulkojumus, kuriem raksturīgs latviešu valodas ietekmē radušās vācu leksikas lietojums un kuri līdz ar to mūsdienu skatījumā ir jo īpaši vērtīgi. Bet tas nav žurnālista Merķeļa nolūks. Viņš vēlas iedarboties uz visplašāko vāciski lasošo publiku, radīt priekšstatu par latviešu tautasdziesmu kā par dzejas darbu, un, atstājot Stendera tulkojumus, viņš no šā mērķa noteikti attālinātos. Merķeļa tulkojuma redakcijā teksts kļūst ekspresīvāks, tas pietuvinās vācu tautasdziesmas stilam un leksikai. Domājams, iespaida par autora kompetenci pastiprināšanai pie dziesmā minētā putna – zīlītes – pievienota zemsvītras piezīme, ka tas esot latviešu laimes putns.

Turpinot tēmu, Merķelis pievēršas improvizācijai un sarkasmam latviešu dziesmās, atkal jau ņemot tekstu no Stendera, kuram mūsdienu latviešu valodas izpratnē patiesi netrūkst sarkasma un erotisku konotāciju, tomēr abu cienijamo kungu tulkojumus, jo īpaši Merķeļa tulkojumā, kolorīto vārdu lietojums ir standartizēts un nesniedz pietiekamu priekšstatu par teksta saturu.

38 Stender, Grammatik, S. 279.

39 Merkel, Merkur, S. 46.

Merķeļa vāciskoņums*Glücklicher Bruder!**Wer hat ein goldenes Liebchen als du?**Die Hündin wäscht dir die Schüssel,**Die Ziege blattet den Kohl.⁴⁰***Stendera tulkoņums***Wer hat eine solche Scharmante als mein Bruder,**die Hündin bewäscht das Hausgerät**und die Ziege blattet den Kohl.⁴¹*

Stendera dotais tautasdziesmas oriģināls:

Kuram tāda ligaviņa kā manam brāliņam,
 Kuca rikus apmazgāja, kaza šķine kāpostus.⁴²

Nākamo divas rindas garo apdziedāšanās dziesmu par junkuru *Unser gnädger Juncker*⁴³ Merķelis esot dzirdējis latviešu kāzās, šajā gadījumā ļoti gribētos viņam ticēt, jo, protams, tāda iespēja viņam bija. Šī dziesma, tāpat kā nākamā – *Mit dem rechten Hinterfuße*⁴⁴ – nav sastopama Stendera “Gramatikā”. Tās elementi un leksika kā, piemēram, ievadfrāze “zaķīts spēra” vai arī nobeiguma frāze “aiz smiekliem nevarēju” ir fiksēti folkloras pierakstos, tomēr pilnīgu visa teksta atbilstību nav izdevies atrast.

Divas sekojošās dziesmas ar kopīgu nosaukumu *Bienenlied* atkal ņemtas no Stendera grāmatas⁴⁵. Merķelis arī šīm divām tautasdziesmām veido labskanīgu vācu dzejas versiju atšķirībā no Stendera, kura tulkojumu varētu uzskatīt par parindeni ar paskaidrojumiem labākai teksta izpratnei. Lūk, Merķeļa versija:

*Hoch gepriesen sey die Biene,
 Die im Nebel Schätze sucht
 Und im Sonnenstrahle sitzend*

40 Merkel, *Merkur*, S. 47.41 Stender, *Grammatik*, S. 276.

42 Ibid.

43 Merkel, *Merkur*, S. 47. Merķeļa publicētais teksts: *Unser gnädger Juncker trägt/Einen Pelz von Ratzenschwänzen. Chor: Ratzenschwänzen./Künftig wird er selber Ratze/Und uns Mäuschen rupft er dann./ Chor: rupft er dann.* (Varbūt, ka šeit drukas versijā ieviesusies kļūda, jo loģiskāk būtu runāt par kaķu (Katze), nevis žurku (Ratze) astēm.44 Merkel, *Merkur*, S. 48. Teksts: *Mit dem rechten Hinterfuße / Schlag ein Hase aus und traf, / Traf mein Brüderchen! Armer Bruder! Gerne hätt ich, / Gerne dich gerettet, nur - / Konnt ich vor Lachen es nicht.*45 Stender, *Grammatik*, 223. paragrāfa Nr. 2 un Nr. 3.*Goldne Kronen flicht.**Kleine Bienen, große Bienen,**Honiggaben machen sie. –**Kleine Schwester, große Schwester,**Sey der Männer Pflegerin.*

Stendera publicētais oriģināls un parindenis:

Ne kas iet pār bites godu, miglā zeltu salasa,
 Saulītē sēdēdama, zelta kroni darina.

*Nichts geht über die Ehre der Biene, im Nebel sammlet sie Gold,
 In der Sonne sitzend, bereitet sie eine goldene Krone.*

Bitīt' liela, bitīt' maza, bitīt' šūnu šuvēja,
 Māsiņ liela, māsiņ maģa, māsiņ tautu malēja.

*Biene groß, Biene klein, die Biene ist Verfertiger der Honigscheiben.
 (Also:) Schwester groß, Schwester klein, sei der Mannsleute Müllerin. –*

Patīkami beigt savas pārdomas ar intrigu, jo pēdējā Merķeļa pārstāstītā latviešu dziesma, kurai viņš devis nosaukumu *Die frühe Lerche*⁴⁶, nav Stendera “Gramatikas” izdevumā, tā pat nav Barona dainu krājumā, un nav zināms, kur Merķelis šo tekstu ir atradis, vai to viņam piegādājis kāds domubiedrs – minētie Grass un Herders – vai arī kāds mums vēl nezināms personāžs.

Avoti un literatūra

1. Herder, Johann Gottfried. *Fragmente lettischer Lieder*. In: Herder, Johann Gottfried. *Werke in zehn Bänden*. Hg. v. Martin Bollacher, Jürgen Brumack u. a. Frankfurt a. M.: Dt. Klassiker-Verlag, 1985–2000. Bd. 3: *Volkslieder, Übertragungen, Dichtungen*. Frankfurt am Main: Dt. Klassiker-Verlag, 1990.
2. *Lettische Grammatik, verfasst von Gotthard Friedrich Stender*. Mitau: bey Johann Fried. Steffenhagen, 1783. (Zweyte Auflage, von dem Verfasser selbst verbessert, vermehret und von neuen umgearbeitet.)
3. Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Leipzig: bey Heinrich Gräff, 1797.

46 Merkel, *Merkur*, S. 49. Teksts.

4. Merkel, Garlieb. Ueber Dichtergeist und Dichtung unter den Letten. In: *Der Neue Teutsche Merkur*, hg. von C. M. Wieland. Zweyter Band. Weimar, 1797. S. 29–49.
5. Merkel, Garlieb. *Die Vorzeit Lieflands*. Berlin: in der Vossischen Buchhandlung, 1798.
6. Merķelis, Garlībs. Par latviešu dzejas garu un dziesmām. *Latvis*, 1925, 9. maijs, 3. lpp.
7. Merķelis, Garlībs. Par latviešu dzejas garu un dzeju. No: Merķelis, Garlībs. *Kultūrvēsturiski raksti*. Sast. Pēteris Zeile, red. Normunds Antēns. Rīga: Zvaigzne 1992. 199.–202. lpp.
8. Merķelis, Garlībs. *Vidzemes senatne. Garīdzniecības un bruņniecības gara pieminēklis no Garlība Merķeļa*. Tulkojis Kaudzītes Matīss 1906. gadā. IK "ARTO-1", 2013.
9. Paškevica, Beata. Latviešu tautasdziesmu teksti, to pierakstītāji un sūtītāji J. G. Herderam "Tautasdziesmu" izdevuma vajadzībām. No: Bičevskis, Raivis (sast.). *Vienotība un atšķirība. Johana Gotfrīda Herdera filozofija*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts 2017. 273.–336. lpp.
10. Pūtelis, Aldis. *Domas par latviešu mitoloģiju. Kā tika meklēti latviešu panteons*. Rīga: Zinātne 2019.
11. Rozenbergs, Jānis. Garlībs Merķelis un latviešu folklorā. No: Greble, Vilma (sast.). *Latviešu folklorā - žanri, stils*. Rīga: Zinātne, 1977. 11.–47. lpp.
12. Sangmeister, Dirk, Taterka, Thomas, Drews, Jörg (Hg.). *Garlieb Merkel: Briefwechsel*. Band 1: Texte (Band 133 der Reihe "Presse und Geschichte - Neue Beiträge", hg. von Astrid Blome, Holger Böning und Michael Nagel). Bremen: Edition Lumière, 2019.

Through Herder's eyes, versions of Latvian folk songs from Stender's *Grammar* seen in Garlieb Merkel's publication *On Latvians' Poetic Spirit and Poetry*

Summary

In 1797, Garlieb Merkel's article *Ueber Dichtergeist und Dichtung unter den Letten* (On Latvians' Poetic Spirit and Poetry) is published in the German periodical *Der Neue Teutsche Merkur*. The article is intended as a supplement to Merkel's *The Latvians*, which had just been published and had gained some interest among the German public, and as encouragement to find out more about the people described in *The Latvians*. In his article, Merkel reflects on Latvians' traditional and mythological concepts. In his conclusion, apparently inspired by Johann Gottfried Herder, he also publishes several German translations of Latvian folk songs. It is significant that Merkel's publication is related to his stay in Weimar and his first contacts with Herder. Similarly to Herder, who called the compilation of folk songs published in the 1778/1779 edition of *Volkslieder – Fragmente lettischer Lieder* (Extracts from Latvian Songs), in Merkel's publication, he also calls the folk-song couplets and quatrains extracts. Although the lyrics found in Merkel's publication are partly taken from examples of folk songs published in Stender's *Latvian Grammar* chapter *On Poetry*, their translations, probably by Merkel himself, show a very 'herderistic' approach to the folk song as an autonomous artistic element, having poetic value in itself. The article compares the German translations of Latvian folk songs published by Merkel with those included in Stender's *Grammar* and Stender's and Merkel's interpretations are discussed. It could be asserted succinctly that Merkel sees the songs published in Stender's *Grammar* through Herder's glasses.

Keywords: Garlieb Merkel, folk songs, Gotthard Friedrich Stender, Johann Gottfried Herder, Ancient Vidzeme, On Latvians' Poetic Spirit and Poetry.

HOLGER BÖNING

Garlieb Merkel – Volksaufklärung, Leibeigenschaft und Bauernbefreiung

Zusammenfassung

Garlieb Merkels Name ist unlösbar mit den Debatten der europäischen Aufklärung und Volksaufklärung über Leibeigenschaft, bäuerlichen Besitz am bebauten Boden und die Bauernbefreiung insgesamt verbunden. Der Beitrag befasst sich mit der publizistischen und schriftstellerischen Tätigkeit Merkels zu diesen Themen und mit seiner Einbindung in das Netzwerk der Aufklärung und Volksaufklärung, mit den Debatten, an denen er beteiligt war und seinem brieflichen Austausch über Fragen der Bauernbefreiung speziell in den baltischen Ländern. Gefragt wird nach den unterschiedlichen Positionen der Aufklärer im deutschsprachigen Raum und der Position, die Merkel dabei einnimmt. Daneben werden Blicke auf Merkels Beitrag zur estnischen und lettischen Geschichtsschreibung geworfen. Besondere Beachtung erfährt Merkels Schrift *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*.

Schlüsselwörter: Volksaufklärung; Leibeigenschaft; Publizistik; Preisfrage zur Bauernbefreiung; Bauernbefreiung.

„Der Mensch, sagt das Sprichwort, ist dem andern ein Wolf, ein Gott, ein Engel, ein Teufel; was sind die auf einander wirkende Menschenvölker einander? Der Neger malt den Teufel weiß; und der Lette will nicht in den Himmel, sobald Deutsche da sind. ‚Warum gießest Du mir Wasser auf den Kopf?‘ sagte jener sterbende Sklave zum Missionar. – Daß du in den Himmel kommest.‘ – ‚Ich mag in keinen Himmel, wo Weiße sind‘ sprach er, kehrte das Gesicht ab und starb. Traurige Geschichte der Menschheit!“

Johann Gottfried Herder (1744–1803)¹

Annäherung an Garlieb Merkels Positionen 1: Elisa von der Recke

„Und was tut denn endlich dieser durch Schulen zur Freiheit bereitete Leibeigene so lange mit den menschlichen Begriffen und Empfindungen, bis der Termin zu seiner Menschwerdung abgelaufen ist?“

Johann Georg Eisen von Schwarzenberg (1717–1779)²

Als Garlieb Merkel im Spätsommer 1796 seine Schrift *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*³ publizierte, setzte er seine Hoffnung auf Veränderungen in seiner Heimat nicht allein auf die aufgeklärte europäische Öffentlichkeit, sondern auch auf reformbereite Gutsbesitzer wie Elisa von der Recke (1754–1833). Die berühmte baltische Schriftstellerin hatte von Katharina II. das lebenslange Nutzungsrecht des Domänenguts *Pfalzgrafen* bei Mitau erhalten. Zu diesem gehörten 508 Leibeigene, die sie, wie sie verkündete,

¹ Herder, Johann Gottfried. Briefe zur Beförderung der Humanität. S. 674.

² Eisen v. Schwarzenberg, Johann Georg. Lehrbegriff der drei verschiedenen Verfassungen der Einwohner eines Staates, so auf das Bauernlandeigentum, auf den Zeitpacht und auf die Leibeigenschaft des Bauern gegründet sind. Wiefern in selbigen die erste Ursache von den blühenden oder schlechten Zustände eines Staates entdeckt werden kann. S. 286.

³ Merkel, G[arlieb]. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde von G. Merkel. Leipzig: Heinrich Gräff 1797 [recte: 1796. Laut freundlicher Auskunft von Thomas Taterka und nach den ersten schon 1796 erscheinenden Rezensionen Spätsommer 1796; 2.Auflage ebd. 1800].

nach dem Vorbild des Grafen von Bernstorff (1712–1772) in Schleswig-Holstein aus der Leibeigenschaft entlassen, zuvor aber zur Freiheit erziehen wollte. 1797 erfuhr Merkel bei einer Begegnung in Weimar nicht nur, dass die Gutsbesitzerin seine Schrift mit Beifall gelesen hatte, sondern auch, wie diese sich ihr Erziehungswerk vorstellte. Elisa von der Recke bat den skeptischen Merkel um briefliche Erläuterung seiner von ihm im Gespräch geäußerten Bedenken.

Vom 20. Juli 1797 ist dieser Brief datiert, in dem Merkel auseinandersetzt, was er von ihren „menschenfreundlichen Maaßregeln“ hielt, genauer: welche Einwendungen er dagegen hatte.⁴ „Nein, edle vortrefliche Frau! Geben Sie es auf, Ihre Leibeigenen anders, als durch sichere und nahe Aussicht auf Freiheit, zu derselben bilden zu wollen.“ Jeder Aufschub, der mit der Notwendigkeit einer vorhergehenden Erziehung argumentiere, stelle eine Bemäntelung jener Abscheulichkeit dar, welche die willkürliche Gewalt über den Mitbürger nun einmal sei. Wer die Leibeigenschaft, „durch guten Gebrauch derselben, adelt, ist im Grunde unendlich schädlicher, als wer durch den ärgsten Misbrauch Anlaß giebt, ihre ganze Furchtbarkeit zu entdecken: er besticht das Urtheil der Welt und sichert den Buben ihre Macht zu Bübereien. Wollten Sie, gnädige Frau, eine solche Schuld, ein solches Verbrechen möchte ich fast sagen, wissentlich auf Sich laden, Sie, die Willen und Kraft haben, die Wohlthäterin unsers Vaterlandes zu seyn?“⁵

Die Letten bedürften „keiner andern Bildung zur Freiheit, als daß man sie mit der Idee derselben vertraut macht“. Notwendig sei, „daß man ihnen vorher sagt und fest bestimmt: ‚nach Verlauf von gewissen Jahren soll jeder von euch frei seyn, der sich bis dahin durch Fleiß und Redlichkeit achtungswerth machte.‘“ Und im für Garlieb Merkel so typischen Ton heißt es sodann: „Ihr Beispiel wird die adlichen Despoten erröthen machen, und sie zwingen, nicht mehr Menschenliebe zu heucheln, sondern zu üben, wird Selbstgefühl in die lettische Nation hauchen, wird unserm geliebten Vaterlande convulsivische Erschütterungen ersparen und das Schicksal von Millionen zum Glück entscheiden.“⁶

Elisa von der Recke hat sich diese Einwände nicht verdrießen lassen, wie ihr Antwortbrief vom 8. September 1797 zeigt:

4 Brief Garlieb Merkels an Elisa von der Recke vom 20. Juli 1797. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief Nr. 18, S. 26–27, hier S. 27, sowie Brief Elisa von der Reckes an Garlieb Merkel vom 8. September 1797. In: ebenda, Brief Nr. 23, S. 31–34. Zu Elisa von der Recke jetzt Valerie Leyh, Adelheid Müller und Vera Viehöver Hgg. *Elisa von der Recke. Aufklärerische Kontexte und lebensweltliche Perspektiven* (2018). Siehe ebenfalls K. Tiander, „Elisas von der Recke soziale Reformbestrebungen. Ein unbekannter Brief Elisas von der Recke an Garlieb Merkel“ (1926), wo im Wesentlichen der Brief vom 8. September 1797 abgedruckt ist.

5 Brief Garlieb Merkels an Elisa von der Recke vom 20. Juli 1797. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief Nr. 18, S. 26–27, hier S. 26f.

6 Ibid. hier S. 27.

„Ich habe Ihren Brief mehr als einmal gelesen, und noch öfterer den mir wichtigen Gegenstand durchdacht. Den Wunsch, unsre Bauren frey zu machen, kann keiner wärmer als ich hegen; und daß Sie durch Ihre Schriften über diesen Gegenstand viele Edelleute zum Nachdenken brachten, hat Ihnen meine aufrichtige Hochachtung erworben. Seit Catarinens Milde mich für Nahrungsorgen schützte, und meiner Sorgfalt durch Pfalzgrafen das Glück von 508 Menschen anvertraute, seit dem beglückte der Gedanke mich, wo möglich Catarinens Wohlthat dadurch zu verdienen, daß ich es nun versuche einen Gedanken durch That zur Reife kommen zu lassen, den mein Aufenthalt in Holstein durch des längst verstorbenen Minister Bernstorfs schönes Beyspiel so lebendig in meiner Seele gemacht hatte. Der Wohlstand der Holsteinschen freyen Bauren nährte die Hofnung in mir, daß auf dem Wege auf welchem Bernsdorf [!] einst wandelte, auch bey uns Freiheit der Bauren eingeführt werden könnte. Zu dieser Absicht kaufte ich mir ein kleines Gütchen, um dort mit dem Beyfalle meiner Wohlthäterin den ersten Versuch zu wagen. Denn nach meiner Ueberzeugung wäre zu viele Gefahr dabey, wenn man diese menschenfreundliche Sache sogleich ins Große ausführen wollte. Jede schleunige Veränderung der Gesetze kann dem Staate nachtheilig werden, und ich möchte nichts gewaltsam, und gewissermaßen durch einen Sprung in der Natur umwälzen. Geschieht irgend so etwas ohne meine Veranlassung, so folge ich dem unaufhaltbarem Laufe des Geschicks mit Ressionation [!], schöpfe aus den neuen Ideen die sich dann in meiner Seele entspinnen, den Vortheil den ich kann, und würke so das Gute welches mir auch dann in meinen Verhältnißen übrig bleibt.“⁷

Annäherung an Garlieb Merkels Positionen 2: Johann Christoph Petri

Im Frühjahr 1811 schreibt Garlieb Merkel an Johann Friedrich Cotta (1764–1832), um auf die Bitte des bedeutenden Verlegers zu antworten, aus Riga

7 Brief Elisas von der Recke an Garlieb Merkel vom 8. September 1797. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief Nr. 23, S. 31–34.

Beiträge für das *Morgenblatt für gebildete Stände* zu übersenden.⁸ Da es dem streitbaren Publizisten gerade ein wichtiges Anliegen war, sich mit Johann Christoph Petri (1762–1861) auseinanderzusetzen, sagte Merkel sofort zu. Petri, Doktor der Philosophie und Professor am Ratsgymnasium in Erfurt,⁹ hatte 1802 sein dreibändiges Werk *Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemählde von Ehstland* im Untertitel als Seitenstück zu Merckels berühmtem Werk über die Letten bezeichnet¹⁰ – man darf annehmen, dass diese Bezugnahme auf die in ganz Europa diskutierte Schrift aus Werbegründen geschah. 1809 ließ Petri diesem Werk ein *Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland folgen*; auch dieses erregte Merckels Zorn:¹¹ Dafür hatte er gute Gründe. Unter den Nationaleigentümlichkeiten der Letten und Esten zählte Petri unter Zitierung diverser fremder Beobachter solche auf wie „hämische Schadenfreude, Tücke, Treulosigkeit, Empörungssucht, Völlerey, Unflätherey, Halsstarrigkeit und Gefühllosigkeit“. Diese, so Petri, gingen allerdings nicht „auf Rechnung des Charakters dieser Völker an sich“, als vielmehr auf jene des „stärkern oder schwächern Druckes, unter dem sie seufzen.“ Es sollten, so schrieb Petri, nicht „alle die schrecklichen Thatsachen“ als Belege wiederholt werden, die

8 Brief Garlieb Merckels an Johann Friedrich Cotta. Merckelshof bei Riga, 8./20. März 1811. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief Nr. 342, S. 303–305. Merkel lobt Cottas publizistisches Flaggsschiff: „Das Blatt wird mit Geist und Geschmack redigirt, und es kann mir nicht anders als sehr willkommen seyn, mit Männern die ich sehr hochachte, und denen ich Verbindlichkeiten habe, wieder in nähere Berührung zu kommen“ (ibid. S. 303). Am Ende des Briefes bittet Merkel Cotta um einen Gefallen: „Hat mein ‚Sendschreiben an Heeren‘ bis zu Ihnen durchdringen können, und erlauben es die Rücksichten, so wünscht‘ ich, und zwar bald, eine Anzeige desselben im Morgenblatt zu lesen“ (ibid. S. 305). Tatsächlich war eine solche Anzeige bereits im Morgenblatt vom 2. März 1811 erschienen: „Korrespondenz-Nachrichten. Aus Riga, Febr.: ‚Der Dr. G. Merkel, der sich entweder hier oder auf einem nahe der Stadt gelegenen – ihm gehörigen Landhause (Höfchen werden die Land- und Gartenhäuser der Rigenser in hiesiger Gegend genannt) aufhält – hat vor Kurzem ein Sendschreiben an Prof. Heeren drucken lassen, mit der Aufschrift: Ist das stete Fortschreiten der Menschheit ein Wahn? (64 Seiten, 8°) worin diese Frage verneint wird. Auch wer etwa dem Verf. weder in seinem philosophischen Raisonement – noch in den historischen Belegen überall beystimmen sollte, wird ihm doch gern die Gerechtigkeit widerfahren lassen, ein wichtiges Thema auf wenigen Bogen mit Geist auf eine sehr interessante Weise behandelt zu haben. Mit dem neuen Jahre hat er eine Zeitung für Literatur und Kunst angefangen, wovon wöchentlich ein halber Bogen in kl. Quart erscheint. Er erweitert dadurch die bisherige literarische Beilage zu dem von ihm zu Riga herausgegebenen Zuschauer, einem politischen Zeitungs-Blatte. Sowol diese Beilage, als nunmehr jene Zeitung f. Lit. u. Kunst, verdient auch in Deutschland gelesen zu werden, obwol sie zunächst für das Liefländische Publikum berechnet ist, da außer vermischten Aufsätzen kurze Nachrichten aus Moskwa, Petersburg, Dorpat, Wilna etc., die hier meist früher als irgendwo sonst erscheinen, mit den Nachrichten aus Deutschland und dem Auslande überhaupt wechseln.“ (Anon. Korrespondenznachricht. *Morgenblatt für gebildete Stände*, Nr. 53 vom 2.3.1811, S. 211).

9 Petri, geboren am 5. 11. 1762 in Kleinmölsen bei Erfurt als Sohn eines Pfarrers, gestorben am 24. Februar 1861, hatte nach dem Studium in Erfurt das Baltikum bereist. Siehe zu ihm E. Donnert, „Johann Christoph Petri“ (1989). Donnert spricht vom mutigen Auftreten Petris in den Diskussionen über baltische Angelegenheiten und nennt ihn gleichberechtigt neben Merkel. Petri befasst sich in seinem umfangreichen publizistischen Werk besonders mit Agrarproblemen Estlands und Russlands sowie mit volkskundlichen Fragen, die diese Länder betreffen.

10 Johann Christoph Petri, *Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemählde von Ehstland*. Ein Seitenstück zu [Garlieb] Merkel über die Letten (1802).

11 Johann Christoph Petri, *Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland* unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. (1809).

er bereits 1802 angeführt habe, und deren, so hieß es gönnerhaft weiter, auch Herr Merkel in seiner Schrift über die „Letten eine Menge aufgedeckt hat“.¹²

Dies nun schien Merkel nicht die richtige Weise zu sein, in der sein eigenes Werk von 1796 gerecht zu würdigen war. Er bezeichnete Petri als „armseligen Plagiarus“, der sich schon 1802 „nicht entblödet“ habe, in sein „Esthland und die Esthen“ ganze Bogen aus seiner Schrift *Die Letten* „als eigne Arbeit einzuschalten“. Für sein *Neuestes Gemählde* nun habe er Notizen und Bruchstücke aus einer ganzen Reihe von Büchern zusammengestoppelt, „die schlechterdings nicht mehr auf die Gegenwart“ passten.¹³

Nun wäre ein solcher Schriftstellerstreit nicht allzu bemerkenswert. Da aber Merkel in seinem Beitrag für Cottas *Morgenblatt* vor der europäischen Öffentlichkeit darauf hinweisen wollte, dass die Debatten über Leibeigenschaft, Bauernbefreiung und Volksaufklärung in den baltischen Ländern¹⁴ doch wenigstens kleine Fortschritte gezeitigt hätten, sind sie von Bedeutung für seine Sicht auf die Entwicklung in seiner Heimat. Merkel will den Lesern „etwas von dem Zustande der Bauren in Livland erzählen“, „von dem man in Deutschland seit so langer Zeit nichts gehört hat, daß man die Bemühungen zu seiner Verbeßerung für mislungen und aufgegeben ansieht.“ Das aber seien sie durchaus nicht – dank „dem weisen Menschenfreunde Alexander und den edeln Patrioten, welche jene Sache vor seinem Throne führten.“¹⁵

Merckels Aufzählung von fraglos positiven Veränderungen ist nicht ohne Schaudern zu lesen. „Der Bauer in Livland ist freilich noch leibeigen“, aber er dürfe „in dem eigentlichen Livland, nicht mehr einzeln, von dem Gute zu dem er gehört, getrennt, verkauft werden“, seine Leistungen würden „gerichtlich nach dem Werth seines Landbesitzes bestimmt, und dürfen nicht willkürlich erhöht oder verändert werden“, die Strafgewalt sei nicht mehr in den Händen der Gutsherrschaft, sondern jedes Gut und jedes Kirchspiel habe sein eignes, aus Bauern bestehendes Gericht, das die Vergehungen der Einzelnen bestrafe, auch dürften die Ehen der Bauern nicht mehr

12 Petri, Johann Christoph. *Neuestes Gemählde*. Hier Bd. 1, S. 418f. An sich war der Ton Petris nicht so unfreundlich, dass Merkel sich derart gereizt fühlen musste, vermutlich störte Merkel aber, dass Petri vieles wiederholte, was er selbst bereits beschrieben hatte, er sich auf ihn dann aber in Band 1 nur zweimal, in Band 2 gar nicht berief. Siehe dazu ibid. Bd. 1, S. 433 und 503.

13 Die Kritik Merckels ist dem Brief Garlieb Merckels an Johann Friedrich Cotta angehängt. Merckelshof bei Riga, 8./20. März 1811. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief Nr. 342, S. 303–305, hier S. 304f.

14 Grundlegend und mit der wichtigsten auch älteren Forschungsliteratur dazu Erich Donnert, *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland* (2008). An weiterer wichtiger Literatur siehe Thomas Taterka, „Das Volk und die Völker“ (2012); Jürgen Heeg, *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft* (1996); J. Drews, Hg., *„Ich werde gewiß große Energie zeigen.“* (2000); Thomas Taterka, *Von Spreubrot, Aufklärung und abolitionistischer Publizistik* (2000); Dirk Sangmeister, *Vom „Zuschauer“ zu den „Allgemeinen Staatsanzeigen“* (2000); Thomas Taterka, *Aufgeklärte Volksaufklärung* (2011); York-Gothart. *Mix und Hinrich Ahrend*, Hgg. *Raynal – Herder – Merkel* (2017); Thomas Taterka, *Humanität, Abolition, Nation* (2017); Mära Grudule, *Volksaufklärung in Lettland* (2011); Liina Lukas et al, Hgg. *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur* (2018).

15 Hier zitiert nach dem anonymen Abdruck in der Rubrik „Korrespondenz-Nachrichten“ im *Morgenblatt*, Nr. 108 vom 6. Mai 1811, S. 431–432. Im Manuskript, das Merkel an Cotta sandte, hatte es geheißen: „dem weisen Menschenfreunde Alexander, und den edeln Patrioten, welche jene Sache vor ihrem Throne führten.“ (Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*, S.305).

gehindert oder befohlen werden, kein Bauer ohne Beistimmung des Bauerngerichts „aus seinem Gütchen gesetzt werden“. Wie wichtig alle diese Einrichtungen seien, so schreibt der anonym auftretende Merkel, davon könnten die Leser sich „durch einen Blick in Merkels ‚Letten‘ belehren, „wo die meisten dieser Einrichtungen derselben vorgeschlagen, und die Folgen ihrer damaligen Nichtexistenz geschildert wurden.“¹⁶

Natürlich wusste Merkel, dass die von ihm genannten Veränderungen noch nicht einmal der halbe Weg zur Befreiung der livländischen Bauern waren. „Wenn demungeachtet“, so konstatiert er, „die Bauerschaft mancher Gegenden in Livland noch armselig dürftig und elend ist, so muß man sich erinnern, daß jene Verbesserungen erst nach Jahrzehenden sich ganz festsetzen und sichtbare Früchte tragen können, und da ihre nächste Bestimmung nicht seyn konnte, die Bauern reich zu machen, sondern das fortzuschaffen, was sie elend machte und erhielt. Reich Wohlhabend werden können sie nur durch steigenden Fleiß und glückliche Erndten: was diese ihnen geben werden, wird ihnen jetzt wirklich ungeschmälert gehören.“¹⁷

Merkel und die Debatten der frühen Volksaufklärer

Merkel hatte, das merkt man seinen Argumentationen an, aus den Debatten gelernt, die seit der Mitte des 18. Jahrhunderts über die Aufklärung des sogenannten Volkes – gemeint waren jene Teile der Bevölkerung ohne höhere Bildung, zu 90% also Bauern und Handwerker – unter den Gebildeten der deutschsprachigen Gebiete in Mitteleuropa geführt worden waren. Die damit verbundenen Bestrebungen wurden von den Zeitgenossen als „Volksaufklärung“ bezeichnet. Die Frage, ob Befreiung und Besserstellung durch Erziehung möglich sei oder ob und wo dies vor allem durch praktische Veränderungen der bäuerlichen Lebenssituation erfolgen müsse, stand im Zentrum der Diskussion. In der von Reinhart Siegert und mir seit den 1980er Jahren erarbeiteten Biobibliographie zur Volksaufklärung, die seit 2016 nun in insgesamt sieben Bänden vorliegt,¹⁸ haben wir von Beginn an

16 Hier zitiert nach dem Abdruck im *Morgenblatt*, Nr. 108 vom 6. Mai 1811, S. 432.

17 Hier zitiert nach dem Brief an Cotta in: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief Nr. 342, S. 305. Der Vergleich mit dem Abdruck im *Morgenblatt* zeigt, dass Cotta und sein Redakteur sich genau nach Merkels Streichungen und Unterstreichungen richteten.

18 Holger Böning und Reinhart Siegert. *Volksaufklärung. Biobibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850* (1990-2016). Bd. 1.: Holger Böning. *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780* (1990); Bd. 2.1 u. 2.2: Reinhart Siegert und Holger Böning. *Die Volksaufklärung auf ihrem Höhepunkt 1781-1800. Mit Essays zum volksaufklärerischen Schrifttum der Mainzer Republik von Heinrich Scheel und dem der Helvetischen Republik von Holger Böning* (2001); Bd. 3.1, 3.2, 3.3, 3.4: R. Siegert. *Aufklärung im 19. Jahrhundert – „Überwindung“ oder „Diffusion“? Mit*

großen Wert darauf gelegt, die Ausprägung dieser Reformbewegung auch in jenen Gebieten zu verfolgen, die als „Deutsche Ostseeprovinzen Russlands“ oder auch „Deutsch-Russland“ bezeichnet wurden, in denen Letten und Esten mit mehr als 90 Prozent der Bevölkerung eine große Mehrheit bildeten, die bei 5 Prozent zählende deutschsprachige Minderheit aber im Zuge ständischer Selbstverwaltung unter der russischen Krone die Macht innehatte und Verantwortung trug für die Verhältnisse in diesen Ländern.¹⁹ In unserer Biobibliographie sind die Teilnehmer an dieser Debatte mit ihren Schriften und den von ihnen herausgegebenen Periodika mit der Referierung von deren wichtigsten Inhalten verzeichnet. Genau lässt sich verfolgen, wie solche Autoren wie August Wilhelm Hupel (1737–1819),²⁰ Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806),²¹ Friedrich Wilhelm Willmann (1746–1819),²² Karl August Kütner

einer kritischen Sichtung des Genres ‚Dorfgeschichte‘ auf seinen volksaufklärerischen Gehalt hin von Holger Böning (2016). Siehe weiter Holger Böning et al, Hgg. *Volksaufklärung* (2007) sowie Ders. et al, Hgg. *Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie* (2011); Ders., Hg. *Volksaufklärung ohne Ende?* (2018).

- 19 Dazu sind durchweg maßgebend die Studien Thomas Taterkas. Beispielhaft spricht er von einer in allen Dimensionen waltenden Hegemonie des deutschen Adels, der deutschen Geistlichkeit und der deutschen Bürger über anderethnisches „einfaches Volk“ aus Letten und Esten, die dem Land seinen Charakter verleihe (Taterka, Thomas. *Humanität, Abolition*. S. 189).
- 20 Von Hupel ist wichtig die von ihm herausgegebene Zeitschrift: *Der nordischen Miscellaneen* [1.-28.] *Stück* von August Wilhelm Hupel. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1781-1791. Fortsetzung u.d.T.: *Neue Nordische Miscellaneen*, Riga: ebd., 1792-1798. Hupel war selbst Gutsbesitzer und Eigentümer von Leibeigenen, die er familienweise durchaus auch einmal zum Kauf anbot (Taterka, Thomas. *Humanität, Abolition*. S. 198).
- 21 Von ihm wurde eine Schilderung der estnischen Landbevölkerung verfasst, in der er seine Bearbeitung des Rochowschen „Kinderfreundes“ ankündigt. Siehe Friedrich Gustav. Arvelius, *Frey müthige Gedanken über unser [estnisches] Landvolk* (1782). In der in Dorpat erscheinenden *Liefländischen Lese-Bibliothek*, machte Arvelius 1796 in einer „Geschichte des Revalschen Liebhabertheaters“ interessante Angaben zu einer estnischen Ausgabe des „Noth- und Hülfsbüchleins“. Detailliert schildert er, wie die das Liebhabertheater tragende Gesellschaft bei nur zwei Gegenstimmen beschlossen hat, Arvelius eine Übersetzung anfertigen zu lassen und auf Vorschlag August von Kotzebues „auf Kosten der Theaterkasse“ 10.000 gebundene Exemplare „durch das Kayserliche Provinzial-Konsistorium an die Herren Prediger, und durch diese an die Bauern ihrer Kirchspiele unentgeltlich“ zu verteilen. (Arvelius, Friedrich Gustav. *Geschichte des Revalschen Liebhabertheaters*. S.83) „Die Kosten dieses Geschenks“, so schreibt Arvelius, „welches das Liebhaber-Theater dem Estnischen Landvolke machte, beliefen sich auf 1282 Rubel, und ich rechne es unter die glücklichsten Ereignisse, die mir während meines Lebenslaufes begegnet sind, daß ich durch meine Arbeit, zu welcher mich meine Kenntniß der Estnischen Sprache und des Zustandes des Estnischen Land-Volks, fähig machte, an dieser Unternehmung einen wesentlichen Antheil genommen habe“ (ibid. S.83f.).
- 22 Von ihm stammt: Friedrich Wilhelm von Willmann, *Christliches Sitten-Büchlein* (1793; [Estnischer Paralleltitel: Ellamisse-Juhhataja, Ma rahwale heaks üllespantud Sest Öppetajaast.], 2.Aufl. 1804). Die 100 Druckseiten umfassende Schrift wird durch eine Vorerinnerung eingeleitet, in der es auf heißt: „Aufklärung, aber nicht mit dem jetzt verhaßten Begriffe verbunden, ist doch wohl das nothwendigste Bedürfniß zur Glückseligkeit eines jeden Volkes. Welches Volk aber empfindet diesen Mangel, in unserer Gegend, am sichtbarsten, als unser arme[r] Ehste? – Bibel, Postille und Gesangbuch sind beynahe die einzigen Bücher, sie sich in der Lesebibliothek des Ehsten finden. So entschieden der Werth derselben ist, so sind doch die Letzern der nähern Besserung des Bauern nicht ganz entsprechend, weil sie im allgemeinen eine Anweisung zur Glückseligkeit geben, die der Einfältige sich in seinem Stande aber nicht auszuwählen weiß“ (ibid. S. [7]). Die Schrift enthält wichtige Informationen zur Volksaufklärung und beispielsweise zur Bedeutung von Bücherpreisen für die Volkslektüre. Der Rest des Buches in estnischer Sprache abgefasst. Bereits 1782 verfasste er das Werk: *Fabeln und Erzählungen zur Verbeßerung des Wizzes und [der] Sitten der Ehsten, nebst einem Anhang von oeconomischen Regeln* [2.Teil in estnischer Sprache; der Anhang mit estnischem Titel „Juttud ja Moistatussed kui ka monned oppetusd maja piddamisse pärrast mis Eestima-Rahwa heaks on üllespantud“]. In der Vorrede heißt es: „Die Ursache, warum ich diese Fabeln drucken lasse, [...] ist diese: ‚Manche Stunde würde der Ehste nützlich anwenden und mancher

(1748–1800),²³ Heinrich Johann von Jannau (1753–1821),²⁴ Alexius Gottfried von Böttiger (1743–1806),²⁵ Peter Friedrich Körber (1732–1799),²⁶ Christian Friedrich Scherwinzky (1752–1809),²⁷ Wilhelm Christian Friebe (1761–1811),²⁸ Peter Ernst

guter[!] Grundsatz der Moral würde ihm eigen bleiben.' Ich denke, auf einem solchen Grunde ließe sich gut bauen. Aber - ich kann es nicht glauben, daß viele dies nicht haben wollen, sondern im Gegentheil behaupten, der Bauer müsse nicht zu klug werden. - Das kann unmöglich gegründet seyn! In dem Lande der Hottentotten denkt man so, aber nicht in Liefland, wo Licht und Geist ausgebreitet herrschen. [...] Also, diejenigen, die den Bauern als ihren Nebenmenschen lieben; die da wissen, daß auch er von gleichem Stoff und zu gleichem Endzwecke geschaffen [ist]; die sich erinnern[!], daß diese verachtete Nation sich um uns verdient gemacht [hat]; dies für keine Schande achten, sie als unsere Ernährer zu betrachten, die werden mit Vergnügen die Gelegenheit ergreifen, um die guten Eigenschaften des Ehsten, die aber unter dem Schutte der Unwissenheit vergraben lieben, anzufachen. - Wo ist die Quelle der zügellosen Ausschweifungen und des Aberglaubens dieser Nation zu suchen? - In dem Drucke, darunter sie größtentheils seufzet; in dem Mangel der Erziehung und der Mittel[,] ihren Geist auszubilden. - Das letztere hat mich bewogen, den ersten Stein zu diesem Gebäude herbeizutragen" (ibid. S.5).

- 23 Karl August Kütner gab 1784–1785 die *Mitauische Monatsschrift*, Jg. 1784, 12 St.; Jg. 1785, 6 St., in Mitau: o.V. (Druck: J.F. Steffenhagen) heraus. Regelmäßig haben in der Zeitschrift Abhandlungen ihren Platz, die im Zusammenhang mit Volksaufklärung und „Volkskunde“ interessant sind. So unter Titeln wie „Ueber die Leibeigenschaft in Kurland“, „Kurische Bauernphysik“, „Die Glückseligkeit des thätigen Lebens“, „Der Werth der Zeit“, „Zween Wirthschaftsvorschläge“, „Ein Wort zur Aufmunterung der inneren Landesindustrie“, „Betrachtungen über die Landwirtschaft, das Forstwesen und die Jagd in Kurland“ oder „Von den Nahrungsmitteln, der Kleidung und den Wohnungen des liv- und kurländischen Landmannes“.
- 24 Von ihm ist wichtig die anonym verfasste Schrift: Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens (1786) (vgl. Ausg. Riga und Leipzig 1786 mit 304 S. und Ausg. o.O. 1786 mit 206 S.). Jannaus Schrift stellt die Geschichte der Leibeigenschaft unter der Fragestellung dar, welchen Einfluß diese auf den Charakter der bäuerlichen Bevölkerung gehabt habe: „Aber ist der Bauer würcklich mit diesem eingeschränkten Sinn allein gebohren? oder zwang ihn das feine Raffinement seiner Herren dazu?“ Der Autor spricht sich nicht allein für eine Verbesserung der sozialen Lage der Leibeigenen, sondern auch für deren Aufklärung aus: „Die Gewohnheit wird freylich einen Starrsinn gegen mich rege machen, den der Widerspruch noch mehr erhebet, welchen die versuchte Verbesserung des Sklaven in allen Ländern erdulden muß, wo man Knechte als einen Reichthum ansiehet. Aber es ist unser wahrer Vortheil, wenn wir zur Kultur des verworfenen Bauern etwas beytragen; es ist Werk der Menschlichkeit, auch den verachteten Theil unserer Einwohner zu veredlen; es ist Pflicht der heiligsten Religion, die zu bilden, die ganz Unser sind.“ Unter anderem spricht der Autor sich für die Nutzung der Kalender zur Aufklärung aus. Unter den Anhängen findet sich eine Darstellung der rechtlichen Situation der Bauern von Karl Friedrich Schoultz. Interessant sind die ebenfalls anonym von von Jannau herausgegebenen Provinzialblätter an das lief- und ehstländische Publikum, H.1, o.O. [Riga]: o.V. [Hartknoch] 1786. Zitate: Vorrede, S. 5.
- 25 Er verfasste eine den baltischen Adel in Schutz nehmende Gegenschrift zu v. Jannaus Geschichte der Sklaverey: Alexis von Böttiger, Der lief- und ehstländische Bauer ist nicht der so gedrückte Sklave für den man ihn hält (1786).
- 26 Von ihm liegen verschiedene Schriften der medizinischen Volksaufklärung vor, die in unserer Bibliographie verzeichnet sind. Siehe Holger Böning und Reinhart Siegert. *Volksaufklärung* Bd. 1 (1990). Sp. 206, Nr.0415 und Sp. 419, Nr.0877.
- 27 Von ihm erschien anonym Etwas über die Ehsten[,] besonders über ihren Aberglauben (1788).
- 28 Er befasste sich 1788 mit der Leibeigenschaft. Siehe dazu Friebe, Wilhelm Christian. „Erster Anfang zur Cultur der liefländischen Bauern“ (1789). Der Autor will die Frage beantworten: „Ist's nicht möglich dem hiesigen Bauer des Winters eine solche Beschäftigung zu verschaffen, die ihn thätiger, und selbst zu seiner häuslichen Verbesserung geschickter, macht; und welche ist dieselbe?“ (ibid. S.525) Er plädiert für eine behutsame Volksaufklärung: „Auf Finsterniß folgt Dämmerung“, seine Gedanken seien nicht für das nächste Jahrzehnt, aber das folgende Jahrhundert möge den Grundstein zu einer allgemeinen Aufklärung legen (ibid. S.526). Sicher werde die Aufklärung von den höheren Ständen auch zu den niederen gelangen: „Sind die Strahlen der Aufklärung auch nicht allgemein, und nur auf einige Klassen der Menschen gefallen; so läßt sich doch vermuthen, daß einige reflektierende, obgleich mit schwächern Licht auf die geringern fallen werden. Und auch diese werden einst Licht haben, so viel für ihren Stand und Lebensart hinlänglich seyn wird. [...] Wenn der edelste Theil einer

Wilde (1732–1785),²⁹ Karl Friedrich Schoultz von Ascheraden (1720–1782),³⁰ Johann Georg Eisen von Schwarzenberg (1717–1779),³¹ Friedrich Bernhard Albers (1773–1825),³² Karl Gotthard Elverfeld (1756–1819),³³ Karl Gottlob Sonntag

- Nation aufgeklärt ist, wenn solche, die als Vormünder über Menschen von kindischen Begriffen, zu gebieten haben, menschenliebend denken, was läßt sich nicht erwarten!“ (ibid. S.525f.) Unter dem liefländischen Adel gebe es viele solcher Aufklärer, die gewiss wünschten, „auch einen Theil davon ihren Bauern als Unterthanen mittheilen zu können“ (ibid. S.527). Doch seien die Bauern wie Kinder, er „denkt nicht viel vernünftiger als sein Pferd, das er mechanisch zu lenken versteht; verdient gewiß das ganze Mitleiden der Menschheit. Ihn glücklich zu machen, verdiente Ehrensäulen.“ (Ibid. S.528) Ihm die Freiheit zu schenken, „wäre jetzt Pest für ihn“, aber „ihn thätiger, arbeitsamer zu machen“ Wohltat, von „unendlich größern Werth [...] als das klappernde Wort Freiheit ohne Gebrauch desselben“ (ibid. S.528). Nach dieser originellen Einleitung folgt der Vorschlag, den Bauern zur Verarbeitung seines Flachses zu befähigen, den er bisher roh verkaufe, und den Kartoffelanbau zu verbreiten.
- 29 Neben weiteren Schriften der medizinischen Volksaufklärung ist wichtig die von ihm anonym herausgegebene Zeitschrift: *Der praktische Landarzt. Eine Wochenschrift*. Erster Theil. Jg.1773 und 1774 zu je St.1-26, Mitau: J[ohann] F[riedrich] Steffenhagen 1773-1774.
- 30 Der Adelsabgeordnete und Landrat Karl Friedrich Freiherr Schoultz v. Ascherade setzte sich früh dafür ein, Stimmen gegen die Leibeigenschaft Gehör zu schenken, mehrfach thematisierte er die rechtliche Situation der Bauern.
- 31 Zu einem seiner Werke, die ihm internationale Berühmtheit als technischer Innovator verschafften, siehe Eisen [von Schwarzenberg], Johann Georg. Die Kunst alle Küchenkräuter und Wurzeln zu trocknen, und in Kartusen zu verpacken, um dadurch ein neues Nahrungsmittel anzuzeigen, mitgetheilt von Joh. Georg Eisen [von Schwarzenberg]. Schloß Oberpahlen [Estland] 1772 [2.A. Riga 1772, erw. Aufl. u.a.T. 1773, nochmals erw. Aufl. 1774, Wien 1774, n.A. St. Petersburg 1793].
- 32 Sein großes Thema ist die Kultur der Letten, auch trat er energisch gegen die Leibeigenschaft und für die Volksaufklärung auf. Siehe neben weiteren von ihm verfassten und in unserer Bibliographie verzeichneten Schriften Friedrich Bernhard Albers, *Kultur der Letten - in Kurland* (1805).
- 33 Siehe von ihm Elverfeld, Karl Gotthard. „Anzeige einer neuen lettischen Schrift, Lihgsmibas Grammata“ [dt.: Buch des Frohsinns] genannt, die auf Subscription herausgegeben werden soll (unterzeichnet: „Appricken, im Pastorat im Maymonat 1804. Karl Gotthard Elverfeld, Pastor zu Appricken und Sallenen“). Diese Subskriptionsanzeige ist wichtig für die Geschichte der Volksaufklärung im Baltikum. Pastor Elverfeld erklärt: „Daß die bisherigen gesellschaftlichen Unterhaltungen und Vergnügungen der Letten wenig dazu geeignet sind, die Bildung derselben zu befördern, wird wohl niemand in Abrede seyn. Gleichwohl ist es ausgemacht, daß die bei einer Nation gewöhnlichen Unterhaltungen und Vergnügungen großen Einfluß auf ihren Verstand und auf ihre Sitten haben, und daß, durch Veredlung dieses Theils ihrer Beschäftigungen und Genüsse bey ihren gesellschaftlichen Zusammenkünften, der intellectuelle und moralische Charakter selbst eines uncultivirten, rohen und unbiegsamen Volks sehr verbessert werden könne. In der Absicht nun, diesen Vortheil auch unsern guten Letten, die, bey aller ihrer natürlich guten Anlage, doch gewiß noch auf einer, selbst für ihren Stand, zu niedrigen Stufe der Cultur stehen, zuzuwenden, und sie zugleich für eine mannichfaltigere angenehme Unterhaltung empfänglich, und derselben theilhaft zu machen; hat Unterzeichneter ein lettisches Werk ausgearbeitet, welches den oben angezeigten Titel führen und, der geselligen Freude gewidmet, hauptsächlich durch deutliche und von den nöthigen Beyspielen begleitete Anweisungen zu mehreren Arten von gesellschaftlichen Spielen, das Vergnügen der Letten bey ihren Gelägen und andern gesellschaftlichen Zusammenkünften befördern und veredeln, und eben damit auch zu mehrerer Cultur derselben beytragen soll.“ (Ibid. S.1-2) Der kurländische Bauer soll durch das „Buch der Freude“ nicht einfach belehrt und unterhalten, sondern vielmehr selbst tätig werden: nämlich die abgedruckten Stücke aufführen und vor allem selbst weitere nach deren Muster verfassen. Eine derart anspruchsvolle Konzeption ist uns, wie Reinhart Siegert in unserer Bibliographie feststellt, im deutschen Kernraum nirgends begegnet. (Die Bekanntschaft mit diesem volksaufklärerischen Konzept verdanken wir den lettischen Germanistinnen Elina Krastina und Aiga Semeta).

(1765–1827),³⁴ Karl Friedrich Watson (1777–1826),³⁵ Samuel Reinhold Winkler (1764–1839),³⁶ Friedrich Wilhelm Kade (1762–1843),³⁷ Johann Wilhelm Ludwig (von) Luce (1756–1842),³⁸ Gotthard Friedrich Stender (1714–1796),³⁹ Johann

34 Karl Gottlob Sonntag stand in enger Beziehung zu Merkel, wie Merckels Briefwechsel belegt. Sonntag war Verfasser mehrerer in unserer Bibliographie verzeichneter Schriften. Siehe beispielhaft Holger Böning und Reinhart Siegert. *Volksaufklärung*, Bd. 2.1 (2001), Sp. 842, Nr. 02759. Zu ihm als einem engagierten Volksaufklärer Taterka, Thomas. *Humanität, Abolition*, S. 200.

35 Interessant zur Volksbildung in Lettland: Watson, K. F. „Plan über die Art und Weise, wie die Gesellschaft auf die Kultivierung des lettischen Landvolkes einwirken könne, vorgelesen am 8ten August 1817 von dem Pastor Watson zu Lesten“. Ergänzt wird der „Plan“ durch zwei Beilagen des Marquis von Paulucci und Generalsuperintendent Sonntag [Zeitschrift in Antiqua gedr.] Hier heißt es u.a.: „Was nun aber den Bildungsgrad unserer Letten zum Behufe der Belehrung durch Schriften und dieser ihre [!] Verbreitung betrifft, so möchte das diesfallsige Verhältniß in Livland von dem in Kurland angegebenen ungefähr das entgegengesetzte seyn, d.h. in Livland wäre anzunehmen, daß über zwey Drittheile lesen können. Aus diesem Grund schon wäre hier das Vorlesen [der Zeitung] im Krüge weniger nöthig. Aber auch außerdem nicht rathsam. Denn nicht bloß daß die Herrnhuter aus der Kirche in ihre Versammlungsorter eilen, sondern auch viele andere der rechtlichsten Bauern setzen darin einen Ehrenpunkt, am Sonntage nicht in den Krug zu gehen.“ (Watson, Karl Friedrich. Plan über die Art und Weise. S. 56; Beilage).

36 Der Arzt verfasste die Schrift: Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern (1793).

37 Kade, Friedrich Wilhelm. *Freymüthige Gedanken über den Nutzen, die Grenzen und Einrichtung des Unterrichts für Letten*. Zum Besten armer Bauernkinder dem Druck übergeben von Friedrich Wilhelm Kade. Probst zu Goldingen und Pastor zu Kursiten und Schwarzen (1794). Ähnlich reaktionär: Ders. *Die lettische Industrieschule, in Absicht ihrer Möglichkeit, Nützlichkeit und wesentlichen innern Einrichtung* dargestellt von Friedrich Wilhelm Kade, Präpositus der Goldingschen Diöces, Pastor zu Kursiten und Schwarzen (1805). Die Schrift ist „Seiner Erlaucht dem Herrn Minister der Aufklärung Grafen Sawadoffsky“ gewidmet.

38 Siehe: Sarema Jutto ramat, mis mahrawa rōmuku ja kassuku ou üllespannud Johann Willem Luddi Ludse, kolide üllewaatja. Ueste laebbi wadetud ja teist korda trükkitud. [dt.: Historienbuch der Insel Ösel. – Text ganz in estnischer Sprache]. [n.A.] Reval [„Tallinnas“]: J.H. Gressel 1843 [EA u.d.T. *Deutsches Lesebuch der Insel Oesel zum Nutzen und Vergnügen des Landvolkes*, Mitau 1807/ Perna 1812]. Welches Ansehen Luce genoss, zeigen seine Mitgliedschaften in der herzoglichen deutschen Gesellschaft in Helmstedt, der physikalischen Societät in Göttingen, der Kayserlichen freien ökonomischen Gesellschaft in St. Petersburg, und der ökonomischen gemeinnützigen Gesellschaft in Raga.

39 Siehe von ihm: Fabeln und Erzählungen zur Bildung des Witzes und der Sitten der Letten nach ihrer Denkungs- und Mundart abgefasst von Gotthard Friederich Stender, Pastor und der Königl. deutschen Gesellschaft zu Göttingen ordentlichen Mitglieder (1766) [Text lettisch; ein Titelblatt und Vorwort deutsch. – 2. Aufl. nur unter dem lett. Titel „Pasakkas un Stahsti“, T.1–2, Mitau: Steffenhagen 1785/1789]. Siehe zu Stender jetzt umfassend Mära Grudule, Hg. *Gothards Fridrihs Stenders / Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) und die Aufklärung im Baltikum im europäischen Kontext* (2018). Stender ist als einer der Begründer der lettischen säkularen Literatur bedeutend, er verfasste eine Grammatik und ein Lexikon der lettischen Sprache und galt seinen volksaufklärerisch engagierten Zeitgenossen als einer jener Geistlichen, die die einzigen Schriftsteller für die Letten waren und sich, wie es 1803 in Merckels und Kotzebues Berliner Zeitschrift *Der Freimüthige* hieß, „ein ausgezeichnetes Verdienst um die Veredlung und wissenschaftliche Ausbildung der Kurländischen Bauern, für welche Klasse von Lesern er unermüdet bis zu seinem Tode schrieb“, erworben hätten. Auch sei „sein Name unter ihnen so bekannt und geehrt, daß sie oft einen Umweg von mehreren Meilen nicht scheueten, um diesen in ihren Augen großen Mann von Angesicht zu schauen, und ihm persönlich ihre Ehrfurcht zu zollen – gleichsam wie die Jünger des Apoll und manche Reisende nach Weimar wallfahrten, um Wieland und Göthe in der Nähe anzustauen.“ Es folgt die Anmerkung: „Er war den Letten mehr, sehr viel mehr, als diese Großen den Deutschen sind. – Doch wie? Das sollte nicht auch Größe seyn, sich lebenslang, wenn gleich nicht mit sehr glänzenden Talenten, der Kultur eines vernachlässigten, verachteten Volkes zu widmen?“ (Albers, Friedrich Bernhard. Ueber den Litteraturzustand, *Der Freimüthige*, Jg.1, Berlin 1803, No.175 (03.11.), S.697a–698b; Nr.176 (04.11.), S.702; Nr.177. (07.11.), S.706b–707a, hier S. 702, 706).

Friedrich Leberecht Schmalz (1781–1847),⁴⁰ Otto Wilhelm Masing (1763–1832),⁴¹ Martin Ernst Styx (1759–1829)⁴² in den Debatten und volksaufklärerischen Aktivitäten agierten und wie die Auseinandersetzungen der deutschen Minderheit in den baltischen Gebieten sich von denen im deutschen Sprachraum unterscheiden, mussten die livländischen Gutsbesitzer doch besorgen, dass ihre Leibeigenen nicht zu aufgeklärt wurden, um, wie es 1793 im Göttinger *Katechetischen Journal* hieß, „ihr eigenes Interesse nicht zu schmälern.“⁴³ Selbst die Forderung, auch die lettischen und estnischen Bauern sollten das Schreiben erlernen, erweckte bei Gutsherren Vorbehalte. Und zwar nicht nur, weil dies, wie behauptet wurde, „ein Vorzug der vornehmen Teutschen“ sei, sondern besonders auch, weil der Eigentümer eines Leibeigenen befürchten müsse, dass dieser sich mit solcher Kulturtechnik „leicht Freibriefe schreiben und so aus dem Erbdienste entweichen könnte.“ Mancher unter den Leibeigenen, berichtet die zeitgenössische Publizistik, lernte das Schreiben „für sich heimlich“.⁴⁴ Auch Johann Christoph Petri erinnert sich an entsprechende Einwände der baltischen Gutsherren:

„Ich sprach einst mit dem Herrn von M. über Bauernaufklärung, und brachte das *Noth- und Hülfsbüchlein*, ins Esthnische übersetzt, vor. Da meinte Herr von

40 Schmalz ist ein Beispiel für die Volksaufklärung im 19. Jahrhundert. Von ihm erschien 1834: Versuch einer Beantwortung der Frage: ist es gut, oder wohl gar nothwendig, daß die Landwirthschaft wissenschaftlich behandelt werde? Einladungsschrift für die zu Altkusthof bei Dorpat neu errichtete landwirthschaftliche Lehranstalt. Dort heißt es: „Man denke sich, welchen wohlthätigen Einfluß auf den Nationalwohlstand, auf die Volksvermehrung es haben müßte, wenn überall die Landwirthschaft nach wissenschaftlichen Principien betrieben würde! und dahin kann es kommen, dahin wird es kommen! Denn wenn es auch nicht erwartet werden darf, wenn es auch nicht möglich ist, daß alle Güter von wissenschaftlich gebildeten Landwirthen bewirthschaftet werden, so ist es schon genug, wenn in jedem nicht zu großen Bezirke ein Landwirth wohnt, welcher eine Wirthschaft nach wissenschaftlichen Grundsätzen einrichtet und dirigir[e]t; denn bald wird das Gute, was er einführt, erkannt werden, die Resultate werden zur Nachahmung reizen, und nach und nach werden auch diejenigen Empiriker, welche anfänglich voll von Vorurtheilen gegen das Neue eingenommen waren, ihre Wirthschaften verbessern. Bei Manchem dauert der Kampf gegen seine eigenen Vorurtheile etwas länger, endlich wird doch das Gute siegen“ (ibid. S. 20).

41 Von ihm liegen anonym erschienene, außerordentlich wichtige Bemerkungen zu den Wirkungsmöglichkeiten der Volksaufklärung im Baltikum vor: Sprach- und andere Bemerkungen über einige im ersten, zweiten und dritten Hefte dieser Beiträge enthaltenen ehstnischen Aufsätze, Worterklärungen u.s.w. *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache*, H.4, Perna 1815, S.103–112.

42 Von ihm: Handbuch der populären Arzneiwissenschaft, für die gebildeten Stände in den nördlichen Provinzen Rußlands, insonderheit für Landgeistliche und Grundbesitzer in Kur-[,] Lief- und Ehstland, von D[r]. Martin Ernst Styx, Professor der Medicin auf der kaiserl. Universität in Dorpat. Th.1 [wohl mehr nicht erschienen] Riga: Julius Conrad Daniel Müller 1803 [2. Aufl. Riga 1805].

43 Anon. Versuch einer kurzen Beschreibung des Ehstnischen Bauernstandes in Rücksicht auf Religionskenntniß und sittliche Bildung, nebst einigen Bemerkungen über Volksunterricht und Katechetik. S.272.

44 Petri, Johann Christoph. Ueber das Schul- und Erziehungswesen[!] in Lief- und Ehstland (1799). Reinhart Siegert kommentiert die Schrift in unserer Bibliographie wie folgt: „Auf den Dörfern sei die Unterrichtssituation schlecht: ‚Den ganzen Sommer hindurch, d.h. von Ostern bis Michaelis, ruht der Schulunterricht in den Dörfern, weil der Edelmann die Bauernkinder zur Feld- und HofArbeit braucht, die ihm nothwendiger scheint, als die Beförderung des Heils der Seelen und der Anbau des Verstandes.* Zudem gebe es auch diesen geordneten Unterricht erst seit etwa 15 Jahren, und die Schulmeister seien unqualifiziert. ‚Schreiben darf der Leibeigene nicht lernen, weil dieß ein Vorzug der vornehmen Teutschen ist, und er sich leicht Freibriefe schreiben und so aus dem Erbdienste entweichen könnte. Doch lernen es Manche für sich heimlich [...]“ (Bd 2.2, Sp. 2514, Titel-Nr. 5141).

M. gleichwohl, es sey besser, den Bauer in seiner Dummheit zu erhalten, als ihn klug zu machen, weil er bei jener weit glücklicher sey, wenn er aber klug würde, nichts als tolle Streiche angäbe und sich frei zu machen suchen würde. Hier gleicht der Herr von M., ein so gescheiter und guter Mann er sonst war, den meisten seiner übrigen Standesbrüder. Er blieb bey dem angeführten Grunde, und setzte hinzu er wisse Beispiele, daß Bauern, die kaum etwas schreiben gelernt hätten, sich Freibriefe geschrieben, und damit durchgegangen wären. Es sey mithin besser, wenn sie nichts weiter als ihren Katechismus wüßten, und mehr ihnen schädlich.“⁴⁵

In der Diskussion über die Aufklärung der Letten und Esten lassen sich zwei Positionen identifizieren. Da ist zunächst jene, die das Bildungsprogramm der Volksaufklärung – jedenfalls verbal – mehr oder weniger unterstützt, es aber entsprechend den heimischen Verhältnissen zurechtstutzen will. Es hätte nicht dem Geist der Zeit entsprochen, die Reformvorschläge, die in der deutschen Öffentlichkeit so große Zustimmung fanden, rundum abzulehnen, also argumentierte man mit dem Motto „Festina lente!“ – „Eile mit Weile!“ Beispielhaft ist hier Johann Wilhelm Kade zu nennen, der seine Schrift über den „Unterricht für Letten“ unter jenes Oxymoron gestellt hat, das vor jeder Übereilung warnt. Grundlegendere Veränderungen erwarteten Kade und seine Gesinnungsgenossen, wenn überhaupt, von kommenden Jahrhunderten, gerne mahnten sie, die Umstände hinreichend zu beachten, unter denen Letten und Esten lebten. „Ein Leibeigner Bauer“, so schreibt Kade, „ist ohnstreitig aus einem andern Gesichtspunkte zu betrachten, als ein freyer. Diejenigen Gründe, welche den Nutzen eines aufklärenden Unterrichts, für letztern, außer allen Zweifel setzen, sind bey weitem nicht mehr so überzeugend und einleuchtend, wenn sie auf Bauern aus der erstern Classe angewendet werden.“⁴⁶ Zwar gesteht er ein, auch „dem Letten ward die edle Kraft der Vernunft zu theil“, doch folgt sogleich die Aufforderung: „Betrachten wir den Letten als ein dem Boden[,] auf welchem er gewachsen ist[,] zugehöriges, dem Landbau bestimmtes und dem Willen seines Herrn unterworfenen Glied der Gesellschaft!“ Daraus ergäben sich „natürliche Schranken und Regeln für den ihm zu ertheilenden Unterricht“, denn was sollen beispielsweise „Kenntnisse der Erdbeschreibung Landleuten, deren Existenz auf einen kleinen Winkel der Erde eingeschränkt ist“? Was nutzen Kenntnisse in der Geschichte, „für deren Titel und Benennung der Lette ohnedem in seiner Sprache keine passenden Worte findet und auch nicht bedarf. Selbst rechnen und schreiben“, so Kade, „sehe ich als Geschicklichkeiten an, welche für den Letten, wo nicht unnütz, doch wenigstens sehr entbehrlich sind“, werde doch in

45 [Petri, Johann Christoph.] Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Nebst einem kurzen Abriß von Moskau. Von einem unpartheiischen Augenzeugen (1805). S. 191f. Ich danke Dirk Sangmeister für den freundlichen Hinweis.

46 Kade, Friedrich Wilhelm. *Freymüthige Gedanken*. S. 6.

den „mehresten und wichtigsten Fällen sein Herr für ihn schreiben und rechnen.“⁴⁷ Und ausdrücklich fügt dieser Seelsorger den Satz hinzu: „Alle diese angeführten Stücke würden ganz anders in Anschlag kommen, wenn von einem Unterrichte für freye, etwa deutsche, Bauern die Rede wäre.“⁴⁸ Jeder Universalitätsanspruch der Aufklärung ist hier aufgegeben!

Die entgegengesetzte Position ist, was den Nutzen der volksaufklärerischen Bildungsanstrengungen angeht, ebenfalls skeptisch. Allerdings aus ganz anderen Gründen. Angesichts der sozialen Verhältnisse und der zugespitzten sozialen Gegensätze sah man volksaufklärerische Bildungsanstrengungen von vornherein zum Scheitern verurteilt. So dachte auch Garlieb Merkel. Er war geprägt von jener mit der Entstehung der Volksaufklärung eng verbundenen Debatte, in der erstmals die Eigentumsverhältnissen in der Landwirtschaft und die gesellschaftliche Stellung der Bauern im Mittelpunkt standen. Sie musste verändert werden, so lautete der Tenor, wollte man ein wesentliches Ziel dieser als gemeinnützig-ökonomische Aufklärung entstehenden Bürgerbewegung erreichen.

Kein bedeutender Volksaufklärer, der sich damit nicht befasste. Als Katalysator wirkte die Preisfrage der *Freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg* von 1766. „Ist es dem gemeinen Wesen vortheilhafter und nützlicher“ so wurde die europäische Öffentlichkeit gefragt, „daß der Bauer Land oder nur bewegliche Güter zum Eigenthum besitze? und wie weit soll sich das Recht des Bauers auf dieses Eigenthum erstrecken, daß es am nützlichsten für das gemeine Wesen sey?“ Mit mehr als 160 Einsendungen war die Resonanz einzigartig. In einigen Preisschriften findet sich bereits der emphatische Ton, der Merckels Argumentationen kennzeichnen sollte, wenn beispielhaft Johann Friedrich Mayer (1719–1798) Frondienste, Leibeigenschaft und fehlendes bäuerliches Eigentum am bebauten Boden als wichtigste Ursachen einer unentwickelten und unproduktiven Landwirtschaft beschreibt und zu dem Schluss kommt, es gebe Zustände, bei denen jedes Bemühen um Aufklärung vergeblich bleiben müsse: „Leute, die so unglücklich sind, nicht einmal die Rechte der wilden Thiere unter ihren Mitmenschen zu geniessen, die haben auch gar nicht die Kräften [sic], die Vorschläge der Klugen befolgen zu können; sie sind weit unter das Vieh sündlich herabgesetzt.“ Dies ist exakt der Ton, den wir drei Jahrzehnte später auch bei Garlieb Merkel vernehmen können. Der ohne Beschönigungen formulierten Beschreibung gesellschaftlicher Missstände folgt die der bäuerlichen Unzulänglichkeiten, die eine Belehrung erschwerten. Ausführlich setzt sich Mayer auch mit Fehlern der Gelehrten und Gebildeten bei der Bauernaufklärung

47 Gegen solche rigide Auffassung wendet sich Albers (1805): „Wer aber glaubt es wohl, daß dies die gedruckten Worte eines Lettischen Seelsorgers sind“ (Albers, F. B. Kultur der Letten – in Kurland. S.591b). Auch in Lettland wurde also bereits über die Grenzen der Volksaufklärung debattiert.

48 Kade, Friedrich Wilhelm. *Freymüthige Gedanken*. S. 15–17.

auseinander, die häufig die falschen oder unzulängliche Mittel der Unterrichtung wählten oder vorschnell undurchführbare Projekte propagierten.⁴⁹

Für die Entstehung einer politischen Öffentlichkeit wie für die Radikalisierung der Spätaufklärung war diese Debatte von höchster Bedeutung, politisch ähnlich brisant wie die, an der Merkel ab 1796 beteiligt war. Ein Teil der Diskutanten argumentierte mit dem ökonomischen Nutzen. Nur aus eigentümlichen Landbesitz der Bauern sei die „Menge der Unterthanen“ vermehrbar, auf der das ganze Gebäude der Glückseligkeit des „gemeinen Wesens“ ruhe, der Nutzen, der aus bäuerlichem Interesse an den Resultaten seiner Arbeit erwachse, werde beträchtlich sein. Schwer ist zu entscheiden, wo solche Argumentationen vor allem politischem Kalkül verpflichtet waren, denn gesprochen wurde auch von dem „natürlichen Recht“, das der Bauer auf das von ihm bebaute Land habe. Nur wo dieses Recht realisiert sei, könne die Landwirtschaft blühen, wo nicht, da seien die Folgen für den Charakter des Bauern dramatisch:

„Ein jeder offener [sic] Kopf wird durch den Druck geschlossen, der Muth erstirbt, der Geist wird lahm, die Freude zu Erfindungen, zum Nachdenken und zur Arbeit entgeht, die Eifersucht macht ihn boshaftig und faul, gerade, wie das edelste Pferd, von einem unverständigen Reuter geritten, gespornt und geschlagen, das Gebiß fasset und durchgeht, so entzieht sich der Bauer als Slave, wo er nur kan, der Arbeit für den ihn quälenden Staat.“⁵⁰

Die Leibeigenschaft wird als stärkstes Hindernis einer verbesserten Landwirtschaft und einer vermehrten Bevölkerung bezeichnet, denn so fühllos sei der Bauer nicht, „daß er wünschen sollte, seinem unseligen Schicksal Kinder zu unterwerfen“.⁵¹ Ein mit der Leibeigenschaft belegtes vernünftiges Geschöpf könne niemals „eines wahren wesentlichen Vergnügens fähig“ sein, so meinte Ludwig Conrad Bettinger (1716–nach 1772). Erst ein Bauer, „welcher sein eigenes Gut besitzt, hält sich vor so glücklich, als er zu werden wünschet.“⁵² Sehr deutlich

49 Johann Friedrich Mayer, Unfehlbare Vorschläge[,] die Hindernisse eines verbesserten Feldbaues zu zernichten und die Annahme und Befolgung des Unterrichts der Gelehrten zur Aufnahme desselben unter den Landleuten zu befördern (1769).

50 Mayer, Johann Friedrich. Ist es dem gemeinen Wesen vortheilhafter und nützlicher, daß der Bauer Land oder nur bewegliche Güther zum Eigenthum besitze? S. 332.

51 Mayer, Johann Friedrich. Ist es dem gemeinen Wesen. S.344.

52 Bettinger, Ludwig Conrad. *Der zum Besten des gemeinen Wesens in den Wohlstand versetzte und darinn erhaltene Bauer*. S. 24, 29 (1770). Siehe in der insgesamt bemerkenswerten Schrift auch: „Ein Bauer ist ein denkendes Wesen. Ist in seiner Art zu gedenken, gleich ein Himmelweiter Unterschied zwischen der Gedenkungsart eines Hobbes, Newtons, Leibnitzen oder Wolffens; so empfindet er doch, und gedenket in Dingen, welche in die Sinne fallen, klar, mithin deutlich genug, um in Zusammenhang seines Zustandes gegen den Zustand anderer Menschen, die Gröse seines Uebelstandes einzusehen, zumalen da er keine Hoffnung vor sich siehet, sein Schicksal jemalen zu verbessern.“ (Ibid. S. 24).

bereits wurden in einzelnen Schriften die jeder Veränderung entgegenstehenden Interessen benannt, nämlich:

„Despotismus derjenigen Gutsherren, welche für das Vergnügen, über Mitbürger zu herrschen, als für Majestätsrechte streiten; ängstliche Sorgen anderer, daß der Bauernstand auf ihre Kosten gewinnen würde; verjährte Vorurtheile, als wenn keine andere bessere Verfassung möglich wäre, als die einmal eingeführte.“⁵³

Auch livländische Beiträge gab es zu der Diskussion, teils schon vor der Preisfrage. Zu den wichtigsten Schriften gehört hier Johann Georg Eisen von Schwarzenbergs anonyme Schrift „Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist“ von 1764,⁵⁴ die große Empörung unter der Ritterschaft hervorrief und wohl mit dazu beitrug, dass die gutsherrliche Gewalt über die Bauern eingeschränkt wurde. 1772 erschien eine krasse Gegenstimme zu ihm und allen Gegnern der livländischen Leibeigenschaft. Erich Johann von Meck (1726–1771), Sekretär der Liefländischen Ritterschaft, – auch er wählte (wie vor ihm Kade in den *Freyemüthige[n] Gedanken*) das Motto *Festina lente* – Eile mit Weile – forderte, die Bauern und auch die Leibeigenen sollten Eigentum an dem von ihnen bebauten Boden erhalten, doch müsse dies in einer Weise geschehen, die den „Herren“ keinen Schaden zufüge. Dafür erhielt er die Belobigung der St. Peterburger ökonomischen Gesellschaft. Die Schrift erschien in Riga „bey Johann Friedrich Hartknoch“, sie sollte einen fehlerhaften Druck ersetzen, der von einem unbekanntem Herausgeber für den inzwischen verstorbenen Autor auf den Weg gebracht worden war; dieser beschrieb seine Motive mit den folgenden, seltsam anrührenden Worten: „Ein Geschlecht von Menschenähnlichen Geschöpfen endlich einmal, und sollte es auch nur nach einem Jahrhundert möglich seyn, in würckliche Menschen, mit allen Rechten der Menschheit verwandelt zu sehen, ist eine zu reizende Aussicht, als daß man sich das Vergnügen versagen sollte, dazu etwas beygetragen zu haben.“⁵⁵ Von Meck selbst redet nach seinen eigenen Worten von den „elenden Geschöpfen, welche unter der

53 Oeder, Georg Christian. *Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet, verschaffet werden könne?* (1769). Zusätze zu den Bedenken erschienen 1771, eine erg. Neuauflage 1786.

54 Die Schrift erschien anonym („Wer dieser Patriot sey, ist eine Sache von geringer Erheblichkeit.“) im 9. Band von Gerhard Friedrich Müllers *Sammlung Russischer Geschichte* (S.491–527. Hier: 491). Wiederabgedruckt in: *Sammlung russischer Geschichte des Herrn Kollegienrat Müller*, Th.1, Offenbach am Main, 1777, S.1–33. Eisen gehörte zu den Pionieren der Pockeninokulation.

55 Meck, Erich Johann von. Sekretärs der Lief- und Ehstländischen Ritterschaft, Preisschrift wegen der eigenthümlichen Besitzungen der Bauern, welche bey der Freyen ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg das Accessit erhalten. Wahlspruch: *Festina lente* (1772). Zitat: Unpag. Vorbericht des ungenannten Herausgebers. Tatsächlich war Meck nur Sekretär der Livländischen Ritterschaft.

Gestalt, mit allen sinnlichen Empfindungen, und allen moralischen Fähigkeiten der Menschen, ihrem Zustande nach Sklaven, oder Leibeigene sind, als solche, die kein Eigenthum haben oder haben können, sondern selbst den wesentlichsten Theil des Eigenthums ihrer Herren ausmachen.“⁵⁶

Man merkt der Argumentation des Ritterschaftssekretärs an, dass die öffentliche Debatte, die mit zahlreichen weiteren Preisschriften und Debattenbeiträgen in Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblättern und selbst in Kalendern geführt wurde, ihn in die Defensive gedrängt hat; er sieht seine Felle davonschwimmen, und so schreibt er: „Alle Mittel, die man nur ersinnen kann, die Entfernung des Bauern von seinem Ackerbau zu hindern, rechtfertigen sich selbst, und werden mit unendlichem Nutzen angewandt.“⁵⁷ Ziel v. Mecks ist eine „gemäßigte Leibeigenschaft“ wie es bei ihm wörtlich heißt, an eine Aufhebung sei allenfalls in ferner Ewigkeit zu denken.⁵⁸ In schwärzesten Farben wird ausgeführt, welche Folgen jede Übereilung haben müsse: „Entweder würden die Leibeigenen durch eine plötzliche Veränderung ihres Zustandes aus der Slavery in eine ihnen sogar dem einfachsten Begriff nach unbekannte Freyheit, in eine Ziegellosigkeit[!] verfallen, deren Folgen schrecklich, und dem Staat wo nicht gefährlich, doch wenigstens sehr schädlich seyn würde.“⁵⁹

Am Ende bleibt in der Debatte einer Menschheitsfrage das Lippenbekenntnis zu ein klein wenig mehr Bildung, zu deren Vermittlung an den Bauern von Meck „Gute, geschickte, fromme, uneigennützig, menschliche und fleißige Prediger“ als das beste Mittel identifiziert.⁶⁰

Merkels Schrift von 1796 vor dem Hintergrund der volksaufklärerischen Debatten

Was nun zeichnet vor diesem Hintergrund Garlieb Merkels Schrift von 1796 aus,⁶¹ was machte sie zu einem so gewaltigen Schlag gegen das „alte Lied“,

56 Meck, Erich Johann. *Preisschrift*. S. 7.

57 Ibid. S. 11.

58 Ibid. S. 20.

59 Ibid. S. 24.

60 Ibid. S. 9f.

61 Merkel, Garlieb. *Die Letten*. Siehe auch Merkel, Garlieb Helwig. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Herausgegeben von Thomas Taterka. Wedemark: Harro von Hirschheydt 1998. Im Ton ist Merkels Werk in mancher Hinsicht vergleichbar mit einer ganz einzigartigen Schrift von Joseph Frh. von [und zu] Aich[e]llburg (1779-1848) *Ueber die Knechtschaft* (1773, 2. Aufl. 1775, 3. Aufl. 1783). Der Verfasser gibt eine „Philosophische Geschichte der Knechtschaft überhaupt“, deren Ausprägung bei verschiedenen Nationen und besonders bei den Deutschen und deren Milderung seit der Reformation. Als ein wichtiger Aspekt der Knechtschaft wird die Leibeigenschaft in ihren verschiedensten Ausprägungen mitberücksichtigt. Zum Schluss wird „Von der Unrechtmäßigkeit der Knechtschaft“ gehandelt, die „wider das Recht der Natur“ sei, nach dem alle Menschen

„Freiheit der Bauren sey in Kurland und Liefland nicht möglich.“⁶² Unter dem Eindruck der Französischen Revolution ließen seine „feurigen Worte der Wahrheit“ die livländischen Verhältnisse in einem neuen Licht erscheinen. Dass Menschen als Leibeigene wie eine Sache behandelt wurden, über welche die Gutsherren beliebige Verfügungsgewalt hatten, an denen sonntägliche Leibesstrafen vollzogen wurden, die ihre Besitzer gleich einem Tier oder einem Möbelstück verschenken, verleihen, verkaufen, vererben oder verpfänden konnten, galt nun endgültig als unakzeptabel. Dagegen, so wollte Merkel, sollte nun nicht mehr nur argumentiert, sondern praktisch verändernd agiert werden, die Zeit der Appelle an war vorbei, die „Verbesserung“ der Bauer durch Volksaufklärung löste nicht das Grundproblem ihrer rechtlichen Stellung und abrundtiefer Ungerechtigkeit. Karl Axel Christer von Bruiningk (1782–1848) pflichtete Merkel 1797 brieflich mit den Worten bei, er bedaure „den Starrsinn des Adels u. das Elend des bedrückten Landvolks“, doppelt aber sei „die Blindheit des Adels zu bedauern, der[,] wenn er die Augen nicht bald öf[f]net, sich ein gleiches Schicksal mit dem französischen zu erwarten hat.“⁶³ War die Rezeption Merkels in Deutschland durch Begeisterung und Anteilnahme gekennzeichnet, so war sie es in Livland durch große Aufregung unter der baltischen Oberschicht.⁶⁴

Bereits ein Autor wie Johann Georg Eisen hatte angesichts des allgemeinen Rufs nach besseren Schulen und Volksbildung Jahrzehnte vor Merkel kurz gefordert: „Erst Freiheit und dann Schulen!“⁶⁵ Merkels Klage über den gedrückten Status der leibeigenen Letten traf genau das Empfinden vieler Aufklärer, nach Jahrzehnten des Redens über die Bauernbefreiung sei endlich die Zeit des Handelns gekommen. Unter dem Wielandschen Motto „Ein Sklave trägt die Farbe seines Glückes“

gleich und frei geboren seien. Wer diese Gleichheit störe, störe die „Rechte der Menschheit“. Gegen die Knechtschaft gebe es das Recht auch der gewaltsamen Notwehr. Der Staat werde erst dann in seiner Existenz sicher sein, „wann er die Menschheit in ihre vorigen Rechte einsetzet – die Ketten der Knechtschaft zerbricht, – wann er jedes Geschöpf in den glücklichen Zustand versetzt, keine Veränderung mehr wünschen zu dürfen.“ Durch einen solchen Zustand werde auch der Staat selbst „beglückter“, „denn der Landmann, der itzt überzeugt ist, daß keine gierige Hunde mehr den Schweis seiner jährlichen Arbeit verzehren, oder ihn der willkührliche Despot aus der väterlichen Hütte verstosset, wird arbeitsamer im Feldbau, – erzeugt mehrere Früchte, – die Landwirthschaft blühet“. (ibid. S. 76-83; Böning/Siegert: *Volksaufklärung*, Bd. 1, Sp. 470f., Titel-Nr. 995). Siehe neben der bereits genannten Forschungsliteratur zu Merkels Werk auch Lüsebrink, H.-J. Guillaume – Thomas Raynal und Garlieb Merkel (2017). Es scheint mir ein zu ergänzender Blick, wenn Lüsebrink Merkels Werk als zeittypisches, von den Diskursformen der französischen Spätaufklärung geprägtes Werk philosophischer Geschichtsschreibung charakterisiert (ibid. S. 158), da damit die Einflüsse der europäischen Aufklärung und speziell der deutschen Volksaufklärung mit ihren eigenständigen, für Merkel wichtigen Denk- und Argumentationsformen zu wenig zur Geltung kommen.

62 So in einem Brief Elisas von der Recke an Garlieb Merkel, 8. September 1797. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief-Nr. 23, S. 31-34, hier S. 32.

63 Brief von Karl Axel Christer von Bruiningk, 3. Oktober 1797. In: Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Brief-Nr. 26, S. 36-37, hier S. 37. Von den feurigen Worten der Wahrheit spricht v. Bruiningk in seinem Brief vom 16./28. November 1840, Brief-Nr. 605, S. 454-455, hier S. 454.

64 Dazu und zum bis heute üblichen Nachplappern der livländischen apologetischen Literatur siehe Taterka, Thomas. *Humanität, Abolition*. S. 237, Anm. 152.

65 Eisen, Johann Georg. *Lehrbegriff*. S. 286.

schildert Merkel in einer Art Volkskunde, wie sie in der Volksaufklärung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts entstand, die Auswirkungen einer „in Gesetzen wurzelnden Despotie“ auf die Letten. Aus „dem Aufzuge und dem Betragen des Bauren“ könne man den „Charakter seiner Herrschaft erkennen“.⁶⁶ Merkel behauptet einen großen Hass auf die deutsche Oberschicht, an diesen schließe sich „ein unüberwindlicher Widerwillen gegen jede neue Einrichtung, wäre sie auch noch so augenscheinlich Verbesserung“.⁶⁷ Der vollständigen Rechtlosigkeit der Bauern stellt Merkel kenntnisreich und in einprägsamen Bildern die ungezähmteste eigen-nützigste Willkür“ und den „enormen Misbrauch der erbherrlichen Gewalt“⁶⁸ zur Seite. Die „empörendsten Ungerechtigkeiten“ werden in kraftvoller Sprache so anschaulich benannt, dass dies die Wirkung nicht verfehlt. Sein Werk ist eine der großen Schriften der deutschen Aufklärung. Das von ihm gemalte Bild des Letten ist nicht schön: „Indeß“, so ist er überzeugt, „traue ich meinen Lesern die Billigkeit zu, daß sie nicht die Mis[s]gestalt seines Charakters, sondern die Ursachen derselben hassenswerth finden werden.“⁶⁹

Welche Reaktionen diese Schilderung in der deutschen Öffentlichkeit provozierte, zeigt sogleich 1796 die Rezension in der *Oberdeutschen Allgemeinen Literaturzeitung*, abgefasst ganz im Merkelschen Ton:

„Entsetzen und Schauer erregend ist die, leider! unläugbare Thatsache, daß es zu einer Zeit, wo selbst der stolze Britte seinen Negersklaven Freyheit und Bürgerrechte zuzugestehen ringt, in Europa noch ganze Nationen gibt, welche, der persönlichen Freyheit und des Aufstrebens unfähig erklärt, unter der Geisel der härtesten Despotie sich krümmen, die Gräber ihrer freyen Väter mit Sklavenketten umrasseln, ihr Feld für eine ihnen ewig fremde Menschenclasse pflügen, und diese bereichern, indeß sie selbst bey nahe der Hunger entseelt. So eine unglückliche, von ihren eigenen Mitbürgern mißhandelte, schrecklich mißhandelte Nation sind die Esthen in Esthland und die Letten vorzüglich in Liefland. Der Habsucht weniger Adelichen geopfert, stehen diese vormahls so vielversprechenden, so kraft- und geistvollen Völkerschaften jetzt als eine Nulle[!] in der Völkerreihe da, bis sie einst – o daß die allgemein sogenannte große Katharina der Nachwelt diesen Gräuel erspart hätte! – ihre Rechte mit Feuer und Schwert und dem Blute ihrer Despoten documentiren. Daß dieser Zeitpunkt

66 Merkel, Garlieb. *Die Letten*. S. 30f.

67 Ibid. S. 36 u. 45ff. Siehe zu Merkels Schrift jetzt Kronauer, Ulrich. *Über die bürgerliche Verbesserung der Letten* (2018).

68 Ibid. S. 101, 103.

69 Ibid. S. 71.

nicht mehr ferne seyn könne, läßt sich von jedem aufmerksamen und ruhigen Beobachter der neuesten Weltbegebenheiten mit großer Wahrscheinlichkeit vorhersagen.“⁷⁰

Merkel interessierte 1796 weniger der ökonomische Nutzen,⁷¹ der nach allgemeiner Auffassung mit der Aufhebung der Leibeigenschaft verbunden war, sondern er argumentierte mit Naturrecht und Menschenrechten,⁷² mit einer Stoßrichtung also, die auch in der Debatte der Volksaufklärer bereits wichtig war. Skeptisch ist er unter den geschilderten Bedingungen gegenüber den Bildungsanstrengungen der Volksaufklärung. Zwar, so schreibt er, bemühten sich verschiedene verdienstvolle Prediger seit mehrern Jahren, „die dicke Finsterniß, in der dieses Volk tappt, durch Bücher aufzuhellen, die sie theils ins Lettische übersezten, theils selbst schrieben. Sie zündeten Blinden ein Licht an, Ihre Bemühungen konnten bis izt wenig Nutzen bringen, da dem Sklaven meistens Geld, Zeit und Muth zum Lesen fehlt, wenn er es ja noch versteht.“ Zudem lebten die meisten livländischen Landpfarrer im Gegensatz zu den deutschen materiell sehr gut und in großer sozialer Distanz zum „Volk“, dafür aber mit umso engerem Kontakt zum Adel; nur wenige von ihnen seien Aufklärer.⁷³ Wie schon der Pfarrer Johann Georg Eisen von Schwarzenberg

70 Anon. Rez. zu Merkel, *Die Letten*, 1797 [ersch. 1796]. OALZ 1796 II (28.12.), Sp.1241-1253.

71 Dass er sehr wohl auch damit argumentieren konnte, zeigt seine unter dem Motto „Sapere aude“ stehende Schrift: *Beweis daß es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauren* (1814).

72 Siehe Merkel, G. Hume's und Rousseaus Abhandlungen über den Urvertrag nebst einem Versuch über Leibeigenschaft. Den Liefländischen Erbherren gewidmet von G[arlieb] Merkel (1797).

73 Merkel, Garlieb. *Die Letten*. S.49f., zu den Pfarrern S. 326-368: „Anhang. Schilderung der Landgeistlichkeit in Liefland.“ Die Polemik, die bei der Schilderung wichtig ist, ist sicherlich auch den Erfahrungen geschuldet, die Merkel mit seinem Vater gemacht hat. Dass Merkel die volksaufklärerischen Bemühungen so negativ nicht sah, zeigt der Abdruck von Berichten in seiner Zeitschrift *Der Freimüthige* (Nr. 252, 19.12., S. 590b-591b; Nr. 254, 21.12., S. 598a-599b). Siehe beispielsweise Albers, F. B. „Kultur der Letten – in Kurland“ (19. und 21.12.1805). Siehe auch den Kommentar von Reinhart Siegert in unserer Bibliographie: „Führt Albers Beiträge von 1803 und 1804 weiter. Albers sieht sogar bereits erste Erfolge in ästhetischer Volksaufklärung durch die Volksaufklärer: „Daß es an solchen Patrioten in Kurland nicht fehle, beweist die immer wachsende Zahl Lettischer Schriftsteller und Lettischer Bücher, deren Zweck nicht allein Belehrung des untersten Standes in wissenschaftlicher Hinsicht, und die Bereicherung seines Verstandes ist, sondern auch zum Theil schon die Belebung seines schlummernden ästhetischen Gefühls in sich faßt. Aber es zeigt [zeugt; H. B.] auch zugleich von der Empfänglichkeit desselben für dergleichen Erweckungen.“ (Albers, F. B. Kultur der Letten; zit. n. Siegert, R. *Aufklärung im 19. Jahrhundert*. Bd. 3.1, Sp. 382. Titel-Nr. 6090). Entsprechend vehement wehrt er sich gegen eine Schrift, die dem Minister der Aufklärung zugeeignet ist, aber für Beschränkung der Bildung der Letten eintritt: F.W. Kades, „Die lettische Industrieschule“ (1805). Albers, F. B. „Ueber den Litteraturzustand in Kurland.“ (03.-07.11.1803). Kommentar von Reinhart Siegert in unserer Bibliographie dazu: „Der z.T. witzig geschriebene Artikel, der generell die literarische Dürre der baltischen Provinz beklagt, hebt die volksaufklärerischen Aktivitäten der deutschen Pastoren als Ausnahme hervor: „Die einzige Klasse von Lesern, für welche hier ausschließend geschrieben wird, ist – sollte man es wohl glauben? – der Bauernstand. Bei der größeren Wohlhabenheit und äußeren Bildung, wodurch – zur Ehre des Kurländischen Adels sey es gesagt, – der hiesige Lette sich vor seinen nachbarlichen Brüdern zum Vortheil auszeichnet, ist seine Empfänglichkeit für Belehrung und Unterricht auch größer, als man es seiner Verfassung nach erwarten sollte. Die gewiß nicht kleine Anzahl lettischer Lehr- und Elementarbücher, wissenschaftlicher Unterweisungen zur Oekonomie, zum Gartenbau, zur Bienenzucht etc.[.] welche hier von Zeit zu Zeit erschienen sind, mehrere Auflagen

in den 1770er Jahren, musste Merkel erfahren, dass das Auftreten gegen die Leibeigenschaft weitgehende Unbeliebtheit in der lievländischen Gesellschaft nach sich zog.⁷⁴

erlebten und fast immer noch ausschließend die hiesigen Buchdruckerpressen, wie so manchen wacker[e]n Landprediger, der sich die Bildung seiner Gemeinde angelegen seyn läßt, beschäftigen, bestätigen solches zur Genüge. Sogar ein periodisches Unterhaltungsblatt für den Bauer, eine 'lettische Quartalschrift', ist hier im Jahre 1797 erschienen, aber leider ins Stocken gerathen [...]" (Albers, F. B. Ueber den Litteraturzustand, S.702; Siegert, R. *Aufklärung im 19. Jahrhundert*. Bd. 3.1, Sp. 263f., Titel-Nr. 5899). Weiter Albers, J. B. Ueber die Literatur der Letten, oder vielmehr bei den Letten (08.-11.10.1804), ebenfalls im *Freimüthigen*. Kommentar von Reinhart Siegert dazu: „Fortsetzung von [Albers], „Ueber den Litteraturzustand in Kurland“ (1803). - Gehaltvoller Artikel zur Volksaufklärung, die die deutschstämmigen Pastoren im lettischsprachigen Kurland betrieben: „[...] nur den Bemühungen so mancher würdigen[!] Religionslehrer, die zugleich auch im eigentlichsten Sinne Volkslehrer waren, gebührt der Ruhm, den schlummernden Geist einer Nation geweckt zu haben [...]“ (Albers, J. B. Ueber die Literatur. S.285b). Aufzählung der bisher erschienenen Volksschriften in lettischer Sprache (ibid. S.289f.)“ (Siegert, R. *Aufklärung im 19. Jahrhundert*. Bd. 3.1, Sp. 367. Titel-Nr. 6065).

74 Dirk Sangmeister hat mich freundlicherweise mit dem folgenden Werk bekannt gemacht, das dafür ein Beispiel ist: Rennenkampff, Alexander von. *Fragmente. Aus den Briefen eines Reisenden aus Liefland* (1805). Dort heißt es: „Ich habe früher, schon in Deutschland, einst eines gewissen G. Merkels Schriften über Liefland und den abscheulichen Bauerndruck daselbst gelesen. Du wirst ihn vielleicht als Redacteur des Blattes, „der Freymüthige“ [sic] kennen. Er hat sich auch sonst noch in vielen kleinen Piecen und fliegenden Blättern als Schreyer und Schimpfer gegen Schlegels, Schelling u.s.w. bekannt gemacht. [...] In seiner ‚Vorzeit Lieflands, Rückkehr ins Vaterland, Wanem Ymanta‘ und wie die Büchelchen sonst noch heißen mögen, stellt er Liefland dar als einen Schauplatz der schändlichsten Grausamkeiten und Bedrückungen, die Gutsbesitzer als infame, blutdürstige Unmenschen, den Bauern- oder Ackerstand als unglückliches, ohne Rettung verlorenes Schlachtopfer und folglich die Regierung, die dergleichen Schandthaten duldet, als eine Null oder Verbündeten der Unterdrücker der Unschuld. [...] So reizend nun auch solche Träume sind, so giebt er doch nicht zu, seine Schriften über Liefland überhaupt im Traume oder Fieberanfall geschrieben zu haben, sondern hat sich, um seine Darstellungen recht glaubwürdig zu machen, einen Pfiff erdacht, auf den er sich gewiß nicht wenig zu gute thut: er erzählt nämlich abscheuliche Geschichten, wie man sie gewiß jedem Lande nachsagen kann, von denen sich einige in dem ungeheuren Zeitraume wol mögen zugetragen haben. Durch welche Mittel man solche aber dem Auge der Regierung und folglich der Strafe zu entziehen gewußt, sagt er nicht, sondern nach einer Reihe solcher Anekdoten, die er mit keinen Beweisen belegt, triumphirt er alle Mal mit seinem Feldgeschrey: das ist der Liefländische Großherr, so geht's in Liefland her oder dergl. So [...] kann man durch das leichte Mittel, die Ausnahme zur Regel und diese wieder zur Ausnahme zu machen, das glücklichste Land, das abscheulichste, jammerreichste nennen. Dieser G. Merkel hat sich Liefland und ein gewisser Petri Ehtland zum Gegenstand gewählt, als vermuthlich der Hunger jedem von beyden hieß, die Feder zu versuchen. Aber sehr verschieden ist die Art und Weise, wie sie behandelt worden sind. Der Adel des Gouvernements Ehtland entbrannte in gerechtem Zorne über die Unverschämtheit des Hrn. Petri, und es reiste bald eines seiner angesehensten Mitglieder nach Deutschland, wo der Pasquillant noch zu rechter Zeit erwischet wurde, um nicht durch eine Flucht der Gerechtigkeit zu entgehen. Er mußte nicht bloß durch öffentliche Blätter bekannt machen, daß sein Buch über Ehtland die beleidigsten Lügen enthielte, sondern wurde auch zu einer Gefängniß-Strafe verurtheilt, die man indessen doch noch gnädig genug in Geldbuße verwandelte. Nicht so die Liefländer. Mit der wahren Gemüthsruhe der Unpartheilichkeit wird hier Herr Merkel beurtheilt. Man läßt ihm gern das bescheidene Verdienst, eines blühenden Stiels und einer Darstellungsgabe, die bey besserem Gebrauche ihn liebenswürdig machen könnte. Man liest seine Schriften hier häufig und gern, (ich spreche überhaupt von der Pluralität, nicht von einzelnen Individuen,) übergeht mit Lächeln die krüppeligen Auswüchse einer kleinlichen Bosheit und Verläumdung, würdigt diese auch nicht der kleinsten Rüge und lobt nur laut und öffentlich, was dem Romane Gefälligkeit oder Interesse giebt. Wie unendlich viel Empfänglichkeit ist da nicht für eine partheilose Kritik und Rüge wahrer Mißbräuche, wo mit so viel unbefangener Ruhe nicht bloß das Wahre vom Falschen gesondert, sondern auch sogar Bosheit und Verläumdung mit Schonung behandelt wird. [...] Wie blamirt sich nicht Hr. M., wenn er aus persönlicher Rache die zufälligen Eigenheiten derjenigen Personen lächerlich zu machen sucht, denen er übel will! Ein Beyspiel: er sagt ein Mahl, ich glaube in seiner „Rückkehr ins Vaterlands“ (wie gerne kehrte er nicht selbst dahin zurück, wo nun für ihn ein verlornes Paradies zu seyn scheint!) an einem Orte, wo er mehrere bekannte Personen auf diese Art schildert: „der kleine Mann im braunen Rock, mit dem stets gebognen Knie, wenn er den Damen ein Kompliment macht, mit den steifen Fettlocken und dem Topé à la saucisse ist der lächerliche Hr. von T. von A. Aber was wollen wir uns länger mit diesem verächtlichen, gehässigen Geschöpfe aufhalten etc.“ (ibid. 23-32). „So viel Eindruck er bey auswärtigen Lesern auch mit seinen Romanen über Liefland zu machen rühmen vermag, so würdigt man ihn hier von dieser Seite gar keiner Aufmerksamkeit.“

Garlieb Merkel in der europäischen Öffentlichkeit

Garlieb Merkel erwarb sich durch seine Schrift bei den volksaufklärerisch engagierten Schriftstellern und Publizisten in ganz Europa höchstes Ansehen. Dass die russischen Ostseeprovinzen ab 1816 zum Vorreiter der Bauernbefreiung in Russland wurden,⁷⁵ schrieb man ganz wesentlich ihm und seiner Schrift zu. Heinrich Zschokke (1771–1848), der berühmte deutsch-schweizer Publizist, bezeichnete den baltischen Kollegen 1832 als einen der ersten „Apostel der Humanität“. Dafür hatte der Herausgeber der ersten Zeitung für einfache Leser in der Schweiz, des *Aufrichtigen und wohlerfahrenen Schweizerboten* einen guten Grund. „Denn Ihre Schrift über die Letten“, so pries er seinen Briefpartner, „gab, vielleicht ohne daß Sie es wissen, den ersten Anstoß zur nachherigen Milderung der Leibeigenschaft.“⁷⁶ Auch lobte er die Übersetzung seines *Goldmacherdorfes* durch den Pastor Jacob Florentin Lundberg, die von Merkel 1830 auf Subskription als zweisprachiges „Deutsch-Lettisches Lesebuch“ herausgegeben worden war, denn jetzt, nach der Bauernbefreiung, erschien ihm als wichtig und bedeutend, was die Volksaufklärung mit ihren literarischen Mitteln zur Ansprache des Bauern anzubieten hatte. „Es lies mich in die Tiefen sehn“, so schrieb Zschokke an Merkel über das lettische *Goldmacherdorf*, in die Tiefen, „worin noch der lettische Bauer versunken liegt, und davon die Schweiz nichts Ähnliches zeigt. Ich mache dem Hn. Lundberg mein Compliment für die gelungenen Umänderungen zum Behuf seines Volks.“⁷⁷ Sodann formulierte Zschokke eine Überzeugung, die er mit Merkel und vielen anderen Volksaufklärern teilte:

„Es bleibt doch eine traurige Wahrheit: Immer und immer muß das Herrlichste und Edelste für das Menschliche Geschlecht durch Privatleute vollbracht werden, statt pflichtmässig durch die Regierungen; ja, man muß diese schon dafür segnen, wenn sie nur das Gute nicht hindern. O, ich habe mehr Pöbel unter den sogenannten Großen gefunden, als im gemeinen Volk, (nach Abzug der Kenntnisse

(ibid. 33) „Wenn alle andre Nationen nur langsam zu dem Grade der Ausbildung schritten, in dem sie sind, warum will man von dem Liefländischen Bauer Sprünge fordern? Wenn überhaupt Kultur und Aufklärung ganzer Nationen nur das Werk vieler Jahrhunderte ist, warum fordert man von dem Liefländischen Bauer Unmögliches?“ (ibid. 57-58).

75 Dazu: Gesetzbuch für die Kurländischen Bauern. [2.Teil: Kurländische Bauer-Verordnung für den transitorischen Zustand]. Im Auftrag Einer Allerhöchstverordneten Kommission zur Einführung der Bauer-Verordnung. Mitau: o.V. (Druck: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn) 1819.

76 Brief Heinrich Zschokkes an Garlieb Merkel, Aarau, 14. Februar 1832. Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Nr. 535, S. 413-414, hier: S. 413.

77 Ibid.

und Aüsserlichkeiten). Was hat die Welt davon, wenn alle sogenannte feinere Bildung nur zum Werkzeug der in Seide gekleideten Barbaren wird?“⁷⁸

Zum Schluss ein Wort des ungebrochenen Optimismus, das Merkel in einem Briefentwurf vom November 1840 an Karl Axel Christer von Bruiningk zu der „heiligen Sache unsrer vaterländischen Provinzen“, der Besserung der Lebenssituation der bäuerlichen Bevölkerung nämlich, sprach. Er nähre frohe Zuversicht, schreibt er, denn:

„Ich weiß aus mannigfaltigen Zeugnißen und Beweisen, daß im Innern unsrer Provinzen an vielen Orten zuweilen noch vorgeht, was nach der Freierklärung der Bauern nicht mehr möglich seyn sollte, aber es erregt bei Unbetheiligten so allgemein verachtungsvollen Unwillen und der Charakter und die Bildung der Letten und Esthen gewinnt allmählig aber unaufhaltsam, so viel Gehalt, daß jenes Unrecht wohl bald nicht mehr möglich seyn wird wird aufhören müssen.“⁷⁹

Literaturverzeichnis Quellen

1. Aich[e]lburg, Joseph Frh. v. *Ueber die Knechtschaft*. Wien: Joseph Kurzböck 1773.
2. Albers, [Friedrich Bernhard]. Kultur der Letten – in Kurland. *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*, Jg.3, Berlin 1805, Nr.252 (19.12.), S.590b-591b; Nr.24 (21.12.), S.598a-599b.
3. Albers, Friedrich Bernhard. Ueber den Litteraturzustand in Kurland. *Der Freimüthige, Berlinische Zeitung für gebildete, unbefangene Leser*, Jg.1, Berlin 1803, No.175 (03.11.), S.697a-698b; Nr.176 (04.11.), S.702; Nr.177. (07.11.), S.706b-707a.
4. Albers, J. B. Ueber die Literatur der Letten, oder vielmehr bei den Letten. *Der Freimüthige und Ernst und Scherz*, Jg.2, Berlin 1804, No.201 (08.10.), S.281a-282b; Nr.202 (09.10.), S.285b-287a; Nr.203 (11.10.), S.289a-290b.

78 Ibid. S. 414. Der schöne Schlussabsatz des Briefes verrät die freundschaftliche Hochachtung Zschokkes: „Möge ein günstiger Stern den deutschen und russischen Posten leuchten, damit doch mein Brief in Ihre Hände komme; damit er Ihnen sage, daß ich Ihnen für Ihre unverdiente Aufmerksamkeit herzlich danke; daß ich Sie längst schon hochschätzte, nun aber, als Mensch lieb habe; daß ich mir nichts wünschte, als nur ein Paar Stunden bei Ihnen (mit Erlaubnis der russ. Polizei) in Ihrem Merkels Hof zu sitzen; oder noch lieber, daß Sie ein Paar Wochen bei mir in meiner freundlichen Blumenhalde, am Fuß des Jura, bei Aarau, in Angesicht der fernen Gletschergipfel, auf freier Schweizer-Erde, leben wollten! Adieu, wohlbekannter, lieber Freund. Wenn Sie beim Lesen dieser Zeilen etwas, wie einen Hauch fühlen, so ists kein Luftzug von Fenster oder Thür, es ist ein Geisterkuß von

Ihrem Freunde
Heinr. Zschokke.“

79 Brief an Karl Axel Christer von Bruiningk (Entwurf), Ende November 1840. In: Merkel, G. *Briefwechsel*. Nr. 606, S. 413-414, hier S. 454f.

5. Anon. Rez. zu Merkel *Die Letten*, 1797. *Oberdeutsche Allgemeine Literaturzeitung* (OALZ), 1796 Bd. II (28.12.), Sp.1241-1253.
6. Anon. Versuch einer kurzen Beschreibung des Ehstnischen Bauernstandes in Rücksicht auf Religionskenntniß und sittliche Bildung, nebst einigen Bemerkungen über Volksunterricht und Katechetik. *Katechetisches Journal*, Jg.1, Göttingen 1793/94, H.2, S.272-292.
7. Arvelius, Friedrich Gustav. Freymüthige Gedanken über unser [estnisches] Landvolk. *Revalische Wöchentliche Nachrichten*, Nr.16-18 (18.04.-02.05.), Reval 1782.
8. Arvelius, Friedrich Gustav. Geschichte des Revalschen Liebhabertheaters. Liefländische Lese-Bibliothek. Quartalschrift zur Verbreitung gemeinnütziger, vorzüglich einheimischer Kenntnisse in unserm Vaterlande. Hg. v. Fr. D. Lenz. Jg.1, Qu.4, Dorpat: M.G. Grenzius 1796, S.55-92.
9. Bettinger, L[udwig] C[onrad]. *Der zum Besten des gemeinen Wesens in den Wohlstand versetzte und darinn erhaltene Bauer*. Herßfeld: Gedruckt und verlegt von Ge. Christ. Mohr 1770.
10. Böttiger, Alexius von. Der lief- und ehstländische Bauer ist nicht der so gedrückte Sklave für den man ihn hält. Dorpat: Gauger und Linde [Druck: Grenzius u. Kupzau in Schloss Oberpahlen], 1786.
11. Eisen von Schwarzenberg, Johann Georg. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist. *Sammlung russischer Geschichte*. Hg. von Gerhard Friedrich Müller, Bd.9, St. Petersburg: Akademie der Wissenschaften 1764. S.491-527.
12. Eisen von Schwarzenberg, Johann Georg. Lehrbegriff der drei verschiedenen Verfassungen der Einwohner eines Staates, so auf das Bauernlandeigentum, auf den Zeitpacht und auf die Leibeigenschaft des Bauern gegründet sind. Wiefern in selbigen die erste Ursache von den blühenden oder schlechten Zustande eines Staates entdeckt werden kann. In: Ders. *Ausgewählte Werke. Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich*. Marburg: Herder Institut 1998. S. 245-286.
13. Eisen von Schwarzenberg, Johann Georg [anon.]. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist. In: G. Fr. Müller, Hg. *Sammlung russischer Geschichte*. Bd.9. St. Petersburg: Akademie der Wissenschaften 1764. S.491-527.
14. Elverfeld, Karl Gotthard. *Anzeige einer neuen lettischen Schrift, Lihgsmibas Grahmata* [dt.: Buch des Frohsinns] genannt, die auf Subscription herausgegeben werden soll. [Kopftitel; kein eigentliches Titelblatt]. s.l. [Mitau]: s.n., s.a. [1804].
15. Friebe, W[ilhelm] C[hristian]. Erster Anfang zur Cultur der liefländischen Bauern. *Nordische Miscellaneen*, Riga, Jg.1789, St.18/19, S.524-546.
16. Friebe, Wilhelm Christian. Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sondern in Hinsicht auf Liefland. *Nordische Miscellaneen*, Riga, Jg. 1788, St. 15-17, S. 744-768.
17. Herder, Johann Gottfried. Briefe zur Beförderung der Humanität. In: Ders. *Werke in zehn Bänden*. Hg. v M. Bollacher et al. Hier Bd. 7. Frankfurt/Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1985-2000 (hier: 1991).
18. Jannau, Johann Heinrich von [anon.]. Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens, s.l. [Riga und Leipzig]: s.n. [Hartknoch] 1786.
19. Kade, Friedrich Wilhelm. *Freymüthige Gedanken über den Nutzen, die Grenzen und Einrichtung des Unterrichts für Letten*. Zum Besten armer Bauernkinder dem Druck übergeben von Friedrich Wilhelm Kade. Probst zu Goldingen und Pastor zu Kursiten und Schwarzen. Königsberg: s.n. (Druck: Daniel Christoph Kanater) 1794.

20. Kade, Friedrich Wilhelm. *Die lettische Industrieschule, in Absicht ihrer Möglichkeit, Nützlichkeit und wesentlichen innern Einrichtung* dargestellt von Friedrich Wilhelm Kade, Präpositus der Goldingschen Diöces, Pastor zu Kursiten und Schwarzen. Mitau: J.F. Steffenhagen und Sohn 1805.
21. Mayer, Johann Friedrich. Ist es dem gemeinen Wesen vortheilhafter und nützlicher, daß der Bauer Land oder nur bewegliche Güther zum Eigenthum besitze? und in wie weit soll sich das Recht des Bauers auf dieses Eigenthum erstrecken, daß am nützlichsten für das gemeine Weesen seye? In: Ders. *Beyträge und Abhandlungen*. Bd.5, Frankfurt/Main: Andreä, 1774. S.299-367.
22. Mayer, Johann Friedrich. Unfehlbare Vorschläge[,] die Hindernisse eines verbesserten Feldbaues zu zernichten und die Annahme und Befolgung des Unterrichts der Gelehrten zur Aufnahme desselben unter den Landleuten zu befördern. In: Ders. *Beyträge und Abhandlungen*, Bd.1, Frankfurt/Main: Andreä, 1769. S.1-82.
23. Meck, Erich Johann von. Sekretärs der Lief- und Ehstländischen Ritterschaft, Preisschrift wegen der eigenthümlichen Besitzungen der Bauern, welche bey der Freyen ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg das Accessit erhalten. Wahlspruch: Festina lente. Riga: „bey Johann Friedrich Hartknoch“, 1772.
24. Merkel, Garlieb. *Beweis daß es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauren*. Von Dr. G. Merkel. Riga: „Gedruckt und zu haben bei W. F. Häcker“, 1814.
25. Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Bd. 1: *Texte*. Hg. v. D. Sangmeister, in Zusammenarbeit m. Th. Taterka u. J. Drews. Bremen: lumière, 2019.
26. Merkel, G[arlieb]. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde von G. Merkel. Leipzig: Heinrich Gräff, 1797 [recte: 1796; 2. Aufl. ebd. 1800].
27. Merkel, G[arlieb]. *[David] Hume's und [Jean Jacques] Rousseaus Abhandlungen über den Urvertrag nebst einem Versuch über Leibeigenschaft*. Den Liefländischen Erbherren gewidmet von G[arlieb] Merkel. Th.1-2, Leipzig: Heinrich Gräff, 1797.
28. Merkel, G[arlieb]. *Ist das stete Fortschreiten der Menschheit ein Wahn?* Sendschreiben an Herrn Professor Dr. Heeren von Dr. G. Merkel. Riga: In Kommission bey Deubner und Treuy, 1810.
29. Oeder, Georg Christian [anon]. Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet, verschaffet werden könne? Frankfurt und Leipzig: s.n. [d.i. Kopenhagen: Faber], 1769 [neue Auflage mit Zusätzen 1786].
30. Petri, Johann Christoph. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemählde von Ehstland. Ein Seitenstück zu [Garlieb] Merkel über die Letten von Johann Christoph Petri, Doktor der Philosophie und Professor am Evangelischen Gymnasium zu Erfurt. Th.1-3, Gotha: Ettinger, 1802.
31. Petri, Johann Christoph. Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Nebst einem kurzen Abriß von Moskau. Von einem unpartheiischen Augenzeugen. Erfurt: Friedrich August Knick, 1805.
32. Petri, Johann Christoph. Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. Auch als ein Beytrag zur Kenntniß des Russischen Reichs. Von Johann Christoph Petri, Doctor der Philosophie und Professor am Raths-Gymnasium in Erfurt. Bd. 1-2, Leipzig: „in der Dyk'schen Buchhandlung“, 1809.
33. Petri, Joh[ann] Chr[isto]ph. Ueber das Schul- und Erziehungswesen[!] in Lief- und Ehstland. *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* 4. Leipzig 1799, Sp.1649-1655; 1657-1661.

34. Rennenkampff, Alexander von [anon.]. *Fragmente. Aus den Briefen eines Reisenden aus Liefland*. Göttingen: Dieterich, 1805.
35. Scherwinzky, Christian Friedrich [anon.]. *Etwas über die Ehsten[,] besonders über ihren Aberglauben*. Leipzig: Schwickert, 1788.
36. Schmalz, Friedrich. Versuch einer Beantwortung der Frage: ist es gut, oder wohl gar nothwendig, daß die Landwirthschaft wissenschaftlich behandelt werde? Einladungsschrift für die zu Altkusthof bei Dorpat neu errichtete landwirthschaftliche Lehranstalt. Von Professor Dr. Schmalz. Nebst den Nachrichten über die Einrichtung dieser Anstalt. Riga und Dorpat: Eduard Frantzen, 1834.
37. Stender, Gotthard Friedrich. *Fabeln und Erzählungen zur Bildung des Witzes und der Sitten der Letten nach ihrer Denkungs- und Mundart* abgefasst von Gotthard Friederich Stender, Pastor und der Königl. deutschen Gesellschaft zu Göttingen ordentlichen Mitglieder. Mitau: Johann Gottfried Richter, 1766.
38. Watson, Karl Friedrich. Plan über die Art und Weise, wie die Gesellschaft auf die Kultivirung des lettischen Landvolkes einwirken könne, vorgelesen am 8ten August 1817 von dem Pastor Watson zu Lesten. *Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*, Bd.1, Mitau: Gedruckt bei Joh. Fr. Steffenhagen & Sohn, 1819. S.45-54 [mit Begleitschreiben bis S.60].
39. Willmann, Friedrich Wilhelm von. Christliches Sitten-Büchlein, als Lesebuch in den Schulen, dem Ehstnischen Landvolke gewidmet von Friedrich Wilhelm von Willmann, Prediger zu Karris, Assessor des provincial[!] Consistorii in Arensburg, und Mitglied der Königl. Deutschen Gesellschaft in Göttingen. [Estnischer Paralleltitel: Ellamisse-Juhhataja, Ma rahwale heaks üllespantud Sest Öppetaiast.] Reval: Iversen und Fehmer (Druck und Verlag), 1793.
40. Willmann, Friedrich Wilhelm v. Christliches Sitten-Büchlein, als Lesebuch in den Schulen, dem Ehstnischen Landvolke gewidmet. [estn. Ellamisse-Juhhataja]. Tallinn: Iversen und Fehmer, 1793.
41. Willmann, Friedrich Wilhelm v. *Fabeln und Erzählungen zur Verbeßerung des Wizzes und [der] Sitten der Ehsten, nebst einem Anhang von oeconomischen Regeln* verfaßet von Friedrich Wilhelm Willmann, Prediger zu Karris. [2.Teil in estnischer Sprache; der Anhang mit estnischem Titel „Juttud ja Moistatussed kui ka monned oppetussed maja piddamisse pärrast mis Eestima-Rahwa heaks on üllespannud“]. Reval: s.n. (Druck: Lindfors), 1782.
42. Winkler, Samuel Reinhold. *Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern*. Reval: s.n. (Druck: Iversen und Fehmer), 1793.

Forschung

1. Böning, Holger, Greiling, Werner, Schmitt, Hanno und Siegert, Reinhart Hgg. *Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung*. Bremen: Edition Lumière, 2011.
2. Böning, Holger und Siegert, Reinhart. *Volksaufklärung. Biobibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*. Bd. 1: Böning, H. Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780. Bd. 2.1 und 2.2: Siegert, R. und Böning, H. Die Volksaufklärung auf ihrem Höhepunkt 1781-1800. Mit Essays zum volksaufklärerischen Schrifttum der Mainzer Republik von H. Scheel und dem der Helvetischen Republik von H. Böning. Bd. 3.1-3.4: Siegert, R. Aufklärung im 19. Jahrhundert - „Überwindung“ oder Diffusion? Mit einer kritischen Sichtung des Genres ‚Dorfgeschichte‘ aus dem Blickwinkel der Volksaufklärung von Holger Böning. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1990, 2001 und 2016.

3. Böning, Holger, Schmitt, Hanno und Siegert, Reinhart. Hgg. *Volksaufklärung. Eine praktische Reformbewegung des 18. und 19. Jahrhunderts*. Bremen: Edition Lumière, 2007.
4. Böning, Holger. Hg. *Volksaufklärung ohne Ende? Vom Fortwirken der Aufklärung im 19. Jahrhundert*. In Zusammenarbeit m. I.-M. D'Aprile u. H. Schmitt. Bremen: Edition Lumière, 2018.
5. Donnert, Erich. *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland. Livland, Estland und Kurland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*. Frankfurt/M. u.a.: Peter Lang 2008.
6. Donnert, Erich. Johann Christoph Petri (1762-1861) als gesellschaftspolitischer Denker. *Zeitschrift für Slawistik* 34 (1989) 3, S. 410-415.
7. Drews, Jörg. Hg. „Ich werde gewiß große Energie zeigen.“ Garlieb Merkel (1769-1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektemacher in Berlin und Riga. Bielefeld: Aisthesis, 2000.
8. Grudule, Māra. Hg. Gothards Frīdrihs Stenders (1714-1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā. Gotthard Friedrich Stender (1714-1796) und die Aufklärung im Baltikum im europäischen Kontext. Gotthard Friedrich Stender (1714-1796) and the Enlightenment in the Baltics in European contexts. Riga: LFMI LU, Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2018.
9. Grudule, Mara. *Volksaufklärung in Lettland*. In: H. Böning et al. Hgg. *Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung*. Bremen: Edition Lumière, 2011. S. 137-156.
10. Heeg, Jürgen. Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Rußlands. Frankfurt/M.: Lang, 1996.
11. Kronauer, Jürgen. Über die bürgerliche Verbesserung der Letten. Garlieb Merkel im Kontext der deutschen Aufklärung. In: L. Lukas et al. Hgg. *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur*. Münster: Lit-Verlag, 2018. S. 59-74.
12. Leyh, Valérie, Müller, Adelheid und Viehöver, Vera. Hgg. *Elisa von der Recke. Aufklärerische Kontexte und lebensweltliche Perspektiven*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2018.
13. Lüsebrink, Hans-Jürgen. Guillaume - Thomas Raynal und Garlieb Merkel. In: Y.-G. Mix und H. Ahrend. Hgg. *Raynal - Herder - Merkel. Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017. S. 143-158.
14. Lukas, Liina, Schwidtal, Michael und Undusk, Jaan. Hgg. *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur*. Münster: Lit-Verlag, 2018.
15. Mix, York-Gothart und Ahrend, Hinrich. Hgg. *Raynal - Herder - Merkel. Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017.
16. Sangmeister, Dirk. Vom „Zuschauer“ zu den „Allgemeinen Staatsanzeigen“. Ein unbekanntes Kapitel Berliner Zeitungsgeschichte. In: J. Drews, Hg. „Ich werde gewiß große Energie zeigen.“ Garlieb Merkel (1769-1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektemacher in Berlin und Riga. Bielefeld: Aisthesis, 2000. S. 93-114.
17. Taterka, Thomas. Aufgeklärte Volksaufklärung. Aufklärung und Volksaufklärung im Baltikum oder Garlieb Merkel und die Entstehung des deutsch-lettischen Lesebuchs „Das Goldmacherdorf/Zeems, kur seltu taifa“ nach Heinrich Zschokke. In: U. Kronauer, Hg. *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Heidelberg: Winter, 2011. S. 17-56.
18. Taterka, Thomas. Das Volk und die Völker. Grundzüge deutscher Volksaufklärung unter Letten und Esten in den russischen Ostseeprovinzen Livland, Kurland und Estland (1760-1840). In: R. Siegert, Hg. *Volksbildung durch Lesestoffe im 18. und 19. Jahrhundert Voraussetzungen - Medien - Topographie*. In Zusammenarbeit m. P. Hoare u. P. Vodosek. Bremen: Edition Lumière, 2012. S. 323-357.

19. Taterka, Thomas. Humanität, Abolition, Nation. Baltische Varianten des kolonialkritischen Diskurses der europäischen Aufklärung um 1800. In: Y.-G. Mix und H. Ahrend. Hgg. *Raynal - Herder - Merkel. Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017. S. 183-251.
20. Taterka, Thomas. Von Spreubrot, Aufklärung und abolitionistischer Publizistik. Zur verborgenen Wirkung von Merckels Streitschrift *Die Letten*. In: J. Drews, Hg. „Ich werde gewiß große Energie zeigen.“ Garlieb Merkel (1769-1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektemacher in Berlin und Riga. Bielefeld: Aisthesis, 2000. S. 11-26.
21. Tiander, Karl. Elisas von der Recke soziale Reformbestrebungen. Ein unbekannter Brief Elisas von der Recke an Garlieb Merkel. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Neue Folge, Bd. 2, H. 3 (1926), S. 68-74.

Garlībs Merķelis – tautas apgaismība, dzimtbūšana un zemnieku brīvlaišana

Kopsavilkums

Garlība Merķeļa vārds ir nesaraucami saistīts ar Eiropas apgaismības un tautas apgaismības darbinieku diskusijām par dzimtbūšanu, zemnieku īpašumtiesībām uz apstrādāto zemi un zemnieku brīvlaišanu kopumā. Raksta uzmanības centrā ir ar šīm tēmām saistītā Merķeļa žurnālistiskā un literārā darbība, diskusijas, kurās viņš piedalījās, un viņa sarakste par zemnieku brīvlaišanu, īpaši Baltijas zemēs. Rakstā skatīta arī apgaismotāju atšķirīgā nostāja vāciski runājošajā pasaulē un pozīcija, kādu šajā kontekstā ieņēma Merķelis. Aplūkots arī Merķeļa devums Igaunijas un Latvijas historiogrāfijā. Īpaša uzmanība veltīta Merķeļa programmatiskajam darbam *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts* (Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās).

Atslēgas vārdi: tautas apgaismība, dzimtbūšana, žurnālistika, jautājums par zemnieku atbrīvošanas cenu, zemnieku brīvlaišana.

Garlieb Merkel – People’s Enlightenment, Serfdom and Peasant Liberation

Summary

Garlieb Merkel’s name is inextricably linked with the debates of the European Enlightenment and People’s Enlightenment on serfdom, peasant ownership of cultivated land, and peasant liberation as a whole. The article deals with Merkel’s journalistic and literary activity on these topics and with his involvement in the network of enlightenment and popular enlightenment, with the debates in which he participated and his exchange of letters on questions of peasant liberation especially in the Baltic countries. Further issues of interest will be the different positions of the enlighteners in the German-speaking world and the position Merkel took within them. In addition, the contribution of Merkel to Estonian and Latvian historiography is examined. Special attention is given to Merkel’s manifest writing *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts* [„The Latvians especially in Livonia at the end of the philosophical century”]

Keywords: People’s enlightenment; serfdom; journalism; price question on peasant liberation; peasant liberation.

KADI KÄHÄR-PETERSON

Garlieb Merkel’s Plans for a History of Humanity¹

Summary

Researchers’ attention to Merkel’s wider interest in history has to date been relatively limited. While there are some studies that explore his history of philosophy, there has been no systematic research on Merkel’s plans to write the history of humanity. At the same time, much of the scholarly work has been critical of his ability to comprehend history. One of the reasons for this is the Historicist critique of the Enlightenment, which misleadingly narrows the Enlightenment thought to the metaphysical philosophy of history.

The aim of this article is to take a closer look at Merkel’s plans to write a history of humanity and to sketch the main elements of his project. The article first outlines Merkel’s plans and explores how his intention to write the history of humanity first developed around 1800 and resurfaced in the 1820s. Although Merkel’s intention to publish the history of humanity never came into fruition, it still remained one of his central intellectual interests. The second section of the article discusses Merkel’s interpretation of the difference between the concepts *Geschichte der Menschheit* (history of humanity) and *Geschichte des Menschengeschlechts* (history of humankind). The last section of the article focuses on Merkel’s choice between *a priori* and *a posteriori* history for his first attempt to write the history of humanity and summarises how deeply his argumentation was grounded in his contemporary discussions on the philosophy of history.

Keywords: Garlieb Merkel, Enlightenment, Historicism, history of humanity, philosophy of history.

¹ I would like to thank the participants of the *Garlieb Merkel 250* conference, the seminar of the research project *Self-Determination of Peoples in Historical Perspective*, and the Vladimir Admoni Programme doctoral school’s workshop *Interactions Between German Studies and Neighbouring Disciplines* for their helpful comments on the earlier versions of this paper. This work was supported by the Estonian Research Council (grants PRG318 and PRG942).

Garlieb Merkel's works have been highly influential in the interpretation of Baltic history, especially on the emergence of Estonian and Latvian national history narratives. However, from his lifetime to very recent studies, historians have struggled to situate Merkel's works on the history of Baltic provinces – despite being influential, it is difficult to label them as examples of historical writing.² Further, Merkel's ability to comprehend history has often been criticised. The following comment from the end of the 19th century by Heinrich Diederichs exemplifies this widely held position. He claimed that Merkel “lacks any sense of history, for the Enlightenment mentality of his time was his only yardstick for assessing all earlier epochs. As this was combined with his definite hostile tendency, he turned history into a veritable caricature.”³

Diederichs presented three arguments that remained pervasive among those with critical opinions of Merkel throughout the following century: the lack of a “historical sense”, being over-influenced by Enlightenment ideas, and being biased.⁴ Considering these prevalent arguments, Karl Christoph von Stritzky's

- 2 See, for example, Napiersky, Karl Eduard. *Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern; ein literar-historischer und bibliographischer Versuch*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1824. P. 51: “Sein bekanntes Buch: Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts /---/ kann wohl schwerlich unter der Rubrik historische Schriften aufgeführt werden”; Cf. Kaljundi, Linda and Plath, Ulrike. Serfdom as Entanglement: Narratives of a Social Phenomenon in Baltic History Writing. *Journal of Baltic Studies*, 2020, 51 (3), 1–24 (p. 7): “Yet, neither was Merkel a historian, nor can his writings be easily interpreted as history writing. Nevertheless, they do have a prominent place in the unofficial canon of Baltic history writing. They have also had the strongest influence on Estonian historiography in the nineteenth century.”. Somewhat exceptional is for those evaluations Merkel's last longer text on Baltic history ‘Die freien Letten und Esthen: eine Erinnerungsschrift zu dem am 6. Januar 1820. in Riga gefeierten Freiheitfeste.’ (Riga: C. J. G. Hartmann, 1820): see Napiersky, K. E. *Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern*. Pp. 52–53; Jürgen Heeg names it “the first scientific examination” of Baltic serfdom, see Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft: zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Russlands*. Europäische Hochschulschriften, 718. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996. P. 135. Jaan Undusk aptly remarks on Heeg's classification: ‘it means that it is an account of history which is acceptable to present-day science’, see Undusk, Jaan. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt, In: *Eesti kirjanike ilmavaatest*, Eesti mõttelugu. Tartu: Ilmamaa, 2016. Pp. 140–88 (p. 146).
- 3 “Ebenso fehlt ihm jeder historische Sinn, die aufgeklärte Denkart seiner Zeit war für ihn der einzig gültige Maßstab für die Beurteilung aller früheren Epochen. Da bei ihm noch eine ausgesprochen feindselige Tendenz hinzu kam, so entstellte sich unter seinen Händen die Geschichte zu einer wahren Karikatur.” Diederichs, Heinrich. Garlieb Merkel: die Geschichte meiner liefländischen Zeitschriften. *Baltische Monatschrift*, 1898, 45, 185–90 (p. 186); Compare also Diederichs, Heinrich. Garlieb Merkel als Bekämpfer der Leibeigenschaft und seine Vorgänger. *Baltische Monatschrift*, 1870, 19, 38–83.
- 4 See, for example, Wittram, Reinhard. *Geschichte der baltischen Deutschen: Grundzüge und Durchblicke*. Stuttgart, Berlin: W. Kohlhammer Verlag, 1939. P. 119; Stritzky, Karl Christoph von. *Garlieb Merkel und ‘Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts’*. Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde zu Riga. Mitteilungen aus der baltischen Geschichte, N. F. der ‘Mitteilungen aus der livländischen Geschichte’. 1, 2, Riga: Verlag E. Bruhns, Buchhandlung, 1939. P. 30; T. [Taube], A. [Arved Freiherr v.]. Garlieb Merkel. Das Recht der kleinen Völker. In: Heinrich Bosse, ed. and Arved Freiherr v. Taube, ed. *Baltische Köpfe. 24 Lebensbilder aus acht Jahrhunderten deutschen Wirken in den baltischen Landen*. Bovenden bei Göttingen: Baltischer Verlag, 1953. Pp. 75–81 (pp. 78–79, 81). For a discussion of Taube's claim, see Undusk, Jaan. “Wechsel und Wiederkehr” als Prinzipien des Weltgeschehens: Zu Merkels Geschichtsideologie. In: Jörg Drews, ed. *‘Ich werde gewiß große Energie zeigen.’ Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga*. Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft, 13. Bielefeld: Aisthesis Verlag,

conclusion that “Merkel never felt particularly drawn to the science of history (*Geschichtswissenschaft*).”⁵ seems justified. These arguments are a response to the politicisation of Merkel's interpretation of Baltic history, especially from the second half of the 19th century onwards, and the conflicting historical narratives of the Latvian and Estonian national movements on the one hand, and those of conservative Baltic Germans on the other.⁶ Diederichs' and similar opinions subsequently held by other scholars were also substantiated from wider discussions over history and are rooted in the Historicist critique of Enlightenment thought that viewed the Enlightenment as an ahistorical movement. In this paper, I will argue that approaching Merkel's philosophy of history from the perspective of the Historicists' critique of the Enlightenment can be misleading. Rather than presenting his links with the Enlightenment as a fault, they could also be interpreted as the crucial context in which to understand his ideas. Moreover, these evaluations often stem from Merkel's early works on the Baltic provinces. Since Merkel's interest in history was not limited to that subject, looking beyond his criticism of serfdom in the Baltic provinces provides a more accurate picture of his ideas on history.

Researchers' attention to Merkel's wider interest in history, including his plans to write a history of humanity, has been rather limited. His notion of the history of humanity has captured the interest of some researchers in relation to his philosophy

2000. Pp. 133–47 (pp. 133–34); Neuschäffer, Hubertus. Geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung. In: Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von Michael Garleff, J. von Hehn, W. Lenz herausgegeben von Georg von Rauch. *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 20. Köln: Böhlau, 1986. Pp. 63–88 (pp. 80–81).
- 5 “Zur Geschichtswissenschaft hat Merkel sich nie besonders hingezogen gefühlt.” Stritzky, K. E. *Garlieb Merkel und ‘Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts’*. P. 29.
- 6 See, for example, Lukas, Liina. Die politische Dimension des baltischen Zeitromans. In: Liina Lukas, ed, Michael Schwidtal, ed, Jaan Undusk, ed. *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur*, Schriften der Baltischen Historischen Kommission xxii. Münster: LIT, 2018. Pp. 397–426; Lukas, Liina. “Who holds the right to the land?”: Narratives of Colonization in Baltic-German and Estonian Literatures. In: Andreas Beer, ed., Gesa Mackenthum, ed. *Fugitive knowledge: the Loss and Preservation of Knowledge in Cultural Contact Zones*. Münster, New York: Waxmann, 2015. Pp. 65–81; Boguna, Julija. *Lettland als übersetzte Nation: Garlieb Merkels ‘Die Letten’ und ihre Rezeption im 19. Jahrhundert in Livland*. Berlin: Frank & Timme, 2014; Hanovs, Deniss. Garlieb Helwig Merkel: The National Movement in Latvia in the Nineteenth Century - National Heroes and Rituals. In: *Kultūras Krustpunkti: Latvijas Kultūras Akadēmijas Zinātnisko Rakstu Krājums*, 1 (2004), 9–28; Undusk, Jaan. Canonical Patterns of Narrating History: In Search of a Hidden Rhetoric. In: Yrjö Varpio, ed. Maria Zadencka, ed. *Literatur und Nationale Identität II. Themen des Literarischen Nationalismus und der Nationalen Literatur im Ostseeraum*. Tampere: 1999. Pp. 5–13. Jansen, Ea. Aufklärung und estnische nationale Bewegung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Otto-Heinrich Elias, ed, Indrek Jürjo, ed, Sirje Kivimäe, ed, Gert von Pistohlkors, ed., *Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte XV. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996. Pp. 57–72.

of history.⁷ Nevertheless, his plans to write about the history of humanity have received almost no attention. Hans Graubner briefly discusses Merkel's first attempt at the beginning of the 19th century in relation to Herder.⁸ In the afterword of the recent publication of Merkel's correspondence, Dirk Sangmeister finds it surprising that, in his private letters, Merkel regarded himself as a universal historian and suggests that new studies should turn to Merkel's texts on the history of humanity, "even if it seems to be foreseeable that Merkel's view of himself is not the perspective which one would like to share 200 years later".⁹

The aim of this article is to take Merkel's own self-description¹⁰ more seriously, track the evolution of Merkel's plans to write a history of humanity and outline vital elements of his project. This article will begin with an overview of Merkel's plans. He was committed to writing a history of humanity at least twice during his life; the intent first arose around 1800 and then resurfaced in the 1820s. The second section of the article will explain concisely why Merkel entitled his project *Geschichte der Menschheit und des Menschengeschlechts* (A History of Humanity and Humankind) and outline the overall direction and main topics of the project. The third section will be devoted to Merkel's choice of philosophical viewpoint for his first attempt to write his history of humanity. How deeply his argumentation was grounded in his contemporary discussions on the philosophy of history will be examined.

7 Adameck, Horst. Vorwort. In: *Freimütiges aus den Schriften Garlieb Merkels*. Berlin: Rütten & Loening, 1959. Pp. 5–33; Undusk, Jaan. "Wechsel und Wiederkehr" als Prinzipien des Weltgeschehens: Zu Merkels Geschichtsideologie; Undusk, Jaan. Naturrecht und Naturgeschichte im politischen Denken. G. H. Merkel und C. G. Jochmann als Vertreter der aufklärerischen Naturrhetorik. In: Ulrich Kronauer, ed. *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Akademiekonferenzen, 12. Heidelberg: Winter Universitätsverlag, 2011. Pp. 57–84; Bartlett, Roger P. Nation, Revolution und Religion in der Gesellschaftskonzeption von Garlieb Merkel. In: Norbert Angermann, ed., Michael Garleff, ed., Wilhelm Lenz, ed. *Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale: Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag*. Münster: LIT, 2005. Pp. 147–63.

8 Graubner, Hans. Herders Wirkung auf den baltischen Publizisten Garlieb Merkel. In: Peter Andraschke, ed. and Helmut Loos, ed. *Ideen und Ideale: Johann Gottfried Herder in Ost und West*. Rombach Wissenschaften. Reihe Litterae, 103. Freiburg im Breisgau: Rombach, 2002. Pp. 307–15 (pp. 312–15).

9 "auch wenn absehbar zu sein scheint, daß Merkels Sicht seiner selbst nicht die Perspektive ist, die man 200 Jahre später teilen wollen." Sangmeister, Dirk. Nachbemerkungen zu Briefwechsel und Werdegang von Garlieb Merkel. In: Dirk Sangmeister, ed. Thomas Taterka, ed. Jörg Drews, ed. *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte. Philanthropismus und populäre Aufklärung*, 16. Bremen: Edition Lumière, 2019. Pp. 487–531 (p. 527).

10 Despite seeing himself as a historian in his private correspondence, the persona of a historian is not present in his published texts, see Kähär-Peterson, Kadi. "Sage mir [...] welches ist denn eigentlich Dein Fach?": untangling Garlieb Merkel's persona through his various forms of expression. In: Liina Lukas, ed., Silke Pasewalck, ed., Kaspar Renner, ed., Vincent Hoppe, ed. *Medien der Aufklärung. Aufklärung der Medien. Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext*. Schriftenreihe des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Berlin/Boston: De Gruyter/Oldenbourg [forthcoming].

Two plans to write a history of humanity

Merkel's long-term aim was to compile a history of humanity and he was particularly focused on this task at least twice during his lifetime. The first time is related to the publication of *Sammlung von Völker-Gemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit* (A Collection of Paintings of Peoples, with a Sketch on the History of Humanity) in 1800, whereas the second time he devoted himself to the question was in the 1820s.

Sammlung von Völker-Gemälden, a collection of translated passages: Guillaume Thomas Raynal on indigenous peoples in Canada, Edward Gibbon on Germanic peoples, Huns, and Arabs, and William Robertson on indigenous peoples in Peru, was published alongside Merkel's essay *Ueber die Geschichte der Menschheit* (On the History of Humanity). His initial plan to publish a couple of subsequent volumes with a similar structure, a selection of extracts from longer texts and a treatise on history did not come into fruition.¹¹ In the essay, Merkel drafted a method for this study and asked whether Germans could form a group of thinkers—similar to the French *Encyclopédistes*—capable of compiling a history of mankind consisting of "only a few modest volumes", which would, however, require intense study.¹² The essay attracted the interest of other authors and was reviewed in German periodicals.¹³ Wieland, for example, wrote in his review:

The preceding essay on the history of humanity by the compiler is far more significant than all these paintings. After the idea of a history of humanity, planned with a philosophical spirit, the great difficulties of it will be treated, its objects and limits determined.¹⁴

11 Merkel, Garlieb. Vorrede. In: *Sammlung von Völker-Gemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit*. Lübeck: Bohn, 1800. P. III–VI (p. VI).

12 "Nach der vorgeschlagenen Methode bearbeitet, würde die Geschichte der Menschheit vielleicht nur ein Paar mäßige Bände ausmachen, aber jedes Capitel derselben würde ein so eigenthümliches, so tiefes und ausgebreitetes Studium erfordern, daß die würdige Ausführung des Ganzen unmöglich die Sache eines Einzelnen seyn könnte." Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. *Sammlung von Völker-Gemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit*. Lübeck: Bohn, 1800. Pp. VII–XLVI (p. XLVI).

13 See, for example, Pw. Sammlung von Völkergemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit, von G. Merkel. [Rezension]. *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1801, 63, 219–20; for a critical review, see: Sammlung von Völker-Gemälden, nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit von G. Merkel. Lübeck. 1800. 338 Seit. in 8. [Rezension]. *Oberdeutsche allgemeine Literaturzeitung*, 1801, 11.04, XLIV, 703–4.

14 "Weit erheblicher als alle diese Gemälde ist die denselben vorgesetzte Abhandlung des Vf. über die Geschichte der Menschheit (S. VII–XLVI). Nach einer mit philosophischem Geiste entworfenen Idee der Geschichte der Menschheit, werden die grossen Schwierigkeiten derselben entwickelt (S. XV–XVII), ihre Gegenstände und Grenzen festgesetzt (S. XXIII–XXV)." Wieland, Christoph Martin. Lübeck, b. Fr. Bohn: Sammlung von Völkergemälden, nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit, von G. Merkel [Rezension]. *Leipziger Jahrbuch Der Neuesten Literatur*, 1800, 9.07, 9, 71–72 (p. 71).

In 1804, a dialogue on the history of humanity developed between Merkel and Friedrich August Carus in *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz* (The Frank One or Seriousness and Jest) and the *Neue Leipziger Literatur-Zeitung* (New Leipzig Literary Newspaper). Merkel criticised Carus for not taking into account Merkel's essay *Ueber die Geschichte der Menschheit* in his series of articles *Ueber die Idee und bisherige Behandlung einer Geschichte der Menschheit* (On the Idea and Hitherto Approach to the History of Humanity).¹⁵ Carus admitted that he had not read the essay, but, after acquainting himself with the text, commended it and expressed his support for the formation of "an association of philosophical, similarly thinking minds".¹⁶ The following year, Merkel published an abbreviated reprint of his essay in his newspaper.¹⁷ Despite the reprinting of this text in 1805 and some favourable reviews, the group was never formed.

After publishing the first volume of the *Sammlung von Völker-Gemälden*, Merkel worked at the university in Frankfurt (Oder) from autumn 1801 until spring 1802 and planned to teach a course on the history of mankind.¹⁸ Before he could start the course in the summer semester, he wrote to his friend Carl August Böttiger that he had left the university, because he was offended by the title he had been offered: rather than his desired title of professor of history and aesthetics he was offered the title of professor of philosophy. He still held the ambition to hold an academic position, but preferred it to be at a university where science would be "lively",¹⁹ which it was not in Frankfurt.

In the following years, Merkel's main focus turned to daily journalism and political questions, although the history of humanity, or more generally the

15 Literarische Bemerkungen. Merkwürdiges Spiel des Zufalls. *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*, 1804, 21.01, 15, 59-60 (p. 60). See also *Ueber die Idee und bisherige Behandlung einer Geschichte der Menschheit*. *Neue Leipziger Zeitung*, 1804, 2.01.-11.01, 1, 2, 4, 5, 1-8, 17-32, 49-60, 65-72.

16 "Verbindung philosophischer, ähnlich denkender Köpfe". Carus, Friedrich August. Historischer Nachtrag zu der Abhandlung über die Idee und Behandlung der Geschichte der Menschheit. *Neue Leipziger Literaturzeitung*, 1804, 24.02, 26, 401-12 (p. 410); compare Merkel, Garlieb. *Ueber die Geschichte der Menschheit*. P. XLVI. Compare also Carus, Friedrich August. *Ideen zur Geschichte der Menschheit*. Nachgelassene Werke, 6. Leipzig: Iohann Ambrosius Barth und Paul Gotthelf Kummer, 1809. P. 35.

17 Merkel, Garlieb. *Ueber die Geschichte der Menschheit*. *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*, 1805, 27.05, 31.05, 01.06, 105: 417-19, 108: 429-31, 109: 433-35.

18 *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte*. P. 155.

19 "Soll ich auf einer Universität leben, - und ich in der That wünsche ich das, - so muß es eine solche seyn, in denen die Wissenschaften lebendig sind /---/." *Ibid*. P. 163.

philosophy of history, remained a recurring topic in his writings.²⁰ In the 1820s, Merkel again devoted more energy to the history of mankind. He planned to teach a course of 12-15 lectures on the history of mankind in Riga, beginning in the second half of 1823. The course was for the educated public of Riga (*gebildete Publikum Riga's*) and the participants were asked to pay Merkel a fee.²¹ In a letter to Karl Gottlob Sonntag, he commented on the lectures and remarked that his work on the history of humanity was "the true fruit of my entire intellectual life".²² He also published some articles, discussing topics like the difference between uncivilised or raw (*roh*) and degenerate or wild (*verwildert*) peoples, the correct way to write universal history, etc.²³ and his papers were read at gatherings of *Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst* (The Courland Society for Literature and Art).²⁴ The articles and lectures of the 1820s were part of a greater opus which Merkel planned to publish. He mentioned this plan in the media from time to time.²⁵ In 1825, he wrote to eminent publisher Johann Friedrich Cotta with a request to publish a series of articles in Cotta's *Morgenblatt für gebildete Stände* (Morning Paper for the Educated Classes) and – once the public would have had time to become acquainted with Merkel's "daring" ideas – a book on the "history of humanity and humankind":

20 See, for example, Merkel, Garlieb. *Ist das stete Fortschreiten der Menschheit ein Wahn? Sendschreiben an Herrn Professor Dr. Heeren*. Riga: Teubener und Treuy, 1810; Merkel, Garlieb. *Ueber Deutschland, wie ich es nach einer zehnjährigen Entfernung wieder fand*. I-II. Riga: In Kommission bei Brede in Offenbach, 1818.

21 Merkel, Dr. G. Ankündigung. *Rigaische Stadt-Blätter*, 1823, 7.08, 32. P. 273. In addition, Gustav von Ewers mentioned in a letter to Karl Gottlob Sonntag some lectures which Merkel has not held: "Wahrscheinlich hat Herr Merkel neuerdings ein unerwartetes Hindernis gefunden, seine angekündigten Vorlesungen über die Geschichte der Menschheit zu halten, und wahrscheinlich gibt man mir die Schuld davon. Die will ich dann auch bei allen Anderen tragen, nur bei Ihnen nicht; deshalb sende ich Ihnen hier die Abschrift meiner Vorstellung über die Sache, welche aber nichts fruchtete. Ich bitte jedoch das Papier niemand mitzuteilen." (8.11.1823, in Dorpat); quoted from Leppik, Lea. *Rektor Ewers: Monograafia*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001. P. 265.

22 "die eigentliche Frucht meines Ganzen geistigen Lebens" *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte*. P. 362.

23 See Merkel, Garlieb. *Ueber die früheste Welt-Cultur. Neues Museum der deutschen Provinzen Russlands*, 1824, 1, 51-66; Merkel, Garlieb. Versuch, die Frage zu beantworten: Welches war die erste Menschenrace, die sich zur Welt-Kultur erhob. *Zeitung für die elegante Welt*, 1826, 8.-14.4. 68: 545-48, 69: 556-57, 70: 564-66, 71: 571-72; 72: 577-80; Merkel, Garlieb. Roh oder verwildert? Ein Beitrag zur Völkerkunde, von Merkel. *Zeitung für die elegante Welt*, 1827, 18.-19.06, 21.-22.06, 117: 929-32, 118: 940-42, 119: 948-50, 120: 956-59; republished in: *Quatember. Zeitschrift für naturwissenschaftliche, geschichtliche, philologische, literarische und gemischte Gegenstände*, 1830, 2, 29-43; Merkel, Garlieb. Ketzereien über die Universalgeschichte und die Art, wie sie zu schreiben ist. *Die Quatember*, 1829, 1, 31-45.

24 Some of the texts read at the gatherings of the society were later published, see Merkel, Garlieb. Ketzereien über die Universalgeschichte und die Art, wie sie zu schreiben ist. P. 45; Merkel, Garlieb. Roh oder verwildert? Ein Beitrag zur Völkerkunde. *Quatember. Zeitschrift für naturwissenschaftliche, geschichtliche, philologische, literarische und gemischte Gegenstände*, 1830, 2, 29-43. Other texts remained as manuscripts, see Aus Mitau. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, 3.07, 14, 53-54 (p. 53). See also Merkel's comment to Johann Friedrich von Recke, in *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte*. P. 390.

25 Merkel's contribution was discussed in *Ostsee-Provinzen-Blatt*, in an article about the first volume of 'Neues Museum der deutschen Provinzen Russlands', see *Literarische Anzeigen. Ostsee-Provinzen-Blatt*, 1824, 23.09, 39, 169-70 (p. 170). In 1829, it was mentioned that Merkel's text is a 'Fragment aus einer ungedruckten Geschichte der Menschheit und des Menschengeschlechts', see Aus Mitau. P. 54.

The first I would like to publish is a fruit of my old favourite study subject, the history of humanity and humankind; but as I postulated a multitude of notions which would probably be shouted down for being too daring if they all appeared at once, it seems to me better to prepare for the treatise itself with a series of short essays on individual subjects.²⁶

In addition to the letter itself, Merkel appended three articles and promised to send another three, as well as an outline of the history of humankind, in the near future. He also asked if Cotta would be interested in his autobiographical texts.²⁷ Cotta responded a few months later, but the letter has not survived.²⁸ Over the following years, Merkel published several articles on the history of humanity and on other topics in a rival to Cotta's *Morgenblatt – Zeitung für die elegante Welt* (Journal for the Elegant World).²⁹ A few years later, Merkel wrote to his friend Johann Friedrich von Recke, that the plan would – despite his interest and efforts – not come to fruition:

At my country estate I have no opportunity to order a copy [of the manuscript] and these two short essays come from a series of twenty or thirty, in which I have already, one after the other, set out the majority of my true lifelong study, namely, the history of humanity. I took myself away from this only to rest, to play the role of critic, belletrist, politician, etc., and I always returned to it with double the enthusiasm. I am now using extracts from the results of my study in short essays, which, from time to time, I release for publication, be when an opportunity rises. The whole may remain as it is and my sons can make use of it or discard it, as they please.³⁰

26 "Das Erste, was ich heraus geben will, ist eine Frucht meines alten Lieblingsstudiums, eine Geschichte der Menschheit und des Menschengeschlechts; aber da ich darin eine Menge von Ansichten aufzustellen habe, die man wahrscheinlich wenn sie auf einmal erschienen, als allzu gewagt anschreien könnte, scheint es mir gut, auf das Werk selbst durch eine Reihe kleiner Abhandlungen über einzelne Gegenstände, vor zu bereiten." *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte.* P. 369.

27 Ibid. Pp. 369–70.

28 Ibid. P. 370.

29 Merkel, Garlieb. Psychologische Miniaturen. *Zeitung für die elegante Welt*, 1825, 29.-30.08, 168: 1337–39, 169: 1348–49. Merkel, Garlieb. Meine Chronica. *Zeitung für die elegante Welt*, 1826, 17.-24.3. 54: 433–37, 55: 443–45, 58: 465–69, 59: 475–476; Merkel, Garlieb. Versuch, die Frage zu beantworten: Welches war die erste Menschenrace, die sich zur Welt-Kultur erhob. Merkel, Garlieb. Roh oder verwildert? Ein Beitrag zur Völkerkunde, von Merkel.

30 "Ich habe hier auf meinem Landsitze keine Gelegenheit eine Abschrift nehmen zu laßen und die zwei kleinen Abhandlungen gehören zu einer Folge von zwanzig oder dreißig, in die ich nach einander die Resultate meines eigentlichen lebenslänglichen Studiums großentheils schon niedergelegt habe, nemlich, das der Geschichte der Menschheit. Von diesem stand ich eigentlich nur zur Erholung auf, um den Kritiker, den Belletristen, den Politiker usw. zu spielen, und zu ihm kehrte ich immer mit verdoppelten Eifer zurück. Jezt

The history of humanity is central to a number of his texts and is often mentioned in his other writings. Nevertheless, he never published a systematic study of the topic.

A history of humanity and humankind

Merkel's idea of a history of humanity evolved, and the scope of his plans changed over the first decades of the 19th century. The titles of his plans accurately reflect this change: at the beginning of the 19th century, Merkel named his plan *Geschichte der Menschheit* (A History of Humanity); whereas in the 1820s his work was supposed to encompass the *Geschichte der Menschheit und des Menschengeschlechts* (History of Humanity and Humankind). To explain this paradigm shift, an explanation of the difference between the concepts of humanity (*Menschheit*) and humankind (*Menschengeschlecht*) is needed.

A short explanation of the distinction Merkel made between those two concepts is that the first is qualitative and the second quantitative. However, while Merkel was working on his opus, the word *Menschheit* could have referred to both meanings: Hans Erich Bödeker's analysis of the usage of the word in the first decades of the 19th century shows that it was used in two ways. Firstly, as a concept signifying progression towards a goal (*Zielbegriff*); secondly, as a collective concept (*Kollektivbegriff*) signifying all humans, sometimes as persons, at other times as members of groups such as nations.³¹ By choosing to use two different words and not combine the two meanings within a single concept, Merkel sought to emphasise the difference between humanity and humankind. Merkel distinguished between these concepts in the 1820s in an answer to a question from a reader who had read the title of his planned work and doubted there was a difference. He answered: "Humanity and humankind are as different as animality [*Thierheit*] and fauna [*Thierreich*] /---/ Thus, humanity is the sum of characteristics which characterise humans; humankind is the sum of human tribes."³²

ziehe ich aus meinen Studien die Resultate aus in kurze Abhandlungen, von denen ich dann und wann eine erscheinen laße, wenn sich eine Gelegenheit findet. Die Ganze mag den liegen bleiben und meine Söhne mögen nach meinem Tode es benutzen oder wegwerfen, wie sie wollen." *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte.* Pp. 373–74.

31 Bödeker, Hans Erich. Menschheit, Humanität, Humanismus. In: Otto Brunner, ed., Werner Conze, ed., and Reinhart Koselleck. *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 3. Stuttgart: Klett-Cotta, 1982, 1063–1128 (pp. 1087–90, 1107–10).

32 "Die Menschheit und das Menschengeschlecht sind so verschieden, wie die Thierheit und das Thierreich. /---/ So ist die Menschheit die Summe der Eigenschaften, die den Menschen charakterisiren; das Menschengeschlecht aber die Summe der Menschenstämme." Merkel, Garlieb. *Miscellen. Literärischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, 17.07. Pp. 58–59 (p. 58).

Merkel's concept of humanity relied on human perfectibility (*Perfektibilität*). He explained that in contrast to animals, humans possess perfectibility and thus there can be a history of humanity while a history of animality (*Geschichte der Thierheit*) would be impossible to establish. The histories of humanity and human-kind consisted of two parts: it "would seek to trace the course from animal dullness to the highest peak of intellectual culture (*Geisteskultur*) which human nature (*Wesen Mensch*) must take; and – subsequently explain under which circumstances this happened for particular human tribes".³³

The essay *Geschichte der Menschheit* discussed similar aspects of humanity. Humanity was shared by all human beings and it differentiated humans from animals. The key feature of humanity was its perfectibility:

But it has long been agreed that it [humanity – K. K.-P.] is defined by perfectibility. We can find each of our characteristics, although on a lesser scale, in some animal: anything but *this* faculty, that each of us can develop ourselves further because of an immediate need of nature and a command from instinct.³⁴

The history of humanity was supposed to reveal the perfectibility of mankind, pointing out the similarities and circumstances which characterise all peoples. It was a difficult task because peoples had different trajectories through their dependence on environmental conditions:

On every even slightly considerable stretch of land, humanity started from its initial position and has left behind a unique track: but how would you begin to bring *unity* to the history of the Japanese and Athenians, the Hottentots and Russians?³⁵

His arguments led him to see human needs as a suitable focus for his history of humanity. Johannes Rohbeck states that for many Enlightenment thinkers, needs

served as natural forces of history (*Naturkräfte der Geschichte*).³⁶ Merkel sought to find comparable facts and determine how the laws of nature have affected the process of history; he was fascinated by the opportunities the history of human needs could offer. He used the following passage from Rousseau's *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* (Discourse on the Origin and the Foundations of Inequality Among Men, 1755) as the maxim for his proposal to write a history of humanity:

among all the nations of the world, the progress of the mind has been precisely proportionate to the needs received by peoples from nature or to those needs to which circumstances have subjected them, and consequently to the passions which inclined them to provide for those needs.³⁷

The passage Merkel used as his maxim began with the notion that "it would be easy" to provide facts to show that the relationship between needs and the progress of the mind is proportional.³⁸ He decided to take up this challenge, although Rousseau himself had, in his *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité*, relied on conjecture as the primary method for his investigation.³⁹ In contrast to Rousseau, Merkel wanted to base his account on facts; particularly because his plan was to compile a history of humanity, not a philosophy of history.

Merkel chose needs to be his guiding principle as he was convinced that needs give humans reasons for self-development. Needs are the activating stimulus, the source and basis of the formation of humanity – thus, needs "are closely interwoven with the essence of the human being, and yet not a part of it."⁴⁰

33 "Eine solche [Geschichte der Menschheit und des Menschengeschlechts – K. K.-P.] würde den Gang zu deuten versuchen, den das Wesen Mensch, von thierischer Stumpfheit bis zum höchsten Gipfel der Geisteskultur, seiner Natur nach, nehmen muß; und – dann erzählen, unter welchen Begebenheiten das bei den einzelnen Menschenstämmen geschah." Merkel, Garlieb. Miscellen. Pp. 58-59.

34 "Längst aber ist man darüber einig, daß sie [die Menschheit – K. K.-P.] eigentlich in der Perfektibilität bestehe. Jede unsrer Eigenschaften finden wir, wiewohl in geringern Maaße, bey irgend einem Thiere wieder: nur die Fähigkeit nicht, jede durch uns selbst weiter hinaus zu vervollkommen, als es unmittelbares Naturbedürfnis ist, und der Instinkt gebietet." Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. P. XXIV.

35 "Auf jeder nur etwas beträchtlichen Länderstrecke gieng die Menschheit vom ersten Standpunkte aus und legte eine ganz eigenthümliche Laufbahn zurück: wie aber wollt ihr es doch anfangen, die Geschichte der japaner und der Athenienser, der Hottentotten und der Russen in *eins* zu bringen?" Ibid. P. XVII.

36 Rohbeck, Johannes. *Die Fortschrittstheorie der Aufklärung: französische und englische Geschichtsphilosophie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Frankfurt/Main, New York: Campus, 1987. Pp. 110-14.

37 "Chez toutes les nations du monde les progrès de l'esprit sont précisément proportionnés aux besoins que les peuples avoient reçus de la nature, ou auxquels les circonstances les avoient assujettis." Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. P. VII.

38 "Were it necessary, it would be easy for me to support this view with facts and to demonstrate that, among all the nations of the world, the progress of the mind has been precisely proportionate to the needs received by peoples from nature or to those needs to which circumstances have subjected them, and consequently to the passions which inclined them to provide for those needs." Rousseau, Jean-Jacques. *Basic Political Writings*. Donald A. Cress, ed. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 1987. P. 46. "Il me seroit aisé, si cela m'étoit nécessaire, d'appuier ce sentiment par les faits, & de faire voir, que chez toutes les Nations du monde, les progrès de l'Esprit se sont précisément proportionnés aux besoins que les Peuples avoient reçus de la Nature, ou auxquels les circonstances les avoient assujettis, & par conséquent aux passions qui les portoient à pourvoir à ces besoins." Rousseau, Jean-Jacques. *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*. Amsterdam: Marc Michel Rey, 1755. P. 37.

39 Rousseau, Jean-Jacques. *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*. P. 92. Rousseau, Jean-Jacques. *Basic Political Writings*. P. 59.

40 "Sie [die Bedürfnisse – K. K.-P.] sind das Reizmittel, das seine Eigenschaften im Spiel setzt, also der Erkenntnißgrund derselben, die Bedingung, ohne welche sie nicht sichtbar werden würden; sie sind die Quelle seinen Ausbildung, deren unverrückbares Ziel die Befriedigung derselben ist: sie sind also eng mit dem Wesen des Menschen verwebt, und doch nicht ein Theil von ihm." Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. P. XXXV.

He noted that, while needs do induce perfectibility, they remain unchanged at their core:

Lastly, *if we only choose to define them in sufficiently general terms*, they are the same in all climates and in all situations, for the individual human and for the whole species.⁴¹

Even though the needs stay unchanged, the ways humans satisfy those needs differ under different circumstances; therefore, tracing change by way of the fulfilment of needs is – according to Merkel – the proper way to write history. Merkel offered three examples, which were at the same time also the outlines of planned chapters in his history of humanity:

- 1) The need for nourishment. It is always similar, but the way it is satisfied varies greatly, from eating raw fruit to the profession of chef. At first, humans took what nature had to offer, but at a higher level of civilisation, humans know many different ways to handle various fruits of nature: “Here are humans whose whole living is to transform the inedible into the enjoyable, the crude into the tasty, the poisonous to healing through certain treatments and combinations”.⁴²
- 2) The need for language and communication with others. This need originates from human sociability (*Geselligkeit*). The fulfilment of this need begins with simple modulations of human voice and reaches on the most advanced level of a civilisation the complexity of philosophical language.⁴³
- 3) The need for reason (*Vernunftbedürfnis*). Fulfilment begins with fantasy, develops into religion and then into science.⁴⁴

The examples attempt to cover the main topics of 18th century philosophical histories and theories of civilisation, although he still leaves out many topics such as modes of government, freedom, morality, or manners. Perhaps he limited his focus to these three to give examples of different types of needs – nourishment stands for physical, reason for intellectual, and language for social needs.

By the 1820s, Merkel was mentioning human needs in his articles on the history of humanity, but from the fragments of his work that were published, it is difficult to identify the function of needs reflected in his later version of the history of humanity. The few lines on human needs emphasise the interrelation between

41 “Sie sind endlich, wenn wir ihre Benennung nur allgemein genug wählen, unter allen Himmelstrichen und in allen Lagen, bey dem einzelnen Menschen und bey der ganzen Gattung dieselben.” Ibid. P. XXXV.

42 “Hier findet ihr Menschen, deren ganzes Lebensgeschäft es ist, durch eine gewisse Behandlung und durch Mischungen das Ungenießbare genießbar, das Geschmacklose wohlschmeckend, das Giftige heilsam zu machen.” Ibid. Pp. XXXVII-XXXVIII.

43 Ibid. Pp. XLI-XLV.

44 Ibid. Pp. XL-XLI.

nature and needs and the similarities between the needs of different peoples that are at the same stage of civilisation. He also seems to be making a distinction between basic or simple needs (*Grundbedürfnisse, einfache Bedürfnisse, Nothwendigkeit*), which arise from surrounding nature, and a higher form of needs which emerge from fantasy after basic needs have been fulfilled.⁴⁵

The history of humankind was something he excluded from his first plan. In the first years of the 19th century, he stated clearly that the history of humanity and the history of humankind were too incompatible to be written simultaneously.⁴⁶ Although his essay *Ueber die Geschichte der Menschheit* was published alongside *Sammlung von Völker-Gemälden* and he praised the authors of these excerpts highly,⁴⁷ he did not consider this to be a suitable arrangement for his plan for a history of humanity. Analysing one culture at a time was a reasonable method for the study of one culture, but not for a history of humanity.⁴⁸ The outcome of this kind of history, especially if it was focused on the greatest advancements of that culture, was “a formless patchwork, fragmented history of peoples, just like your world and universal histories”.⁴⁹ With this claim he rejected universal history, which was focused on collecting and systemising in accordance with to periodical and geographical features. A prominent example was “A General History of the World” (1736–1765) written by William Guthrie and John Gray, which was highly influential on the European continent, including in Germany.⁵⁰ The centre for the study of universal history in Germany was formed in Göttingen by Johann Christoph Gatterer and August Ludwig von Schlözer. They wished to grasp history in its totality and stood for a systematic account of history according to the ideals of the natural sciences, contrasting their approach strongly with that of philosophers.⁵¹ Schlözer asserted that

45 Merkel, Garlieb. *Ueber die früheste Welt-Cultur*. Pp. 54-55; Merkel, Garlieb. *Versuch, die Frage zu beantworten: Welches war die erste Menschenrace, die sich zur Welt-Kultur erhob*. Pp. 547-48; Merkel, Garlieb. *Ketzereien über die Universalgeschichte und die Art, wie sie zu schreiben ist*. P. 43.

46 Merkel, Garlieb. *Die erste Lieferung der drei Literatur-Zeitungen des nördlichen Deutschlands. Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*. 19.01.1804, 13. Pp. 49-50 (p. 49).

47 Merkel, Garlieb. *Vorrede*. P. VI.

48 Merkel, Garlieb. *Ueber die Geschichte der Menschheit*. P. XX.

49 “eine unförmliche, zusammengestickte, fragmentarische Völkergeschichte, dergleichen eure Welt- und Universal-Historien sind.” Ibid. P. XVII.

50 Trencsényi, Balázs; Janowski, Maciej; Baar, Monika; Falina, Maria and Kopecek, Michal. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century*. Oxford, United Kingdom; New York: Oxford University Press, 2016. Pp. 103-5; Baar, Monika. *From General History to National History: The Transformations of William Guthrie's and John Gray's A General History of the World (1736-1765) in Continental Europe*. In: Stefanie Stockhorst, ed. *Cultural Transfer through Translation*. Amsterdam-New York, NY: Rodopi, 2010. Pp. 61-82.

51 On Gatterer, see Gierl, Martin. *Geschichte als präzisierte Wissenschaft: Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang*. *Fundamenta historica*, 4. Stuttgart-Bad Cannstadt: Frommann-Holzboog, 2012. On Schlözer, see Peters, Martin. *Altes Reich und Europa: der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735-1809)*. *Forschungen zur Geschichte der Neuzeit*, 6. Münster: LIT, 2003.

the history of humanity had been falsely seen as a philosophical discipline and should be taken back by historians.⁵² Merkel, in contrast to these universal historians, did not reject the option of turning to philosophy to find guiding principles for his project.

By the 1820s, Merkel had changed his opinion on the question of whether or not to include a history of humankind in his plans. By this time, a history of humankind formed an essential second part of his planned work: a history of humanity was followed by a history of humankind which consisted of “four or perhaps five immense Tableaux”.⁵³ Similarly to the way he had at the beginning of the century, he employed a metaphor or images. While *Sammlung von Völker-Gemälden* covered a somewhat narrower group, the *tableaux* of his second attempt were supposed to depict larger groups: each of these *tableaux* explained the history of one “world culture” (*Weltkultur*) which was led by one race.⁵⁴

It can only be surmised which 4–5 examples of world cultures he intended to describe. His first longer publications on this topic from the 1820s stated that the first world culture originated from Africa and was the culture of the “black race” (*schwarze Menschenstamm/Menschenrace*). The first to reach the peak of “climatic culture” were Ethiopians, the progress of this climatic culture was continued by Egyptians who developed it into a global culture which spread from Africa to other continents. His examples were supposed to prove that both the culture itself and the humans who lived by it reached not only Asia, but also Australia, South America and various islands.⁵⁵ The only parts of the world where there was no colony (*eine wirkliche Kolonie*) of the “black race” were North America and Greenland.⁵⁶ He wrote to Carl Eduard Raupach, the publisher of one of his articles on this topic, that the said article was “a chapter ripped out of my history of humanity”.⁵⁷ Merkel mentioned two possible subsequent chapters, on Mongols and Malays, in a letter to Johann Friedrich von Recke where he asked which one would he prefer to receive, probably for the meeting of the Courland Society for Literature and Art.⁵⁸

The three chapters of his history of humanity and humankind repeat Johann Friedrich Blumenbach’s division of races. In *De generis humani varietate nativa* (On the Natural Variety of Mankind, 1775), Blumenbach distinguished four races:

52 Schlözer, August Ludwig. *Vorstellung seiner Universal-Historie* (Göttingen und Gotha: Johann Christian Dieterich, 1772). Pp. 30–31.

53 “So geschrieben würde sie in vier oder vielleicht fünf große Tableaux zerfallen.” Garlieb Merkel. *Ketzereien über die Universalgeschichte und die Art, wie sie zu schreiben ist*. P. 43.

54 *Ibid.* Pp. 38–43.

55 Merkel, Garlieb. *Ueber die früheste Welt-Cultur*; Garlieb Merkel. *Versuch, die Frage zu beantworten: Welches war die erste Menschenrace, die sich zur Welt-Kultur erhob*.

56 Merkel, Garlieb. *Versuch, die Frage zu beantworten: Welches war die erste Menschenrace, die sich zur Welt-Kultur erhob*. P. 566.

57 “ein herausgerissenes Kapitel aus einer Geschichte der Menschheit” Garlieb Merkel. *Briefwechsel. Band 1: Texte*. P. 368.

58 *Ibid.* P. 390. See Aus Mitau. *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, 3.07, 14, 53–54 (p. 53).

Oriental (or Mongolian), American Indian, Caucasian, and African (or Ethiopian); he later added a fifth, the Malay race.⁵⁹ Blumenbach classified races according to a selection of the foremost distinguishing marks: skin colour, hair type, colour of eyes, national physiognomy and skull shape.⁶⁰ He was among the authors who argued for the humoral and climate theory of racial division, which viewed racial characteristics as a response to the environment.⁶¹ Similarly, Merkel wrote of a variety of characteristics and discussed the influence of climate on the appearance of people. Gradual changes in physical appearance was one of the arguments supporting his deduction that the black race had once organised colonies in various places from Japan to California.⁶²

The next two chapters consisted of the story of the Malay and Mongolian races. Both of those chapters were supposed to depict a world culture which had once existed and had already passed its peak. Merkel claimed that, by the 19th century, large parts of the Earth were inhabited by degenerate peoples: “In contrast, all the islands of the South Sea and South India, deepest Africa and South America are inhabited by degenerate peoples; and Hindus and Chinese are on the way to descending to their level.”⁶³ According to Merkel, the Malay race had begun its development from Southeast Asia and was, in his contemporary times, prevalent on the Southeast Asian and Pacific islands.⁶⁴ Merkel’s description of Malays contradicts the popular image of the Pacific islands, which was often articulated in travelogues.⁶⁵ Rather than undeveloped savagery, innocent paradise or an Edenic image, which was under threat of corruption or had been corrupted through contact with Europeans, Merkel’s interpretation placed the Malay race as already being on the path to degeneration.

In the 18th and at the beginning of the 19th century, the term “Mongolian” referred to Asian peoples. It is likely that Merkel’s theory was following this

59 Blumenbach, Johann Friedrich. *De generis humani varietate nativa*. Göttingae: Vandenhoeck et Ruprecht, 1795.

60 Bertoletti, Stefano Fabbri. *The Anthropological Theory of Johann Friedrich Blumenbach*. In: Stefano Poggi, ed. and Maurizio Bossi, ed. *Romanticism in Science: Science in Europe, 1790–1840*. Boston Studies in the Philosophy of Science, CLII. Dordrecht; London: Springer, 1994, 103–26 (p. 116).

61 Wheeler, Roxann. *The Complexion of Race: Categories of Difference in Eighteenth-Century British Culture*. New Cultural Studies. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000. Pp. 30–37.

62 Merkel, Garlieb. *Versuch, die Frage zu beantworten: Welches war die erste Menschenrace, die sich zur Welt-Kultur erhob*. Pp. 578, 580.

63 “Mit verwilderten Völkern dagegen sind alle Inseln des Südmeeres und die südindischen, sind ferner Afrika und Südamerika besetzt, und die Hindu und Chinesen sind auf dem Wege zu ihnen hinabzusteigen.” Garlieb Merkel. *Ketzereien über die Universalgeschichte und die Art, wie sie zu schreiben ist*. P. 41.

64 Garlieb Merkel. *Roh oder verwildert? Ein Beitrag zur Völkerkunde*, von Merkel. P. 958.

65 Matsuda, Matt K. *Pacific Worlds: A History of Seas, Peoples, and Cultures*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2012; Christina Skott, ed. *Interpreting Diversity: Europe and the Malay World*. London, New York: Routledge, 2016.

classification.⁶⁶ From this brief remark, we can assume that the cultures of India and China, often depicted as the first cultures, were, according to Merkel's theory of succession of races, not even part of the second world culture, but part of the third. Since the Malays had already declined, the Asian peoples had begun their decline and he declared that only one race could be the bearer of world culture at one time,⁶⁷ the "Malay race" had to have started earlier and the "Mongolian race" later.

For Merkel, the contemporary world culture was European culture. If he continued to follow Blumenbach's classification, it was the Caucasian race which formed the 4th chapter of his history of humankind. Published articles also provide an insight into which areas he thought were inhabited by the *raw* peoples of humankind: the regions close to the poles and Australia. Indigenous North Americans were, in his opinion, "a mixture of raw and degenerate peoples".⁶⁸

A philosophical history of humanity

Although Merkel's first version of the history of humanity was supposed to be clearly different from philosophy, he emphasised that it required a philosophical framework.⁶⁹ From the vast literature on the philosophy of the history of humanity, Merkel found the strongest support in Johann Gottfried Herder's ideas. Herder, as even Merkel's own reflections of his intellectual development and previous studies indicated, had a central role in the elaboration of Merkel's approach. The manuscript *Ueber die Geschichte der Menschheit* was read by Herder who asked Merkel to edit out the praise of his work.⁷⁰ It can thus be assumed that the published version did not emphasise Herder's importance as strongly as did earlier drafts. Herder also read the final version, accompanied by *Sammlung von Völker-Gemälden*, and commented on it briefly in a letter to Merkel:

Your "Paintings of People" are well set with and against each other; I also think that the method of compilation is, for the time being, the most pleasing, the most useful, yes – the only possible philosophy of

66 For an overview of the historical accounts of the 'Mongolian or Mongoloid race', see Demel, Walter. How the "Mongoloid Race" Came into Being: Late Eighteenth-Century Constructions of East Asians in Europe. In: Rotem Kowner, ed. and Walter Demel, ed. *Race and Racism in Modern East Asia: Western and Eastern Constructions*. Brill's Series on Modern East Asia in a Global Historical Perspective, 1. Leiden, Boston: Brill, 2013. Pp. 59–86; Keevak, Michael. *Becoming Yellow: A Short History of Racial Thinking*. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2017, esp. pp. 43–69.

67 Garlieb Merkel. Ketzereien über die Universalgeschichte und die Art, wie sie zu schreiben ist. P. 41.

68 "Die nordamerikanischen Wilden scheinen ein Gemisch aus rohen und wilden Völkern." Ibid. Pp. 42.

69 Garlieb Merkel. Ueber die Geschichte der Menschheit. P. XXX–XXXI.

70 Garlieb Merkel. *Briefwechsel. Band 1: Texte*. P. 109.

humanity in a certain regard. May the angels Uriel, Raphael, Selaphiel, but especially the angel Michael draw conclusions from your results; what could they possibly do to us before we ascend.⁷¹

Hans Graubner concludes from this comment that Merkel failed to meet Herder's standards and did not receive Herder's approbation for his work. In contrast to Herder, as Graubner suggests, Merkel's understanding of history was "obsoletely enlightened" (*altaufklärerisch*). Despite this difference, Graubner still acknowledges that Herder and Merkel shared a similar tendency toward the "materialistic line of the French Enlightenment" (*die materialistische Linie der französischen Aufklärung*).⁷² "With surprising ideas he distils from Herder's suggestions, he seems to be a kind of forerunner of the historical-materialistic perception of history," implies Graubner.⁷³ Merkel, unlike Graubner, understood Herder's remark as approval of his work.⁷⁴ Even though there is a possibility that Merkel misread Herder's short comment, the immediate context of the letter rather seems to support Merkel's interpretation. The debate in which Merkel's *Ueber die Geschichte der Menschheit* and Herder's remark stand is not about the outdatedness of the Enlightenment or the emergence of Marxism; rather, it is the debate between *a priori* and *a posteriori* history.

In the former, the history of humanity had a certain, foreseeable goal and purpose. History was the process of this goal's unfolding in accordance with the universal laws of the nature of humanity. Therefore, experience and empirical knowledge were irrelevant and history could be derived from *a priori* suppositions and explained with conjectures.

From the second perspective, the analysis of history starts not from a projection of presupposed principles, but from empirical knowledge. Experience and facts were crucial for understanding the history of humanity since human nature was not universal, but dependent on its immediate context: "Such histories stress how human faculties develop in different fields of activity and contend that the specific cultural and economic activities in different countries and times provide a nuanced and complex account of what constitutes human nature,"⁷⁵ Dario Perinetti explains.

71 "Ihre Völkergemälde sind gut zu- u. gegen einander gestellt; auch dünkt mich diese Methode, des Zusammenstellens, vor der Hand die angenehmste, die nützlichste, ja die – einzig mögliche Philos. der Menschheit in einem gewissen Sinn betrachtet. Mögen die Engel Uriel, Raphael, Sealthiel, vorzüglich aber der Engel Michael aus ihnen Resultate ziehen; was sollen sie uns, eh wir hinaufgelangen." Ibid. P. 126.

72 Graubner, Hans. Herders Wirkung auf den baltischen Publizisten Garlieb Merkel. P. 314.

73 Mit einem überraschenden Gedanken, denn er aus Andeutungen bei Herder destilliert, erscheint er als eine Art Vorläufer der historisch-materialistischen Geschichtsauffassung." Ibid.

74 "Herder schrieb dem Verfasser darüber: 'die von Ihnen vorgeschlagene Weise seine Geschichte der Menschheit zu schreiben, möchte wohl die einzige mögliche seyn.'" Merkel, Garlieb. Die erste Lieferung der drei Literatur-Zeitungen des nördlichen Deutschlands. P. 50.

75 Perinetti, Dario. Philosophical Reflection of History. In: Knud Haakonssen, ed. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006. Pp. 1107–40 (pp. 1126–27).

Making a choice between the two approaches determined an author's relationship with history. In this debate, Herder and Merkel were on the same side; they both supported the idea of *a posteriori* history, and for this reason it is likely that Herder rated Merkel's plan positively, and was perhaps even suggesting that the opposite side, the "angels" had something to learn from Merkel's account.

Graubner's interpretation seems to stem from the widely held view that Enlightenment and Historicism were completely incompatible ways of perceiving history. From the perspective of Historicism, the Enlightenment was characterised by an ahistorical way of thinking which forced its universal principles on to everything. Historicism, on the contrary, was a tradition which understood the historicity of all matters and respected the individualities of every epoch and culture. "The essence of historicism is the substitution of a process *individualising* observation for a *generalising* view of human forces in history," claimed Meinecke in his classical work *Die Entstehung des Historismus* (Historism: The Rise of a New Historical Outlook, 1936).⁷⁶ In this view, the Enlightenment was narrowed down to a metaphysical philosophy of history or to *a priori* history. From as early as Ranke onwards, the philosophy of history had characterised everything the historicists opposed: "For Ranke, Droysen and Dilthey, the philosophy of history became a virtual *Schimpfwort*; it was tantamount to metaphysics, illegitimate speculation beyond the limits of experience."⁷⁷

Those arguments were targeted at everything that, in the eyes of historians had some connection with the Enlightenment and thus also affected how Merkel's work was viewed. From that perspective, Merkel was an Enlightenment thinker without "historical sense". He was not the only one blamed for the lack of this since "historical sense" was already a catchphrase in the 19th century.⁷⁸ "Historical sense" signified an acknowledgement of the principle of individuality and an awareness that all matters have history and are influenced by history. It was opposed to the idea of universal principles and laws, which were always valid and entirely detached from time and space. The notion of "historical sense" also drew inspiration from Ranke's term "historical insight" which was "a combination of an

76 "Der Kern des Historismus besteht in der Ersetzung einer generalisierenden Betrachtung geschichtlich-menschlicher Kräfte durch eine individualisierende Betrachtung." Meinecke, Friedrich. *Historism: The Rise of a New Historical Outlook*. New York: Herder and Herder, 1972. P. LV. Meinecke, Friedrich. *Die Entstehung des Historismus*. Friedrich Meinecke Werke. III. München: R. Oldenbrugg Verlag, 1965. P. 2. For the emergence of Meinecke's conception of individualism, see Hinrichs, Carl. Introduction. In: Friedrich Meinecke. *Historism: The Rise of a New Historical Outlook*. New York: Herder and Herder, 1972. Pp. XVII-LIII (pp. XXII-LIII). For other 20th century writings on 'individuality' in history, see Iggers, Georg G. *Historicism: The History and Meaning of the Term*. *Journal of the History of Ideas*, 1995, 56.1, 129-52 (pp. 135-36). For the earlier German authors on individuality, see Bos, Jacques. *Individuality and Interpretation in Nineteenth-Century German Historicism*. In: Uljana Feest, ed. *Historical Perspectives on Erklären and Verstehen*. 21. Dordrecht: Springer Netherlands, 2010, 207-20.

77 Beiser, Frederick C. *The German Historicist Tradition*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011. P. 100.

78 Beiser, Frederick C. *The German Historicist Tradition*. P. 216.

intuitive attunement [*Anschauung*] to individualities in history – persons, peoples, institutions, or states – and intense research [*Forschung*] into their connections."⁷⁹ In Meinecke's "Historism. The Rise of a New Historical Outlook" the notion of "historical sense" or "a sense of history" (*historischer Sinn*) was almost synonymous with historicism: it was something that characterised historicist thinking in contrast to previous ways of observing history, especially those inspired and brought about by the Enlightenment.⁸⁰ Historicism has also been often linked to the professionalization of history which developed in German universities in the 19th century.⁸¹ Hence, according to the principles of Historicism, Merkel's ideas, which were influenced by the Enlightenment and did not follow the standards of professionalised "historical science" (*Geschichtswissenschaft*), could not grasp the true meaning of history.

In this clash between the Enlightenment and Historicism, Herder's case is more complicated. For some authors, his influence is marginal, while for others he is a Counter-Enlightenment thinker who is one of the most significant forerunners of Historicism.⁸² The view that Merkel's notion of the history of humanity was old-fashioned and impaired by the methods of the Enlightenment, while his older mentor Herder had a more precise historical insight, fits well with the view of the break between the Enlightenment and Historicism. However, recent studies have shown that the divergence between the Enlightenment and Historicism was not as clear as 19th-century historicist and subsequent research had sought to show.

Neither the Enlightenment nor Historicism were as unified as the authors who distinguished them have argued. Peter Hanns Reill contends: "The unity of the Enlightenment can be found in the questions its thinkers posed, not in the answers proposed".⁸³ Frederick Beiser states similarly, that if Historicism were not

79 Zammito, John H. *Historicism*. In: Michael N. Forster, ed. and Kristin Gjesdal, ed. *The Oxford Handbook of German Philosophy in the Nineteenth Century*. Oxford Handbooks. Oxford: Oxford University Press, 2015. Pp. 779-805 (p. 791).

80 See, for example, Meinecke, Friedrich. *Die Entstehung des Historismus*. Pp. 34, 285.

81 See, for example, Muhlack, Ulrich. *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus*. München: Beck, 1991; Jaeger, Friedrich and Rösen, Jörn. *Geschichte des Historismus: eine Einführung*. München: C.H. Beck, 1992. For the critique of this view, see Iggers, Georg G. *Historicism: The History and Meaning of the Term*. Pp. 138, 142-51.

82 For an overview of historiography on this topic, see Proß, Wolfgang. *Die Ordnung der Zeiten und Räume. Herder zwischen Aufklärung und Historismus*. In: Claudia Tazus, ed. *Vernunft, Freiheit, Humanität: über Johann Gottfried Herder und einige seiner Zeitgenossen: Festgabe für Günter Arnold zum 65. Geburtstag*. Eutin: Lumpeter & Lasel, 2008. Pp. 9-73 (pp. 10-12). For an overview of the problems of interpreting Herder as the forerunner of Historicism, see Piirimäe, Eva. Introduction: *Historicism, Stoicism and Contemporary Perspectives*. In: by Eva Piirimäe, ed. Liina Lukas, ed. and Johannes Schmidt, ed. *Herder on Empathy and Sympathy: Einführung und Sympathie im Denken Herders*. Brill's studies in intellectual history, 311. Boston: Brill, 2020. Pp. 1-33. On the queries of the notion of Counter-Enlightenment, see Piirimäe, Eva. *Herder, and the Counter-Enlightenment*. *Eighteenth-Century Studies*, 2015, 49.1, 71-76.

83 Reill, Peter Hanns. *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*. Berkeley: University of California Press, 1975. P. 2.

defined more broadly, it would only comprise a few authors and cannot be viewed as a tradition.⁸⁴ Furthermore, the thesis that the Enlightenment was ahistorical has been disproved and displaced through an analysis of the methods and principles of different aspects of late 18th century historiography. For example, rather than following the Historicist claim of there being a fundamental difference between natural sciences and history, the focus has turned to the notion of nature in the Enlightenment philosophy of history.⁸⁵

Furthermore, Herder's influence on Merkel should be considered not only in the context of the interaction between them, but also in the context of the reception of Herder's ideas in the early 19th century. In the last decade of the 18th century a debate arose regarding whether Kant's idea of progress could be combined with Herder's philosophy of history, especially its section on empiricism. Jochen Johannsen offers a valuable overview of the debate: Friedrich Majer, Karl Ludwig Woltmann and Karl Heinrich Ludwig Pölitz were among the authors who set out history projects which were based on Kant's teleological vision of history, often accompanied with quotations from Herder. Arnold Hermann Ludwig Heeren expressed a contrary opinion that history is supposed to be empirical and cannot be bound together with philosophical hypotheses.⁸⁶ Merkel's project was developed within the context of these discussions. Before introducing his method, he summarises the thoughts of Iselin, Kant, and Herder. As he explained in a letter to Carl August Böttiger, he had mentioned Kant and Iselin in order to show that writing a history of humanity is impossible with their methods.⁸⁷ In the essay "On the History of Humanity", he criticised histories inspired by Kant's ideas and declared:

However, it seems to me in general irrefutable, that a predetermination of what one wants to find cannot be combined well with impartiality, one of the most necessary characteristics for a historian [*Geschichtsschreiber*], and that, similarly to the whole *a priori* philosophy, which is really only *a posteriori* of all preceding systems; also a

84 Beiser, Frederick C. *The German Historicist Tradition*. Pp. 3–10.

85 See, for example, Zammito, John H. *Kant, Herder, and the Birth of Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press, 2002. Pp. 221–53; Reill, Peter Hanns. *Vitalizing Nature in the Enlightenment*. Berkeley: University of California Press, 2005; Gaukroger, Stephen. *The Natural and the Human: Science and the Shaping of Modernity, 1739–1841*. Oxford: Oxford University Press, 2016. For Merkel's rhetoric of nature, see Undusk, 'Naturrecht und Naturgeschichte im politischen Denken. G. H. Merkel und C. G. Jochmann als Vertreter der aufklärerischen Naturrhetorik'.

86 Johannsen, Jochen. Heeren versus Pölitz: Herders "Ideen" im Streit zwischen empirischer und philosophischer Geschichte. In: John H. Zammito, ed. and Regine Otto, ed. *Vom Selbstdenken: Aufklärung und Aufklärungskritik in Herders „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“: Beiträge zur Konferenz der International Herder Society, Weimar 2000*. Heidelberg: Synchron Wissenschaftsverlag der Autoren, 2001. Pp. 199–213.

87 Garlieb Merkel. *Briefwechsel. Band 1: Texte*. P. 108.

history based on an *a priori* guiding thread can only be the fruit of that which already exists and has been empirically composed, which we do not yet have.⁸⁸

Hence, the possibility of understanding history as Kant envisioned it would, in Merkel's opinion, only be possible if *all* empirical material could be grasped, that is, only in retrospect. Merkel warned against determining the place of the contemporary moment in history: "we would therefore sin against its nature if, instead of waiting and seeing where it would lead us, we decide arbitrarily *a priori*, where we would now like to see the chain of events heading".⁸⁹

When outlining his own plans rather than commenting on the works of others, he seems to go against Herder and the *a posteriori* way of thinking as he declared that he would analyse humanity so generally that details would lose their importance:

Let us take a standpoint to observe humanity from so high vantage that all occurrences, even the most general, most tremendous changes and effects of climate will be marginal details, which we can adduce or discard according to our best understanding /---/ let us observe the human in all conditions accomplishable by his nature *regardless of where and when he appeared in those*.⁹⁰

From the perspective of the antagonism between individualistic Historicism and universal Enlightenment, there seems to be a clear case: Merkel was projecting the ideals of his own age onto all other eras of history and was in favour of universal, i.e. *a priori* thinking. Time and space were not marginal categories in Herder's thinking. Dependence on time and space is essential to his notion of being, *Humanität*

88 "Es scheint mir aber im Allgemeinen unwidersprechlich, daß eine Vorherbestimmung dessen, was man finden wolle, sich mit jener Unbefangenheit, die eine der nothwendigsten Eigenschaften zu Geschichtsschreiber ist, nicht wohl vereinigen lasse, und daß wie die ganze Philosophie a priori eigentlich nur ein a posteriori aller vorhergehenden Systeme ist, auch eine Geschichte nach einem Leitfadem a priori erst die Frucht einer schon vorhandenen empirisch abgefaßten seyn könne, die wir noch nicht haben." Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. P. XXXI.

89 "wir würden also gegen ihre Natur sündigen, wenn wir, statt abzuwarten, wohin uns diese führt, willkürlich a priori bestimmten, wohin wir längst dieser Kette von Erscheinungen gelangen wollen." Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. P. XXXII.

90 "Laßt uns den Standpunkt, aus dem wir die Menschheit betrachten, so hoch nehmen, daß alle Begebenheiten, selbst die allgemeinsten, furchtbarsten Umwälzungen, und die Einwirkunge der Himmelstriche geringfügiges Detail werden, das wir nach Gutbefinden anführen oder weglassen können /---/ laßt uns den Menschen in allen Zuständen, deren seine Natur fähig ist, betrachten, *ohne Rücksicht darauf zu nehmen, wo und wann er in dieselben trat*." Ibid. Pp. XXII–XXIII.

and history. A human being does not have, as God does, a creative inner sense, therefore human sense depends on motivation and derives it from external objects.⁹¹

Similarly, *Humanität* was a historicised concept which appeared in time and space.⁹² Merkel followed up this idea more precisely a decade later in *Ist das stete Fortschreiten der Menschheit ein Wahn?* (Is the Continuous Progress of Mankind a Delusion? 1810), where he started his analysis of the issue of the progress of humanity with a quote from Herder's *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Ideas for the Philosophy of History of Humanity, 1784–1791): “The whole history of mankind is a pure natural history of human powers, actions and propensities, modified by time and place”.⁹³ Merkel's call to view history so generally that chronological and geographical features lose their significance is rather connected with the idea of a universal, shared, or common humanity, an idea prevalent in Enlightenment political thought. The idea of the possibility of producing a philosophical history of humanity is based on the notion that all humans and societies, across different regions, periods or stages of civilisation, share some fundamental characteristics and are influenced by similar laws of nature. The notion of shared humanity led to a set of ideas such as anti-imperialism or natural equality.⁹⁴ Herder was no exception: he, too, believed that all humans shared perfectibility, artfulness, creativity, etc.⁹⁵ Similarly, Merkel was concentrating on this general level. This was not a novel idea for Merkel since he had thought about shared humanity and its political implications for years in relation to his critique of serfdom in the Baltic provinces. The notion that both serfs and their masters are humans who deserve respect, rights, and freedom was central to *Die Letten, vorzüglich in Livland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts* (The Latvians, Especially in Livonia, at the End of the Philosophical Century, 1796) and to his later writings on the Baltic provinces.

A panoramic vision of the history of humanity was needed to overcome favouritism for one's own region and culture. Merkel argued that, similarly to travelling and reading travelogues, which draws the attention away from simple,

91 Heinz, Marion and Clairmont, Heinrich. Herder's Epistemology. In: Hans Adler, ed. and Wulf Koepke, ed. *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*. Studies in German Literature, Linguistics, and Culture. Rochester, N.Y.: Camden House, 2009. Pp. 43–64 (pp. 43–44, 53–54).

92 Adler, Hans. Herder's Concept of Humanität. In: Hans Adler, ed. and Wulf Köpke, ed. *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*. Studies in German Literature, Linguistics, and Culture. Rochester, N.Y.: Camden House, 2009. Pp. 93–116 (pp. 111–113).

93 „Die ganze Menschengeschichte ist eine reine Naturgeschichte menschlicher Kräfte, Handlungen und Triebe nach Ort und Zeit.“ Herder, Johann Gottfried. *Outlines of a Philosophy of the History of Man*. London: Bergman Publishers, 1800. P. 392. Herder, Johann Gottfried. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. III. Riga und Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1787. P. 212.

94 Muthu, Sankar. *Enlightenment against Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003; Stuurman, Siep. *The Invention of Humanity: Equality and Cultural Difference in World History*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017, esp. pp. 258–345.

95 Muthu, Sankar. *Enlightenment against Empire*. Pp. 227–38.

commonplace thoughts and matures human beings, comprehending the history of humanity opens up the horizon to acknowledging other cultures, and aids the understanding of the place of one's own culture through comparisons with others.⁹⁶ In his view, the history of humanity was the highest form of historiography:

But the highest idea that a historian can rise to, and the accomplishment of which will ignite even the coldest heart, which will refine even the most narrow mind to the ingenious notions of a cosmopolitan, is the *history of humanity*.⁹⁷

Today, the most famous treatise on the connection between history of humanity and cosmopolitanism is considered to be Kant's *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Purpose, 1784). However, rather than following the widely known idea of the Kantian version of cosmopolitanism, which was based on universal law and *a priori* history, Merkel supported the Herderian version of cosmopolitanism that is less known today. In his early works, Herder was critical of cosmopolitanism, but in his later works he developed his own version of it. He “lays out this ideal [of world citizenship] not in terms of a rational cognition of a universal law, but rather as an outcome of a learning process, which combines both rational as well as sentimental elements,”⁹⁸ Eva Piirimäe suggests. The history of humanity plays an important role in this learning process. Herder declared in one of his last letters in *Briefe zur Beförderung der Humanität* (Letters for the Advancement of Humanity, 1793–1797): “If *human dispositions* [*menschliche Gesinnungen*] should govern in a single field of science, then it is in the field of *history*”⁹⁹ and went on to discuss the perils of the “cleverest” (*klügste*) and “most stupid” (*stupideste*), “too warm” and “too cold” histories (*zu warme und zu kalte Geschichte*). He warned against “stupid” histories which glorify the deeds of great men, but also against the “cleverest” histories which calculate and instruct, but often very cold-heartedly. “Warm” and “cold” histories are related to partiality, “warm” histories rouse action for the honour of God, “cold” ones for the honour of the state; both forget the spirit of humanity.¹⁰⁰ Merkel picked up on the allegory of coldness when he wrote of the

96 Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. Pp. III–V, VII–XIII.

97 “Die erhabenste Idee aber, zu der sich der Historiker aufschwingen kann, und deren Ausführung auch das kälteste Herz zu entflammen, den beschränktesten Kopf zu den genialischen Ansichten eines Cosmopoliten zu veredeln vermöchte, ist die *Geschichte der Menschheit*.” Ibid. Pp. XII–XIII.

98 Piirimäe, Eva. Herder and Cosmopolitanism. In: Rebecka Lettevall, ed. and Kristian Petrov, ed. *Critique of Cosmopolitan Reason: Timing and Spacing the Concept of World Citizenship*. New Visions of the Cosmopolitan, 2. Bern et al: Peter Lang, 2014. Pp. 181–212 (p. 193).

99 “Wenn in Einem Felde der Wissenschaft *menschliche Gesinnungen* herrschen sollten, so ists im Felde der *Geschichte*.” Herder, Johann Gottfried. *Briefe zu Beförderung der Humanität*. 10. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1797. P. 156.

100 Herder, Johann Gottfried. *Briefe zu Beförderung der Humanität*. Pp. 156–166.

hope that the history of humanity will “ignite even the coldest heart“ and criticised the narrow-minded favouritism for one culture. Herder saw the true spirit of history in the history of humanity: “Mercantile-political considerations belong to a history of our species only as a fragment; this history’s spirit is *sensus humanitatis*, sense and sympathy for the whole of humanity”¹⁰¹ Herder and Merkel were united in their desire to raise a *sensus humanitatis* through spreading the knowledge of the history of humanity. This is also demonstrated in Herder’s comment in his letter to Merkel regarding the usefulness of Merkel’s work.

Conclusion

Enlightenment historiography is richer and has more varieties than the Historicist critique, based on a dichotomic view of the Enlightenment and Historicism, has shown. Categorising authors simply as “enlightened” and thus “ahistorical” carries the risk of misinterpreting important features of their work and overlooking aspects which do not correspond to the values of subsequent historical research. As early as in the 1970s, Peter Hanns Reill wrote: “Today, after long scholarly debate, the legend about the antihistoricism of the Enlightenment has finally been laid to rest. /---/ whereas scholars recognize the fact that the Enlightenment had a historical consciousness, they do not universally agree that its historical consciousness approximates the modern historical consciousness”.¹⁰² An exploration of overarching principles like the function of needs in the history of humanity or analysing the histories of different peoples in the context of wider trends in the history of humanity does not necessarily mean that the author is *ahistorising* history. Although the ideas of Enlightenment thinkers might differ from later-established principles for studying history, that does not mean they lack historical sense or consciousness.

Even though Merkel’s contribution to the genre of the history of humanity is modest, consisting of short and unfinished texts, it still merits more thorough analysis. Firstly, acknowledging this part of his work is essential to understanding his thoughts on other topics, including Baltic history. As Roger Bartlett has written: “For Merkel, the child of the Enlightenment, any history was always a part of the

history of the world and humanity”.¹⁰³ An illustrative example of the importance of the history of humanity for his works on Baltic history is the famous opening of “The Latvians” which begins with situating the issue within the context of processes concerning humanity as a whole: “Reason has triumphed and the century of justice begins. A fiery sense of human dignity and human rights seizes everyone, even the rawest nations”.¹⁰⁴ Of course, it should be taken into account that Merkel’s thinking did not form a static or coherent whole throughout his different works, but it evolved and changed over time. Secondly, the study of Merkel’s ideas contributes to European intellectual history by widening its scope beyond a handful of key authors and texts, which enriches our understanding of the debates on the history of humanity. For example, the analysis of Merkel’s ideas contributes to the understanding of Herder’s reception in the 19th century, which is currently being re-examined.¹⁰⁵ Merkel was inspired by Enlightenment political thought; however, large parts of his *oeuvre* were written after the turn of the century. Consequently, further analysis of his writings advances the knowledge of the reception of and changes to Enlightenment ideas in the first half of the 19th century.

Source and literature list

1. Adameck, Horst. Vorwort. In: *Freimütiges aus den Schriften Garlieb Merkels*. Berlin: Rütten & Loening, 1959. S. 5–33.
2. Adler, Hans. Herder’s Concept of Humanität. In: H. Adler, W. Köpke eds. *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*. Studies in German Literature, Linguistics, and Culture. Rochester, N.Y.: Camden House, 2009. P. 93–116.
3. Baár, Monika. From General History to National History: The Transformations of William Guthrie’s and John Gray’s A General History of the World (1736–1765) in Continental Europe. In: S. Stockhorst, ed. *Cultural Transfer through Translation*. Amsterdam-New York, NY: Rodopi, 2010. P. 61–82.
4. Bartlett, Roger P. Nation, Revolution und Religion in der Gesellschaftskonzeption von Garlieb Merkel. In: N. Angermann, M. Garleff, W. Lenz, Hgs. *Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale: Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag*. Münster: LIT, 2005. S. 147–63.
5. Beiser, Frederick C. *The German Historicist Tradition*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011.

101 “das kälteste Herz zu entflammen”; “Zu einer Geschichte unsres Geschlechts gehören kaufmännisch-politische Considerationen nur als ein Bruchstück; ihr Geist ist *sensus humanitatis*, *Sinn und Mitgefühl für die gesammte Menschheit*.” Herder, Johann Gottfried. *Philosophical Writings*. P. 420, Herder, Johann Gottfried. *Briefe zu Beförderung der Humanität*. P. 187. For further discussion, see Piirimäe, Eva. Herder and Cosmopolitanism. Pp. 204–5; Piirimäe, Eva. Human Rights and Their Realisation in the World: Herder’s Debate with Kant. In: Heikki Haara, ed., Koen Stapelbroek, ed., and Mikko Immanen, ed. *Passions, Politics and the Limits of Society*. Oldenbourg: De Gruyter, 2020. Pp. 47–74.

102 Reill, Peter Hanns. *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*. P. 2.

103 “Für Merkel, das Kinder der Aufklärung, war jegliche Geschichte immer ein Teil der Welt- und Menschheitsgeschichte.” Bartlett, Roger P. Nation, Revolution und Religion in der Gesellschaftskonzeption von Garlieb Merkel. P. 148.

104 “Die Vernunft hat gesiegt und das Jahrhundert der Gerechtigkeit beginnt. Feuriges Gefühl von Menschenwürde und Menschenrecht ergreift all, auch die rohesten Nationen.” Merkel, Garlieb. *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde*. Leipzig: Heinrich Gräff, 1796. P. 1.

105 Proß, Wolfgang. Herder zwischen Restauration, Vormärz und Reichsgründung—Zur politischen und anthropologischen Interpretation seines Werkes (1805–1870). In: Liisa Steinby, ed. *Herder und das 19. Jahrhundert / Herder and the Nineteenth Century. Beiträge zur Konferenz der Internationalen Herder-Gesellschaft Turku 2018*. Heidelberg: Synchron, 2020. Pp. 119–47.

6. Bertoletti, Stefano Fabbri. The Anthropological Theory of Johann Friedrich Blumenbach. In: S. Poggi, M. Bossi eds. *Romanticism in Science: Science in Europe, 1790–1840*. Boston Studies in the Philosophy of Science, CLII. Dordrecht; London: Springer, 1994, p.103–126.
7. Blumenbach, Johann Friedrich. *De generis humani varietate nativa*. Gottingae: Vandenhoeck et Ruprecht, 1795.
8. Bödeker, Hans Erich. Menschheit, Humanität, Humanismus. In: O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck Hgs. *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 3. Stuttgart: Klett-Cotta, 1982, S. 1063–1128.
9. Boguna, Julija. *Lettland als übersetzte Nation: Garlieb Merkels „Die Letten“ und ihre Rezeption im 19. Jahrhundert in Livland*. Berlin: Frank & Timme, 2014.
10. Bos, Jacques. Individuality and Interpretation in Nineteenth-Century German Historicism. In: U. Feest, ed. *Historical Perspectives on Erklären and Verstehen*. 21. Dordrecht: Springer Netherlands, 2010, p. 207–220.
11. Carus, Friedrich August. Historischer Nachtrag zu der Abhandlung über die Idee und Behandlung der Geschichte der Menschheit. *Neue Leipziger Literaturzeitung*, 1804, 24.02, 26, p. 401–412.
12. Carus, Friedrich August. *Ideen zur Geschichte der Menschheit*. Nachgelassene Werke, 6. Leipzig: Johann Ambrosius Barth und Paul Gotthelf Kummer, 1809.
13. Christina Skott, ed. *Interpreting Diversity: Europe and the Malay World*. London, New York: Routledge, 2016.
14. Demel, Walter. How the ‘Mongoloid Race’ Came into Being: Late Eighteenth-Century Constructions of East Asians in Europe. In: R. Kowner, W. Demel, eds. *Race and Racism in Modern East Asia: Western and Eastern Constructions*. Brill’s Series on Modern East Asia in a Global Historical Perspective, 1. Leiden, Boston: Brill, 2013. p. 59–86.
15. Diederichs, Heinrich. Garlieb Merkel als Bekämpfer der Leibeigenschaft und seine Vorgänger. *Baltische Monatsschrift*, 1870, 19, S. 38–83.
16. Diederichs, Heinrich. Garlieb Merkel: die Geschichte meiner livländischen Zeitschriften. *Baltische Monatsschrift*, 1898, 45, S. 185–190.
17. Gaukroger, Stephen. *The Natural and the Human: Science and the Shaping of Modernity, 1739–1841*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
18. Gierl, Martin. *Geschichte als präzisierte Wissenschaft: Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang*. Fundamenta historica, 4. Stuttgart-Bad Cannstadt: Frommann-Holzboog, 2012.
19. Graubner, Hans. Herders Wirkung auf den baltischen Publizisten Garlieb Merkel. In: P. Andraschke, H. Loos, Hgs. *Ideen und Ideale: Johann Gottfried Herder in Ost und West*. Rombach Wissenschaften. Reihe Litterae, 103. Freiburg im Breisgau: Rombach, 2002. S. 307–315.
20. Hanovs, Deniss. Garlieb Helwig Merkel: The National Movement in Latvia in the Nineteenth Century – National Heroes and Rituals. In: *Kultūras Krustpunkti: Latvijas Kultūras Akadēmijas Zinātnisko Rakstu Krājums*, 1 (2004), 9.–28. lpp.
21. Heeg, Jürgen. *Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft: zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Russlands*. Europäische Hochschulschriften, 718. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996.
22. Heinz, Marion and Clairmont, Heinrich. Herder’s Epistemology. In: H. Adler, W. Koepke, eds., *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*. Studies in German Literature, Linguistics, and Culture. Rochester, N.Y.: Camden House, 2009. P. 43–64.

23. Herder, Johann Gottfried. *Briefe zu Beförderung der Humanität*. 10. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1797.
24. Herder, Johann Gottfried. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. III. Riga und Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1787.
25. Herder, Johann Gottfried. *Outlines of a Philosophy of the History of Man*. London: Bergman Publishers, 1800.
26. Hinrichs, Carl. Introduction. In: Friedrich Meinecke. *Historism: The Rise of a New Historical Outlook*. New York: Herder and Herder, 1972. P. XVII–LIII.
27. Iggers, Georg G. Historicism: The History and Meaning of the Term. *Journal of the History of Ideas*, 1995, 56.1, p. 129–152.
28. Jaeger, Friedrich and Rösen, Jörn. *Geschichte des Historismus: eine Einführung*. München: C.H. Beck, 1992.
29. Jansen, Ea. Aufklärung und estnische nationale Bewegung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: O.-H. Elias, I. Jürjo, S. Kivimäe, G. Pistohlkors Hgs. *Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte XV. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1996. S. 57–72.
30. Johannsen, Jochen. Heeren versus Pölit: Herders “Ideen” im Streit zwischen empirischer und philosophischer Geschichte. In: J. H. Zammito, R. Otto Hgs. *Vom Selbstdenken: Aufklärung und Aufklärungskritik in Herders „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“: Beiträge zur Konferenz der International Herder Society, Weimar 2000*. Heidelberg: Synchron Wissenschaftsverlag der Autoren, 2001. S. 199–213.
31. Kähär-Peterson, Kadi. “Sage mir [...] welches ist denn eigentlich Dein Fach?": untangling Garlieb Merkel’s persona through his various forms of expression. In: L. Lukas, S. Pasewalck, K. Renner, V. Hoppe Hgs. *Medien der Aufklärung. Aufklärung der Medien. Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext. Schriftenreihe des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Berlin/Boston: De Gruyter/ Oldenbourg [forthcoming].
32. Kaljundi, Linda and Plath, Ulrike. Serfdom as Entanglement: Narratives of a Social Phenomenon in Baltic History Writing. *Journal of Baltic Studies*, 2020, 51 (3), P. 1–24.
33. Keevak, Michael. *Becoming Yellow: A Short History of Racial Thinking*. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2017.
34. Lea Leppik. *Rektor Ewers: Monograafia*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001.
35. Literarische Anzeigen. *Ostsee-Provinzen-Blatt*, 1824, 23.09, 39, S. 169–170.
36. Literarische Bemerkungen. Merkwürdiges Spiel des Zufalls. *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*, 1804, 21.01, 15, 59–60 (P. 60).
37. Lukas, Liina. “Who holds the right to the land?": Narratives of Colonization in Baltic-German and Estonian Literatures. In: A. Beer, G. Mackenthum eds. *Fugitive knowledge: the Loss and Preservation of Knowledge in Cultural Contact Zones*. Münster, New York: Waxmann, 2015. P. 65–81.
38. Lukas, Liina. Die politische Dimension des baltischen Zeitromans. In: L. Lukas, M. Schwidtal, J. Undusk Hgs. *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur*, Schriften der Baltischen Historischen Kommission xxii. Münster: LIT, 2018. S. 397–426.
39. Matsuda, Matt K. *Pacific Worlds: A History of Seas, Peoples, and Cultures*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2012.
40. Meinecke, Friedrich. *Die Entstehung des Historismus*. Friedrich Meinecke Werke. III. München: R. Oldenbrugg Verlag, 1965.

41. Meinecke, Friedrich. *Historism: The Rise of a New Historical Outlook*. New York: Herder and Herder, 1972.
42. Merkel, Dr. G. Ankündigung. *Rigaische Stadt-Blätter*, 1823, 7.08, 32. S. 273.
43. Merkel, Garlieb. Die erste Lieferung der drei Literatur-Zeitungen des nördlichen Deutschlands. *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*. 19.01.1804, 13. S. 49-50.
44. Merkel, Garlieb. *Die freien Letten und Esthen: eine Erinnerungs-Schrift zu dem am 6. Januar 1820. in Riga gefeierten Freiheitfeste*. Riga: C. J. G. Hartmann, 1820.
45. Merkel, Garlieb. *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde*. Leipzig: Heinrich Gräff, 1796.
46. Merkel, Garlieb. *Ist das stete Fortschreiten der Menschheit ein Wahn? Sendschreiben an Herrn Professor Dr. Heeren*. Riga: Teubener und Treuy, 1810.
47. Merkel, Garlieb. Ketzereien über die Universalgeschichte und die Art, wie sie zu schreiben ist. *Die Quatember*, 1829, 1, S. 31-45.
48. Merkel, Garlieb. Meine Chronica. *Zeitung für die elegante Welt*, 1826, 17.-24.3. 54: 433-437, 55: 443-445, 58: 465-469, 59: 475-476.
49. Merkel, Garlieb. Miscellen. *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, 17.07. S. 58-59.
50. Merkel, Garlieb. Psychologische Miniaturen. *Zeitung für die elegante Welt*, 1825, 29.-30.08, 168: 1337-39, 169: 1348-49.
51. Merkel, Garlieb. *Quatember. Zeitschrift für naturwissenschaftliche, geschichtliche, philologische, literärische und gemischte Gegenstände*, 1830, 2, S. 29-43.
52. Merkel, Garlieb. Roh oder verwildert? Ein Beitrag zur Völkerkunde, von Merkel. *Zeitung für die elegante Welt*, 1827, 18.-19.06, 21.-22.06, 117: 929-932, 118: 940-942, 119: 948-950, 120: 956-959.
53. Merkel, Garlieb. Roh oder verwildert? Ein Beitrag zur Völkerkunde. *Quatember. Zeitschrift für naturwissenschaftliche, geschichtliche, philologische, literärische und gemischte Gegenstände*, 1830, 2, S. 29-43. Aus Mitau. *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, 3.07, 14, S. 53-54.
54. Merkel, Garlieb. *Ueber Deutschland, wie ich es nach einer zehnjährigen Entfernung wieder fand*. I-II. Riga: In Kommission bei Brede in Offenbach, 1818.
55. Merkel, Garlieb. Ueber die früheste Welt-Cultur. *Neues Museum der deutschen Provinzen Russlands*, 1824, 1, S. 51-66.
56. Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*, 1805, 27.05, 31.05, 01.06, 105: 417-19, 108: 429-31, 109: 433-35.
57. Merkel, Garlieb. Ueber die Geschichte der Menschheit. *Sammlung von Völker-Gemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit*. Lübeck: Bohn, 1800. S. VII-XLVI.
58. Merkel, Garlieb. Versuch, die Frage zu beantworten: Welches war die erste Menschenrace, die sich zur Welt-Kultur erhob. *Zeitung für die elegante Welt*, 1826, 8.-14.4. 68: 545-48, 69: 556-57, 70: 564-66, 71: 571-72; 72: 577-80.
59. Merkel, Garlieb. Vorrede. In: *Sammlung von Völker-Gemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit*. Lübeck: Bohn, 1800. S. III-VI.
60. Muhlack, Ulrich. *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus*. München: Beck, 1991.
61. Muthu, Sankar. *Enlightenment against Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003.

62. Napiersky, Karl Eduard. *Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern; ein literar-historischer und bibliographischer Versuch*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1824.
63. Neuschäffer, Hubertus. Geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung. In: G. v. Rauch Hg. *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von M. Garleff, J. v. Hehn, W. Lenz. Köln: Böhlau, 1986. S. 63-88.
64. Perinetti, Dario. Philosophical Reflection of History. In: K. Haakonssen, ed. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006. P. 1107-1140.
65. Peters, Martin. *Altes Reich und Europa: der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735-1809)*. Forschungen zur Geschichte der Neuzeit, 6. Münster: LIT, 2003.
66. Piirimäe, Eva. Berlin, Herder, and the Counter-Enlightenment. *Eighteenth-Century Studies*, 2015, 49.1, S. 71-76.
67. Piirimäe, Eva. Herder and Cosmopolitanism. In: R. Lettevall, K. Petrov, eds. *Critique of Cosmopolitan Reason: Timing and Spacing the Concept of World Citizenship*. New Visions of the Cosmopolitan, 2. Bern et al: Peter Lang, 2014. P. 181-212.
68. Piirimäe, Eva. Human Rights and Their Realisation in the World: Herder's Debate with Kant. In: H. Haara, K. Stapelbroek, M. Immanen, eds. *Passions, Politics and the Limits of Society*. Oldenbourg: De Gruyter, 2020. P. 47-74.
69. Piirimäe, Eva. Introduction: Historicism, Stoicism and Contemporary Perspectives. In: E. Piirimäe, L. Lukas, J. Schmidt eds. *Herder on Empathy and Sympathy: Einfühlung und Sympathie im Denken Herders*. Brill's studies in intellectual history, 311. Boston: Brill, 2020. S. 1-33.
70. Proß, Wolfgang. Die Ordnung der Zeiten und Räume. Herder zwischen Aufklärung und Historismus. In: Claudia T. Hg. *Vernunft, Freiheit, Humanität: über Johann Gottfried Herder und einige seiner Zeitgenossen: Festgabe für Günter Arnold zum 65. Geburtstag*. Eutin: Lumpeter & Lasel, 2008. S. 9-73.
71. Proß, Wolfgang. Herder zwischen Restauration, Vormärz und Reichsgründung—Zur politischen und anthropologischen Interpretation seines Werkes (1805-1870). In: L. Steinby, ed. *Herder und das 19. Jahrhundert / Herder and the Nineteenth Century. Beiträge zur Konferenz der Internationalen Herder-Gesellschaft Turku 2018*. Heidelberg: Synchron, 2020. P. 119-147.
72. Pw. Sammlung von Völkergemälden nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit, von G. Merkel. [Rezension]. *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1801, 63, S. 219-220.
73. Reill, Peter Hanns. *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*. Berkeley: University of California Press, 1975.
74. Reill, Peter Hanns. *Vitalizing Nature in the Enlightenment*. Berkeley: University of California Press, 2005.
75. Rohbeck, Johannes. *Die Fortschrittstheorie der Aufklärung: französische und englische Geschichtsphilosophie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Frankfurt/Main, New York: Campus, 1987.
76. Rousseau, Jean-Jacques. *Basic Political Writings*. Donald A. Cress, ed. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 1987.
77. Rousseau, Jean-Jacques. *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*. Amsterdam: Marc Michel Rey, 1755.

78. Sammlung von Völker-Gemälden, nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit von G. Merkel. Lübeck. 1800. 338 Seit. in 8. [Rezension]. *Oberdeutsche allgemeine Litteraturzeitung*, 1801, 11.04, XLIV, 703–704.
79. Sangmeister, D. mit T. Taterka, J. Drews Hgs. *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte. Philanthropismus und populäre Aufklärung*, 16. Bremen: Edition Lumière, 2019.
80. Sangmeister, Dirk. Nachbemerkungen zu Briefwechsel und Werdegang von Garlieb Merkel. In: D. Sangmeister mit T. Taterka, J. Drews, Hgs. *Garlieb Merkel. Briefwechsel. Band 1: Texte. Philanthropismus und populäre Aufklärung*, 16. Bremen: Edition Lumière, 2019. S. 487–531.
81. Schlözer, August Ludwig. *Vorstellung seiner Universal-Historie* (Göttingen und Gotha: Johann Christian Dieterich, 1772).
82. Stritzky, Karl Christoph von. *Garlieb Merkel und 'Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts'*. Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde zu Riga. Mitteilungen aus der baltischen Geschichte, N. F. der 'Mitteilungen aus der livländischen Geschichte'. 1, 2, Riga: Verlag E. Bruhns, Buchhandlung, 1939.
83. Stuurman, Siep. *The Invention of Humanity: Equality and Cultural Difference in World History*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017.
84. T. [Taubé], A. [Arved Freiherr v.]. Garlieb Merkel. Das Recht der kleinen Völker. In: H. Bosse, A. Freiherr v. Taube Hgs. *Baltische Köpfe. 24 Lebensbilder aus acht Jahrhunderten deutschen Wirken in den baltischen Landen*. Bovenden bei Göttingen: Baltischer Verlag, 1953. S. 75–81.
85. Trencsényi, Balázs; Janowski, Maciej; Baar, Monika; Falina, Maria and Kopecek, Michal. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century*. Oxford, United Kingdom; New York: Oxford University Press, 2016.
86. Ueber die Idee und bisherige Behandlung einer Geschichte der Menschheit. *Neue Leipziger Zeitung*, 1804, 2.01.–11.01, 1, 2, 4, 5, 1–8, 17–32, 49–60, 65–72.
87. Undusk, Jaan. "Wechsel und Wiederkehr" als Prinzipien des Weltgeschehens: Zu Merckels Geschichtsideologie. In: J. Drews, ed. *'Ich werde gewiß große Energie zeigen.' Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga*. Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft, 13. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2000. P. 133–147.
88. Undusk, Jaan. Canonical Patterns of Narrating History: In Search of a Hidden Rhetoric. In: Y. Varpio, M. Zadencka, Hgs. *Literatur und Nationale Identität II. Themen des Literarischen Nationalismus und der Nationalen Literatur im Ostseeraum*. Tampere: 1999. S. 5–13.
89. Undusk, Jaan. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt, In: *Eesti kirjanike ilmavaatest, Eesti mõttelugu*. Tartu: Ilmamaa, 2016. p. 140–188.
90. Undusk, Jaan. Naturrecht und Naturgeschichte im politischen Denken. G. H. Merkel und C. G. Jochmann als Vertreter der aufklärerischen Naturrhetorik. In: U. Kronauer, Hg. *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Akademiekonferenzen, 12. Heidelberg: Winter Universitätsverlag, 2011. P. 57–84.
91. Wheeler, Roxann. *The Complexion of Race: Categories of Difference in Eighteenth-Century British Culture*. New Cultural Studies. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
92. Wieland, Christoph Martin. Lübeck, b. Fr. Bohn: Sammlung von Völkergemälden, nebst einem Versuche über die Geschichte der Menschheit, von G. Merkel [Rezension]. *Leipziger Jahrbuch Der Neuesten Literatur*, 1800, 9.07, 9, 71–72.
93. Wittram, Reinhard. *Geschichte der baltischen Deutschen: Grundzüge und Durchblicke*. Stuttgart, Berlin: W. Kohlhammer Verlag, 1939.

94. Zammito, John H. Historicism. In: M. N. Forster, K. Gjesdal eds. *The Oxford Handbook of German Philosophy in the Nineteenth Century*. Oxford Handbooks. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 779–805.
95. Zammito, John H. *Kant, Herder, and the Birth of Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.

Garlība Merķeļa iecere rakstīt cilvēces vēsturi

Kopsavilkums

Garlība Merķeļa plašākai interesei par vēsturi pētnieki līdz šim ir pievērsuši salīdzinoši maz uzmanības. Ir vairāki pētījumi par viņa filozofijas vēsturi, tomēr Merķeļa iecere uzrakstīt cilvēces vēsturi nav sistemātiski aplūkota. Vienlaikus liela daļa akadēmisko darbu kritiski raugās uz viņa spējām izprast vēsturi. Viens no iemesliem tam ir historiciskā apgaismības kritika, kas tendenciozi sašaurina apgaismības domu līdz metafiziskai vēstures filozofijai.

Raksta mērķis ir tuvāk aplūkot Merķeļa plānus uzrakstīt cilvēces vēsturi un ieskicēt galvenos šīs ieceres elementus. Rakstā vispirms iezīmēti Merķeļa plāni un aplūkots, kā ap 18.–19. gadsimta miju viņam pirmo reizi radās doma uzrakstīt cilvēces vēsturi un kā 19. gadsimta 20. gados tā atkal aktualizējās. Lai gan Merķeļa iecere izdot cilvēces vēsturi tā arī netika īstenota, tā bija un palika viena no galvenajām viņa intelektuālajām interesēm. Raksta otrajā daļā aplūkots, kā Merķelis interpretē atšķirību starp koncepcijām *Geschichte der Menschheit* (cilvēces vēsture) un *Geschichte des Menschengeschlechts* (cilvēku sugas vēsture). Raksta noslēgumā uzmanība koncentrēta uz Merķeļa izvēli starp *a priori* un *a posteriori* vēsturi viņa pirmajā mēģinājumā rakstīt cilvēces vēsturi un rezumēts, cik dziļi viņa spriedumi bija balstīti laikabiedru diskusijās par vēstures filozofiju.

Atslēgvārdi: Garlībs Merķelis, apgaismība, historicisms, cilvēces vēsture, vēstures filozofija.

PAULS DAIJA

Biržu un Salas mācītājs Jākobs Florentīns Lundbergs – Garlība Merķeļa līdzgaitnieks

Rakstā sniegts ieskats luterāņu mācītāja, tulkotāja un žurnālista Jākoba Florentīna Lundberga dzīves gājumā un radošajā darbībā, īpašu uzmanību pievēršot viņa attiecībām ar Garlību Merķeli un Baltijas tautas apgaismības vēlinā posma īpatnībām viņa tulkotajos un sacerētajos darbos. Pētītas galvenās Lundberga publikācijas latviešu valodā – Frīdriha Šillera “Zvana dziesmas”, Heinriha Čokes “Ciems, kur zeltu taisa”, Kristofa Šmida garstāstu un Johana Heinriha Fosa dzejas tulkojumi. Aprakstīta Lundberga sabiedriskā darbība, analizējot viņa paveikto darbu Latviešu literārās (draugu) biedrības priekšsēdētāja amatā, sniegtais atbalsts latviešu rakstniekam Ansim Līventalam, novada hronikas publikācijas laikrakstā “Latviešu Avīzes”. Īpaša uzmanība rakstā pievērsta Merķeļa recenzijām par Lundberga grāmatām, Lundberga un Merķeļa sarakstei un Merķeļa lomai garstāsta “Ciems, kur zeltu taisa” izdošanā un izplatīšanā. Rakstā izvirzītas vairākas hipotēzes par Merķeļa iesaisti uz Lundberga daiļrades attīstību, kurā vērojama attālināšanās no 18. gadsimta apgaismības racionālisma un jaunu estētisku un idejisku koncepciju meklējumi.

Atslēgvārdi: tautas apgaismība, latviešu literatūras vēsture, tulkojumi, vācu literatūra, Heinrihs Čoke, Veimāras klasika.

1841. gadā Baltijas vācu izglītotajā elitē norisinājās neparasts skandāls. Tobridējais Latviešu literārās (draugu) biedrības (*Lettisch-literarische Gesellschaft*, turpmāk – LLDB) vadītājs, Sēlijas novada latviešu luterāņu draudzes mācītājs Jākobs Florentīns Lundbergs (*Lundberg*, 1782–1858) bija ierosinājis biedrībā uzņemt par goda biedru Garlību Merķeli (*Merkel*, 1769–1850). Deviņiem biedrības valdes locekļiem balsojot par un diviem – pret, Merķelis arī tika uzņemts šajā biedrībā,

kas pulcēja galvenokārt politiski mērenos vācbaltiešu mācītājus, kuri pētīja latviešu valodu un sacerēja literārus darbus latviski. Pazīstamās latviešu mastu šķirotāju Šteinhaueru dzimtas pēctecis, vēsturnieks, bibliogrāfs un cenzors Kārlis Eduards Napjerskis (*Napiersky*, 1793–1864) protestēja pret šo lēmumu un demonstratīvi izstājās no biedrības. Nojaušams, ka nemierā ar balsojumu bija arī viens otrs cits biedrs, kas savā laikā bija kritizējis Merķeļa “Latviešus” [*Die Letten*] (1796) vai kuru Merķelis nebija saudzējis savos tekstos¹. “Lieliem gariem esot nāvīgas dusmas, kā saka latīņu sakāms vārds,” kādā vēstulē par šo notikumu rakstīja pats Lundbergs. “Ka Merķelam lieli nopelni pie latviešiem un latviešu vēstures laukā, to neviens nevarēs noliegt.”²

Kas bija trīspadsmit gadus par Merķeli jaunākais Lundbergs, kurš spēra šo drosmīgo soli? Viņa vārds latviešu literatūras vēsturē ir labi zināms – Lundbergs tradicionāli minēts līdzās Ārlavas un Rojas luterāņu mācītājam Kārlim Hūgenbergeram (*Hugenberger*, 1784–1860) kā Veimāras klasikas atdzejojātājs latviešu valodā 19. gadsimta sākumā, nozīmīgu un lasītāju iemīļotu vācu garstāstu tulkotājs apgaismības vēlinajā periodā, latviešu periodisko izdevumu aktīvs līdzstrādnieks. Sevišķs notikums latviešu 19. gadsimta pirmās puses grāmatniecībā bija Merķeļa un Lundberga sadarbība grāmatas “Ciems, kur zeltu taisa” (*Das Goldmacherdorf*) izdošanā – Merķelis panāca, ka šis Lundberga tulkotais darbs tika iespiests bilingvālā latviešu–vācu izdevumā un nodrošināja finansējuma piesaisti grāmatas izdošanai un bezmaksas izplatīšanai. Lundberga un Merķeļa draudzība, kurā sastapās Baltijas apgaismības mērenais un radikālais virziens, tāpat arī tika šķērsota robeža starp Kurzemi un Vidzemi, drīzāk bija izņēmums, nevis tipiska parādība. Piederēdams Baltijas garīdzniecībai, kas Merķeļa darbos saņēmusi daudz taisnīgas un arī netaisnīgas kritikas, Lundbergs tomēr ar Merķeli atrada kopīgu valodu (laikam būdams vienīgais Merķeļa draugs, kurš piederēja mērenajai tautas apgaismībai); un arī citos aspektos viņš atklājas kā sava ceļa gājējs un neparasta personība apgaismības laika Baltijas literārās kultūras ainavā. Raksta mērķis ir analizēt Lundberga profesionālo darbību un daiļradi, īpašu uzmanību pievēršot kā pierādītiem, tā hipotētiskiem aspektiem, kuros to ietekmējis Merķelis.

Līdz šim Lundberga dzīves gājumu un stāsta “Ciems, kur zeltu taisa” saturu un idejas detalizēti analizējis Pēteris Lapiņš 1927. gadā, savukārt šīs grāmatas izdošanas vēsturi kontekstā ar Merķeļa uzskatu dinamiku – Tomass Taterka 2011. gadā. Rosinošas atziņas par Lundberga daiļradi iekļautas Ojāra Zandera (1931–2018) un Zigrīdas Frīdes rakstos, kas veltīti Lundberga divsimtgadei 1982. gadā, kā arī Alekseja Apīņa (1926–2004) u. c. autoru pētījumos par latviešu grāmatniecības

1 Ārons, Matīss. *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība savā simts gadu darbā: ainas no vāciešu un latviešu attiecību vēstures*. Rīga: A. Gulbis, 1929. 130.–132. lpp.; Frīde, Zigrīda. *Ienest sveci istabā: Latviešu literatūras veidošanās aspekti 19. gadsimta pirmajā pusē*. Rīga: LU LFMI, 2011. 94. lpp.

2 Ārons, *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība*, 130. lpp. Āronu Matīsa tulkojums no vācu valodas.

1. attēls. Heinrihs Čoke. (Bilderatlas zur Geschichte der deutschen National-literatur: eine Ergänzung zu jeder deutschen Literaturgeschichte / nach den Quellen bearbeitet von Gustav Könnecke. Marburg: Elwert, 1895, 363. lpp. Latvijas Nacionālā bibliotēka, WV4/689)

vēsturi³. Šajā rakstā tiks apkopotas līdzšinējos pētījumos un dažādās 19. gadsimta literatūrai un kultūrai veltītās publikācijās izkaisītās ziņas, kā arī aktualizēts un analizēts jauns pirmavotu materiāls, vienlaikus interpretējot Lundberga literāro mantojumu kontekstā ar nozīmīgām transformācijām tautas apgaismībā 19. gadsimta pirmajā pusē.

Literāro un sabiedrisko gaitu sākums

Jākobs Florentīns Lundbergs dzimis 1782. gadā Rīgā drēbnieka ģimenē. Ir saglabājušās ziņas, ka 18. gadsimta vidū, laikā, kad Rīgā ieradās daudz zviedru amatnieku, Lundberga tēvs Benjamins ieceļojis Vidzemē no Landskronas Zviedrijā. Arī Lundberga māte Helēna Elizabete, dz. Salomona, nāca no drēbnieka dzimtas⁴.

3 Sk. šā raksta avotu un literatūras sarakstā.

4 Balstoties Ēriha Zeiberliha (*Seuberlich*, 1882–1946) pētījumā “Vācbaltiešu dzimtu ģimenes koki” (*Stamtafeln deutsch-baltischer Geschlechter*) (I–III, 1924–1938) un norādot, ka Rīgas iedzīvotāju sarakstos personas ar uzvārdu *Lundbergs* parādās no 1745. gada, visi ieceļojuši no Zviedrijas kā amatnieki, šo informāciju apkopojis Pēteris Lapiņš: Lapiņš, Pēteris Jakobs Florentīns Lundbergs. *Kopdarbība*, 1927, 7, 397. lpp.

Lundbergs mācījās Rīgas licejā un Domskolā. Viņš piederēja paaudzei, kuras studiju laiks sakrita ar Krievijas cara aizliegumu pavalstniekiem studēt ārzemju augstskolās. Tāpēc Lundbergs studiju nolūkā 1802. gadā devās uz nupat atvērto Ķeizarišķo Tērbatas Universitāti (tā bija slēgta kopš 1710. gada) un svinīgajā universitātes atklāšanas pasākumā uzstājās ar runu kā studentu pārstāvis⁵. Tērbatā Lundbergs studēja teoloģiju un 1806. gadā pēc studiju beigšanas sāka strādāt vispirms par vikāru, pēc tam par palīgmācītāju Biržu un Salas latviešu luterāņu draudzē Sēlijas novadā; 1811. gadā viņš kļuva par draudzes mācītāju⁶. Tomēr, līdzīgi kā laikabiedram Kārlim Vatsonam (*Watson*, 1777–1826) Lestenē⁷, arī Lundbergam Biržu un Salas draudzē bija par šauru, un viņš meklēja plašākas izpausmes iespējas. Lundberga nevāciskā, bet īpaši – sociāli zemā izcelsme varēja spēlēt savu lomu tajā, ka viņa darbības virziens gāja atšķirīgus ceļus nekā vairumam kolēģu.

1813. gadā Lundbergs iesūtīja savus pirmos rakstus Merķeļa domubiedra un atbalstītāja Kārļa Gotloba Zontāga (*Sonntag*, 1765–1827) rediģētajam laikrakstam *Inländische Blätter*, vēlāk viņš turpināja publicēt dažāda satura apcerējumus Zontāga periodiskajā izdevumā *Ostsee-Provinzen-Blatt*. Tam sekoja publikācijas Merķeļa rediģētajās avīzēs *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland* un *Der Zuschauer*, laikrakstā *Rigasche Stadtblätter* (vēlāk *Blätter für Stadt und Land*). 19. gadsimta otrajā desmitgadē Lundbergs publicēja virkni sprediķu vācu valodā – daži no tiem iespiesti žurnālā *Magazin für protestantische Prediger*, bet citi – veltīti Napoleona Krievijas kampaņai 1812. gadā un cara Aleksandra I dzimšanas dienas svētkiem 1815. gadā – izdoti atsevišķās brošūrās⁸. Ienākumus no sprediķa par Napoleona kariem Lundbergs ziedoja kādas nabadzīgas ģimenes atbalstam⁹.

Divdesmitajos gados Lundbergs aktīvi iesaistījās arī sabiedriskajā dzīvē. 1821. gadā Gotharda Frīdriha Stendera (*Stender*, 1714–1796) mazdēla Johana Kristiāna Stendera (*Stender*, 1787–1862) vadībā viņš piedalījās Sēlpils atraitņu un bāreņu kases dibināšanā un statūtu izstrādē¹⁰. Savukārt 1824. gadā Lundbergs

5 [Beise, Theodor]. Nekrolog. *Das Inland*, 1858, 25, Sp. 414.

6 Informācija par J. F. Lundberga sabiedrisko un profesionālo darbību, kā arī bibliogrāfija šeit un turpmāk sniegta pēc šā apkopojuma: Recke, Johann Friedrich, Napiersky, Carl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bd. 3. L-R. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1831. S. 139–140; Recke, Johann Friedrich, Napiersky, Carl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Nachträge und Fortsetzungen*. Unter Mitwirkung von Carl Eduard Napiersky; bearbeitet von Theodor Beise. Bd. 2. L-Z. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1861, S. 26–28.

7 Cruse, [Karl Wilhelm]. Nekrolog. Karl Friedrich Watson. *Beilage zur Allgemeinen deutschen Zeitung für Rußland*. 1826, Nr. 12, S. 27.

8 “Sprediķi, kas noturēti pirms un pēc Kurzemes naidīgās ieņemšanas 1812. gadā un tās laikā” (*Predigten, vor, während und nach der feindlichen Besetzung Kurlands im Jahre 1812 gehalten*) (1814) un “Sprediķis, kas noturēts viņa ķeizarišķās majestātes Aleksandra I dzimšanas dienas svētkos 1815. gada 12. decembrī Jēkabpilī” (*Predigt am Geburtsfeste Sr. Kaiserl. Majestät Alexanders des ersten - den 12 Dezember 1815 in Jakobstadt gehalten*, 1816).

9 Lundberg, Jakob Florentin. Pränumerations-Anzeige. *Rigasche Stadtblätter*, 1813, Nr. 52, unpag.

10 Balodis, Eduards. *Modernās kooperācijas priekšteči Latvijā*. Rīga: Latvijas kooperatīvu izdevniecības savienība, 1930. 31. lpp.

2. attēls. Kristofs Šmids. (Bilderatlas zur Geschichte der deutschen Nationalliteratur: eine Ergänzung zu jeder deutschen Literaturgeschichte / nach den Quellen bearbeitet von Gustav Könnecke. Marburg: Elwert, 1895, 363. lpp. Latvijas Nacionālā bibliotēka, WV4/689)

piedalījās LLDB dibināšanā, kopā ar 13 citiem mācītājiem parakstot varas iestādēm iesniegtos biedrības statūtus. Šajā gadā Lundbergs sāka publicēties arī nesen dibinātajā laikrakstā “Latviešu Avīzes”. Trīsdesmit gadu laikā Lundbergs “Latviešu Avīzēs” publicēja, pēc dažādu pētnieku aplēsēm, ap 200 tekstu – dzejoļus, īsprozas darbus un galvenokārt – korespondences no sava novada, parasti no Biržu muižas, bet dažkārt arī no Jēkabpils. Šo korespondenču kopums, kuru apjoms ļauj uzskatīt Lundbergu par neformālu “Latviešu Avīžu” ārštata žurnālistu, ietver plašu Jēkabpils novada hroniku. Lundbergs fiksēja ziņas par demogrāfijas un lasītpratēju statistikas izmaiņām, epidēmijām (bakām, holēru, asinssērgu), meteoroloģiju un neparastiem klimatiskiem novērojumiem, nelaimes gadījumiem un likumpārkāpumiem, piemēram, laupītāju (izbēgušu rekrūšu) sirojumiem, slepkavībām vai korupcijas gadījumiem, ledus iešanu Daugavā un novērojumiem par kuģu un strūgu iešanu pa Daugavu (regularitāte un detalizācija padara tos par saistošu ekonomikas vēstures avotu), sējumu stāvokli un ražas prognozēm, paša Lundberga un novadnieku eksperimentiem mājāsaimniecības un zemkopības uzlabojumu jomā¹¹.

11 Zanders, Ojārs. Jakobs Lundbergs latviešu grāmatniecībā. No: Volkova, Līvija (sast.). *Varavīksne 1982. Literārais mantojums*. Rīga: Liesma, 1982. 73.–76. lpp.; Frīde, *Ienest sveci istabā*, 203. lpp.

Starp Lundberga pirmajām publikācijām “Latviešu Avīzēs” bija sludinājums, ar kura palīdzību viņš meklēja ķesteri un skolotāju savai draudzei¹². Uz sludinājumu atsaucās divdesmit divus gadus vecais vidzemnieks Ansis Līventāls (1803–1878), kurš ar laiku ne tikai kļuva par pagasta rakstvedi, ērģelnieku, ērģeļu un klavieru skaņotāju, bet arī nepieciešamības gadījumā aizvietoja Lundbergu baznīcā, sprediķodams viņa vietā (Līventāla tulkota vācu sprediķu antoloģija vēlāk izdota atsevišķā grāmatā). Lundbergs atbalstīja un veicināja Līventāla literāro jaunradi, kļūdams par viņa mentoru. Ar viņa ieteikumu un atbalstu “Latviešu Avīzēs” publicēts pirmais Līventāla darbs¹³. Par Lundberga iespaidu uz turpmākajiem Līventāla sacerējumiem noteiktas ziņas varētu sniegt salīdzinoša analīze, kas ir nākotnes uzdevums; pagaidām jāpieņem, ka, strādājot līdzās vairākus gadu desmitus, savstarpēja ietekmēšanās bija neizbēgama. Šajā ziņā zīmīgs ir Līventāla dzejolis “Uz Gūtenberga piemiņu, kas 1440tā gadā izdomājis grāmatu driķēšanu” (1840)¹⁴, kurā emocionāli spēcīgas rindas veltītas Merķeļa darbam “Latvieši”, apsūdzot viduslaiku krustnešus un zemtekstā visu Baltijas vācu sabiedrību latviešu paverdzināšanā un turpmākajā apspiešanā. Pēc šā dzejoļa publicēšanas sarežģījās kā Lundberga, tā Līventāla attiecības ar laikraksta “Latviešu Avīzes” redakciju¹⁵. Fakts, ka Lundberga audzēknis, iespējams, sava mentora mācītājmuižas bibliotēkā lasījis šo darbu un atzinīgi par to izteicies, sniedz pamatu pieļaut potenciālas paralēles arī Lundberga uzskatos, kā par to ļauj domāt arī Lundberga izteikumi šā raksta ievadā citētajā vēstulē.

Domājams, uzsāktā darbība LLDB veicināja Lundberga intereses rašanos par latviešu literatūru, taču saglabājušās ziņas par šo Lundberga dzīves posmu liecina par jau nostiprinātu tuvību latviešiem. Piemēram, 1824. gadā, kad notika Lundberga novadnieka muižnieka fon Korfa dēla kristības, Lundbergs tās noturēja latviešu valodā, klātesot deviņpadsmit latviešu zemniekiem¹⁶.

Turpmākie gadi Lundbergam nebija viegli – zināmu spriedzi mācītāja darbam, kā aizrādījis Teodors Beize (*Beise*, 1818–1878), piešķīra viņa novada

12 Frīde, Zigrīda. Lundberga divsimtgade. *Karogs*, 1982, Nr. 10, 142. lpp.

13 Johansons, Andrejs. *Latviešu literatūra: no viduslaikiem līdz 1940. gadam*. Stokholma: Trīs Zvaigznes, 1953. 63. lpp.; Ligoņņu Jēkabs. *Latviešu literatūra: materiāli latviešu rakstniecības vēsturei*. Rīga: autora izdevums, 1906. 48. lpp.

14 *Latviešu Avīzes*, 1840, Nr. 17, 67.–68. lpp. Dzejolis pārpublicēts arī “Vidzemes kalendera” 1841. gada gājumā. Tajā teikts: “Druku rakstos uzies, lasīs / Latvju draugu Merķeli, / Ir pēc citiem kungiem prasīs, / Vēlēs saldu dusiņu. / – Bet ir jūsu vārdus minēs, / Latvju asins dzērēji; / Lāstu piemiņā tos svinēs – / Cilvēcības rējēji! / Labiem darbiem laba alga, / Ļauniem ļauna, ne slava, / Tiem, kam sirds deg mīlībā, / Šiem, kas kaklus sažņaudz valgā.” Raksta autors pateicas par norādi uz šo dzejoli Mārai Grudulei. Šeit un turpmāk, citējot avotus latviešu valodā fraktūras drukā, rakstība pielāgota mūsdienu ortogrāfijas un interpunkcijas normām.

15 Klekere, Ināra. *Latviešu dzejas publikācijas un vienotas literārās telpas veidošanās: 1789–1855. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai komunikācijas zinātnē bibliotēku zinātnes apakšnozarē*. Latvijas Universitāte, Rīga, 2011, 51. lpp.

16 Ārons, *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība*, 32. lpp.

daudzkonfesionālais un daudznacionālais iedzīvotāju sastāvs¹⁷, lauksaimniecību Baltijā iedragāja atkārtotas neražas, vēl aizvien izplatītas bija bakas, pret kurām Lundbergs pašrocīgi potēja latviešu zemniekus, šai ziņā gūdam ievērojami vairāk panākumus nekā vietējais ārsts¹⁸. Ap 1830. gadu sāka izplatīties arī holeras epidēmija, kas prasīja daudz dzīvību un kuras novēršanas pasākumi ierobežoja kontaktus klātienē: simboliska ir epizode Lundberga 25 gadu darba jubilejas svētkos 1831. gadā, kad Jēkabpils iedzīvotāji mācītāju sveica attālināti, paši palikdami mājās un dāvanu – sudraba kausu – nosūtīdami pa pastu¹⁹.

Veimāras klasikas atdzejējumi un elitārisma riski

LLDB biedru lokā 19. gadsimta 20. gados dažādu cēloņu – Napoleona karu raisīto vācu nacionālisma pirmo aizmetņu, dzimtbūšanas atcelšanas, Johana Gotfrīda Herdera (*Herder*, 1744–1803) ideju – iespaidā lielu popularitāti ieguva atziņas par latviešu valodas izkopšanu kā likumsakarīgu turpinājumu latviešu tautas apgaismošanai pēc dzimtbūšanas atcelšanas. Tas veicināja pakāpeniski pieaugošu interesi par latviešu valodas izpēti, tā atbalsojot filoloģijas straujo uzplaukumu visā vācvalodīgajā Eiropā, un līdzās izpēti arī poētiski lingvistiskus eksperimentus, atdzejot latviešu valodā heksametros sacerētus tekstus un sava laikmeta izcilākos dzejas darbus, piemēram, Veimāras klasikas dzeju, galvenokārt lasīšanai un apspriešanai iekšējā lokā ar mērķi pārliecināties par latviešu valodas poētiskajām iespējām, balstoties priekšstatā par latviešu valodu kā potenciāli līdzvērtīgu Eiropas kultūrnāciju valodām²⁰. Šie tulkojumi atbalsoja nākotnes patosu, kas bija vērojams vācbaltiešu vidū pirmajā desmitgadē pēc dzimtbūšanas atcelšanas, un arī alternatīvu meklējumus tautas apgaismības racionālismam. Konceptuāla nozīme minētajā procesā bija Hūgenbergera 1826. gadā izdotajai grāmatai “Derīgs laika kavēklis” – Johana Volfganga Gētes (*Goethe*, 1749–1832), Frīdriha Šillera (*Schiller*, 1759–1805) un citu vācu dzejnieku darbu atdzejojumu antoloģijai, kurā mākslinieciskā jaunrade sāka dominēt pār didaktiskajiem literatūras mērķiem²¹.

Līdzās Hūgenbergera grāmatai 1827. gadā iznāca Lundberga pirmā grāmata latviešu valodā – Šillera “Zvana dziesmas” (*Das Lied von der Glocke*, 1799) atdzejējums “Dziesma no baznīcas pulksteņa” (tās otrais izdevums tika iespiests 1860. gadā). Priekšvārdā Lundbergs raksta: “Esmu pārtulkojis “Zvanu” ne tik daudz latviešu zemniekam kā drīzāk latviešu valodas mīļotājiem; tajā pašā laikā, kaut gan mūsu latviešu zemnieks Šillera garadarbu no sākuma līdz galam sapratīs tikpat maz kā vācu zemnieks, es tomēr ticu, ka tieši mūsu zemnieku šis un tas šajā dzejoli varētu uzrunāt.”²² Šis rindas zīmīgi atspoguļo Lundberga attieksmi pret latviešu lasītājiem – līdzīgi Hūgenbergeram viņš neizslēdza tos no adresātu loka, turklāt, izteikdamies par latviešu zemnieku literārās gaumes un sagatavotības robežām, atšķirībā no dažiem saviem laikabiedriem neaizmirsā atgādināt, ka šajā ziņā nav atšķirību starp zemniekiem Baltijā un vācvalodīgajās zemēs. Ināra Klekere pamatoti norādījusi, ka šim tulkojumam “ir programmatiska sacerējuma iezīmes, kas labāk ļauj saprast arī atdzejotāju, jo teksta izvēle šajā gadījumā liecina par viņa akceptu oriģināla mākslinieciskajai izveidei un saturam. Poēma par baznīcas zvana liešanu vienlaikus ir slavinājums cilvēku radošam darbam, aicinājums sociālam izlīgumam, kas vainagots ar sabiedrības vienprātību. Tajā ir arī rosinājums morālai pilnveidei.”²³

Lundberga atdzejējums piesaistīja Merķeļa uzmanību, un viņš publicēja par to recenziju. Norādot, ka Lundbergs, lai arī mazāk talantīgs nekā Hūgenbergers, var ar laiku kļūt tam par cienīgu sāncensi, Merķelis dalījās pārdomās, ka Lundbergs ir bijis pārsteidzīgs, adresēdams atdzejojumu arī latviešiem un, kā var saprast no recenzijas zemteksta, novērtēdams viņu estētisko uztveri par augstu. “[...] mūsu latviešiem un igauņiem diez vai ir skaidrs priekšstats par zvanu liešanu,” aizrādīja Merķelis, “un pat vienkāršākās sajūtas un vērojumi, kad tos izrunā Šillers, zemniekam ir par augstu. Šillers nebija dzejnieks tautai, bet gan tikai izglītotajām kārtām.”²⁴ Šillera vietā Merķelis ieteica labāk tulkot Johana Heinriha Fosa (*Voss*, 1751–1826) dzeju, kas tematiski ir tuvāka zemnieku dzīvei. Vispārinot LLDB biedru veiktos Veimāras klasikas atdzejojumus, Merķelis, līdzīgi kā mācītājs Gustavs Braše (*Brasche*, 1802–1883), 1856. gadā recenzējot Jura Alunāna (1832–1864) “Dziesmiņas” (1856)²⁵, rezumēja: “Zināms, lielas pateicības vērts – nākotnei.”²⁶

Ši Merķeļa nostādne nebija nejauša – savā periodiskajā izdevumā viņš iekļāva vairākas gan paša, gan korespondentu sarakstītas publikācijas, kurās LLDB tika

17 [Beise, Theodor], Nekrolog, S. 415.

18 Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 402. lpp.

19 Recke, Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. Nachträge und Fortsetzungen*, S. 26; Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 398. lpp.

20 Klekere, *Latviešu dzejas publikācijas*, 35.–43. lpp.; Daija, Pauls. *Apgaismība un kultūrpārnesē. Latviešu laicīgās literatūras tapšana*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2013. 125.–128. lpp.

21 Čakars, Oto. “Sirmais latviešu mīļotājs” (Kārlim Hūgenbergeram – 200). No: Volkova, Līvija (sast.). *Varavīksne: literārā mantojuma gadagrāmata*. 1984. Rīga: Liesma, 1984. 120.–133. lpp.; Daija, Pauls. Kārlis Hūgenbergers 19. gadsimta sākuma latviešu literārās kultūras vēsturē. Iesniegts: *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. Nr. 26. Liepāja: LiePA, 2021.

22 Šillers, Frīdrihs. *Dziesma no baznīcas pulksteņa, pārtulkota no vāciskas valodas*. Jelgava: J. F. Stefenhagens un dēls, 1827. 3. lpp.

Šeit un turpmāk – mans tulkojums no vācu valodas, ja nav norādīts citādi. P. D.

23 Klekere, Ināra. Pilsētas parādīšanās: Jakobs Florentins Lundbergs. *Latvijas Luterānis*, 2006, Nr. 5, 21. lpp.

24 M[erkel, Garlieb]. Lettische Literatur. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1828, Nr. 5, S. 19.

25 Brasche, Gustav. Literarisches. *Das Inland*, 1856, Nr. 37, Sp. 603–604.

26 Merkel, Garlieb. Lettische Literatur. S. 18. Plašāku Merķeļa uzskatu analīzi kontekstā ar dažādām tulkošanas stratēģijām sk.: Boguna, Julija. *Lettland als übersetzte Nation: Garlieb Merckels “Die Letten” und ihre Rezeption im 19. Jahrhundert in Livland*. Berlin: Frank & Timme, 2014. S. 256–260.

brīdināta neiekrist elitārisma lamatās, vairāk tulkot vienkāršus un viegli uztveramus prozas darbus, nevis “augsto” literatūru. Kad LLDB publicēja *Magazin* numuru, kas adresēts latviešu lasītājiem, Merķelis izteicās, ka šis solis “nevar tikt slavēts gana pietiekami”. “Biedrība [...] ārkārtīgi paplašina savu derīgumu,” viņš rakstīja. “Jo, kamēr tā [*Magazin*] teorētiskajās burtnīcās pamatīgi pēta pašreizējo latviešu valodas raksturu to vāciešu vajadzībām, kuri to mācās, līdz ar praktisko burtnīcu [...] latviešu mazais grāmatu krājums tiks regulāri papildināts, līdz ar to arī viņu izglītības pakāpe; īpaši tad, ja, cerams, vairāk tiks publicēti teksti prozā, nevis dzejā.”²⁷ Citviet Merķelis uzsvēra, ka tautas apgaismības teksti “var iemantot latviešu simpātijas nevis kā tīri tulkojumi, bet tiem jātiek pielāgotiem viņu domāšanas īpatnībām un mērogam un nacionālajām idejām”²⁸, ka veiksmīgi ir tādi teksti, kuri “ieķļaujas viņu [latviešu] ideju lokā, pārāk bieži neieņemot pamācošu toni un viņu [latvieti] uzlabojot *nemanāmi*”²⁹ un ka “latviešu izglītību vislabāk sekmētu, ja viņiem sniegtu galvenokārt priecīga, viegla satura tekstus. Tautas un tās valodas gars vēl aizvien ir ļoti bērnišķīgs.”³⁰

Te sadūrās divas pretējas attieksmes pret latviešu lasītāju uztveres un mākslinieciskās sagatavotības spējām. Tā kā 19. gadsimta pirmajā pusē jau nebija iespējams runāt par vienotu, iekšēji koherentu lasītāju publiku, bet gan par tās noslāņošanu, nav pamata vienu pieeju vērtēt kā aplamu, bet otru kā pareizu. Merķeļa pieeja, kas sakņojās jau tradicionāli nostiprinātos priekšstatos, bija piemērotāka masu lasītāju sasniegšanai, tomēr šajos gados bija arī pietiekami daudz latviešu lasītāju, kuri bija ievērojami izglītotāki, apveltīti ar plašāku lasīšanas pieredzi. Lundberga un Hūgenbergera spertais solis “uz augšu” literārās gaumes izkopšanā gan riskēja nesasnēgt plašu lasītāju loku, bet lika pamatus lasošo un ar laiku arī rakstošo latviešu elites tapšanai. Merķeļa bažas par filoloģisko elitārismu un tādējādi atraušanos no latviešu literārās apgaismošanas tomēr ir vērtējamas kā daļēji pamatotas – ne velti turpmākais posms LLDB dzīvē ir ieguvis “letarģijas” perioda apzīmējumu³¹. Un arī Teodors Zeiferts (1865–1929) ir atzinis, ka “[k]lasiķu tulkotāji centās latviešiem iegūt jaunu iecirkni pasaules literatūrā un uzstādīja mērķus, kurus latvieši spēja sasniegt tikai uz augstākas kultūras pakāpes”³².

Vienlaikus nevar piekrist tiem pētniekiem, kuri Merķeļa izteikumos saskatījuši vērsanos pret biedrību – daudzi no viņa vērtējumiem pauž labvēlīgu ieinteresētību, un starp rindām, iespējams, tajos var izlasīt pat vēlmi pašam kļūt par biedrības locekli, neraugoties uz vājajām latviešu valodas zināšanām³³. Te var uzdot jautājumu, vai robi latviešu valodas prasmē vismaz daļēji nebija pamatā Merķeļa vēsajai attieksmei pret LLDB īstenoto latviešu valodas pētīšanu.

Hipotētiski pieļaujams, ka ap šo laiku Lundbergs iepazinās ar Merķeli personīgi. Katrā ziņā viņš ņēma vērā Merķeļa ieteikumu tulkot Fosa darbus, un 1830. gadā LLDB izdevumā *Magazin* publicēja Fosa heksametros sacerētās idilles “Septiņdesmitā dzimšanas diena” (*Der siebzigste Geburtstag*, 1781) atdzejojumu “Godīga ķestera Tamma septītā desmita piedzimšanas diena”. Merķeļa padoms izrādījās auglīgs – literatūras vēsturē šis atdzejojums vērtēts kā vislabākais Lundberga darbs³⁴. Lundbergs gan turpināja atdejojot arī Šillera balādes, to apkopojums iespiests krājumā “Stāstu dziesmas”, kas nāca klajā 1862. gadā jau pēc Lundberga nāves.

Tomēr citās savās *Magazin* publikācijās Lundbergs, šķiet, ne bez Merķeļa iespaida pievērsās prozas darbu tulkošanai latviski. Viņas redzes lokā, kā noskaidrots šā raksta tapšanas gaitā, bija populāru vācu autoru grāmatas vai nu ar kultūrvēsturiski interesantu un eksotisku, vai viegli izklaidējošu saturu. Starp tām īpaši atzīmējams Berlīnes teologa un filozofa Johana Jākoba Engela (*Engel*, 1741–1802) – Vilhelma fon Humbolta (Humboldt, 1767–1835), Prūsijas kroņprinča Frīdriha Vilhelma III Hoencollerna (*Friedrich Wilhelm III Hohenzollern*, 1770–1840) u. c. vēsturē pazīstamu personu privātskolotāja – stāsta “Tobiass Vits” (*Tobias Witt*) tulkojums “Gudrinieks Pēters”, kurā vairākās sadzīvīskās epizodēs asprātīgi demonstrēta intelektuālas refleksijas nozīme. Stāsts ņemts no Engela grāmatas “Filozofs pasaulei” (*Der Philosoph für die Welt*, 1775–1777), kuras izklāstā un saturā vērojama angļu morālo nedēļrakstu, piemēram, *The Spectator*, ietekme³⁵.

Savukārt no klasiskā filologa Karla Beselta (*Besseldt*, 1784–1824) bērnu un jaunatnes reliģiskās grāmatas “Svētku stundas” (*Feierstunden*, 1810) aizgūtā un žurnālā *Magazin* publicētā pasaka “Lelije”, kas orientālā tēlainībā vēsta par austrumu, domājams, musulmaņu meiteni, vēlāk norakstos izplatījās hernihūtiešu vidū. To

27 M[erkel, Garlieb]. *Magazin*, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. Zweiten Bandes erstes Stück. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1830, Nr. 4, S. 13.

28 Merkel, [Garlieb]. Anzeige. Rehķinaschanas-grahmata. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1832, Nr. 35, S. 77.

29 [Merkel, Garlieb]. Antwort des Herausg[ebers]. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1831, Nr. 8, S. 32. Merķeļa izcēlums – P. D.

30 M[erke], [Garlieb]. *Magazin*, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. Erstes Stück. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1828, Nr. 23, S. 89.

31 Ārons, *Latviešu literariskā (latviešu draugu) biedrība*, 166. lpp.

32 Zeiferts, Teodors. *Latviešu rakstniecības vēsture*. Rīga: Zvaigzne, [1922] 1993. 233. lpp.

33 M[erkel, Garlieb]. Anzeige. Beiträge zur genauern Kenntniß der Esthnischen Sprache. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1832, Nr. 30, S. 65. Plašāk Merķeļa kopumā pozitīvā attieksme pret LLDB skaidrota šajā publikācijā: Frīde, Zigrīda. Latviešu literatūras izpētes problēmas (19. gs. pirmā puse). No: Daukste-Silasproģe, Inguna. (sast.). *Meklējumi un atradumi 2004*. Rīga: Zinātne, 2004. 180.–181. lpp.

34 Plūdonis, Vilis. Laicīgās rakstniecības sākums. No: Bērziņš, Ludis (virsred.) *Latviešu literatūras vēsture*. 2. sēj. Rīga: Literatūra, 1935. 108. lpp.; Labrence, Valija. Feodālisma iršanas un kapitālisma tapšanas periods. No: Sokols, Ēvalds (red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959. 593. lpp.

35 Lundbergs, Jākobs Florentīns. Gudrinieks Pēters. *Magazin*, 1830, Nr. II/3, S. 60–65. Par Engela daiļradi plašāk: Blatter, Christoph. *Johann Jakob Engel. Wegbereiter der modernen Erzählkunst*. Bern: Peter Lang, 1993.

ap 1849. gadu pārrakstījis Gusts Ēverss (1787–1851)³⁶. Šādi Lundbergs sasniedza to latviešu lasītāju daļu, kura parasti tautas apgaismotājiem palika nepieejama.

Starp pārējiem Lundberga isprozas tekstiem, kas publicēti žurnālā *Magazin*, ievēribas vērts ir stāsts “Nepazudina savu brāli, tad tev nelabas domas pret viņu”, kurā attēlota Tulūzas kalvinista Žana Kalā (*Calas*, 1698–1762) vajāšana un traģiskais liktenis (starp citu, šis sižets arī ir tuvs hernhūtiešu rokraksta literatūras motīviem), kā arī epistulārs sacerējums “Tirgus Ostrovnojē Sibīrijas zemē, pie Ledus jūras”. Tajā sniegta populārzinātniskas ziņas par čukču apgabalu pie Beringa jūras šauruma³⁷. Šis izvilkums no “kāda krievu virsnieka grāmatas [t. i., vēstules] 1821. gadā” acīmredzot ir Ferdinanda fon Vrangeļa (*Wrangel*, 1797–1870), vācbaltiešu cilmes polārpētnieka, ceļotāja, vēlākā Aļaskas apgabala gubernatora, Kolimas ekspedīcijas (1820–1824) apraksta fragments³⁸.

Šie īsie prozas darbi var tikt uztverti arī kā vingrināšanās garākiem prozas tulkojumiem.

Grāmatas “Ciems, kur zeltu taisa” tulkojums

Bija pagājis tikai nedaudz vairāk kā gads pēc Merķeļa recenzijas par “Zvana dziesmu”, kad Lundbergs Merķeļa izdotajā laikrakstā publicēja paziņojumu, ka ir latviski pārtulkojis šveiciešu rakstnieka Heinriha Čokes (*Zschokke*, 1771–1848) garstāstu “Zelta taisītāju ciems” (*Das Goldmacherdorf*, 1817) un meklē atbalstu šīs grāmatas izdošanai³⁹.

Čokes grāmata bija viens no slavenākajiem 19. gadsimta literāriem darbiem ar visplašāko rezonansi – tautas apgaismības bestsellers, kurš ticis plaši lasīts arī 20. gadsimtā. Tas tulkots angļu, bulgāru, čehu, franču, horvātu, igauņu, itāļu, krievu, nīderlandiešu, retorumāņu, slovāku, slovēņu, somu, ungāru valodā. Iemesls stāsta popularitātei meklējams Čokes novatoriskajās idejās par kolektīvu saimniekošanu un brīvā tirgus attiecību ievēšanu lauku sabiedrībā, viņa liktajā uzsvārā uz “pilsoniski demokrātisko vērtību sistēmu”⁴⁰, zināmā mērā arī – Čokes veiklajā sižeta risinājumā, kurā melodramatisks vēstījums par iemīlēšanos un mīlas trijstūri

36 Lundbergs, Jākobs Florentīns. Lelije. *Magazin*, 1844, Nr. VII/1, S. 28–38; Ēverss, Gusts. *Lelije*. Latvijas Nacionālā bibliotēka, Reto grāmatu un rokrakstu krājums, RX35,3,2. Sal.: Besseldt, Karl. *Feierstunden: ein Bildungsbuch für gemüthliche Kinder, zur Begründung des religiösen Gefühls*. Leipzig: Bruder und Hofmann, 1810.

37 Lundbergs, Jākobs Florentīns. Nepazudina savu brāli, tad tev nelabas domas pret viņu (Jāns Kālas). *Magazin*, 1830, Nr. II/3, S. 85–93; Lundbergs, Jākobs Florentīns. Tirgus Ostrovnojē Sibīrijas zemē, pie Ledus jūras. No kāda krievu virsnieka grāmatas 1821. gadā. *Magazin*, 1844, Nr. VII/1, S. 88–96.

38 Sal.: Engelhardt, L. *Ferdinand von Wrangel und seine Reise längs der Nordküste von Sibirien und auf dem Eismeere*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1885.

39 Lundberg, Jakob Florentin. Ankündigung. *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, Nr. 15, S. 60.

40 Böning, Holger. Nachwort. In: Zschokke, Heinrich. *Das Goldmacherdorf: Eine anmuthige und wahrhafte Geschichte vom aufrichtigen und wohlverfahrenen Schweizerboten*. Bremen: Edition Lumière, 2012. S. 182.

3. attēls. Grāmata “Ciems, kur zeltu taisa”.

(Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu krājums, RL2/3357)

sintezēts ar sabiedrisko un saimniecisko reformu programmu⁴¹. Stāsts piederēja pie jaunā laikmeta, kurā kārtu sabiedrības attiecību ētikas vietā bija stājusies tirgus ekonomikas mentalitāte. Ne velti akadēmiķis Jānis Stradiņš (1933–2019) atzinis, ka šis darbs ir “pirmā kapitālisma apoloģija latviešu valodā”⁴².

Stāstā attēlots pagrimis un nabadzīgs ciems Goldentāle (latviskojumā – Zeltuleja), kurā atgriežas kādreizējais tā iedzīvotājs Osvalds (latviskojumā – Reins). Viņš sāk īstenot “materiālās un garīgās dzīves celšanas”⁴³ reformas, pakāpeniski pārvēršot Zeltuleju bagātā, plaukstošā un apgaismotā ciemā. Kāds recenzents trāpīgi formulējis, ka Zeltuleja “no raudu lejas drīzā laikā pārvērtusies par “debesu

41 Sal. Alekseja Apīņa norādi, ka darbs “iecerēts kooperācijas idejas propagandai, bet ar savu formu jau pieder pie vēlāk populārās stāstu literatūras”. Apīnis, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība: no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma, 1977. 114. lpp.

42 Stradiņš, Jānis. Jēkabpils devums Latvijai un pasaulei. *Latvijas Vēstnesis*, 2000, 14. jūl., Nr. 259/261, 12. lpp.

43 Apīnis, *Latviešu grāmatniecība*, 145. lpp.

valstību virs zemes”⁴⁴. Šī koncepcija, kuru cita starpā teorētiski pamatoja Kristiāns Gothilfs Zalcmāns (*Salzmann*, 1744–1811) savā grāmatā “Debasis uz zemes” (*Der Himmel auf Erden*, 1797), patiešām var kalpot kā atslēga uz 18. gadsimta apgaismības sekulāro racionālismu, kas caurauž stāstā demonstrēto pasaules izjūtu. Līdzās tam jāatzīmē, ka Čoke bija spēcīgi iedvesmojies arī no Johana Heinriha Pestalocija (*Pestalozzi*, 1746–1827) idejām.⁴⁵

Daudzas no reformām, kas saistītas ar vidusšķiras vērtību internalizēšanu, atturību un racionālu laika plānošanu, grāmatu lasīšanu utt., tiešā veidā sasauca ar jau stabili nostiprināto tautas apgaismības literāro tradīciju, kas bija vērsta uz individuālām reformām jeb mentalitātes maiņu un vairījās no plašākām sociālām transformācijām. Uzsvārs, kas grāmatā likts uz brīvā tirgus principiem un zemnieku pašorganizāciju, tāpēc vērtējams kā būtisks papildinājums. Pieļaujams, ka tas saistīts ar pirmās industriālās revolūcijas ietekmi uz pārmaiņām Eiropas sabiedrībā un saimniekošanā. Stāstā attēlots, kā ciemata iedzīvotāji izveido kopīgu krājksi, pienotavu, maizes ceptuvi, kopīgu virtuvi, augļu žāvētavu un veļas mazgātavu, kā attīstās idejas par labklājības sasniegšanu, koordinējot savstarpēju sadarbību, nevis paļaujoties, piemēram, uz varas iestādēm. Latviešu tulkojumā teju visi minētie kolektīvie pasākumi ir atmesti kā pagaidām vietējos apstākļos vēl nerealizējami, tie aizstāti ar izteiktāku pretalkohola propagandu. Tādējādi “Ciems, kur zeltu taisa” bija viens no pirmajiem darbiem, kas aizsāka pretalkohola literatūras vilni 19. gadsimta trīsdesmitajos un četrdesmitajos gados⁴⁶

Kā zināma inovācija tautas apgaismības tradīcijā atzīmējams arī reformu īstenošanas paņēmieni – slēgtas biedrības izveide, tajā iesaistot noteiktu skaitu spējīgāko ciema iedzīvotāju⁴⁷. Viņi svinīgi dod solījumu ievērot septiņas apņemšanās: neapmeklēt krogu, nerunāt rupji vai bezdievīgi, ik dienu lūgt Dievu, neaizņemties naudu, nelietot alkoholu un nespēlēt azartspēles, rūpēties par tīrību mājās un apkopiem laukiem, rūpēties par savu apģērbu un ķermeni⁴⁸. Tāds ir “zelta taisīšanas” noslēpums, kas palielinātā pietuvinājumā, rādot vienu ciemu, izklāsta visai lauku sabiedrībai kopumā ejamo ceļu un vienlaikus ilustrē tēzi, ka dzimtbūšanas atcelšana un brīvība ir nepietiekamas bez izglītības.

Neraksturīgi tautas apgaismības literatūrai bija tas, ka stāstā trūka muižnieka tēla. Tas zemtekstā demonstrēja tēzi, ka brīvajiem zemniekiem vairs nav saistošas

44 L. V. Grāmatu apskats. *Kopdarbība*, 1923, 9, 137. lpp.

45 Hippel, Olga. *Die pädagogische Dorf-Utopie der Aufklärung*. Berlin/Leipzig: Julius Beltz, 1939. S. 109.

46 Limane, Lilija. Latviešu pretalkoholisma literatūra 19. gadsimta pirmajā pusē. No: *Bibliotēku zinātnes aspekti. Grāmata - lasītājs*. Nr. 4 (IX). Rīga: Avots, 1980. 63.–81. lpp.

47 Tā kā pats Čoke bija brīvmūrnīks, var izvirzīt hipotēzi, ka šis sižeta līnijas izveidi, kā arī biedrības rituālu un darbības attēlojumu varētu būt ietekmējusi viņa brīvmūrnīcības pieredze.

48 Čoke, Heinrihs. Ciems, kur zeltu taisa. Jauki stāsti, no kā daudz labu var mācīties, mūsu mīļiem latviešiem par labu pārtulkoti un pārtaisīti no vācu valodas caur Biržu un Salas draudzes mācītāju Lundbergu. Rīga: V. F. Hekers, 1830. 55.–56. lpp.

kārtu attiecības un agrāko muižnieka vietu simboliski ir ieņēmuši paši zemnieki un viņu līderis Reins. Šajā ziņā, veicinot pašapziņu un pašiniciatīvu, paužot atziņu, ka “[j]aunie laiki nāk ar personisko brīvību, bet izvirza arī prasību saistīties ar citiem sabiedrības locekļiem”, un mudinājumus “uz aktivitāti, personisku iniciatīvu”⁴⁹, “Ciems, kur zeltu taisa” jau iezīmēja tiltu uz vēlākajiem jaunlatviešu uzskatiem. Minētie mudinājumi nebija raksturīgi tikai šim stāstam, bet, kā to plašāk analizējis ekonomists Eduards Balodis (1880–1951), tika plaši popularizēti vēlīnās apgaismības laika latviešu presē, kas “ikkatru skubina un māca vairāk par sevi gādāt un mazāk uz citiem paļauties nekā līdz šim”⁵⁰. Šī ievirze, kas marksistiskajā kritikā izpelnījās negatīvu vērtējumu⁵¹, ļauj secināt, ka, sakot Baloža vārdiem, “Lundberga lokalizējums ievada latvju zemnieku jaunu ideju pasaulē. [...] Stāsts, spilgti attēlodams zemnieka patreizējo posta stāvokli, kā arī sniegdams vilinošu nākotnes labklājības ainu, ar kontrastu palīdzību ierosina sabiedrības domāšanu un ilgas pēc labākas dzīves. Tas rāda arī posta cēloņus un to novēršanas līdzekļus. Toreizējie humanitātes garā noskaņotie latvju tautas vadītāji centās panākt lūzumu tautas psihikā. Šīs psihikas raksturīgākā pazīme bija pasivitāte. Tautā vajadzēja iedēstīt pašdarbības stimulu.”⁵² Šis vērtējums sasauca ar Beizes secinājumu, ka Lundbergs latviešu literatūrā līdz ar “Ciemu, kur zeltu taisa” u. c. darbiem “ievadīja jaunu garu”⁵³.

“Stāstā aprakstītā ciema iedzīvotāju pāraugšana no rupjiem, nolaidīgiem dzērājiem par turīgiem paraugzemniekiem bija ļoti idealizēta, tomēr stāstu tautā lasīja, iecienīja un pat atzina par atdarināšanas vērtu,” pamatoti atzīmē Zigrīda Frīde. “Stāstā attēlotās “Zeltulejas” izveidošana bez slinķiem un nabadzīgajiem, protams, bija utopija, tomēr jāatzīmē, ka daļu no visa tā arī pats Lundbergs mēģināja īstenot dzīvē.”⁵⁴ Šī norāde ir svarīga, jo, pirmkārt, akcentē darba utopisko ievirzi; kā vienu no šā perioda zemnieku utopijām “Ciemu, kur zeltu taisa” savā analizē par tautas apgaismības virzieniem aplūkojusi Māra Grudule⁵⁵. Otrkārt, spriežot pēc Lundberga atmiņu pierakstiem, lokalizējot “Ciemu, kur zeltu taisa”, viņš bija iestrādājis būtisku autobiogrāfisku materiālu, piemēram, aprakstot ciemu pirms reformu sākšanas, Lundbergs izmantoja savus novērojumus, 19. gadsimta pašā sākumā sākot

49 Čakars, Oto. Latviešu pirmsnacionālā literatūra. No: Čakars, Oto, Grigulis, Arvīds, Losberga, Milda. *Latviešu literatūras vēsture: No pirmssākumiem līdz 19. gadsimta 80. gadiem*. Rīga: Zvaigzne, 1987. 134.–135. lpp.

50 Balodis, *Modernās kooperācijas priekšteči*, 82. lpp. Piemēram, “Latviešu Avīzes” 1849. gadā rakstīja: “Kad tevīm uz tavām kājām vien jāstāv, tavas kājas paliks jo stiprākas. Bet, kad tu visu savu mūžu no otra līksies valdīties un cilāties, tad tavas kājas paliks vājas.” Nav nejaušība, ka šo pašu metaforu vēlāk almanahā “Sēta, daba, pasaule” (1860, II) apspēlēja Juris Alunāns: “Latvieši paraduši pie iešanas spieķi par atbalstu brūķēt. Viņi var droši spieķi pie malas mest un visiem skauģiem par spīti pamēģināt uz savām pašu kājām bez kādas svešas palīdzības staigāt.” Citēts pēc: Balodis, *Modernās kooperācijas priekšteči*, 82. lpp.

51 Labrence, Feodālisma iršanas un kapitālisma tapšanas periods, 594.–595. lpp.

52 Balodis, *Modernās kooperācijas priekšteči*, 81. lpp.

53 [Beise]. *Nekrolog*, Sp. 415.

54 Frīde, Lundberga divsimtgade, 143. lpp.

55 Grudule, Māra. Zemnieku jeb tautas apgaismība Latvijā – jaunlatviešu kustības avots. No: Daukste-Silasproģe, Inguna (sast.). *Meklējumi un atradumi 2005*. Rīga: Zinātne, 2005. 17. lpp.

4. attēls. Ieraksts grāmatā
“Ciems, kur zeltu taisa”.
(Latvijas Nacionālās bibliotēkas
Reto grāmatu un rokrakstu
krājums, RL2/673)

darbu Biržu un Salas draudzē⁵⁶. Savukārt pašu reformu izklāstā viņš aprakstīja savu pieredzi ar saimnieciskiem un kultūras uzlabojumiem draudzē. Visu lokalizējumā veikto izmaiņu dēļ ir intriģējoši pieļaut, ka grāmata ir “Lundberga darbības programmas uzmetums un Zeltuleja, par kuru iet runa šajā grāmatā – Biržu un Salas draudzes”⁵⁷.

Piemēram, Zeltuleja, tāpat kā Biržu un Salas muiža, stāstā aprakstīta kā kroņa muiža; Lundberga iekļautā detaļa, ka Zeltuleja pagātnē cietusi no franču karaspēka, sakrīt ar Biržu un Salas draudzes vēsturi, kur 1812. gadā ienāca Napoleona armija, nodarot postījumus⁵⁸. Komentējot vēl citus pārveidojumus lokalizējumā, jānorāda uz to, ka Lundbergs atmetis bagātā tirgoņa tēlu, pie kura ciemata iedzīvotāji nogulda naudu uz procentiem, tā vietā ieviesdams pilsētas krājksi. Šādas krājkses grāmatas publicēšanas laikā jau bija izveidotas Rīgā un Liepājā, arī pats Lundbergs 1827. gadā “Latviešu Avīzēs” bija popularizējis naudas noguldīšanu krājksēs⁵⁹. Tāpat Lundbergs pilnīgi no jauna lokalizējumā iekļāvis ciema bibliotēkas ierīkošanu, norādot, ka tā veidota pēc Neretas draudzes parauga. Pirmo latviešu bibliotēku Neretā iekārtoja Frīdrihs Vilhelms Vāgners (*Wagner*, 1786–1854), kurš par

56 Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 400. lpp.

57 Ibid. 399. lpp.

58 Sal. arī Lundberga periodikā aprakstīto epizodi no Salas draudzes: “[...] viens saimnieks no Salas draudzes, godīgs vecstēvs un sirmgalvis, ar vārdu Dūkerniek Jāns. Viņš bija daudz bēdas savā mūžā redzējis, kara laikā priekš 20 gadiem prancūži tam nodedzināja mājas un tam nošāve vecāku dēlu, kas jau pieaugis jauneklis bija.” [Lundbergs, Jakobs Florentins.] No Biržumuižas. *Latviešu Avīzes*, 1832, Nr. 34, [2.–3.] lpp. Sal.: Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 402. lpp.

59 Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 409. lpp.

to rakstīja “Latviešu Avīzēs”; vēlāk šo informāciju publicēja arī Merķelis laikrakstā *Provinzialblatt*⁶⁰. Oriģinālā minētā epizode, kurā Osvalds izveido baznīcas kori, lai uzlabotu dziedāšanas kvalitāti, Lundberga pārstrādājumā izvērstā, balstoties Biržu un Salas pieredzē, – dziedāšana sekmēta, iegādājoties ērģeles; paņēmieni finansējuma piesaistei ērģeļu iegādei un pat samaksātā summa stāstā gandrīz burtiski sakrīt ar tām ziņām, kuras par ērģeļu iegādi savai baznīcai Lundbergs sniedzis 1828. gadā “Latviešu Avīzēs”⁶¹.

Domājams, ka uz latviešu sociālās augšupejas izraisītajiem identitātes krīzes, respektīvi, kārkļuvāciešu gadījumiem Lundberga draudzē attiecas grāmatā ietvertais novērojums, ka līdz ar labklājības pieaugumu izplatās tendence atdarināt vāciešus. Salīdzinājums ar oriģinālu atklāj, ka Lundbergs ir piešķīris etnisku dimensiju pilsētnieku atdarināšanas problēmai, turklāt konkretizējis ar šo problēmu saistītās prakses:

*Da wollten Einige hochmütig werden, putzten ihre Töchter ungebührlich, kleideten sich in kostbares Tuch recht städtisch und thaten in allen Dingen groß. Einige andere nahmen die Spielkarten wieder vor oder die Weinflasche im Wirtshaus.*⁶²

[...] netrūke tādi, kas ņēme lepnu prātu un gribēja iesākt kā vācieši dzīvot. Tie nopirke savām meitām un sievām vāciešu svārkus un kleites un gribēja paši iekš visas būšanas palikt par vāciešiem: iesāce kaunēties par savu zemnieku būšanu, mēģināja vācu valodu lauzīt, atkal kārtes spēlēt un kapejas, vīnu un punši dzert.⁶³

Tālāk stāstā šāda rīcība izpelnās nosodījumu, un Lundbergs rezumē šo problēmu ar teikumu, kāda Čokes oriģinālā nav: “Arājs lai paliek pie sava arkla!”⁶⁴

Lokalizējot šveiciešu oriģinālu, Lundbergam grūtības sagādāja tas, ka garstāsta darbība norisinās ciematā un sižeta īpatnības nedeļa iespēju ciematu tekstā pārveidot par latviešu lasītājiem pazīstamāko viensētu. Šo problēmu Lundbergs atrisināja, kad izlasīja rakstu par kuršu ķoniņu pēcteču brīvcieciem Rietumkurzemē (Dragūnciemu, Kalējiem, Ķoniņciemu, Pliķu ciemu, Sausgaļciemu, Viesalgiem, Ziemeļciemu) “Jelgavas kabatas kalendārā” (*Mitauischer Taschenkalender*, 1828)⁶⁵.

60 Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 411. lpp. Vāgners par Neretas bibliotēku rakstīja “Latviešu Avīzēs” (1829, Nr. 10), šo ziņu pārstāstīja Merķelis laikrakstā *Provinzialblatt* (1829, Nr. 11).

61 Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 410.–411. lpp.

62 Heinrich Zschokke, *Das Goldmacherdorf: Eine anmuthige und wahrhafte Geschichte vom aufrichtigen und wohlverfahrenen Schweizerboten*. Bremen: Edition Lumiere, 2012. S. 153.

63 Čoke, *Ciems, kur zeltu taisa*, 123. lpp.

64 Ibid.

65 Lundberg, *Ankündigung*, S. 60.

Pēc Lundberga ieceres tieši šajos brīvciešos jāiztēlojas garstāsta norise. Lundbergs vēl piebilda, ka latvieši pazīst ciemus arī no saviem kaimiņiem – lietuviešiem un igauņiem – un ka arī 19. gadsimta ieskaņā vērojama tendence veidoties ciemiem, kur tuvu cits citam mitinās 7–10 saimnieki. Lundbergs pieļāva, ka vairāku gadu desmitu laikā šādās vietās jau būs izveidojušies īsti ciemi⁶⁶. Šajā sava paziņojuma daļā Lundbergs sasauca ar Aleksandra Johana Stendera (*Stender*, 1744–1819) izteiktajām pārdomām, ka latviešiem būtu jāatmet sporādisks dzīvesveids un pēc vācu parauga jādzīvo ciematos⁶⁷.

Raksturodams Čokes darbu, Lundbergs savā paziņojumā uzsvēra, ka Čokes uzmanības centrā ir “slinkums, nesaprātīga saimniekošana, tieksme uz dzeršanu un [azart]spēlēm” kā cēlonis pagrimumam, piebilstot, ka “pie mums tas ir tieši tāpat”. Lundbergs norādīja, ka viņš ir sagatavojis drīzāk “pārcēlumus” (*Uebertragung*), nevis “tulkojumus” (*Uebersetzung*). “Viss bija [...] jāpārveido un jāpadara piemērots mūsu latvietim,” Lundbergs rakstīja. “Viņam jādomā, ka tas ir oriģināls, nevis tulkojums.”⁶⁸ Paziņojuma noslēgumā Lundbergs pauda paļāvību uz kolēģu vērtējumu, balstoties garstāsta fragmenta publikācijā “Latviešu Avīzēs”, pirms sākt darbu pie izdevēja meklēšanas. “Kā lai šī grāmatiņa visātrāk un labāk nonāktu zemnieka rokās?” viņš retoriski jautāja. “Kurš gan nezina latviešu nepārvaramās bailes no grāmatu pirkšanas?”⁶⁹ Šis jautājums izskanēja brīdī, kad Merķeli bija pārņēmusi interese par latviešu literatūras veicināšanu.

Grāmatas “Ciems, kur zeltu taisa” izdošana un rezonanse

Balstoties Opekalna mācītāja, filozofijas doktora Oto Kristofa Girgensona (*Girgensohn*, 1796–1869) fomulētajā idejā par latviešu grāmatu izdevniecības fonda izveidi un faktā, ka Tērbatas Universitātes teoloģijas profesors Ernsts Sartoriuss (*Sartorius*, 1797–1859) tam bija piedāvājis iespaidīgu ziedojumu⁷⁰, Merķelis jau bija uzšācis priekšdarbus turpmākai finansējuma piesaistei. Taču šis projekts Baltijas sabiedrībā neguva atsauci. Tāpēc Merķelis, meklēdams citus ceļus, atrada rosinošu

66 Lundberg, *Ankündigungen*, S. 60.

67 Stenders, Aleksandrs J. *Vācu valodas- un vārdu-grāmata, par pirmu iesākšanu tādiem latviešiem dāvāta, kas vācu-valodu grib iemācīties, un kur abas valodas viena pret otru stādītas*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls, 1820. 86.–87. lpp.

68 Lundberg, *Ankündigungen*, S. 60.

69 Ibid.

70 [Girgensohn], O.[tto Christoph.]. Ueber den Büchervorrath bei den Letten insbesondere in Livland. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 11, S. 42–43; Nr. 12, S. 47; [Merkel, Garlieb]. An das Publicum in den Ostseeprovinzen. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 15, S. 57.

impulsu Lundberga uzdotajā retoriskajā jautājumā. “Ciems, kur zeltu taisa” Merķeļa ieskatā bija izcils tautas apgaismības darbs, kas pielīdzināms Rūdolfa Cahariasa Bekera (*Becker*, 1752–1822) bestselleram “Labu ziņu un padomu grāmata” (*Noth und Hülfsbüchlein*, 1788, latviski 1791)⁷¹. Gandrīz vienlaikus ar Lundberga paziņojumu laikrakstā *Provinzialblatt* publicētā kāda korespondenta vēstule, kurā pieminēts, ka latviešu zemnieki ir nemierā ar līdzšinējo literāro produkciju latviešu valodā un vēlas lasīt vācu grāmatas, lai kļūtu tikpat gudri kā vācieši⁷², rosināja Merķeli uz ideju, ka “Ciems, kur zeltu taisa” būtu izdodams bilingvāli – vāciski un latviski⁷³.

Izvērsti un rūpīgi grāmatas izdošanas norise kontekstā ar Merķeļa uzskatu dinamiku pētīta Tomasa Taterkas 2011. gada publikācijā⁷⁴, tāpēc šā raksta turpmākajā daļā tā tiks aplūkota tikai vispārīgi.

Sākotnēji Merķelis piedāvāja publicēt stāstu “Ciems, kur zeltu taisa” kā atsevišķu žurnāla *Magazin* burtnīcu, taču no šīs idejas atkāpās, kad noskaidrojās, ka Rīgas grāmatspiestuves īpašnieka, latviešu kalendāra izdevēja un Zontāga drauga Vilhelma Ferdinanda Hekera (*Häcker*, 1774–1842) spiestuves noteikumi ir izdevīgāki⁷⁵. Merķelis sāka ziedojumu vākšanu, taču ideja par bilingvālu grāmatas izdevumu uzreiz saskārās ar iebildumiem. Skeptiski noskaņots bija pats Lundbergs, būdams sarūgtināts par pienākumu tulkot savu lokalizējumu atpakaļ vāciski un acīmredzot neizpradzams Merķeļa idejas būtību (par to liecina arī iepriekš komentētais veids, kādā viņš lokalizējis pilsētnieku atdarināšanai veltīto stāsta epizodi)⁷⁶. Tā kā grāmatas paredzamo vācu daļu veidoja atpakaļtulkojums, nevis stāsta oriģināls, tā arī ļoti nosacīti atbilda sākotnējai iecerei, kas balstīta latviešu lasītāju vēlmē kļūt tikpat gudriem kā vāciešiem – drīzāk tieši otrādi. Iespējams, šajos, bet noteikti arī citos, galvenokārt kultūrpolitiskos apsvērumos balstījās daudzu potenciālo ziedotāju, vācu vidusšķiras pārstāvju, paustie iebildumi pret bilingvāla izdevuma

71 Merkel, Garlieb. Ueber die Sammlung zum Deutsch-Lettischen Abdruck des “Goldmacherdorfes”. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 39, S. 153–154. Sal.: Daija, Pauls. “... daß für das Wohl der lettischen Nation noch sehr viel zu thun übrig sey”: Die Umarbeitung von R. Z. Beckers “Noth- und Hülfsbüchlein” als Versuch der Volksaufklärung in Lettland im 18. Jahrhundert. In: Schmitt, Hanno, Böning, Holger, Greiling, Werner, Siegert, Reinhart (Hrsg.). *Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung*. Bremen: Edition Lumiere, 2011. S. 157–178.

72 A. D-tz. “Sie wissen: ohne viel von ihrer Sprache zu verstehen...” *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, Nr. 14, S. 56.

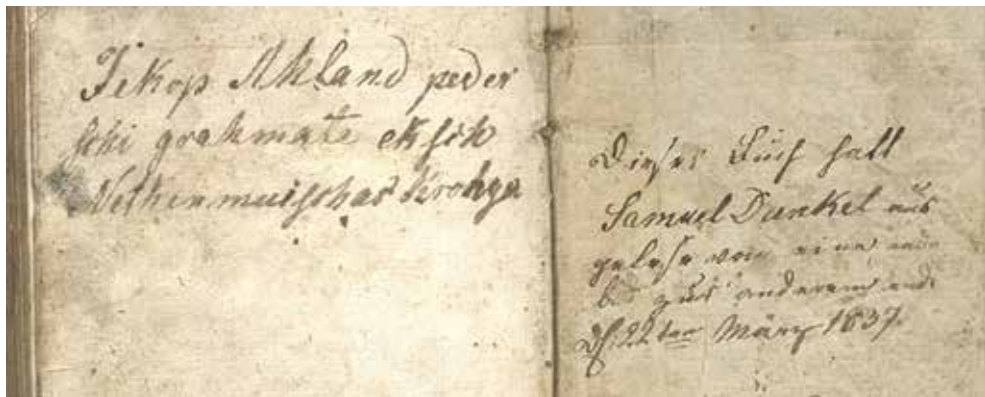
73 Jāpiebilst, ka var izteikt vien minējumus, vai Lundberga paziņojums un korespondenta vēstule bija iespiesti viena aiz otras nejauši vai arī šī sakritība tika aranžēta. Tāpat tikai minējumus, kamēr nav veikti dziļāki pētījumi, var izteikt par to, vai korespondents ar iniciāļiem “A. D-tz” bija reāla persona vai arī varbūt dzimis Merķeļa fantāzijā.

74 Taterka, Thomas. Aufgeklärte Volksaufklärung. Aufklärung und Volksaufklärung im Baltikum oder Garlieb Merkel und die Entstehung des deutsch-lettischen Lesebuchs “Das Goldmacherdorf / Zeems, kur seltu taisa” nach Heinrich Zschokke. In: Kronauer, Ulrich (Hrsg.). *Aufklärer im Baltikum: Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Heidelberg: Winter, 2011, S. 19–56.

75 Frīde, *Ienest sveci istabā*, 93. lpp.; Šiško, Silvija (sast.). *Seniespiedumi latviešu valodā, 1525–1855: kopkatalogs*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999. 361. lpp.

76 Ārons, *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība*, 65. lpp.

nepieciešamību. Tāpēc Merķelis akceptēja ideju, ka līdzās bilingvālam izdevumam tiek publicēts arī grāmatas variants tikai latviešu valodā; finansējuma piesaisti šim izdevumam ar prenumerācijas palīdzību uzņēmās pats Lundbergs⁷⁷.

5. attēls. Ieraksti latviski un vāciski grāmatā “Ciems, kur zeltu taisa”. (Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu krājums, RL2/3357)

Līdzekļu vākšana bija veiksmīga, un 1830. gada oktobrī nāca klajā divas grāmatas: bilingvālais “Ciems, kur zeltu taisa. Pēc tā godīga Čoka stāstiem latviešiem par labu pārtaisīts un pārtulkots caur J. V. Lundbergu, Biržu un Salas draudzes mācītāju, latviešu valodas biedrības locekli, un par vācisku un latvisku lasāmu grāmatu ar dažu cienīgu kungu un godīgu ļaužu palīgu izdots caur to gādāšanu G. Merķeļa, augstas gudrības daktera” un tikai latviešu valodā izdots “Ciems, kur zeltu taisa. Jauki stāsti, no kā daudz labu var mācīties, mūsu mīļiem latviešiem par labu pārtulkoti un pārtaisīti no vācu valodas caur Biržu un Salas draudzes mācītāju Lundbergu”. Abu izdevumu kopējā tirāža sasniedza gandrīz 2000 eksemplārus⁷⁸.

1831. gadā pozitīvu atsauksmi par grāmatu “Latviešu Avīzēs” publicēja Karls Johans Elferfelds (*Elverfeld*, 1781–1851), izceldams tajā pārliecinoši atklāto reliģisko

77 [Merkel, Garlieb] Ueber die Deutsch-Lettische Ausgabe des Goldmacherdorfes. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1830, Nr. 2, S. 7; Merkel, Garlieb. Anzeige. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 48, S. 190; Lundberg, Jakob Florentin. Pränumerations-Anzeige. *Allgemeines Kurländisches Amts- und Intelligenzblatt*, 1829, Nr. 104, S. [8].

78 *Seniespiedumi latviešu valodā*, 361. lpp. Merķeļa iecere bija katrai no gandrīz 200 latviešu draudzēm par brīvu nosūtīt divas grāmatas eksemplārus, kas dāvināmi talantīgākajiem skolniekiem, bet atlikušos eksemplārus laist pārdošanā. Šādas, kā šķiet, bezprecedenta grāmatu bezmaksas izdalīšanas rezultātā “Ciems, kur zeltu taisa”, kā norāda Zigrīda Frīde, bija būtiska nozīme pirmo latviešu bibliotēku ierīkošanā. Par iegūtajiem ienākumiem Merķelis vēlējās dibināt latviešu grāmatu izdevniecības fondu un ar laiku izdot pasaules literatūras bibliotēku latviešu valodā – neviena no šīm iecerēm tā arī netika īstenota. (Merkel, Garlieb. Anfrage. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1830, Nr. 41, S. 164; Adameks, Horsts. Garlībs Merķelis šodienas skatījumā. *Literatūra un Māksla*, 1968, 28. sept., Nr. 39, 5. lpp.; Frīde, Lundberga divsimtgade, 143. lpp.)

morāli un atzīdamies, ka grāmatas lasīšanas laikā viņa “acis ar vaigu arī nepalika itin sausi, kaut gan no tiem neesmu, kuram lēti asariņas birst”⁷⁹. Nopietnāka bija Ikšķiles un Salaspils mācītāja Kristiāna Vilhelma Brokhūzena (*Brockhusen*, 1768–1842) recenzija, kas vācu valodā publicēta laikrakstā *Provinzialblatt*. Viņš analizēja Čokes darba tulkojumu kontekstā ar diviem citiem vācvalodīgās tautas apgaismības svarīgiem literāriem darbiem, kas 19. gadsimta sākumā bija nākuši klajā latviešu tulkojumā – A. J. Stendera tulkoto Šnepfentāles apgaismotāja un pedagoga Zalcmaņa garstāstu “Pilnīga izstāstīšana” (1807) un Kristofa Reinholda Girgensonā (*Girgensohn*, 1752–1814) tulkoto Desavas apgaismotāja un pedagoga Joahima Heinriha Kampes (*Campe*, 1746–1818) romānu “Robinsons Krūziņš” (1824). Paredzēdams “Ciemam, kur zeltu taisa” veiksmi lasītāju sasniegšanā un pozitīvi vērtēdams gan tulkojuma valodu, gan lokalizējuma pakāpi, Brokhūzens abas iepriekš minētās grāmatas novērtēja kā neveiksmīgas. Vispirms – tāpēc, ka, viņaprāt, nebija ieguldīts pietiekami daudz pūļu to izplatīšanā. Tomēr neveiksmju cēloņi Brokhūzena ieskatā sakņojās arī A. J. Stendera sliktajā, ģermānismiem pilnajā latviešu valodā (interesanti, ka ģermānismu izmantojumu garstāstā “Pilnīga izstāstīšana” Brokhūzens skaidroja ar A. J. Stendera pārvācošanās idejām⁸⁰, bet cildināja Lundberga vācu paralēltekstu kā alternatīvu latviešu tulkojuma piebārstīšanai ar ģermānismiem) un Girgensonā izvēlē nesniegt pietiekami saprotamus skaidrojumus par ģeogrāfiju lasītājiem bez priekšzināšanām, kā arī nepielāgot Robinsona piedzīvojumus latviskai videi, kā rezultātā grāmatai “nav nekādas nacionalitātes”⁸¹.

“Ciems, kur zeltu taisa” turpretī, pēc Brokhūzena domām, ir “diezgan aizgūvis no zemnieka dzīves, viscaur neprasa no lasītāja nekādas priekšzināšanas, tautas valodas izteiksme ir uztverta, manuprāt, meistarīgi un ir ļoti veiksmīgi pārstrādāts [...] mūsu provincēm, tāpat sasniedzis to, ko es vēlētos dēvēt par nacionalizētu un naturalizētu [tulkojumu]. [...] Tajā ir katram vienkāršam zemniekam saprotama latviešu valoda, kas nav ne sakropļota ar ģermānismiem, ne izķēmota ar Kurzemes vai Vidzemes apvidvārdiem. [...] Tāpēc ar pateicību un prieku es mācītāju Lundberga kungu novērtēju ne tikai kā izveicīgu tulkotāju, bet arī kā veiklu izcilā Čokes darba pārstrādātāju.”⁸² Brokhūzens apliecināja arī latviešu lasītāju interesi par grāmatu, dalīdamies novērojumos, ka viņa kalpotāji tik ļoti aizrāvušies ar kopīgu grāmatas lasīšanu, ka nav bijuši no tās atraujami un aizmirsuši arīdzan par saviem ikdienas darba pienākumiem, ko Brokhūzens labprāt piedēvis. Šāda neredzēta aizrautība bija vērojama ne tikai starp zemāko kārtu latviešiem. “Kāds latviešu nācijas vīrs,

79 Elferfelds, Karls Johans. “Mīļi latvieši, itin jauka grāmata...” *Latviešu Avīzes*, 1831, Nr. 1, [1.–2.] lpp.

80 Skat. plašāk: Daija, Pauls. Aleksandrs Johans Stenders 18. un 19. gadsimta mijas latviešu literārajā kultūrā. No: Straube, Gvido (sast.). *Valsts valsti: Latvija – Krievijas impērijās provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2020. 129. lpp.

81 Brockhusen, [Christian Wilhelm]. Ueber das Zschokkesche “Goldmacherdorf” in der Umarbeitung für die Letten. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1831, Nr. 6, S. 23.

82 Ibid.

kurš jau tuvojas sirmgalvja vecumam un šobrīd gan pieder augstākai kārtai, tomēr nav atmetis savu nacionalitāti, ir izlasījis grāmatu no sākuma līdz galam vairākas reizes,” turpināja Brokhūzens, “tādējādi daudz ko paturēdams atmiņā, un ar stāstu no “Ciema, kur zeltu taisa” saņem katru jaunu ciemiņu, kuram gribot negribot nākas to noklausīties pilnā garumā.”⁸³

7. attēls. Jākobs Florentīns Lundbergs.
No: Prande, Alberts. *Latvju rakstniecība
potrējās*. Rīga: Letas izdevums, 1926.
72. lpp.

Par to, kā latviešiem “ši grāmatiņa patikusi un kādus jaukus stāstus un kādas derīgas mācības mēs tur iekšā atraduši”, vēstīja arī Priekules mācītājs Hermanis Ērenfests Katerfelds (*Katterfeld*, 1797–1876): “Jau sen mums par vienu jauku mīlestības dāvanu pateicība bij jāsaka [...], ko mēs tik to Reina grāmatu cienījam saukt un no kā mums arī tā kā visām citām draudzēm divi gabali, labos vākos iesieti, [...] ir šķiņķoti. [...] lai ar ir daudz jauku grāmatu, no visām, ko mēs lasījuši, mums gan tā Reina grāmatiņa it īpaši patīk. Reti viņa kādu dienu dabū mājās [bibliotēkā] stāvēt. – Kad kāda no tām pārnāk, divi, trīs jav atkal ir, kas uz to gaida. Tur ir smieklī, tur

83 Brockhusen, Ueber das Zschokkesche "Goldmacherdorf", S. 24.

gārdas līdzcietības asaras jābirdina; tur topam labi mācīti, no kādas būšanas jāsargājas; tur mēs atronam labu priekšzīmi, kā jādzīvo, kā savu godu jākopj, jā un arī, kā Dievu pareizi jābīstās.”⁸⁴ Katerfelds apstiprināja, ka tieši grāmatas iespaidā Priekulē tika izveidota latviešu bibliotēka.

Šajās atsauksmēs nav minēta latviešu interese par vācu valodas apguvi – vai nu tāpēc, ka recenzenti un korespondenti fokusējušies uz pieredzi ar vienvalodīgo izdevumu, vai arī tāpēc, ka piesardzīgi vairījušies skart pretrunīgo pārvācošanās jautājumu, kas grāmatas bilingvālā izdevuma kontekstā bija neizbēgams. Ne tikai Brokhūzena, bet arī daudzu citu acīs sevi ar pārvācošanās propagandu diskreditējušais A. J. Stenders jau bija sarakstījis bilingvālu īsprozas tekstu apkopojumu, kas nāca klajā pēc viņa nāves 1820. gadā kā daļa no “Vācu valodas un vārdu grāmatas”⁸⁵. Jāpiebilst, ka vienlaikus ar šīs grāmatas klajā nākšanu virkne autoritatīvu mācītāju Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības rīkotā trīs mēnešus ilgušā diskusijā 1819. gadā latviešu pārvācošanas ideju bija noraidījuši⁸⁶.

Pētnieku vidū nevalda vienprātība par Merķeļa attieksmi pret latviešu pārvācošanos⁸⁷. Reklamējot grāmatas bilingvālo izdevumu, viņš optimistiski traktēja latviešu asimilāciju vācu sabiedrībā nākotnē un pat raksturoja “Ciemu, kur zeltu taisa” kā līdzekli šā procesa paātrināšanā⁸⁸. Citviet Merķelis atbalstīja viedokli, ka latvieši nākotnē saglabās savu tautību un veidos paši savu nacionālo literatūru bez vācu patronāžas⁸⁹. Vēl citviet Merķelis aicināja Baltijas vāciešus būt pretimnākošiem pārejai uz krievu valodu, kuru gan pats gandrīz neprata; iepriekš par šādu tendenci viņš bija paudis bažas⁹⁰. Acīmredzot ar vilšanos jāreķinās ikvienam, kurš mēģina no Merķeļa periodiskajos izdevumos publicētajām domām izsecināt skaidru Merķeļa paša viedokli, – domājams, ka vai nu tas laika gaitā mainījās, vai arī atsevišķas tēzes, kas izskanējušas “Ciema, kur zeltu taisa” kontekstā, drīzāk kalpoja ziedotāju piesaistei, nevis Merķeļa patieso uzskatu atklāsmi.

Pēc tam, kad nenoskaidrotu iemeslu dēļ īstenojumu neguva Merķeļa aicinājums grāmatu igauniski ar Tērbatas prāvesta Oto Vilhelma Māzinga

84 K[atterfeld, Hermann Ehrenfest]. No Priekules. *Latviešu Avīzes*, 1832, Nr. 30, [2. lpp.].

85 Stenders, *Vācu valodas un vārdu grāmata*, 74.–137. lpp.

86 Über das Sprachverhältniss in den deutschen Ostseeländern und das Germanisiren der Letten, nach erfolgter Aufhebung der Leibeigenschaft. In: *Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Nr. 2. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1822. S. 15–24.

87 Lejnīeks, Kārlis. Garlībs Merķelis kā beletrists. *Daugava*, 1935, Nr. 11, 1136.–1137. lpp.; Meļķīsis, Edgars, Millers, Visvaris. *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*. Rīga: Liesma, 1972. 119.–122. lpp.; [Arnicāne] Barševska, Beatrise. Garlība Merķeļa cīņa pret reakciju literatūrā. *Karogs*, 1953, Nr. 12, 106. lpp.

88 M[erke], [Garlieb]. Was kann die Wirkung seyn, wenn die Letten durch Benutzung der Deutschen Cultur gebildet werden? *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 51, S. 203.

89 M[erke], [Garlieb]. Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. Erstes Stück. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1828, Nr. 23, S. 90.

90 M[erke], [Garlieb]. Sočinenija Faddei Bulgarina. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1828, Nr. 11, S. 42; M[erke], [Garlieb]. Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. Zweiten Bandes erstes Stück. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1830, Nr. 4, S. 13.

(*Masing*, 1763–1832) atbalstu tulkot Pērnavas mācītājam Johanam Heinriham Rozenplenteram (*Rosenplänter*, 1782–1846) kopā ar Heinrihu Vilhelmu Kristoferu Paukeru (*Paucker*, 1797–1833) (darbs tika sākts jau 1830. gadā), “Ciems kur zeltu taisa” igauņu valodā nāca klajā 1842. gadā Gustava Heinriha Šidlefela (*Schüdlöffel*, 1798–1859) tulkojumā, kas bija veikts nevis pēc oriģināla, bet pēc Lundberga veiktā vācu atpakaļtulkojuma⁹¹.

Turpmākajos gados var atrast norādes, ka grāmata Vidzemē izmantota arī vācu valodas apguvē. Piemēram, 1838. gadā tā lietota kā vācu valodas mācību līdzeklis Rīgas Jāņa skolā⁹². 1858. gadā grāmata Rīgā vēl aizvien bija nopērkama un tika ieteikta īpaši “tiem, kas vācu valodu mācās”⁹³. Tomēr 19. gadsimtā bilingvālas grāmatas latviešu grāmatniecībā nebija sevišķi izplatītas⁹⁴. Minams, ka 1838. gadā Hermanis Treijs (*Trey*, 1794–1849) publicēja savu “Mārtiņa Lutera mazo katķismu vāciski un latviski” (1838). Sešdesmitajos gados nerealizēta palika iecere par divvalodīgu Ludviga Hērvāgena (*Heerwagen*, 1817–1899) “Skolas maizes” (1867) izdevumu, ko atbalstīja Augusts Bilenšteins (*Bielenstein*, 1826–1907). Atzīmējams arī R. Starcka (*Starck*) bībelstāstu, dziesmu un lūgšanu izdevums latviešu un vācu valodā “Debesu maize / *Himmelsbrot*” (1878), kuram jau bija kultūrpolitiski motīvi, kā saprotams no priekšvārdā formulētās tēzes: “Mums ir divi valodas, bet viena ticība; divi zemes trauki, bet viena debesu manta. Šo debesu mantu (maizi) šī grāmatiņa vecākiem un bērniem atnes vācu un latviešu valodā, un tā visiem skaidri acu priekšā stāda, ka valodas lai mūs nešķir.”⁹⁵

Citētais fragments norāda uz vēl vienu Merķeļa ieceri attiecībā uz “Ciema, kur zeltu taisa” izdevumu. Proti, bilingvālā grāmata bija paredzēta ne tikai tiem latviešiem, kas vēlējās apgūt vācu valodu, bet arī vāciešiem, kuri vēlētos iemācīties runāt latviski⁹⁶. Tomass Taterka šo ieceri ir aprakstījis plašāk, traktējot to kā vienu no centrālajām Merķeļa idejām, proti, intelektuālu latviešu un vācu lasītāja solidarizēšanu. Šī tēze ir svarīga, jo tā teorētiski konceptualizē Merķeļa kā radikālā apgaismotāja iesaisti mērenās tautas apgaismības aktivitātēs un vienlaikus arī aplūkojamās grāmatas kontekstā aktualizē nereti piemirsto vācbaltiešu kā latviešu grāmatu lasītāju perspektīvu, šajā gadījumā – atšķirīgā formā. “Abām valodām tiek atzīts līdzvērtīgs statuss,” raksta Taterka. “Līdz ar šo grāmatu tiek noraidīta ne tikai koloniālkulturālā hierarhija starp valodām. Tāpat tiek noraidīts publikas šķirums,

91 Anvelt, Leo. Zschokkes “Goldmacherdorf” teest eesti lugejani: Fakte, oletusi, mõistatusi. *Keel ja Kirjandus*, 1970, Nr. 12, lk. 729–736. Autors pateicas Katrei Kaju (Tartu) par šo norādi.

92 Schiren, Carl Hieronimus. Abgenöthigte Vertheidigung in einer Schulangelegenheit. *Rigasche Stadtblätter*, 1838, Nr. 37, S. 293–294.

93 [Bez autora]. Par ziņu. *Mājas Viesis*, 1858, Nr. 51, 420. lpp.

94 Turpmākajā šīs rindkopas daļā sniegtās ziņas ir apkopojis Matiss Ārons (1858–1939). Sal.: Ārons, *Latviešu literariskā (latviešu draugu) biedrība*, 65. lpp.

95 Ibid.

96 [Merkel]. Ueber die Deutsch-Lettische Ausgabe, S. 8.

barjera starp lasītāju grupām. [...] [Baltijas radikālā apgaismība] vēlas atcelt tautas apgaismību, izmantojot tautas apgaismību: tautas apgaismībai ir jāpanāk pašai sava nevajadzība. [...] Īpašai *Baltijas* [izcēlums oriģinālā – *P. D.*] tautas apgaismībai kā vācu projektam nevācu apgaismošanai ir pašai jāpadara sevi par nevajadzīgu, kad tā sniedz nevācu lasītājam pieeju literatūrai vācu valodā un viņu iekļauj savā izglītības sfērā.”⁹⁷

Par grāmatas ilgstošo rezonansi latviešu sabiedrībā liecina tas, ka vēl 1866. gadā, aprakstot Vidzemes zemkopības biedrībā apspriestās idejas par plānoto Rīgas–Tērbatas dzelzceļa līniju, par nekustamā īpašuma apdrošināšanu, kā arī par krājkasu ierīkošanu laukos, tika norādīts: “Tās būtu kā ciems, kur zeltu taisa, priekš visiem vidzemniekiem, kas tos pamazām padarītu par Zelta-Leijiešiem.”⁹⁸ 1881. gadā Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas sanāksmē Bernhards Dīriķis (1831–1892) ierosināja izdot no jauna “Ciemu, kur zeltu taisa”, kuru viņš svarīgu ma ziņā ierīdoja starp grāmatām par tobrīd aktuāliem jautājumiem – strādnieku dzīves apstākļu uzlabošanu, fabrikas strādnieku dzīvi, dāņu zemnieku universitātēm, zemnieku sabiedrībām Vestfālē, lauksaimniecības finansēšanu Virtembergā, nacionālo ideju attīstību Čehijā un Somijā⁹⁹. Ir ziņas, ka grāmata bijusi plaši lasīta vēl ap 1890. gadu¹⁰⁰. To apliecina fakts, ka tā bija atrodamā Lieliecas skolas bibliotēkā 1888. gadā¹⁰¹.

Pēc Pirmā pasaules kara, pateicoties 1907. gadā izveidotās Kooperatīvo biedrību centrālās savienības “Konzums” aktivitātēm, Čokes “Ciems, kur zeltu taisa” uzsāka savu otro ceļu pie lasītājiem. To sekmēja darba popularitāte gan Šveicē, gan citviet Eiropā, kur starpkaru perioda sākumā uzplauka kooperācijas idejas. Čokes darbs nonāca kooperācijas entuziastu redzeslokā 1923. gadā, aktualizējoties domai par jaunu tulkojumu, kurā būtu atjaunotas Lundberga izlaistās vai pārstrādātās daļas¹⁰². Tāds arī 1925. gadā no janvāra līdz martam tika publicēts turpinājums laikrakstā “Balss”, bet grāmatā Jūlija Rozes (1892–1972) veikto tulkojumu “Konzuma” apgāds publicēja 1930. gadā. Gan dažādas Čokem vēltītas publikācijas kooperācijas presē, gan grāmatas priekšvārds vienojās atziņā, ka “šai grāmatiņā ir idejas, kas nenovecojas”¹⁰³. Ap šo laiku kooperācijas entuziastu interesi pārņēma Latvijas Atturības biedrība, kuras priekšsēdētājs, žurnālists un baņķieris Gustavs Ķempelis (1874–1940) 1931. gadā publicēja apcerējumu par Čokes stāstu kā

97 Taterka, Aufgeklärte Volksaufklärung, S. 53, 55.

98 [Cirītis, M.] Cr. Par zemkopības biedrību. *Mājas Viesis*, 1866, Nr. 52, 414. lpp.

99 [Bez autora]. “R.L.B. zinību komisijas sēdēšanā...” *Balss*, 1881, Nr. 43, 5. lpp.

100 Skeptiķis. Ciems, kur zeltu taisa. *Rūjienas Doms*, 1931, Nr. 33, 1. lpp.

101 Bērziņš. Vēl kāds vārds par skolu bibliotēkām. *Austrums*, 1888, Nr. 4, 481. sl.

102 J. R. Grāmatu apskats. *Kopdarbība*, 1923, Nr. 4, 58. lpp.; L. V. Grāmatu apskats. *Kopdarbība*, 1923, Nr. 9, 136.–137. lpp.

103 [Bez autora]. Gadu beidzot. *Kopdarbība*, 1929, Nr. 52, 1. lpp.

“pretkrogu kustības” darbu¹⁰⁴; šajā pašā gadā atturības aktīvistu skolotājs Jānis Svietiņš (1888–1972) popularizēja Reina septiņus solījumus kā pirmos atturības biedrības statūtus latviešu valodā¹⁰⁵.

Tādējādi “Ciems, kur zeltu taisa” uzskatāms par vienīgo tautas apgaismības literāro darbu latviešu valodā, kas saglabājis savu aktualitāti vēl ilgi pēc tautas apgaismības kustības izskaņas salīdzinājumā ar citiem sacerējumiem, kas raisījuši interesi vai inspirējuši atkārtotus izdevumus tikai kā kultūrvēsturiski avoti. Protams, divas te minētās šķautnes – kooperācijas un atturības idejas – aptvēra tikai mazu daļu no Čokes universālās sabiedrības reformas programmas.

Jāpiebilst, ka Čoke baudīja samērā noturīgu popularitāti latviešu tulkotajā literatūrā visu 19. gadsimtu. Pavisam drīz pēc “Ciema, kur zeltu taisa” klajā nāca divi stāsti “Degvīna posts” (*Das Brantweinpest*, 1837) tulkojumi latviešu valodā – Vilhelma Girgenzona (*Girgensohn*, 1799–1847) “Tā brandvīna sērga” (1838) un Johana Teodora Bērenta (*Berent*, 1789–1866) “Stāsts, kas atbild uz tiem Zālamana vārdiem” (1839). 1860. gadā Ansis Līventāls tulkoja stāstu “Lapas no nabadzīga Viltšīras mācītāja dienasgrāmatas” (*Blätter aus dem Tagebuche des armen Pfarr-Vikars von Wiltshire*), kas latviski tika izdots ar nosaukumu “Bīskapa cepure”. 1879. gadā laikrakstā “Rīgas Lapa” publicēts Čokes stāsts “Miera vīra kara piedzīvojumi”, bet 1880. gadā kopsējumā ar Žila Verna (*Verne*, 1828–1905) romānu “Ceļš ap zemi 80 dienās” izdota Čokes “Volfenbiteles princese”. 1881. gadā laikraksts “Baltijas Vēstnesis” publicēja stāstu “Feldfēbels”, kam sekoja M. Juglenieka tulkotais stāsts “Dīvaina jaungada nakts” (1884), stāsts “Mazi cēloņi”, kas ievietots “Viesuļa tautas kalendārā” (1884), Smiltēnē izdotais “Raganu nakts: dīvains stāsts” un visbeidzot izdevumā “Jaunības Draugs” 1902. gadā publicētais stāsts “Nabagais un viņa trīs dēli”. Ja taptu pētījums par Čokes recepciju latviešu tulkotajā literatūrā, tad tajā varētu būt lasāmi interesanti secinājumi par noteicošajām tendencēm tulkojamo tekstu atlasē laika gaitā – sākot ar apgaismojošiem un pamācošiem darbiem trīsdesmitajos gados un turpinoties ar aizvien izklaidējošāka satura grāmatām.

Pavērsiens melodramatiskās literatūras virzienā

Pēc grāmatas iznākšanas Lundbergs pats nodibināja Biržu un Salas draudzes atturībnieku biedrību – turpmāko desmit gadu laikā tā pulcēja gandrīz 500 biedru¹⁰⁶. 1835. gadā viņš kļuva par Sēlpils iecirkņa prāvesta pienākumu

izpildītāju, bet divu gadus vēlāk tika apstiprināts prāvesta amatā. Acīmredzot jauno pienākumu uzņemšanās iespaidoja Lundbergu pievērsties Sēlpils baznīcu vēsturei. Viņa pētījumi par šo tēmu publicēti 1836. gadā laikrakstā *Das Inland*¹⁰⁷. Šajā laikā pēc Lundberga iniciatīvas tika dibinātas trīs pagasta skolas un divas meiteņu skolas Biržu un Salas draudzē. Par skolotāju sagatavošanu rūpējās Līventāls. Skolu apmeklējums bija par brīvu, pamatā tās bija iecerētas nabadzīgo iedzīvotāju atvasēm, visas izmaksas tika segtas no draudzes un pagasta pašvaldības budžeta¹⁰⁸.

Trīsdesmitajos gados Lundbergs publicējās laikrakstos “Latviešu Avīzes” un “Tas Latviešu Ļaužu Draugs” un turpināja tulkot latviešu valodā prozas darbus. Nāca klajā divas viņa tulkotas grāmatas – “Kā Indriķis no Ozolakalna pie Dieva atzišanas nāce” (1834) un “Pēters jauns vientulis” (1837). Šīs, kā vēsta apakšvirsraksti, “latviešu bērniem” domātās grāmatas veido savdabīgu pāri. Abas Rīgā Vilhelma Ferdinanda Hekera apgādā iespiestās grāmatas bija paša Lundberga izdevumi, kuriem viņš līdzekļus vāca ar prenumerāciju un subskripciju, abas drīz pēc iznākšanas laistas klajā jaunos izdevumos, kas iespiesti Jelgavā (attiecīgi 1846. un 1839. gadā), kā arī vēl papildmetienos. Abas grāmatas bija vācu katoļu priesteru, Augsburgas skolu inspektora un populāra jaunatnes rakstnieka Kristofa Šmida (*Schmid*, 1768–1854) darbu – “Kā Heinrihs no Eihenfelsa ieguva Dieva izpratni” (*Wie Heinrich von Eichenfels zur Erkenntnis Gottes kam*, 1817) un “Jaunais vientuļnieks Gotfrīds” (*Gottfried, der junge Einsiedler*, 1829) – tulkojumi. Līdz ar “Ciemu, kur zeltu taisa” šīs grāmatas iezīmēja Merķeļa rekomendēto pavērsienu latviešu literatūrā, kuru Apīnis raksturojis kā “stāstu uzvaras gājieni”¹⁰⁹. Kā liecina atkārtotie izdevumi, Lundberga grāmatas trīsdesmitajos gados baudīja plašu popularitāti, piemēram, Andža Rātmindera (1805–1887) grāmatu izplatīšanas tīklā tām bija vislielākais noiets¹¹⁰.

Garstātā “Kā Indriķis no Ozolakalna pie Dieva atzišanas nāce” attēlots čigānu nolaupīts bērns, savukārt “Pēters jauns vientulis” vēstī par zēnu, kas pavada vairākus gadus uz vientuļas salas. Šos sižetus vieno sintēze starp pedagoģiskiem un robinsoniādes motīviem, tajos, kā trāpīgi atzīmē Lilija Limane, “literārie varoņi varmācīgi tiek atrauti no ierastajiem apstākļiem, lai atrastu viņu audzināšanai optimālu vidi”¹¹¹. Domājams, Lundberga izvēli par labu robinsoniādes motīviem varēja ietekmēt laikrakstā *Provinzialblatt* publicētie kritiskie viedokļi par Girgenzona

104 Ķempelis, Gustavs. *Pirmie soļi Latvijas pretkrogu kustībā priekš simts gadiem: Apcerējums par Čokes-Lundberga stāstu “Ciems, kur zeltu taisa” ar 6 ilustrācijām*. Rīga: Latvijas pretkrogu liga, 1931.

105 Svietiņš, Jānis. Pirmie atturības biedrības statūti latviešu valodā jeb kādas pretalkohola grāmatas simts gadu jubileja un kas ar šo grāmatu stāv sakarā. *Jaunā Bals*, 1931, Nr. 3, 3.-4. lpp.; Nr. 4, 4.-5. lpp.

106 Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 408. lpp.; Zanders, Jakobs Lundbergs, 72. lpp.

107 Lundberg, Jakob Florentin. Reihenfolge der Selburgschen Pröpste seit Einführung der Reformation in Curland. *Das Inland*, 1836. Nr. 22. Sp. 371-372; Lundberg, Jakob Florentin. Nachrichten über die Prediger der Buschhofschen und Holmhofschen Gemeinde in der Selburgschen Präpositur in Curland seit der Reformation. *Das Inland*, 1836, Nr. 25, Sp. 427-430.

108 Lapiņš, Jakobs Florentins Lundbergs, 405. lpp.

109 Apīnis, *Latviešu grāmatniecība*, 145. lpp.

110 Ibid. 154. lpp.

111 Limane, Lilija. Robinsoniāde un stāsts par Genovevu latviešu grāmatniecībā. No: Arājs, Eduards. (red.). *Grāmatas un grāmatnieki*. Rīga: Zinātne, 1985, 140. lpp.

8. attēls. Johans Kristofs Broce. Skats uz Krustpili – Lundberga novadu 1792. gadā. No: Broce, Johans Kristofs. Zīmējumi un apraksti. 3. sēj.: Latvijas mazās pilsētas un lauki. Rīga: Zinātne, 2002. 290. lpp. (Oriģināls: Monumente, V sēj, 27. lp.)

“Robinsonu Krūziņu”¹¹². Ļoti ticams, ka robinsoniādes motīvu populariāti sekmēja arī sensacionālais Kaspara Hauzera (*Hauser*, ap 1812–1833) dzīvesstāsts, par kuru 19. gadsimta trīsdesmitajos gados varēja lasīt Baltijas vācu presē¹¹³.

Nav ziņu par Merķeļa lomu Šmida tulkojumu tapšanā, bet par zināmu iesaisti ļauj nojaust fakts, ka Merķelis bija viens no tiem, kas pieņēma prenumerāciju grāmatai “Kā Indriķis no Ozolakalna pie Dieva atzišanas nāce”¹¹⁴. Pats viņš šo grāmatu dēvēja par “ļoti slavējamu”, tāpat atzinīgi izteicās par “Pēteru, jaunu vientuli”,

112 Girsensona veikto tulkojumu kritizēja ne vien Brokhūzens, bet arī citi. Sal.: A. D-tz. Aus einem Briefe. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 15, S. 59–60.

113 Piemēram: [Bez autora]. München, den 16. Dezember. *Rigasche Zeitung*, 1833, Nr. 150, S. [4].

114 *Seniespiedumi latviešu valodā*, 392. lpp.

atzīmēdams: “Drīz latviešu literatūra Vidzemē sniegs vairāk peļņas nekā iekšzemes vācu literatūra.”¹¹⁵

Sludinājumos, aicinādams finansiāli atbalstīt grāmatu iznākšanu, Lundbergs izcēla saikni ar “Ciemu, kur zeltu taisa”¹¹⁶, tomēr abi Šmida tulkojumi pavērsa latviešu literārās kultūras estētiku pavisam jaunā virzienā. Kaut gan pamatoti ir ticis norādīts, ka šos garstāstus ar agrāko tradīciju saista “apgaismes, sabiedrības mehānisma izskaidrošanas”¹¹⁷ tendences, tomēr tajos vairs nav vērojams Čokes un citu latviski tulkoto vācvalodīgās kultūrtelpas tautas apgaismotāju – Frīdriha Eberharda Rohova (*Rochow*, 1734–1805), jau pieminēto Bekera, Zalcmaņa, Kampes – līdzsvarotais, uz praktiskiem rezultātiem un loģiskām cēloņsakarībām vērtais racionalisms kā sižeta risinājumā, tā tēlu sistēmā un personības koncepcijā. Tā vietā Šmida daiļradi līdzās tieksmei “uz beletristisko, interesanto, saistošo, uz dzīvu tēlojumu, eksotiku” raksturo “kāpināts sentiments”¹¹⁸. Tiesa gan, kā minēts iepriekš, arī Čokes tulkojuma recenzentiem bija grūti grāmatu lasīt bez izplūšanas asarās, bet Čokem sentiments bija tikai māksliniecisks paņēmieni, ne centrālā ideja. Pagaidām vēl tikai gaidām šo prozas darbu poētikas pētījumus, kuri, iespējams, varētu demonstrēt arī kontrastu starp protestantisko un katolisko tēlainību. Var pieņemt, ka Lundbergu drīzāk saistīja Šmida grāmatu pedagoģiskā ievirze un fokuss uz bērnu un jaunatnes auditoriju, taču tieši melodramatiskā tēlainība izrādījās grāmatu popularitātes pamatā.

Tā īpaši saistīja latviešu lasītājus un sekmēja žurnālistu un tulkotāju Ansi Leitānu (1815–1874) un citus turpināt tulkot Šmida darbus četrdesmitajos darbos. Transformāciju, kuru iezīmēja Šmida darbu popularitāte, kodolīgi raksturojis Apīnis, teikdams, ka “tuvošanās realitātes atveidei notika, nevis izejot no abstraktām sociālfilozofiskām apgaismes pozīcijām, bet no jūtu primāta, no pasaules emocionālās apguves; nevis no cilvēka, kas pilda sabiedrības noteikumus, bet no individuāla “es”, kas balstās uz savu iekšējo “kompasu”¹¹⁹. To var apzīmēt kā melodramatisko pavērsienu latviešu prozā, kas pavēra ceļu uz lasīšanas paradumu izplatīšanos, procesu, kas radniecīgs vācvalodīgās kultūrtelpas “lasīšanas revolūcijai” līdz ar “Grāfa

115 [Merkel, Garlieb]. Notizen. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1834, Nr. 45, S. 183; [Merkel, Garlieb]. Notizen. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1837, Nr. 18, S. 71.

116 Lundberg, Jakob Florentin. Subskriptions- und Pränumerationsanzeige. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1834, Nr. 23, S. 92. Sal. arī: “Kad nu viņa grāmata “Ciems, kur zeltu taisa” no mūsu pieaugušiem zemes kopējiem mīlīgi tape uzņemta un labprāt lasīta, tad šī grāmata, kā mēs cerējam, bērniem patiks un labus augļus nesīs.” Lundbergs, Jākobs Florentīns. Ziņa no kādas jaunas grāmatas. *Latviešu Avīzes*, 1834, Nr. 24, 100. lpp.

117 Apīnis, *Latviešu grāmatniecība*, 149. lpp.

118 Apīnis, Aleksejs. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 1991. 105. lpp.; Apīnis, *Latviešu grāmatniecība*, 149. lpp.

119 Apīnis, *Latviešu grāmatniecība*, 149. lpp. Jāpiebilst, ka Apīnis pretstata Lundberga darbus ar apgaismības tendenci latviešu autoru tulkotajiem Šmida darbiem, kas vairāk balstīti emocionalitātē.

lielmātes Genovevas” (1845) popularitāti latviešu lasītāju sabiedrībā 19. gadsimta vidū¹²⁰.

Interesants lasīšanas vēstures jautājums, kas šajā rakstā nevar tikt plašāk aplūkots, saistās ar iespējamo saikni starp emocionalitātes pieaugumu un vēlinās apgaismības laikā aizvien vairāk izplatīto pārmaiņu laikmeta “aizlauzto psihi”¹²¹. Ernesta Bleses (1892–1964) vārdiem sakot, tā bija “daudz vairāk un vieglāk pieejama dažādām garīgām vēsmām un savos vairāk attīstītos pārstāvjos arī dažādām jaunām laikmetiskām ietekmēm un atziņām nekā agrākā patriarhālā un dzimtbūšanas laikmeta latviešu psihe. Lai nāktu šiem ļaudīm pretī un sniegtu kaut ko arī viņu garam, šo ļaužu garīgās dzīves vadītājiem, ja viņi gribēja par tādiem palikt, vajadzēja dot saviem lasītājiem un klausītājiem jau kaut ko jaunu, citādu nekā XVIII gs. beigās vai pat pašā XIX gs. sākumā. Jauns laikmets, jauna ļaužu mentalitāte klauvēja pie laikmeta garīgo vadītāju durvīm.”¹²² Varbūt šādi skaidrojami Lundberga apzinātie vai neapzinātie mēģinājumi meklēt jaunus estētiskos un idejiskos principus, lai sasniegtu latviešu lasītāju publiku.

Literārā un sabiedriskā darbība mūža nogalē

1838. gadā Lundbergs, nomainot Gustavu Reinholdu fon Klotu (*Klodt*, 1780–1855), kļuva par LLDB priekšsēdētāju – šajā amatā viņš nostrādāja nākamos septiņus gadus. Līdz ar Lundberga stāšanos amatā biedrības dzīvē bija jūtams jauns pacēlums, pastiprinājās interese par daiļliteratūras un mācību grāmatu publicēšanu latviešu valodā, tāpat arī par pretalkohola propagandu¹²³. Latviešu valodas izpēte turpinājās ar jaunu enerģiju – tika izsludināta godalga latviešu vārdnīcas sastādīšanai, taču uzsvāru uz latviešu lasītāju uzrunāšanu un praktiskiem ikdienas jautājumiem Lundberga laikā, iespējams, var skaidrot cita starpā aridzan ar sekošanu Merķeļa agrāk paustajiem ieteikumiem. Līdzās Merķeļa uzņemšanai biedrībā svarīga nozīme bija Lundberga ierosinājumam uzņemt par goda biedru Līventālu, kā arī atļaut biedrības vispārējās sapulcēs piedalīties latviešu skolotājiem. Savukārt šā raksta ievadā minēto konfliktu ar Napjerski Lundbergs atrisināja, pāris gadus vēlāk uzņemot Napjerski LLDB par goda biedru. Lundberga vadības laikā par LLDB biedru kļuva arī Leitāns¹²⁴. Lundberga šo gadu sarakste atklāj viņu kā smalkjūtīgu

diplomātu un lietišķu novērotāju, kurš bieži ir uzņēmis starpnieka lomu konfliktu risināšanā vai centies nepieļaut to izveidošanos¹²⁵.

No šā perioda saglabājušās arī piecas Lundberga vēstules Merķelim 1841.–1842. gadā (ir ziņas, ka sarakste turpinājusies vismaz līdz 1845. gadam)¹²⁶. Tajās vērojama Lundberga draudzīgā interese par Merķeļa publicētajiem rakstiem un ģimenes locekļu gaitām; tāpat Lundbergs apraksta zemkopības aktualitātes savā novadā, piemēram, labības cenas un ražu, stāsta par saviem amata ceļojumiem pa Kurzemi, informē par to, ka cenzūra neļauj viņam vispusīgi aprakstīt nožēlojamus apstākļus laukos, utt. Raksturīgs piemērs ir 1841. gada 24. janvāra (5. februāra) vēstule, kurā Lundbergs stāsta par savu braucieni uz Sēliju. Atzīmēdams, ka 22 gadus pēc dzimtbūšanas atcelšanas tur nav novērojami nekādi uzlabojumi, Lundbergs apraksta, kā Ilūkstes muižnieks ir iztukšojis zemnieku kopīgo kasi un zemnieki pēc sūdzības nosūtīšanas caram gaida ierodamies izmeklēšanas komisiju¹²⁷. Savukārt pēc Biržu muižnieka nāves, kā liecina 1841. gada 6. (18.) aprīļa vēstule, paši zemnieki pārgalvīgi izlaupījuši magazīnu un klēti¹²⁸.

Četrdesmitajos gados Lundberga sprediķi tika publicēti vairāku mācītāju sarakstītajā grāmatā “Liķu sprediķi uz bērēm lasāmi” (1840), bet “Latviešu Avīzēs” publicēto tekstu izlase – Vilhelma Pantēnīusa (*Pantenius*, 1806–1849) sastādītajā krājumā “Otrais solis uz laimi jeb laika kavēklis veciem un jauniem, īpaši skolas bērniem” (1840). Šajā desmitgadē Lundberga ikdienu iezīmēja cīņas ar latviešu laikrakstu cenzūru un pareizticīgo baznīcu, kura centās pievērst savai konfesijai ne tikai draudzes locekļus, bet arī darbiniekus, tostarp Līventālu¹²⁹.

Pēc atkāpšanās no LLDB priekšsēdētāja amata, kuru viņš pamatoja ar grūtībām regulāri šķērsot attālumu starp Biržiem un Jelgavu, Lundbergs apkopoja izlasi ar saviem latviešu periodikā publicētajiem beletristikas darbiem. Tā nāca klajā 1850. gadā ar nosaukumu “Dažādu vecu un jaunu rakstu krājums”. Šī morālās īsprozas, fabulu, dzejoļu, balāžu un mīklu antoloģija līdzīgi citiem Lundberga darbiem ieguva plašu popularitāti lasītājos¹³⁰. Tajā bija tulkots plašs un daudzveidīgs vācu autoru loks – sākot ar apgaismības fabulistu Kristiānu Firhtegotu Gellertu (*Gellert*, 1715–1769), turpinot ar Matiāsu Klaudiusu (*Claudius*, 1740–1815), Johānu Benjāminu Mihaēlišu (*Michaelis*, 1746–1772), Ludvigu Heltiju (*Höltz*, 1748–1776), kā arī Fosa idilli heksametros un Šillera balādēm, visbeidzot noslēdzot ar tik atšķirīgiem paša Lundberga laikabiedriem kā vācu nacionālisma dzejnieku Frīdrihu

120 Sal.: Limane, Robinsoniāde, 142.–144. lpp.; Limane, Lilija. Stāsts par grāfiēni Genovevu kā triviālliteratūras sacerējums. *Letonica*, 2018, 37, 119.–133. lpp.

121 Blese, Ernests. *Latviešu literatūras vēsture: vecākais un vidējais posms no XVI gadsimta vidus līdz XIX gadsimta vidum*. Hanava: Gaismas pils, 1947. 255. lpp.

122 Ibid.

123 Frīde, Lundberga divsimtgade, 142. lpp.; Zanders, Jakobs Lundbergs, 68. lpp.

124 Frīde, Lundberga divsimtgade. 142. lpp.

125 Ārons, *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība*, 126.–127., 132. lpp.

126 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Hrsg. von Dirk Sangmeister in Zusammenarbeit mit Thomas Taterka und Jörg Drews. Bremen: Edition Lumière, 2019, S. 453, 458, 460–462, 464–465; Ārons, *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība*, 132. lpp.

127 Merkel, *Briefwechsel*, S. 458.

128 Ibid. S. 462.

129 Ārons, *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība*, 150. lpp.

130 Johansons, *Latviešu literatūra*, 55. lpp.

Rikertu (*Rückert*, 1788–1866), kuru atdzejoja arī Juris Alunāns “Dziesmiņās” (1856), un jaunatnes fabulistu Vilhelmu Heiju (*Hay*, 1789–1854)¹³¹. Vairumu no šiem dzejniekiem bija tulkojis jau G. F. Stenders. Starp nozīmīgiem sacerējumiem ar literāru un kultūrvēsturisku nozīmi šajā krājumā minams dzejolis par holeras epidēmiju Krievijā, humoristiskā dzeja, Ivana Krilova (*Krylov / Крылов*, 1769–1844) fabulas “Lācis un vientulis” (*Pustynnik i medved' / Пустынник и медведь*, 1807) tulkojums, kā arī paša Lundberga sacerētā “Bērna vakara dziesmiņa” – uzskatīta par pirmo bērnu dzejoli latviešu literatūrā un vienu no labākajiem Lundberga dzejas darbiem¹³². Stāstu daudzveidīgajā tematikā rodama saistošas kultūrvēsturiskas detaļas – epizodes no Žečpospolitais ģenerāļa Tadeuša Koscujsko (*Kościuszko*, 1746–1817) dzīves, Amerikas melnādaino vergu ikdienas apraksti, nostāsti par 15. gadsimta Kurzemi, ziņas par ceļojošā cirka uzstāšanos kādā Rīgas piepilsētā u. tml.¹³³.

1856. gadā pēc ugunsgrēka Biržu mācītājmuižā, kurā aizgāja bojā Lundberga arhīvs un bibliotēka, tika vērienīgi svinēta viņa piecdesmit gadu darba jubileja ar sprediķiem latviešu un vācu valodā, goda mielastiem, telegrammām no Pēterburgas. Sēlpils iecirkņa mācītāji dāvināja Lundbergam greznu Bībeles iesējumu, tāpat viņš tika apbalvots ar vairākiem valsts apbalvojumiem, tostarp Krimas kara piemiņas medaļu un 1812. gada piemiņas krustu¹³⁴. Jubilejas noskaņā Lundbergs sarakstīja atmiņu skici “Atskats uz piecdesmit gadu darbu” (*Rückblicke auf eine 50jährige Amtsführung*, 1856)¹³⁵. Divus gadus vēlāk Lundbergs aizgāja mūžībā, viņš apglabāts Biržu baznīcas kapsētā. Lundberga kapavietā tika uzstādīts marmora krusts, kuru rotāja grebumi ar starojošu sauli un lidojošu biti, savukārt 1939. gadā – piemiņas plāksne Lundbergam un Līventālam¹³⁶.

131 Sal.: *Seniespiedumi latviešu valodā*, 560. lpp.

132 Ancītis, Valdemārs. Divos gadsimtos: Rindas bērnu literatūras vēsturei. No: Bērsons, Ilgonis (sak.). *Varavīksne: literārais mantojums*. 1970. Rīga: Liesma, 1970. 14.–15. lpp.; Kļaušņš, Roberts. *Latviešu rakstniecības vēsture skolām*. Rīga: Zihmanis, 1907. 107. lpp.

133 Lundbergs, Jākobs Florentīns. *Dažādu vecu un jaunu rakstu krājums, kur var atrast ziņģes, pasakas, mīklas, mācības, dziesmiņas un stāstus, kas no vācu valodas pārtulkotas vai jaunas izdomātas un sarakstītas*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls, 1850. 55.–56., 59.–62., 135.–136., 152.–153. lpp.

134 [Beise], Nekrolog, Sp. 415; Recke, Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. Nachträge und Fortsetzungen*. S. 27; [Bez autora]. “Am 27. Mai erlebte in Buschhof...” *Das Inland*, 1856, Nr. 28. Sp. 453.

135 [Lundberg, Jakob Florentin]. *Rückblicke auf eine 50jährige Amtsführung. Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Rußlands*, 1856, Bd. 12, S. 89–94.

136 Alsiņš, Augusts. Jēkaba Florentina Lundberga atdusas vieta. *Kopdarbība*, 1932, Nr. 16, 3. lpp.; [Bez autora]. Lundbergam un Līventālam. *Brīvā Zeme*, 1939, Nr. 119, 9. lpp.

Nobeiguma piezīmes

Lundberga atvērtība laikmeta polifoniskajiem strāvojumiem, idejisko un estētisko konceptu plurālismam nebija unikāla – līdzīgu daudzveidību var vērot arī Hūgenbergera un citu daiļradē. Tomēr Lundbergam, kurš vēlāk vērtēts kā praktisks reālists, nevis teorētiķis un dzejnieks¹³⁷, izdevās uzaustīt gan publikas gaumi un noskaņojumu, tostarp arī pārmaiņas šajā noskaņojumā, gan tēmas, kurām latviešu literatūrā bija būtisks attīstības potenciāls. Tas sakāms par pretalkohola propagandu, par garstāsta žanra izvēli tulkojumiem, par bērnu un jaunatnes literatūru, par melodramatisko tēlainību; atšķirībā no A. J. Stendera¹³⁸ Lundbergam nebija pamata žēloties, ka viņa grāmatas netiktu pirktas un lasītas. Varētu nošķirt divus cēloņus Lundberga veiksmi. Viens bija saistīts ar vispārējo apgaismības racionālisma atslābumu – kā teoloģiskajos uzskatos, kur neoloģiju nomainīja neopietisms, tā arī laicīgajā kultūrā. Pārspīlēti būtu apgalvot, ka sekulārā tematika un racionāli didaktiska literatūras funkcionalitātes izpratne vispār būtu palikusi pagātnē – arī Lundberga daiļradē G. F. Stendera iespaids viscaur ir jūtams. Precīzāk būtu teikt, ka pieaugu atvērtība alternatīvām estētiskām un idejiskām pieejām. Šī atvērtība var šķist paradoksāla policejiskā režīma un cenzūras iegrožotajā 19. gadsimta trīsdesmito un četrdesmito gadu atmosfērā. Bet tieši varas iegrožojumi varēja sekmēt līdzīgu procesu tam, kas norisinājās vācvalodīgajās zemēs pēc Franču revolūcijas – proti, zināmu baiļu pieaugumu no tautas apgaismības (balstoties priekšstatā, ka zināšanu sniegšana tautai var būt bīstama) un orientēšanos neitrālākos virzienos. Gan Veimāras klasikas atdzejojumus, gan katoļu jaunatnes prozu nosacīti var aplūkot tieši šajā kontekstā. Otrs cēlonis šķiet saistīts ar paša Lundberga atrašanos plašā domubiedru tīklojumā – starp viņa vēstuļu draugiem un ikdienas sarunbiedriem redzam dažādi domājošus laikabiedrus, gan radikālus, gan mērenus apgaismotājus, gan vāciešus, gan latviešus. Šī aktīvā sociālo kontaktu uzturēšana un prasme diplomātiski risināt potenciālas domstarpības acīmredzot bija nozīmīga Lundberga redzesloka paplašināšanā un informētībā par tendencēm kā dzimtenē, tā ārpus Baltijas, kas rezultātā ļāva viņam savā daiļradē spert soļus tajos virzienos, kas ar laiku izrādījās būtiski pavērsiena punkti.

Šajā rakstā, skicējot Lundberga dzīves gājumu, vairākkārt piedāvātas hipotēzes par noteiktām Lundberga izvēlēm, kuras varētu būt ietekmējis Merķelis. (Šobrīd vēl neatbildēts paliek jautājums, kā draudzība ar Sēlijas mācītāju varēja iespaidot paša Merķeļa uzskatus.) Lundberga ieinteresētībai Merķeļa viedoklī apstiprinājumu sniedz viņu sarakste, un, šādā aspektā sastatot Merķeļa rakstus ar Lundberga daiļrades pagrieziena punktiem, atklājas ne viena vien saistoša paralēle. Ja šīs hipotēzes

137 Līgotņu Jēkabs, *Latviešu literatūra*, 41. lpp.; Klekere, Pilsētas parādīšanās, 21. lpp.

138 Daija, Aleksandrs Johans Stenders, 127.–128. lpp.

turpmāku pētījumu ceļā apstiprinātos, tas ievērojami mainītu mūsu priekšstatu par 19. gadsimta pirmās puses latviešu literatūru, atklātu, ka tā nav bijusi tik izolēta mācītājmuižu darbistabās, kāds iespaids dažkārt rodas no literatūras vēsturēm. Ne mazākā mērā tas mainītu arī priekšstatu par Merķeli, atklājot, ka viņam ir bijusi savdabīga katalizatora loma jaunu impulsu sniegšanā latviešu rakstniecībā, kuri ar laiku būtiski ietekmēja lasīšanas popularitātes pieaugumu un tādējādi sekmēja latviešu kultūras emancipāciju.

Avoti un literatūra

1. [Bez autora.] "Am 27. Mai erlebte in Buschhof..." *Das Inland*, 1856, Nr. 28. Sp. 453.
2. [Bez autora.] Gadu beidzot. *Kopdarbība*, 1929, Nr. 52, 1. lpp.
3. [Bez autora.] Lundbergam un Liventālam. *Brīvā Zeme*, 1939, Nr. 119, 9. lpp.
4. [Bez autora.] München, den 16. Dezember. *Rigasche Zeitung*, 1833, Nr. 150, S. [4].
5. [Bez autora.] Par ziņu. *Mājas Viesis*. 1858, Nr. 51, 420. lpp.
6. [Bez autora.] "R.L.B. zinību komisijas sēdēšanā..." *Balss*, 1881, Nr. 43, 5. lpp.
7. A. D-tz. "Sie wissen: ohne viel von ihrer Sprache zu verstehen..." *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, Nr. 14, S. 56.
8. A. D-tz. Aus einem Briefe. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 15, S. 59-60.
9. Adameks, Horsts. Garlībs Merķelis šodienas skatījumā. *Literatūra un Māksla*, 1968, Nr. 39, 5. lpp.
10. Alsiņš, Augusts. Jēkaba Florentina Lundberga atdusas vieta. *Kopdarbība*, 1932, Nr. 16, 3. lpp.
11. Ancītis, Valdemārs. Divos gadsimtos: Rindas bērnu literatūras vēsturei. No: Bērsons, Ilgonis (sak.). *Varavīksne: literārais mantojums*. 1970. Rīga: Liesma, 1970, 7.-26. lpp.
12. Anvelt, Leo. Zschokkes "Goldmacherdorf'i" teest eesti lugejani: Fakte, oletusi, mōistatusi. *Keel ja Kirjandus*. 1970, Nr. 12, lk. 729-736.
13. Apīnis, Aleksejs. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 1991.
14. Apīnis, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība: no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma, 1977.
15. [Arnicāne] Barševska, Beatrise. Garlība Merķeļa cīņa pret reakciju literatūrā. *Karogs*, 1953, Nr. 11, 90.-98. lpp.; Nr. 12, 103.-107. lpp.
16. Ārons, Matīss. *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība savā simts gadu darbā: ainas no vāciešu un latviešu attiecību vēstures*. Rīga: A. Gulbis, 1929.
17. Balodis, Eduards. *Modernās kooperācijas priekšteči Latvijā*. Rīga: Latvijas kooperatīvu izdevniecības savienība, 1930.
18. [Beise, Theodor.] Nekrolog. *Das Inland*, 1858, Nr. 25, Sp. 413-415.
19. Bērziņš. Vēl kāds vārds par skolu bibliotēkām. *Austrums*, 1888, Nr. 4, 473.-486. sl.
20. Besseldt, Karl. *Feierstunden: ein Bildungsbuch für gemüthliche Kinder, zur Begründung des religiösen Gefühls*. Leipzig: Bruder und Hofmann, 1810.
21. Blatter, Christoph. *Johann Jakob Engel. Wegbereiter der modernen Erzählkunst*. Bern: Peter Lang, 1993.
22. Blese, Ernests. *Latviešu literatūras vēsture: vecākais un vidējais posms no XVI gadsimta vidus līdz XIX gadsimta vidum*. Hanava: Gaismas pils, 1947.
23. Boguna, Julija. *Lettland als übersetzte Nation: Garlieb Merkels "Die Letten" und ihre Rezeption im 19. Jahrhundert in Livland*. Berlin: Frank & Timme, 2014.
24. Böning, Holger. Nachwort. In: Heinrich Zschokke. *Das Goldmacherdorf: Eine anmuthige und wahrhafte Geschichte vom aufrichtigen und wohlerfahrenen Schweizerboten*. Bremen: Edition Lumiere, 2012. S. 167-202.
25. Brasche, Gustav. Literärsiches. *Das Inland*, 1856, Nr. 37, Sp. 603-604.
26. Brockhusen, [Christian Wilhelm]. Ueber das Zschokkesche "Goldmacherdorf" in der Umarbeitung für die Letten. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1831, Nr. 6, S. 22-24.
27. [Cirītis, M.] Cr. Par zemkopības biedrību. *Mājas Viesis*, 1866, Nr. 52, 414. lpp.
28. Čakars, Oto. "Sirmais latviešu mīlotājs" (Kārlim Hūgenbergeram - 200). No: Volkova, Līvija (sast.). *Varavīksne: literārā mantojuma gadagrāmata*. 1984. Rīga: Liesma, 1984. 120.-133. lpp.
29. Čakars, Oto. Latviešu pirmsnacionālā literatūra. No: Čakars, Oto, Grigulis, Arvīds, Losberga, Milda. *Latviešu literatūras vēsture: No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta 80. gadiem*. Rīga: Zvaigzne, 1987, 7.-166. lpp.
30. Cruse, [Karl Wilhelm]. Nekrolog. Karl Friedrich Watson. *Beylage zur Allgemeinen deutschen Zeitung für Rußland*. 1826, Nr. 12, S. 27-28.
31. Daija, Pauls. "... daß für das Wohl der lettischen Nation noch sehr viel zu thun übrig sey": Die Umarbeitung von R. Z. Beckers "Noth- und Hülfsbüchlein" als Versuch der Volksaufklärung in Lettland im 18. Jahrhundert. In: Schmitt, Hanno, Böning, Holger, Greiling, Werner, Siegert, Reinhart (Hrsg.). *Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung*. Bremen: Edition Lumière, 2011. S. 157-178.
32. Daija, Pauls. Aleksandrs Johans Stenders 18. un 19. gadsimta mijas latviešu literārajā kultūrā. No: Straube, Gvido (sast.). *Valsts valstī: Latvija - Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: LNB, 2020, 120.-143. lpp.
33. Daija, Pauls. *Apgaismība un kultūrpārnesē. Latviešu laicīgās literatūras tapšana*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2013.
34. Daija, Pauls. Kārlis Hūgenbergers 19. gadsimta sākuma latviešu literārās kultūras vēsturē. Iesniegts: *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. Nr. 26. Liepāja: LiePA, 2021.
35. Elferfelds, Karls Johans. "Mīļi latvieši, itin jauka grāmata..." *Latviešu Avīzes*, 1831, Nr. 1, [1.-2.] lpp.
36. Engelhardt Lisa. *Ferdinand von Wrangel und seine Reise längs der Nordküste von Sibirien und auf dem Eismeere*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1885.
37. Ēverss, Gusts. *Lelije*. B.v., ap 1849. Latvijas Nacionālā bibliotēka, Reto grāmatu un rokrakstu krājums, RX35,3,2.
38. Frīde, Zigrīda. Latviešu literatūras izpētes problēmas (19. gs. pirmā puse). No: Daukste-Silasproģe, Inguna (sast.). *Meklējumi un atradumi 2004*. Rīga: Zinātne, 2004. 176.-185. lpp.
39. Frīde, Zigrīda. Lundberga divsimtgade. *Karogs*, 1982, Nr. 10, 141.-144. lpp.

40. [Girgensohn], O[tto Christoph]. Ueber den Büchervorrath bei den Letten insbesondere in Livland. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 11, S. 42-43; Nr. 12, S. 46-47.
41. Grudule Māra. Zemnieku jeb tautas apgaismība Latvijā – jaunlatviešu kustības avots. No: Daukste-Silasproģe, Inguna (sast.). *Meklējumi un atradumi 2005*. Rīga: Zinātne, 2005, 8.-36. lpp. Heinrich Zschokke. *Das Goldmacherdorf: Eine anmuthige und wahrhafte Geschichte vom aufrichtigen und wohlverfahrenen Schweizerboten*. Bremen: Edition Lumière, 2012
42. Hippel, Olga. *Die pädagogische Dorf-Utopie der Aufklärung*. Berlin/Leipzig: Julius Beltz, 1939.
43. J. R. Grāmatu apskats. *Kopdarbība*, 1923, Nr. 4, 57.-58. lpp.
44. Johansons, Andrejs. *Latviešu literatūra: no viduslaikiem līdz 1940. gadam*. Stokholma: Trīs Zvaigznes, 1953.
45. K[atterfeld, Hermann Ehrenfest]. No Priekules. *Latviešu Avīzes*, 1832, Nr. 30, [1.-2.] lpp.
46. Klaustiņš, Roberts. *Latviešu rakstniecības vēsture skolām*. Rīga: Zihmanis, 1907.
47. Klekere, Ināra. *Latviešu dzejas publikācijas un vienotas literārās telpas veidošanās: 1789-1855. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai komunikācijas zinātnē bibliotēku zinātnes apakšnozarē / Latvijas Universitāte*. Rīga, 2011.
48. Klekere, Ināra. Pilsētas parādīšanās: Jakobs Florentīns Lundbergs. *Latvijas Luterānis*, 2006, Nr. 5, 21. lpp.
49. Ķempelis, Gustavs. *Pirmie soļi Latvijas pretkrogu kustībā priekš simts gadiem: Apcerējums par Čšokes-Lundberga stāstu "Ciems, kur zeltu taisa" ar 6 ilustrācijām*. Rīga: Latvijas pretkrogu līga, 1931.
50. L. V. Grāmatu apskats. *Kopdarbība*, 1923, Nr. 9, 136.-137. lpp.
51. Labrence, Valija. Feodālisma iršanas un kapitālisma tapšanas periods. No: Sokols, Ēvalds (red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959. 523.-595. lpp.
52. Lapiņš, Pēteris. Jakobs Florentīns Lundbergs. *Kopdarbība*. 1927, Nr. 7, 397.-413. lpp.
53. Lejnīks, Kārlis. Garlībs Merķelis kā beletrists. *Daugava*, 1935, Nr. 10, 1040.-1049. lpp.; Nr. 11, 1113.-1137. lpp.
54. Līgotņū Jēkabs. *Latviešu literatūra: materiāli latviešu rakstniecības vēsturei*. Rīga: autora izdevums, 1906.
55. Limane, Lilija. Latviešu pretalkoholisma literatūra 19. gadsimta pirmajā pusē. No: *Bibliotēku zinātnes aspekti. Grāmata - lasītājs*. Nr. 4 (IX). Rīga: Avots, 1980. 63.-81. lpp.
56. Limane, Lilija. Robinsoniāde un stāsts par Genovevu latviešu grāmatniecībā. No: Arājs, Eduards (red.). *Grāmatas un grāmatnieki*. Rīga: Zinātne, 1985. 138.-145. lpp.
57. Limane, Lilija. Stāsts par grāfieni Genovevu kā triviālliteratūras sacerējums. *Letonica*, 2018, Nr. 37, 119.-133. lpp.
58. L[īventā][s, Ansis]. Uz Gūtenberga piemiņu, kas 1440tā gadā izdomājis grāmatu drikēšanu *Latviešu Avīzes*, 1840, Nr. 17, 67.-68. lpp.
59. Lundberg, Jakob Florentin. Ankündigung. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1829, Nr. 15, S. 60.
60. Lundberg, Jakob Florentin. Nachrichten über die Prediger der Buschhofschen und Holmhofschen Gemeinde in der Selburgschen Präpositur in Curland seit der Reformation. *Das Inland*, 1836, Nr. 25, Sp. 427-430.
61. Lundberg, Jakob Florentin. Pränumerations-Anzeige. *Allgemeines Kurländisches Amts- und Intelligenzblatt*, 1829, Nr. 104, S. [8].

62. Lundberg, Jakob Florentin. Pränumerations-Anzeige. *Rigasche Stadtblätter*, 1813, Nr. 52, unpag.
63. Lundberg, Jakob Florentin. Reihenfolge der Selburgschen Pröpste seit Einführung der Reformation in Curland. *Das Inland*, 1836. Nr. 22. Sp. 371-372;
64. [Lundberg, Jakob Florentin]. Rückblicke auf eine 50jährige Amtsführung. *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Rußlands*, 1856, Bd. 12, S. 89-94.
65. Lundberg, Jakob Florentin. Subskriptions- und Pränumerationsanzeige. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1834, Nr. 23, S. 92.
66. L[undbergs, Jākobs Florentīns]. No Biržumuižas. *Latviešu Avīzes*, 1832, Nr. 34, [2.-3.] lpp.
67. Lundbergs, Jākobs Florentīns. *Dažādu vecu un jaunu rakstu krājums, kur var atrast ziņģes, pasakas, mīklas, mācības, dziesmiņas un stāstus, kas no vācu valodas pārtulkotas voi jaunas izdomātas un sarakstītas*. Jelgava: J. F. Stefenhagens un dēls, 1850.
68. Lundbergs, Jākobs Florentīns. Gudrinieks Pēters. *Magazin*, 1830, Nr. II/3, S. 60-65.
69. Lundbergs, Jākobs Florentīns. Lelije. *Magazin*, 1844, Nr. VII/1, S. 28-38.
70. Lundbergs, Jākobs Florentīns. Nepazudina savu brāli, tad tev nelabas domas pret viņu (Jāns Kālas). *Magazin*, 1830, Nr. II/3, S. 85-93.
71. Lundbergs, Jākobs Florentīns. Tirgus Ostrovnojē Sibīrijas zemē, pie Ledus jūras. No kāda krievu virsnieka grāmatas 1821. gadā. *Magazin*, 1844, Nr. VII/1, S. 88-96.
72. Lundbergs, Jākobs Florentīns. Ziņa no kādas jaunas grāmatas. *Latviešu Avīzes*, 1834, Nr. 24, 100. lpp.
73. Meļķisis, Edgars, Millers, Visvaris. *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*. Rīga: Liesma, 1972.
74. M[erke], [Garlieb]. Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. Erstes Stück. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1828, Nr. 23, S. 89-90.
75. M[erke], [Garlieb]. Sočinenija Faddei Bulgarina. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1828, Nr. 11, S. 41-43.
76. M[erke], [Garlieb]. Anzeige. Beiträge zur genauern Kenntniß der Esthnischen Sprache. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1832, Nr. 29, S. 65; Nr. 30, S. 67.
77. M[erke], [Garlieb]. Lettische Literatur. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1828, Nr. 5, S. 18-19.
78. M[erke], [Garlieb]. Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. Zweiten Bandes erstes Stück. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1830, Nr. 4, S. 13.
79. M[erke], [Garlieb]. Was kann die Wirkung seyn, wenn die Letten durch Benutzung der Deutschen Cultur gebildet werden? *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 51, S. 203.
80. Merkel, [Garlieb]. Anzeige. Rehķinaschanas-grahmata. *Literarischer Begleiter des Provinzialblattes*, 1832, Nr. 35, S. 77.
81. Merkel, [Garlieb]. Anfrage. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1830, Nr. 41, S. 164.
82. Merkel, [Garlieb]. Anzeige. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 48, S. 190.
83. Merkel, [Garlieb]. *Briefwechsel*. Hrsg. von Dirk Sangmeister in Zusammenarbeit mit Thomas Taterka und Jörg Drews. Bremen: Edition Lumière, 2019.
84. Merkel, [Garlieb]. Ueber die Sammlung zum Deutsch-Lettischen Abdruck des "Goldmacherdorfes". *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 39, S. 153-154.

85. [Merkel, Garlieb]. An das Publicum in den Ostseeprovinzen. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1829, Nr. 15, S. 57.
86. [Merkel, Garlieb]. Antwort des Herausg[ebers]. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1831, Nr. 8, S. 32.
87. [Merkel, Garlieb]. Notizen. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1834, Nr. 45, S. 182-184.
88. [Merkel, Garlieb]. Notizen. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1837, Nr. 18, S. 70-72.
89. [Merkel, Garlieb]. Ueber die Deutsch-Lettische Ausgabe des Goldmacherdorfes. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, 1830, Nr. 2, S. 7-8.
90. Plūdonis, Vilis. Laicīgās rakstniecības sākums. No: Bērziņš, Ludis (virsred.). *Latviešu literatūras vēsture*. 2. sēj. Rīga: Literatūra, 1935. 83.-108. lpp.
91. Recke, Johann Friedrich, Napiersky, Carl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Band 3. L-R. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1831.
92. Recke, Johann Friedrich, Napiersky, Carl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Nachträge und Fortsetzungen. Unter Mitwirkung von Carl Eduard Napiersky; bearbeitet von Theodor Beise. Band 2. L-Z. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1861.
93. Schirren, Carl Hieronimus. Abgenöthigte Vertheidigung in einer Schulangelegenheit. *Rigasche Stadtblätter*, 1838, Nr. 37, S. 291-295.
94. Skeptiķis. Ciems, kur zeltu taisa. *Rūjienas Domas*, 1931, Nr. 33, 1. lpp.
95. Stenders, Aleksandrs Johans. *Vācu valodas- un vārdu-grāmata, par pirmu iesākšanu tādīem latviešiem dāvāta, kas vācu-valodu grib iemācīties, un kur abas valodas viena pret otru stādītas*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls, 1820.
96. Stradiņš, Jānis. Jēkabpils devums Latvijai un pasaulei. *Latvijas Vēstnesis*, 2000, Nr. 259/261, 12. lpp.
97. Sviestiņš, Jānis. Pirmie atturības biedrības statūti latviešu valodā jeb kādas pretalkohola grāmatas simts gadu jubileja un kas ar šo grāmatu stāv sakarā. *Jaunā Balss*, 1931, Nr. 3, 3.-4. lpp.; Nr. 4, 4.-5. lpp.
98. Šillers, Frīdrihs. *Dziesma no baznīcas pulksteņa, pārtulkota no vāciskas valodas*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls, 1827.
99. Šiško, Silvija (sast.). *Seniespiedumi latviešu valodā, 1525-1855: kopkatalogs*. Zin. red. Aleksejs Apinis. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999.
100. Taterka, Thomas. Aufgeklärte Volksaufklärung. Aufklärung und Volksaufklärung im Baltikum oder Garlieb Merkel und die Entstehung des deutsch-lettischen Lesebuchs "Das Goldmacherdorf / Zeems, kur seltu taisa" nach Heinrich Zschokke. In: Kronauer, Ulrich (Hrsg.). *Aufklärer im Baltikum: Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Heidelberg: Winter, 2011, S. 19-56.
101. Über das Sprachverhältniss in den deutschen Ostseeländern und das Germanisiren der Letten, nach erfolgter Aufhebung der Leibeigenschaft. *Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Nr. 2. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1822, S. 15-24.
102. Zanders, Ojārs. Jakobs Lundbergs latviešu grāmatniecībā. No: Volkova, Līvija (sast.). *Varavīksne 1982. Literārais mantojums*. Rīga: Liesma, 1982. 67.-76. lpp.
103. Zeiferts, Teodors. *Latviešu rakstniecības vēsture*. Rīga: Zvaigzne, [1922] 1993.

Biržai and Sala Pastor Jakob Florentin Lundberg – associate of Garlieb Merkel

Summary

The article provides an insight into the life and creative activities of Lutheran pastor, translator and journalist Jakob Florentin Lundberg, paying particular attention to his relationship with Garlieb Merkel, and the peculiarities of the late period of the Baltic popular Enlightenment in the works he translated and wrote. Lundberg's main publications in Latvian were studied: translations of Friedrich Schiller's *Song of the Bell*, Heinrich Zschokke's *The Goldmakers' Village [Das Goldmacherdorf]*, Christoph Schmid's novelettes and Johann Heinrich Voss's poetry. Lundberg's public activities are described, analysing his work as the chairman of the Latvian Literary (Friends) Society, the support provided to Latvian writer Ansis Līventāls, and his rural chronicle articles in the *Latviešu Avīze* newspaper. The article pays particular attention to Merkel's reviews of Lundberg's books, Lundberg's and Merkel's correspondence and Merkel's role in publishing and distributing *The Goldmakers' Village*. The article puts forward a number of hypotheses about Merkel's influence on the development of Lundberg's writings, which show a departure from the rationalism of the 18th century Enlightenment and seek new aesthetic and ideological concepts.

Keywords: popular Enlightenment, history of Latvian literature, translations, German literature, Heinrich Zschokke, Weimar classics.

ANITA ČERPINSKA

Garlība Merķeļa laikmeta redzējums: viedoklis par Napoleonu¹

Raksts veltīts Garlība Merķeļa publicistikā paustajam viedoklim par Napoleona Bonaparta politisko darbību un tās ietekmi uz Francijas un Eiropas valstu attīstību Napoleona karu laikā (1803–1815). Attiecīgajā periodā Merķelis izdeva vairākus laikrakstus un 1812. gada kara laikā sacerēja uzsaukumus. Tekstos pausta kritiska un nosodoša attieksme pret Napoleona ārpolitiku un daļēji arī iekšpolitiku, īpaši pret Francijas laikrakstos atrodamo pozitīvo skatījumu uz norisēm Francijā. Balstoties uz Merķeļa publicistisko darbību, var secināt, ka viņš ticēja rakstītā vārda spēkam un tā iespējai ietekmēt domājošu lasītāju. Merķeļa pasaules redzējumā Napoleons iemiesoja uzurpatoru, kurš nelikumīgi sagrābis varu un kaitē savai un kaimiņu tautām. Napoleona gāšanai bija jāmobilizē vācu un krievu tauta, lai katrs pilsonis nestu savu ieguldījumu kopīgā lietā – miera un kārtības atjaunošanā, kad katrai valstij būtu iespēja nodrošināt tautai sociālo taisnīgumu un likumību.

Atslēgvārdi: Garlībs Merķelis, Napoleons I, 19. gadsimta sākuma prese, propaganda.

Ievads

Historiogrāfijā Francijas imperators Napoleons Bonaparts (*Bonaparte*, 1769–1821) tiek atzīts par propagandas meistarū, kurš mācēja izmantot visus pieejamos medijus, lai sev par labu ietekmētu sabiedrisko domu². Līdz ar to arī vēsturnieki pētījuši tā laika franču presi un mākslu un šim jautājumam pievērsuši uzmanību³. Salīdzinoši daudz mazāka vēriba bijusi pievērsta Napoleona pretiniekiem un

viņu aktivitātēm attiecīgajā jomā, it sevišķi valstīs ar spēcīgiem cenzūras spaidiem kā Prūsija vai Krievija⁴. Latvijas kultūras telpā, daļēji arī historiogrāfijā, Garlībs Merķelis (*Merkel*, 1769–1850) zināms kā dzimtbūšanas kritiķis un latviešu tautas senatnes idealizētājs, bet citas viņa darbības jomas līdz šim mazāk apzinātas un pētītas.

Merķelis uzskatāms par vienu no vācbaltiešu liberālās inteliģences spilgtākajiem pārstāvjiem. Apgaismības idejas viņā savijušās ar interesi par vēsturi, politiskajiem procesiem un sociāli ekonomiskajiem jautājumiem. Radošās karjeras sākumposmā Merķelis lielāko daļu uzmanības pievērsa un rakstniecības talantus izmantoja, lai vēstītu par dzimtbūšanas jautājumiem Vidzemes kontekstā. Pie tiem viņš atgriezās pēc Napoleona pilnīgas sakāves. Toties starpposmā viņš visus spēkus veltīja Napoleona politikas kritikai, vēstot sabiedrībai par politiskajām norisēm Eiropā un aicinot lasītājus mobilizēties cīņai. Raksta mērķis ir izpētīt Napoleona karu laikā (1803–1815) Merķeļa publicistikā veidoto priekšstatu par Napoleonu, viņa realizēto politiku un tās ietekmi uz Eiropas valstīm, lai saprastu, ko Merķeļa teiktais par Napoleonu liecina par Merķeļa paša pasaules redzējumu.

Napoleons I bija sava laika populārākā personība ne tikai Francijā. Franču revolūcija un tās izraisītie kari radīja Eiropas sabiedrībā nebijušu interesi par politiku, kas rezultējās lielākā pieprasījumā pēc drukātiem izdevumiem un lielākās iespējās publicistiem ietekmēt sabiedrisko domu⁵. Tādēļ vēl jo vairāk ir svarīgi šajā kontekstā paraudzīties uz Merķeli, kurš publicējās Krievijas impērijas un vācu kultūras telpas saskares punktā – Baltijas guberņās. Laikā, kas tiek uzskatīts par vācu un krievu nacionālās apziņas veidošanās periodu, svarīgi aplūkot, kā Merķelis, kurš pārstāvēja Krievijas Baltijas provinces un rakstīja vāciski, pozicionēja savu nostāju pret politiskajiem procesiem, kas jau tobrīd tika uzskatīti par lūzumpunktu Eiropas vēsturē, Vācijas un Krievijas komunikatīvajā telpā.

Raksta avotu bāzi veido Merķeļa izdotie laikraksti un sacerētie uzsaukumi apskatāmajā laika periodā. Pētnieks Jirgens Hēgs (*Heeg*) plaši aprakstījis Merķeļa laikrakstu izdošanas principus⁶. Raksta kontekstā jānorāda, ka Merķelis publicēja ziņas par notikumiem, komentēja tās, kā arī sacerēja autonomus pārskatus par politiskajiem notikumiem ilgākā laikposmā, sniedzot savu vērtējumu. Savukārt uzsaukumos vairāk dominē daiļrade un izdoma, nevis fakti. Runājot par laikraksta lasīšanas biežumu un intensitāti attiecīgā laika periodā, jāuzsver, ka laikrakstus

1 Raksts izstrādāts LU Latvijas vēstures institūta bāzes finansējuma ZD2015/AZ85 projektā "Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām".

2 Hanlay, Waune. *The Genesis of Napoleonic Propaganda, 1796-1799*. Columbia: Columbia University Press, 2005. P. 1.

3 Holtman, Robert. *Napoleonic Propaganda*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1950; Tulard, Jean. *Napoleon: The Myth of the Savior*. London: Methuen & Co, 1984.

4 Hagemann, Karen. *Revisiting Prussia's Wars against Napoleon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015; Tartakovskij, Andrej. *Voennaja publicistika 1812 goda*. Moskva: Mysl', 1967.

5 Hanley, *The Genesis of Napoleonic Propaganda*, p. 40.

6 Heeg, Jürgen. Die letzte Bastion politischer Publizistik in Kampf gegen Napoleon: Die Zeitschriften des Journalisten Garlieb Merkel aus Livland. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 1996, 45, Heft 2, S. 159-191.

iegādājās un abonēja salīdzinoši neliela sabiedrības daļa, bet tos deva lasīt citiem, lasīja priekšā lasītnepratējiem un arī pārstāstīja lasīto publiskās pulcēšanās vietās.

Par Merķeli ir tapuši vairāki apjomīgi pētījumi⁷. Tie vispusīgi ataino Merķeļa dzīves gājumu, politisko uzskatu veidošanos un sabiedrisko darbību. Analizējot Merķeļa daiļradi, publikāciju autori parādījuši, ka viņš savos tekstos ir personīgs un subjektīvs, neslēpj attieksmi, bet dara to, lai “pilnīgāk, objektīvāk izgaismotu parādības un procesus”⁸. Šis izteikums svarīgs arī apskatāmās tēmas kontekstā.

Darbības posms Berlīnē, 1805–1806

1796. gadā Merķelis no Vidzemes bija devies uz Leipcigu, lai meklētu izdevēju savai grāmatai *Die Letten, vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts: ein Beitrag zu Völker- und Menschenkunde* (Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtena beigās, pienesums mācībai par tautām un cilvēkiem), pēc tam pārcēlies uz Jēnu, Veimāru un tad uz Berlīni. Par literatūras un mākslas tēmām no 1800. līdz 1803. gadam viņš rakstīja izdevumā *Briefe an ein Frauenzimmer über die wichtigsten Producte der schönen Literatur* (Vēstules kādai sievietei par svarīgākajiem daiļliteratūras darbiem) un laikrakstā *Freimüthige oder Ernst und Scherz* (iznāca kopš 1803. gada). Merķelis bija arī minētā laikraksta līdzredaktors, un viņa mērķis bija nodrošināt bezpartejisku, bet taisnīgu notikumu attēlojumu. No 1805. gada, kad to drukāja 4000–5300 lielā metienā, aizvien vairāk parādījās politiskas ievirzes rakstu un komentāru. Korespondence ar vācu zemēm un Baltijas guberņām nodrošināja ziņu pienākšanu par aktuāliem notikumiem⁹.

Atklāti pievērsties politiskām tēmām Merķeli visdrīzāk mudināja Napoleona paškronēšana par imperatoru 1804. gadā, 16 vācu zemju apvienošana Reinas Konfederācijā ar Napoleonu kā protektoru 1806. gadā pēc trešā koalīcijas kara un Prūsijas sakāves pret Napoleonu 1806. gadā. Visi šie notikumi vācu kultūras telpā tika uztverti ar satraukumu, pat šoku. Publika alka pēc informācijas. Pirmais to saprata Napoleons un franču laikrakstos izveidoja kontrolētu ziņu plūsmu – tos lasīja ne tikai Francijā, bet visā Eiropā. Iepriekš minētie notikumi un Merķeļa aizvien

konkrētāka pievēršanās politiskiem sižetiem sasauca ar tieši tādām pašām tendencēm vācu presē Sanktpēterburgā¹⁰.

Sākotnēji laikraksta *Freimüthige* notikumu sadaļā *Nicht-politische Zeitung* (Nepolitisks laikraksts) papildus faktoloģiskai informācijai parādījās neitrāli komentāri par prūšu karavīru gatavību cīnīties par savu tēvu zemi¹¹. Tika uzrunātas iedzīvotāju patriotisma jūtas un lepnums par piederību Prūsijai.

“Ziema tuvojas ar notikumiem, kas katru patriota dvēseli sasprindzina lepnās gaidās un visus pilsoņus pilda ar karstām ilgām rokrokā un kopā, katram savā vietā un savā darbības sfērā ar dubultu sasprindzinājumu darboties kopējam labumam. Jo kāds ir mājās palikušo nekarojošo pilsoņu pienākums? Pricīgi ar vārdu un darbu pierādīt, ka viņš ir tā cienīgs piederēt Prūsijas valstij, dzīvot taisnīgākā un godpilnīgākā monarha aizsardzībā.”¹²

Papildus tam tika ieviesta rubrika *Aus Französischen Blättern* (Iz franču laikrakstiem), kur izsmēja oficiālās ziņas no Francijas, ne vienmēr saistītas ar politiku.

1805. gada beigās Merķelis savā avīzē polemizēja par nepieciešamību vācu presē atspoguļot politiskos notikumus, lai radītu pretsvaru franču un angļu oficiālajai presei un uzrunātu vācu tautas tēvzemes mīlestības jūtas. Merķelis uzsvēra, ka interesi par notikumiem rada ne tikai ziņkāre, bet arī pilsoniskā apziņa. Laikrakstam jāziņo par notikumiem nopietni, bezpartejiski, cieņpilni, tajā jābūt brīvām, bet saturīgām debatēm par notikušo un apstākļiem¹³.

Merķelis uzskatīja, ka jāpastāv laikrakstam, kas izglītotiem pilsoņiem vēstītu par notikumiem savā zemē un plašākā pasaulē, lai viņi apzinātos, kā notiekošais ietekmē viņu dzīvi¹⁴. Šādi Merķelis idejiski formulēja savas politiskās avīzes *Der Zuschauer* programmatisko ievirzi. Viņš vērsās ar šo ideju pie Prūsijas valdības, jo uzskatīja, ka franču prese ietekmē vācu publiku par labu Francijas politikai un šķēļ vācu zemes citu no citas, īpaši – noskaņojot citas zemes pret Prūsiju. Merķelis nesaņēma atbalstu no Prūsijas valdības, lai gan atsevišķi tās locekļi simpatizēja Merķeļa idejām¹⁵.

7 Birkerts, Antons. *Garlībs Merķelis dzīvē un darbā*. Rīga: A. Gulbis, [192-]; Meļķīsis, Edgars, Millers, Visvaris. *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*. Rīga: Liesma, 1972; Zeile, Pēteris. *Garlībs Merķelis kā kultūrfilozofs un kultūrpublicists*. No: Merķelis, Garlībs. *Kultūrvēsturiski raksti*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 5.-30. lpp.; Straube, Gvido. *Garlībs Merķelis un viņa laiki*. No: Merķelis, Garlībs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtena beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 3.-9. lpp.

8 Zeile, Garlībs Merķelis kā kultūrfilozofs un kultūrpublicists, 12. lpp.

9 Heeg, Die letzte Bastion politischer Publizistik in Kampf gegen Napoleon, S. 163, 165.

10 Keuten, Alla. *Patriotische Paradoxa: St. Petersburger deutschsprachige Periodika zwischen 1805 und 1815. Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*. Bd. 8. Franz Steiner Verlag, 2006. S. 49-88, hier S. 55-56.

11 Aus Berlin. *Der Freimüthige*, 1805, 3. Oktober, Nr. 197, S. 271; Aus Berlin. *Der Freimüthige*, 1805, 6. Dezember, Nr. 243, S. 556.

12 Aus Berlin. *Der Freimüthige*, 1805, 11. Oktober, Nr. 203, S. 295. [Der Winter naht unter Ereignissen, die jedes Patrioten Seele mit stolzen Erwartungen spannten und alle edlere Staatsbürger mit feurigem Eifer erfüllen, Hand in Hand zu schlagen, um gemeinschaftlich, jeder an seinem Platz und in seinem Wirkungskreife, mit doppelter Anstrengung für das Gemeinwohl zu wirken. Indeß was ist die Pflicht des zurückbleibenden, unkriegerischen Bürgers? Freudig durch Wort und Handlung zu beweisen, daß er werth ist, dem Preußischen Staate anzugehören, unter den Schutz des gerecktesten und ver ehrtesten Monarchen zu leben.]

13 Ueber politische Zeitungen. *Der Freimüthige*, 1805, 17. Dezember, Nr. 251, S. 586-587.

14 Ibid. S. 586 [Avīzes ir teksti, no kuriem izglītotas tautas uzzina par svarīgāko pasaulē, par savas valsts lietām un par citu valstu lietām, kuras ietekmē savējās labklājību.]

15 Heeg, Die letzte Bastion politischer Publizistik in Kampf gegen Napoleon, S. 167.

Napoleona personībai un darbībai netrūka atbalstītāju un apbrīnotāju arī tajās valstīs, kas ar viņu karoja, turklāt visos sabiedrības slāņos, ieskaitot Krievijas galmu. Toties Prūsijā smagā sakāve pret Napoleonu radīja patriotiski nacionālā diskursa uzplaukumu, kas atrada izpausmes presē, literatūrā un mākslas darbos¹⁶. Līdz ar to Merķelis nebūt nebija viens savos uzskatos, bet gan iekļāvās tā laika tendencēs.

Darbības posms Rīgā, 1807–1812

1806. gada nogalē, kad franču spēki sakāva Prūsiju un virzījās uz Berlīni, Merķelis bija spiests doties prom no Prūsijas un atgriezās Baltijā¹⁷. 1807. gadā viņš Rīgā sāka izdod politiskas ievirzes laikrakstu *Supplementblätter zum Freimüthigen*. Atkarībā no materiālu daudzuma katru nedēļu tika publicēti divi vai trīs numuri. Tikai dažos pirmajos numuros ir atzīme, ka tie iznāk ar cenzūras atļauju, lielākai daļai – ar Vidzemes gubernatora atļauju. Tobrīd šo amatu ieņēma Vidzemes bruņniecības pārstāvis Kristofs Adams fon Rihters (*von Richter*, 1751–1815). Laikrakstam paspēja iznākt 30 numuri. Kamēr Krievija bija iesaistīta karadarbībā pret Franciju, Merķelis varēja brīvi kritizēt Napoleona politiku kā nodevības paraugu un tās realizētāju – kā revolūcijas notikumu rezultātā pie varas nonākušu nepiemērotu cilvēku, kurš negatīvi ietekmē visu Franciju¹⁸. Merķelis reflektēja par to, ka revolūcijas radikālākās izpausmes radīja karaļa nespēja veikt laikmetam atbilstošas reformas; apsvēdīgi cilvēki nelaida garām šo iespēju un ievada Franciju anarhijā. Merķeļa ieskatā Napoleons izmantoja cilvēku alkas pēc kārtības, pakļāva sev frančus un kļuva par viņu despotu. Turklāt saukties par imperatoru viņš varēs tikai tik ilgi, kamēr citu zemju monarhi Napoleonu par tādu atzīs. Merķelim bija arī atbilde uz jautājumu, kā Napoleons tik viegli pakļāva sev pusi Eiropas, – jo Francijas kaimiņzemēs bija tā pati nepieciešamība pēc laikmetam atbilstošām reformām. Napoleonam palīdzēja veiksmē, kas var no viņa arī novērsties¹⁹. Nevar nepieminēt, ka šādi asi izteikumi saistāmi ar šoku, kādu vācu publikā, ieskaitot Baltijas vāciešus, izraisīja Napoleona ātrā uzvara pār Prūsijas spēkiem. Merķelis uzsvēra, ka:

1) franču sakaušanai un Napoleona jūga nokratīšanai vāciešiem ciešāk jāsadarbojas ar Krieviju;

2) Reinas savienība pazemo vāciešus un nostāda viņus Napoleona kalpu stāvoklī;

3) franču laikraksti un oficiālie ziņojumi nepārtraukti nodarbojas ar lielīšanās, pārspilēšanu un melu izplatīšanu, lai maldinātu un uztrauktu visu Eiropu, piemēram, stāstot, ka iebrukums Krievijā netiek plānots, bet Baltijas guberņas franči varētu ieņemt, lai Lielbritānijai liegtu pieeju Baltijas ostām;

4) Napoleons neievēro līgumu noteikumus, kurus pats pieņem, uzliek smagas kontribūcijas, bet viņa karavīri izlaupa ieņemtās teritorijas, apkaunojot savas nācijas godu²⁰.

Netrūka arī humora pilnu komentāru, piemēram, franču ziņojumus no armijas imperators licis tulkot turku un arābu valodā. Kā paraugs tulkošanas vajadzībām arābu valodā varot noderēt “Tūkstoš un vienas nakts pasakas”²¹. Merķelis nebija vienīgais rakstu sacerētājs laikrakstā. Viņa līdzgaitnieks vācu rakstnieks Augusts fon Kocebū (*von Kotzebue*, 1761–1819) daudzējādā ziņā piekrita Merķeļa nostājai pret Napoleonu un norādīja, ka agrāk franču revolūcijas brīvības idejas atbalstīja daļa Eiropas sabiedrības, bet tagad vairs nav ko atbalstīt, jo to vietā stājusies piedzīvojumu meklētāja tieksme pēc universālas monarhijas, kas iegrūduši 19. gadsimta cilvēkus atpakaļ tumšajos viduslaikos²². Šī tieksme laupījusi Šveicei brīvību, Itālijai mākslas darbus, Holandei bagātību un piepildījusi vācu zemes ar slepkavībām un varas darbiem²³.

Pēc Tilzītes miera noslēgšanas starp Krieviju un Franciju tik asi izteikties vairs nevarēja. 1807. gada jūlijā Merķelis sāka izdot jaunu literāri politisku avīzi ar nosaukumu *Der Zuschauer* un devīzi *Sapere aude!*. Tās ievadslejš norādīts, ka briesmu brīžos cilvēkam jādara viss kopīgam labumam, aizmirstot par personīgo, un Krievija var būt lepna par savu pilsoņu patriotismu pēdējos mēnešos²⁴. Bez asās kritikas Merķelis atlasīja politiskos notikumus, lai lasītājs varētu sekot Francijas un tās pretinieku darbībai. Aktualitāšu sadaļā ievietoja valstu noslēgtos līgumus, ziņas par dažādu karaspēku un flotes pārvietošanu, franču uzlikto kontribūciju apjomus vācu zemēs, par karadarbību Spānijā, par kontinentālās blokādes radītām grūtībām tirdzniecībā un preču transportā²⁵.

16 Hagemann, Karen. Nation, Krieg und Geschlechtsordnung. Zum kulturellen und politischen Diskurs in der Zeit der antinapoleonischen Erhebung Preußens 1806–1815. *Geschichte und Gesellschaft*. 1996, 22. Jahrg., H. 4, S. 562–591, hier 569–570.

17 Merkel, Garlieb. Die Geschichte meiner liefländischen Zeitschriften. *Baltische Monatschrift*, Jg. 40, Bd. XLV. Riga: Jonck & Poliewsky, 1898, S. 185–210, hier S. 190.

18 Merkel, Garlieb. Blick auf Europa. In: Merkel, Garlieb. *Aufsätze während des Krieges geschrieben*. Heft 2. Riga: J. F. Meinshausen 1813. S. 31–56.

19 Ibid. S. 34, 39.

20 Merkel, Blick auf Europa, S. 36, 40, 52; Neuigkeiten des Tages. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 4. April, Nr. 2, S. 7, 8; Neuigkeiten des Tages. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 6. April, Nr. 3, S. 12; Das blecherne Löwenmaul, oder die Bulletins Bounaparte's. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 16. April, Nr. 6, S. 21; 18. April, Nr. 7, S. 25; Die Wintercampagne der Russen und Franzosen im Jahr 1806–1807. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 14. Mai, Nr. 18, S. 73.

21 Neuigkeiten des Tages. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 9. April, Nr. 4, S. 16.

22 Ktzbe. Ein Phänomen, *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 23. April, Nr. 9, S. 37.

23 S. Zu Reformation der Völker- und Länderkunde. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 4. Juni, Nr. 26, S. 106, 107.

24 Vorbemerkung. *Der Zuschauer*, 1807, 16. Juli, Nr. 1, S. 1.

25 Merkel, Die Geschichte meiner liefländischen Zeitschriften, S. 194.

Kad no komentēšanas nācās atteikties, Merķelis nepārstāja informēt lasītāju par notikumiem, izdodot *Der Zuschauer* sākumā trīs reizes nedēļā, vēlāk – divas reizes. Avīzē notikumi rindoti, norādot vietu un ziņas vecumu, piemēram, 1809. gada 15. jūnija numura pirmajā lapā ievietotas 2. jūnija ziņas no Parīzes, 8. jūnija – no Leipcigas, 9. jūnija – no Lejassaksijas un 25. maija – no Vīnes²⁶. Dažreiz parādās arī norāde, ka ziņa nāk no avīzes, privātas vēstules vai oficiāliem valdības ziņojumiem, bet tā nav pastāvīga prakse. Respektīvi, lasītājs saņēma ne tikai pašu jaunumu, bet arī informāciju par jaunuma vecumu un dažreiz – izcelsmes avotu.

Merķeļa uzsaukumi, 1812–1813

Pēc 1812. gada kara sākuma Merķeļa darbības lauks mainījās. Sadarbojoties ar Vidzemes gubernatoru Jozefu Diamelu (*Duhamel*, 1768–1840), Merķelis sacerēja pirmo uzsaukumu Baltijas provinces iedzīvotājiem, kas iznāca ne tikai vāciski, bet arī krieviski. Napoleons tajā attēlots kā Eiropas zemju pakļāvējs un iekarotājs. Viņa armija ir sakombinēta no dažādiem spēkiem, kuri gatavi cits citam mesties virsū, kas tos būtiski atšķirot no Krievijas pilsoņiem. Krievijas iedzīvotājiem atlicis tikai stāties pret šiem draudiem “par cieņu, sievām, bērniem un īpašumu”. Merķelis iedrošināja lasītāju, rakstot, ka Napoleons pieradis gūt savas spožākās uzvaras dažu dienu laikā, bet šeit viņš jau vairākas nedēļas “velkas” aiz Krievijas armijas bez īpašiem panākumiem un iegūst tikai to, ko viņam plānoti atstāj. Merķelis prognozēja, ka vienīgais pretinieka ieguvums būs kaunpilna bēgšana²⁷.

Lai vācu publiku pārliecinātu par Napoleona necieņu pret vācu zemēm, publiskajā telpā tika izplatītas t. s. anekdotes jeb stāstiņi. Viens no tiem vēstīja, ka Napoleons, pirms kara satiekoties ar Aleksandru I (*Alexander I of Russia*, *Александр I Павлович Романов*, 1777–1825), diplomātiskai konflikta atrisināšanai par labu minējās argumentu, ka, iespējams, viņu armijas ir vienādi spēcīgas, bet, ja Krievijas armijā krīt pieci, tad krīt pieci krievi, bet, ja Napoleona karaspēkā krīt pieci, tad krīt viens francūzis un četri suņi. Tas norādīja uz Napoleona nicinošo attieksmi pret saviem sabiedrotajiem, ieskaitot vāciešus. Šāda tipa stāstiņi apskatāmajā laikposmā bija ļoti populāri, un tos izmantoja daudzi preses izdevumi publikas izklaidēšanai un sabiedriskās domas ietekmēšanai.

Tā kā daļa Napoleona karaspēka virzījās uz Rīgu, guberņas vadība un arī Merķelis devās uz Tērbatu, bet *Der Zuschauer* turpināja iznākt un, pastāvot cenzūrai, informēja iedzīvotājus par karadarbību Krievijā un Spānijā, tai skaitā – par

notikumiem Kurzemē un pie Daugavpils, daudzskaitlīgo zirgu bojāeju Napoleona armijā un par Krievijas armijas atkāpšanos kā par plānotu un uzmanīgi realizētu operāciju. Tērbatā Merķelis piedalījās Krievijas armijas laikraksta *Rossiyanin* (*Россиянин*) izdošanā. Laikraksta pirmais numurs iznāca 25. jūlijā krievu valodā, bet vācu valodā tas pārpublicēts laikrakstā *Der Zuschauer*.

Merķeļa nākamais uzsaukums *Ein Russischer Mann zu seinen Brüdern* (Krievu cilvēks saviem brāļiem) iznāca 1812. gada septembrī vācu un krievu valodā. Lai gan Napoleons bija iegājis Maskavā un franči lielījās ar iegūtajām trofejām, Merķelis aicināja nepadoties skumjām un turpināt cīņu. Merķeļa piedāvātā izeja ir vienkārša – jāķer pirmais ceļā pagādijies ierocis un ar to jāsit pirmajam satiktajam ienaidniekam. Merķelis uzskatīja: “Viņu karaspēks ir Maskavā? Ar to tas pats sev neatgriezeniski noteicis nāves spriedumu.”²⁸ Līdz 1813. gadam šis Merķeļa uzsaukums bija publicēts deviņas reizes. Pats Merķelis to uzskatīja par vienu no saviem labākajiem sacerējumiem²⁹.

Oktobrī, pēc Maskavas ugunsgrēka, Merķeļa krāšņiem epitētiem pilnajā uzsaukumā *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landleute* (Kāds Maskavas iedzīvotājs saviem novadniekiem) Napoleons kā Francijas troņa uzurpators tika vainots notikušajā, jo tobrīd liela daļa sabiedrības ugunsgrēka izraisīšanu pierakstīja frančiem. Merķelis paredzēja sliktu galu pretinieka “slepkavnieku” armijai, ko viņš sauca par ordu. Maskavas dedzinātājus Merķelis dēvēja par tautu laimes ienaidniekiem, par cilvēcības ienaidniekiem, savukārt Napoleonu – par laupītāju un postītāju, kurš reiz gulēs zem laikmeta gruvešiem, to tautu nolādēts, kurām bija tā nelaiمة dzīvot vienā laikā ar viņu³⁰.

Tā paša oktobra beigās par Rīgas kara gubernatoru ieceltais Filips Pauluči (*Paulucci*, 1779–1849) aicināja Merķeli atgriezties Vidzemē, lai izplatītu uzsaukumus pie Rīgas stāvošā un Napoleona karaspēkā ietilpstošā Prūsijas korpusa karavīru vidū. Šajā laikā neviens vairs neuztraucās par iespējamu Rīgas ieņemšanu. Bija ieradusies Krievijas karaspēka papildspēki. Franču artilērijas parku, ko tie koncentrēja Rundālē, jau bija pavēlēts vest atkal prom. Franču un prūšu virsnienu vidū valdīja nesaskaņas, tāpat kā korpusa vadībā. Apgādes traucējumi tikai saasināja šo situāciju.

Atsācis vadīt *Der Zuschauer* redakciju no 1812. gada 19. novembra numura, Merķelis pēc jau ierastā modeļa laikrakstā ievietoja informāciju par Krievijas armijas panākumiem, sarkastiskas anekdotes par Napoleonu un frančiem un komentārus pie notikumiem, kā arī ziņas par nežēlīgu apiešanos ar civiliedzīvotājiem Prūsijā un citās vācu zemēs³¹. Merķelis pretnostatīja Krievijas armijas pieredzējušo karavīru un

26 *Der Zuschauer*, 1809, 15. Juni, Nr. 294, S. 1.

27 Merkel, Garlieb. An die Bewohner der Ostsee-Provinzen Russlands. In: Merkel, Garlieb. *Aufsätze während des Krieges geschrieben*. Heft 1. Rīga: J. F. Meinshausen, 1813. S. 3–6.

28 Merkel Garlieb. Ein Russischer Mann zu seinen Brüder. In: Merkel, Garlieb. *Aufsätze*. Heft 1. S. 7, 8, hier S. 8. [*Ihr Heer ist in Moskau? Es hat sich selbst dadurch unwiderrüflich sein Todes-Urteil gesprochen.*]

29 Heeg, Die letzte Bastion politischer Publizistik in Kampf gegen Napoleon, S. 178.

30 *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landleute*. Im Oktober 1812. Rīga: s. n., 1813.

31 Heeg, Die letzte Bastion politischer Publizistik in Kampf gegen Napoleon, S. 179.

miermīlīgo zemnieku, kuri aizstāv zemi no franču marodieriem, Francijā ar varu armijā iesauktajiem piecpadsmitgadīgajiem zēniem, kuriem iegālvots, ka viņi cīnās par tēvzemi³². Šāda tipa salīdzināšana un pretnostatīšana bija viens no Merķeļa laikraksta izmantotajiem paņēmieniem informācijas sniegšanai, piemēram, informācija par to, ka Rīgā sievietes hospitālī gatavo ēdienu ievainotajiem karavīriem, papildināta ar piezīmi par to, kāda nabagu zupa ir jāēd franču sievām un bērniem, kuru apgādnieki karo tālās zemēs³³. Merķelis uzdeva retorisku jautājumu, kāds sakars Napoleona varaskārei un vēlmei iznīcināt ar Francijas labklājību. Šāda tipa retorisku jautājumu uzdošana bija Merķeļa ierasts paņēmiens, kā uzrunāt savu lasītāju.

Kas bija Merķeļa laikrakstu lasītājs? Vācbaltiešu elite Merķeļa rakstīto varēja uztvert ar zināmu skepsi, ņemot vērā, cik aktīvi iepriekšējos gados Merķelis bija vērsies pret dzimtbūšanas iekārtu Baltijā. Toties iespēju noskaidrot uzsaukumu ietekmi uz Prūsijas korpasa karavīru noskaņojumu būtiski iespaido šīs armijas daļas arhīvu zudums. Par spīti tam, vietējās varas (gubernatora, ģenerālgubernatora) nezdūdošais atbalsts varētu liecināt par Merķeļa darbošanās efektivitāti. Arī historiogrāfijā minēts jau 19. gadsimtā izteiktais viedoklis, ka Merķeļa uzskati iespaidojuši sabiedrību³⁴. Vēl jāatzīmē, ka līdz tam pastāvošā Baltijas guberņu prese lielākoties nodarbojās ar valdības rīkojumu, sludinājumu, praktiski noderīgas un lietīškas informācijas publicēšanu. Merķeļa pieeja informācijas pasniegšanā bija kaut kas diametrāli jauns.

Viens no svarīgākajiem akcentiem bija tieši Prūsijas un Napoleona savienības negatīvo seku atspoguļošana, kas tādā vai citādā aspektā parādījās praktiski katrā avīzes numurā. Merķelis aktīvi puda viedokli, ka tieši Napoleons, nevis Krievija ir īstais vācu zemju pretinieks, ka vācu zemes bijušas ļoti neuzmanīgas, noslēdzot Reinas savienību. Arī Francijai Napoleons atnesis daudz ļauna, jo nevajadzīgos karos ar Spāniju un Krieviju franči zaudējuši simtiem tūkstošus vīru. Merķelis uzskatīja, ka Eiropas valstīm ir jāatgūst sava patstāvība, ko atņēmis Napoleons, un franču nācija ir zemu kritusi, ļaujot sevi komandēt rupjam svešzemniekam, kurš izmantojis Franciju kā pakāpienu ceļā uz pasaules kundzību³⁵. Decembra beigās publicēts arī uzsaukums *An die Deutschen* (Vāciešiem). Tajā Merķelis norādīja, ka Spānija un Krievija ir parādījušas cienījamu pretsparu Napoleonam, un aicināja vāciešus mosties un uzbrukt franču karaspēkam un izliet asinis par savu brīvību, nevis karot tirāna jūgā³⁶.

Bez tā visa Merķelis turpināja arī franču laikrakstu izsmiešanu, īpaši ziņas, kas Napoleona atkāpšanos no Krievijas dēvēja par sānu manevru. Ja Napoleons iebruka Krievijā, ejot cauri Viļņai un Smoļenskai, un atkal virzījās par šādu maršrutu, tad tas noteikti esot atpakaļ, nevis sānis³⁷. Citreiz ziņas no Francijas komentētas kā piemērotas nevis konkrētajam datumam, bet 1. aprīļa jokam³⁸. Merķelis rakstīja arī par to, ka franču preses kontrole norāda, cik ļoti svarīgs Napoleonam ir publiskais tēls³⁹ un cik ļoti viņš ar preses palīdzību cenšas rīdīt savus pretiniekus citu pret citu. Zinot šo faktu, Merķelis uzsvēra, cik svarīgi ir 1812. gada nogalē, kad Napoleons cietis sakāvi Krievijā, izolēts un mazs, Eiropas rakstniekiem un dzejniekiem iedvesmot tautas cīnīties pret apspiedēju. Viņš uzsvēra, ka Eiropa būs brīva, ja tās valdniekiem pietiks prāta un izlēmības tvert mirkli. Merķelis izmantoja Napoleona karjeras kāpumu, lai parādītu, kā viņš, Francijai svešs cilvēks, ar meliem un viltu izmantojis tautu savstarpējos ķīviņus vai valstu iekšējās problēmas, lai nostiprinātu savas pozīcijas un apmierinātu varaskāri. Napoleons, kurš solīja cilvēkiem laimi, padarīja viņus nabagus un nožēlojamus, un vislaunāko spēli viņš izspēlējis ar frančiem⁴⁰.

Līdzīga satura rakstus Merķelis publicēja arī 1813. gadā, jau vairāk akcentējot nepieciešamību vācu zemēm vienoti uzstāties pret Napoleonu, aicinot "uzdrošinieties būt gudri"⁴¹ un plaši aprakstot Napoleona īpaši naidīgo attieksmi pret Prūsiju viņa varenības gados⁴². Krievijas armijai šķērsojot Prūsijas robežu, *Der Zuschauer* publicētais uzsaukums Prūsijas iedzīvotājiem liecināja, ka Krievija ir labs Prūsijas kaimiņš un ieiet tās teritorijā, tikai turpinot vajāt Napoleona armijas paliekas. Krievijas mērķis ir miers, tādēļ tā nav jāuztver kā iebrucējs. Kā pierādījums tam bija pievienota Krievijas armijas pavēle par kaimiņu zemes saudzēšanu⁴³. Kādā no rakstiem vācietim it kā lūgts raksturot, kas tad ir Napoleons, un atbildē skaidrots, ka viņš ir korsikānis, kurš pakļāvis frančus, izskolojies par Francijas karaļa naudu, atņēmis viņam troni, nogalinājis vai apzadzis karaļa radniekus, kopumā talantīgs cilvēks, kurš izmantojis nelietīgākos līdzekļus personīgo mērķu sasniegšanai. Šis cilvēks padarījis vāciešus nabagus⁴⁴. Ja 1813. gada sākumā vācu zemes neizmantos

32 Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 19. November, Nr. 724, S. 364; St. Petersburg. *Der Zuschauer*, 1812, 26. November, Nr. 725, S. 365.

33 Riga. *Der Zuschauer*, 1812, 28. November, Nr. 726, S. 370.

34 Meļķisis, Millers, *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*, 240. lpp.

35 Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 28. November, Nr. 726, S. 372; Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 3. Dezember, Nr. 727, S. 376; Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 10. Dezember, Nr. 729, S. 384.

36 An die Deutschen. *Der Zuschauer*, 1812, 21. Dezember, Nr. 733, S. 398-400.

37 Bemerkungen über einen Aufsatz im Journal de l'Empire. *Der Zuschauer*, 1812, 12. Dezember, Nr. 730, S. 387.

38 Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 26. November, Nr. 725, S. 368.

39 Merķeļa viedoklim piekrit arī Napoleona propagandas pētnieki: Hanlay, *The Genesis of Napoleonic Propaganda*, p. 5.

40 Die Lage Europa's im December 1812. *Der Zuschauer*, 1812, 17. Dezember, Nr. 731, S. 389-390; 19. Dezember, Nr. 732, S. 393-394; 21. Dezember, Nr. 733, S. 397-398; 24. Dezember, Nr. 734, S. 401-402; 28. Dezember, Nr. 735, S. 405-406; 31. Dezember, Nr. 736, S. 409-410.

41 [Wagt es, klug zu werden.]

42 Die Lage Europa's. *Der Zuschauer*, 1813, 1. Februar, Nr. 750, S. 53; Politische Fragstücke für brave Deutschen. *Der Zuschauer*, 1813, 2. Januar, Nr. 737, S. 1.

43 Riga. *Der Zuschauer*, 1812, 31. Dezember, Nr. 736, S. 410.

44 Politische Fragstücke für brave Deutschen. *Der Zuschauer*, 1813, 2. Januar, Nr. 737, S. 1.

iespēju, “tad Napoleons kādu laiku vēl liktos liels, jo pārējie ir ļoti mazi”⁴⁵. Pastāvot šādam noskaņojumam, nav pārsteidzoši, ka ar lielu uzcītību *Der Zuschauer* ziņoja par pazīmēm, kas liecināja par vācu zemju nevēlēšanos pakļauties Napoleonam.⁴⁶

Neizpalika arī ziņas par krievu karavīru un civiliedzīvotāju žēlsirdīgo izturēšanos pret savainotajiem Napoleona armijas karavīriem un karagūstekņiem, kas tika pretstatīta nevēlēšanai, kādā franči atstājuši savus karavīrus. Tāpat tika publicētas ziņas no vācu zemēm par to, kādā nožēlojamā stāvoklī tur ierodas Napoleona karaspēka paliekas⁴⁷.

1813. gada kara laikā Merķelis intensīvi publicēja visu pieejamo informāciju par notikumiem vācu zemēs, Napoleona karaspēka atrašanās vietām, sabiedroto sarunām. Tāpat viņš publicēja materiālus, kas bija saistīti ar poļu un to vācu zemju izputināto un neizdevīgo stāvokli, kuras vēl joprojām karoja Napoleona pusē⁴⁸. Jāatzīmē gan, ka laikrakstā ir vairāk informācijas par notikumiem un mazāk komentāru nekā iepriekšējos gados. Tāpat minimizējies materiāls par franču avīzēm, tās tika komentētas ļoti reti.

1813. gada augustā iznāca neliels Merķeļa sacerējums par attiecīgā brīža nozīmi vēsturē ar motīvu “Patiesība! Patiesība! Visas nelaimes rodas pārpratumu dēļ”⁴⁹. Merķelis uzskatīja, ka ir īstais laiks izplatīt pareizus uzskatus, jo noskaņojums tautās noteiks svarīgo notikumu [kara] iznākumu⁵⁰. Francijas imperatora kara māksla ir iepazīta un tiks pārspēta, un viņa ziņojumi no armijas līdzinās pasakām⁵¹. Pakļautās tautas tikai gaida mirkli, kad varēs tikt vaļā no Napoleona. Francijas kaimiņu zemēm atnestās ciešanas padarījušas kareivīgus spāņus un vāciešus, bet daudz ļaunuma Napoleons nesis arī frančiem, padarot nelaimīgu veselu paaudzi⁵². Napoleons nav vēlējis mieru, kas garantētu drošību, bet gan līgumu, kas ļautu viņam kļūt par kungu salaupītajam⁵³. Merķelis izanalizēja Eiropas valstu līdzšinējo darbību Napoleona karu laikā un prognozēja iespējamus sabiedroto uzvaras scenārijus. Viņš uzskatīja, ka Napoleona gāšana neatceļ franču ambīcijas un tās kontrolēt varēs tikai stipra Vācija⁵⁴.

45 Die Lage Europa's. *Der Zuschauer*, 1813, 11. Januar, Nr. 741, S. 18. [dann würde Napoleon eine Weile noch groß scheinen, weil andere sehr klein sind]

46 Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1813, 1. Februar, Nr. 750, S. 55.

47 Kaluga. *Der Zuschauer*, 1813, 7. Januar, Nr. 739, S. 10; Zivilsk. Ibid.; Gumbinnen. *Der Zuschauer*, 1813, 11. Januar, Nr. 741, S. 18-19; Rückzug der Franzosen. *Der Zuschauer*, 1813, 16. Januar, Nr. 743, S. 27-28; Elbing. *Der Zuschauer*, 1813, 21. Januar, Nr. 745, S. 33-34.

48 Piemēram, Aufruf. *Der Zuschauer*, 1813, 11. September, Nr. 845, S. 435, 436; Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1813, 20. September, Nr. 850, S. 455.

49 Merkel, G. Europa's Lage und Aussichten im August 1813, Riga: Deubner Treuy, 1813. S. 1. [Wahrheit! Wahrheit! Alles Unheil gründet sich auf Irrthum.]

50 Ibid. S. 4, 23.

51 Ibid. S. 9, 10.

52 Ibid. S. 12, 24.

53 Ibid. S. 13.

54 Ibid. S. 45.

1813. gada oktobrī, neilgi pirms izšķirošajām kaujām pie Leipcigas, *Der Zuschauer* publicēts raksts ar atskatu uz Napoleona karadarbību vasaras un rudens posmā. Tas maz atgādina agresīvo Napoleona kritiku iepriekš, bet vairāk vērst uz viņa darbības izvērtējumu, tikai secinot: “Lai kuru ceļu viņš izvēlētos: Urrā! Viņš iet postā!”⁵⁵ Seko piebilde, ka Napoleons nekad nav pildījis līgumus, kurus noslēdzis ar citām zemēm, tādēļ tagad viņam vairs nekā nav⁵⁶.

Merķelis un Francijas sakāve, 1814–1815

Pēc Napoleona sakāves pie Leipcigas 1813. gada oktobrī un vācu zemju pakāpeniskās izstāšanās no Reinas savienības, bija skaidrs, ka Napoleona pozīcijas Vācijā ir zaudētas. Arī Merķeļa laikraksts reaģēja uz šiem notikumiem un sāka aizvien vairāk koncentrēties uz Francijas iekšējām tēmām, jo cīņa par Vācijas atbrīvošanu bija galā. Gada nogalē *Der Zuschauer* ziņoja, ka, neraugoties uz franču preses radīto ilūziju “viss ir kārtībā”, Francijā valda bailes un satraukums, kas izpaužas arī lielā pretestībā iesaukšanai armijā un neapmierinātībā ar nodokļu paaugstināšanu⁵⁷. 1814. gadā, kad karadarbība noritēja jau Francijas teritorijā, Merķeļa epitetu izvēle bija daudz mierīgāka. *Der Zuschauer* daudz vairāk ziņoja vienkārši par notikumiem, protams, uzsverot, ka beidzot arī “franči ir saskatījuši, ka Napoleona lieta nav viņu un lielas pūles viņa labā nenesīs neko citu kā tikai to, ka viņš [Napoleons] viņus vēl ilgāk izmantos”⁵⁸. Pēc Parīzes ieņemšanas neseko ļauna prieka pilni komentāri, bet ar komentāru, ka Maskava nu ir atriebta, aprakstīta šīs ziņas sagaidīšana Rīgas ielās⁵⁹. Arī 1815. gadā, kad Napoleons izbēga no Elbas salas, Merķeļa laikraksta attieksme bija stipri mierīgāka nekā 1807., 1812. un 1813. gadā. Avīzes ziņas, protams, sekoja līdzī notikumu attīstībai, bet vienlaikus atzina, ka Napoleonam tiek pievērsta pārlietu liela uzmanība – viņš vairs nav tas pats cilvēks, kurš iekaroja Ēģipti un 1812. gada karagājienam sapulcināja pusi Eiropas⁶⁰.

55 Worüber brütet Napoleon jetzt? *Der Zuschauer*, 1813, 16. Oktober, Nr. 860, S. 494 [Welchen Weges er ziehe: Hurrah! Er geht ins Verderben!]

56 Bemerkung. Ibid. S. 496.

57 Aus Frankreich. *Der Zuschauer*, 1813, 27. Dezember, Nr. 890, S. 615.

58 Frankreich. *Der Zuschauer*, 1814, 31. Januar, Nr. 905, S. 54. [Die Franzosen haben eingesehen, daß Napoleons Sache nicht die ihrige ist, und daß sie durch die größte Anstrengung für ihn, nichts erlangen würden, als das Schicksal, noch länger von ihm gemäßbraucht zu werden.]

59 Riga. *Der Zuschauer*, 1814, 9. April, Nr. 934, S. 161.

60 Buonaparten's Rückkehr nach Frankreich. *Der Zuschauer*, 1815, 13. März, Nr. 1079, S. 121-122.

Secinājumi

Napoleona karu laikā Merķeļa darbība lielākoties bija saistīta ar politiski orientētu periodisku izdevumu izdošanu un uzsaukumu sacerēšanu. Merķeļa paustie uzskati ļauj secināt, ka viņa pasaules redzējumā valdīja ticība rakstītā vārda spēkam un nozīmei. Viņš uzskatīja, ka ne tikai viņam, bet arī citiem Eiropas rakstniekiem un dzejniekiem ir jāvēršas pie sabiedrības, lai informētu, liktu domāt un mobilizētu galvenajam mērķim – Napoleona sakaušanai. Tas bija jādara arī tādēļ, lai izvērstu pret darbību informācijas plūsmai, kas nāca no Francijas preses un noskaņoja sabiedrību par labu Napoleonam. Skaidri iezīmējas Merķeļa uzskats par sabiedriskās domas ietekmēšanas svarīgumu un politiski orientētu laikrakstu nepieciešamību.

No šīs pārlicības izriet arī secinājums, ka Merķelis ticēja domājošam cilvēkam, kurš analizēs viņa piedāvāto informāciju, nevis uztvers to kā interesantas baumas vai izklaides veidu. Abas šīs pārlicības – ticība rakstītajam vārdam un domājošam cilvēkam – sakņojas apgaismības idejās un izpaužas ne tikai Merķeļa publicistikajā darbībā Napoleona karu laikā, bet daiļradē kopumā.

Merķeļa ieskatā Napoleons sevī iemiesoja slikta valdnieka, uzurpatora un tirāna piemēru. Viņš bija izmantojis tautas ilgas pēc kārtības un pavērsis tās pret pašu tautu un citām zemēm. Vienīgais risinājums, pēc Merķeļa domām, bija Napoleona sakāve, kuras atslēga bija vācu un krievu tautas mobilizēšanās bezkompromisa cīņai. Šī mobilizēšanās ietvēra katra pilsoņa cenšanos iespējami labāk pildīt sabiedrībā tos pienākumus, kas viņam uzlikti. Pēc Napoleona sakāves katrā zemē varēs atjaunot miers un kārtība, kuras neatņemamas sastāvdaļas Merķeļa redzējumā bija sociālais taisnīgums un likumība.

Jautājumi, ko uzdod mūsdienu historiogrāfija jauno laiku avīžu pētniecības jomā, ir aktuāli arī Merķeļa darbības kontekstā un gaida savus pētniekus: cik lielā mērā laikraksti bija izglītošanas, apgaismošanas un atbrīvošanas rīks, un cik lielā mērā – varas izmantots instruments propagandas, nomierināšanas un kontroles izplatīšanai?⁶¹ Visdrīzāk pats Merķelis vēlējās izglītēt un apgaismot savu lasītāju, kamēr varas institūcijas redzēja viņa laikrakstā un citos izdevumos līdzekli, kā ietekmēt cilvēku prātus sev izdevīgā virzienā. Vienlaikus varas pārstāvji Prūsijā un Krievijā, apzinoties sabiedrības informēšanas un pilsoņu domāšanas dažādos aspektus, ne vienmēr ar pretimnākšanu uztvēra Merķeļa iniciatīvas. Visai Merķeļa darbībai apskatāmajā laika periodā caurvijas nacionālās mobilizēšanās nepieciešamības motīvs un apziņa, ka ar saviem izdevumiem viņš veicina šo mobilizēšanos cīņai.

Avoti un literatūra

1. An die Deutschen. *Der Zuschauer*, 1812, 21. Dezember, Nr. 733, S. 398–400.
2. Aufruf. *Der Zuschauer*, 1813, 11. September, Nr. 845, S. 435, 436.
3. Aus Berlin. *Der Freimüthige*, 1805, 3. Oktober, Nr. 197, S. 271.
4. Aus Berlin. *Der Freimüthige*, 1805, 11. Oktober, Nr. 203, S. 295.
5. Aus Berlin. *Der Freimüthige*, 1805, 6. December, Nr. 243, S. 556.
6. Aus Frankreich. *Der Zuschauer*, 1813, 27. Dezember, Nr. 890, S. 615.
7. Bemerkung. *Der Zuschauer*, 1813, 16. Oktober, Nr. 860, S. 496.
8. Bemerkungen über einen Aufsatz im Journal de l'Empire. *Der Zuschauer*, 1812, 12. Dezember, Nr. 730, S. 387.
9. Birkerts, Antons. *Garlībs Merķelis dzīvē un darbā*. Rīga: A. Gulbis, [192-].
10. Buonaparten's Rückkehr nach Frankreich. *Der Zuschauer*, 1815, 13. März, Nr. 1079, S. 121–122.
11. Das blecherne Löwenmaul, oder die Bulletins Bounaparte's. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 16. April, Nr. 6, S. 21; 18. April, Nr. 7, S. 25.
12. *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landleute. Im Oktober 1812*. Rīga: s. n., 1813.
13. Elbing. *Der Zuschauer*, 1813, 21. Januar, Nr. 745, S. 33–34.
14. Frankreich. *Der Zuschauer*, 1814, 31. Januar, Nr. 905, S. 54.
15. Goring, Paul. A Network of Networks: Spreading the News in an Expanding World of Information. In: Brandtzæg, Siv Gøril, Goring, Paul, Watson Christine. eds. *Travelling Chronicles: News and Newspapers from the Early Modern Period to the Eighteenth Century*. Brill, 2018. P. 3–23.
16. Gumbinnen, *Der Zuschauer*, 1813, 11. Januar, Nr. 741, S. 18–19.
17. Hagemann, Karen. Nation, Krieg und Geschlechtsordnung. Zum kulturellen und politischen Diskurs in der Zeit der antinapoleonischen Erhebung Preußens 1806–1815. *Geschichte und Gesellschaft*. 1996, 22. Jahrg., H. 4, S. 562–591.
18. Hagemann, Karen. *Revisiting Prussia's Wars against Napoleon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
19. Hanley, Wayne. *The Genesis of Napoleonic Propaganda, 1796–1799*. Columbia: Columbia University Press, 2005.
20. Heeg, Jürgen. Die letzte Bastion politischer Publizistik in Kampf gegen Napoleon: Die Zeitschriften des Journalisten Garlieb Merkel aus Livland. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 1996, 45, H. 2, S. 159–191.
21. Holtman, Robert. *Napoleonic Propaganda*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1950.
22. Kaluga. *Der Zuschauer*, 1813, 7. Januar, Nr. 739, S. 10.
23. Keuten, Alla. Patriotische Paradoxa: St. Petersburger deutschsprachige Periodika zwischen 1805 und 1815. *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*. 2006. Bd. 8. Franz Steiner Verlag, 2006. S. 49–88.
24. Ktzbe. Ein Phänomen. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 23. April, Nr. 9, S. 37.
25. Die Lage Europa's. *Der Zuschauer*, 1813, 11. Januar, Nr. 741, S. 18.

61 Goring, Paul. A Network of Networks: Spreading the News in an Expanding World of Information. In: Brandtzæg, Siv Gøril, Goring, Paul, Watson Christine. eds. *Travelling Chronicles: News and Newspapers from the Early Modern Period to the Eighteenth Century*. Brill, 2018. P. 10.

26. Die Lage Europa's. *Der Zuschauer*, 1813, 1. Februar, Nr. 750, S. 53.
27. Die Lage Europa's im December 1812. *Der Zuschauer*, 1812, 17. Dezember, Nr. 731, S. 389-390; 19. Dezember, Nr. 732, S. 393-394; 21. Dezember, Nr. 733, S. 397-398; 24. Dezember, Nr. 734, S. 401-402; 28. Dezember, Nr. 735, S. 405-406; 31. Dezember, Nr. 736, S. 409-410.
28. Meļķis, Edgars, Millers, Visvaris. *Garlība Merķeļa politiskie uzskati*. Rīga: Liesma, 1972.
29. Merkel, Garlieb. An die Bewohner der Ostsee-Provinzen Russlands. In: Merkel, Garlieb. *Aufsätze während des Krieges geschrieben*. H. 1. Riga: J. F. Meinshausen, 1813. S. 3-6.
30. Merkel, Garlieb. Blick auf Europa. In: Merkel, Garlieb. *Aufsätze während des Krieges geschrieben*. Heft 2. Riga: J. F. Meinshausen, 1813. S. 31-56.
31. Merkel, Garlieb. Ein Russischer Mann zu seinen Brüder. In: Merkel, Garlieb. *Aufsätze während des Krieges geschrieben*. H. 1. Riga: J. F. Meinshausen, 1813. S. 7, 8.
32. Merkel, Garlieb. Europa's Lage und Aussichten im August 1813. Riga: Deubner Treuy, 1813.
33. Merkel, Garlieb. Die Geschichte meiner liefländischen Zeitschriften. *Baltische Monatschrift*, Jg. 40, Bd. XLV. Riga: Jonck & Poliewsky, 1898, S. 185-210.
34. Neuigkeiten des Tages. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 4. April, Nr. 2, S. 7, 8.
35. Neuigkeiten des Tages. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 6. April, Nr. 3, S. 12.
36. Neuigkeiten des Tages. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 9. April, Nr. 4, S. 16.
37. Politische Fragstücke für brave Deutschen. *Der Zuschauer*, 1813, 2. Januar, Nr. 737, S. 1.
38. Riga. *Der Zuschauer*, 1812, 28. November, Nr. 726, S. 370.
39. Riga. *Der Zuschauer*, 1812, 31. Dezember, Nr. 736, S. 410.
40. Riga. *Der Zuschauer*, 1814, 9. April, Nr. 934, S. 161.
41. Rückzug der Franzosen. *Der Zuschauer*, 1813, 16. Januar, Nr. 743, S. 27-28.
42. S. Zu Reformation der Völker- und Länderkunde. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 4. Juni, Nr. 26, S. 106, S. 107.
43. St. Petersburg. *Der Zuschauer*, 1812, 26. November, Nr. 725, S. 365.
44. Tartakovskij, Andrej. *Voennaja publicistika 1812 goda*. Moskva: Mysl', 1967.
45. Tulard, Jean. *Napoleon: The Myth of the Savior*. London: Methuen & Co, 1984.
46. Ueber politische Zeitungen. *Der Freimüthige*, 1805, 17. December, Nr. 251, S. 586-587.
47. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 19. November, Nr. 724, S. 364.
48. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 26. November, Nr. 725, S. 368.
49. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 28. November, Nr. 726, S. 372.
50. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 3. Dezember, Nr. 727, S. 376.
51. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1812, 10. Dezember, Nr. 729, S. 384.
52. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1813, 1. Februar, Nr. 750, S. 55.
53. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1813, 20. September, Nr. 850, S. 455.
54. Vermischte Nachrichten. *Der Zuschauer*, 1813, 27. Dezember, Nr. 890, S. 616.
55. Vorbemerkung. *Der Zuschauer*, 1807, 16. Juli, Nr. 1, S. 1.

56. Die Wintercampagne der Russen und Franzosen im Jahr 1806-1807. *Supplement-Blätter zum Freimüthigen*, 1807, 14. Mai, Nr. 18, S. 73.
57. Worüber brütet Napoleon jetzt? *Der Zuschauer*, 1813, 16. Oktober, Nr. 860, S. 494.
58. Zeile, Pēteris. Garlībs Merķelis kā kultūrfilozofs un kultūrpublicists. No: Merķelis, Garlībs. *Kultūrvēsturiski raksti*. Riga: Zvaigzne, 1992. 5.-30. lpp.
59. Zivilsk, *Der Zuschauer*, 1813, 7. Januar, Nr. 739, S. 10.

Garlieb Merkel's vision of his era: opinion on Napoleon

Summary

The article considers the opinion expressed in Garlieb Merkel's journalism about Napoleon Bonaparte's political activities and its influence on the development of France and European countries during the Napoleonic Wars (1803-1815). During the said period, Merkel published several newspapers and wrote appeals during the 1812 war. The texts express a critical and condemning view of Napoleon's foreign policy and, in part, of his domestic policy, especially on the positive view of developments in France that were appearing in French newspapers. On the basis of Merkel's journalistic activities, it can be concluded that he believed in the power of the written word and its ability to influence the thinking reader. In Merkel's worldview, Napoleon embodied the usurper who has illegally seized power and is harming his own and neighbouring nations. The German and Russian people had to be mobilised to overthrow Napoleon so that every citizen could contribute to the common cause: the restoration of peace and order, when each country could ensure social justice and lawfulness for its people.

Keywords: Garlieb Merkel, Napoleon I, early 19th century press, propaganda.

RAIVIS BIČEVSKIS

Modernitāte starp vēsturi un dabu: nākotnes un atgriešanās paradokss¹

Modernitāte (18.–20. gadsimts) ir laikmets, kurā jau kopš vēlinās apgaismības un Franču revolūcijas risinājusies pastāvīga cīņa gan par šā laikmeta leģitimitāti, gan par tā turpinājumu. Pastāvīgi (un tomēr arī īpaši intensīvi dažos tā posmos) ticis runāts par modernitātes beigām un “iziešanu” vai “aiziešanu” no modernitātes. Šo diskursu var vērtēt gan kā modernitātes kritiku no premodernām, antimodernām vai nemodernām pozīcijām, gan kā modernitātes paškritiku. Dažādajiem modernitātes projektiem ir kopīgas vīzijas un arī kopīgas paškritikas līknes. Rakstā sniegta divas modernitātes perspektīvas, paškritikas un recesijas skices. Tajās parādās divas pieejas modernitātes kā projekta aptveršanai, kas ietver gan tās pārvarēšanu, gan turpināšanu. Šīs pieejas atklāj aporijas, kas piemīt modernitātei (un arī pašām pieejām kā modernitātes paškritiskiem turpinājumiem). Divas skices pievēršas, pirmkārt, modernitātes vēstures izpratnes sakarībā – romantismam; otrkārt, dabas izpratnes modernitātes kontekstā – kultūrkritikai. Modernitātes leģitimizācijas, atcelšanas, pārvarēšanas, “pārslimošanas”, turpināšanas, pavērsienu, “citas modernitātes”, antimodernitātes, postmodernitātes u. c. mēģinājumos reflektēto iespēju spektrs, modernitātes paškritikas potenciāls ir viens no iespaidīgākajiem modernitātes sasniegumiem. Tieši šo domas līmeni zaudēt nozīmētu zaudēt iespējamo nākotni. Pašrefleksīvas modernitātes lielākais ienaidnieks nebūt nav refleksijas par tās pārvarēšanu vai aiziešanu no tās, bet gan bezdomu ļaušanās modernitātes sociālo, ideoloģisko, ekonomisko un politisko komplikāciju “un tā tālāk” virpulim.

Atslēgvārdi: modernitāte, vēsture, daba, nākotne, Frīdrihs Šlēgelis, Ludvigs Klāgess, Garlībs Merķelis.

Modernitāte (18.–20. gadsimts) ir laikmets, kurā jau kopš vēlinās apgaismības un Franču revolūcijas risinājusies pastāvīga cīņa gan par šā laikmeta leģitimitāti, gan par tā turpinājumu. Pastāvīgi (un tomēr arī īpaši intensīvi dažos posmos) ticis runāts par modernitātes beigām un “iziešanu” vai “aiziešanu” no modernitātes. No kreisajām kritiskās teorijas pozīcijām 20. gadsimta 80. gados Jirgens Hābermāss (*Habermas*) vērsās pret aiziešanas no modernitātes prognozēm un vēlmēm, kad polemizēja ar Arnoldu Gēlenu (*Gehlen*, 1904–1976) “Modernitātes filozofiskajā diskursā” (*Der philosophische Diskurs der Moderne*) (1985) un protestēja pret “neokonservatīvisma” preparēto diagnozi, proti, ka modernitāte varētu būt ieslīgusi “dzelzsbetona” ekonomikas, valsts, tehnikas un zinātnes “vairs neietekmējama” sistēmā, aiz kuras monolītajiem mūriem valda kultūras entropija² un tādējādi jau būtu “kristalizējusies”, t. i., izsmēlusi savas iespējas³. Hābermāss pats vēlējās, lai modernitātes projekts turpinās, un cerēja, ka pienācīgi izprastas (un no savām nepilnīgajām formām *paškritikas* ceļā emancipējošās) racionalitātes resursi nebūt nav izsmelti vai “kristalizējušies”.⁴ Šīm cerībām gan jāsaskaras ar to, ka modernitātei jau no paša sākuma piemītusi paškritiski ambivalenta un (līdz pat sevis atcēlumam) recesīva trajektorija, un ar to, ka nekad nav bijis “vienas” modernitātes projekta.

Un tomēr – arī ļoti dažādajiem modernitātes projektiem ir kopīgas vīzijas un kopīgas paškritikas līknes. Šajā rakstā sniegta divas modernitātes perspektīvas, paškritikas un recesijas skices. Tajās parādās divas pieejas modernitātes kā projekta aptveršanai, kas ietver gan tās pārvarēšanu, gan turpināšanu. Šīs pieejas atklāj aporijas, kas piemīt modernitātei (un arī pašām pieejām kā modernitātes paškritiskiem turpinājumiem).

Divas skices pievēršas, pirmkārt, vēstures medijā – romantismam; otrkārt, dabas medijā – kultūrkritikai. Šie divi modernitātes aptveršanas, kritikas un turpinājuma mēģinājumi nav viendabīgi: (1) romantisms jau no saviem pirmsākumiem nav idejiski viendabīgs un 19. gadsimtā evolucionē dažādos virzienos un līmeņos; (2) kultūrkritikas virziens ir pietiekami saturiski viendabīgs, taču polāri **politiski** vērsts, un tajā krasi izpaužas modernitātes un modernā laikmeta kritika, tomēr, sekojot autoru kreisajām, liberālajām, konservatīvajām, labējām politiski sociālajām nostādnēm, arī plašs spektrs modernitātes turpināšanas piedāvājumu.

2 Habermas, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne*. 4. Auflage. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. S. 11.

3 Šādu diagnozi Gēlens uzstādīja vienā no saviem ietekmīgākajiem darbiem – “Dvēsele tehniskajā laikmetā” (*Gehlen, Arnold. Die Seele im technischen Zeitalter. Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1957), kas tika publicēts Ernesto Grasi veidotajā *Rowohlts deutsche Enzyklopädie* – grāmatu sērijā, kura atspoguļoja tā laika filozofisko un sociāli politisko diskusiju Rietumvācijā (Morat, Daniel. *Der lange Schatten der Kulturkritik. Arnold Gehlen über “Die Seele im technischen Zeitalter”*. *Zeithistorischen Forschungen*, 2009, Jhrg. 6, S. 320–325. Cit.: 321. lpp.).

4 Hābermāss savu “modernitātes kā (vēl) nepabeigta projekta” domu izvērs un teorētiski pamato ciešā saiknē ar “komunikatīvās darbības teoriju” un 20. gadsimta 90. gadu tekstiem par demokrātiju, tiesiskumu, Eiropas filozofijas un sociālo zinātņu ideju likteni u. c.

1 Šis raksts izstrādāts LZP projekta “INSTITUTUM HERDERIANUM RIGENSE: Herder Institute in Riga as a scientific network in the European science constellation” ietvaros (lzp-2020/2-0083).

Viņpus politiski sociālajām programmām un nosliecēm šo divu modernitātes pašizpratnes, paškritikas un pašturpinājuma skiču perspektīvās rakstā mēģināts ielūkoties modernitātes aporijās un cīņās, par kuru ambivalenci un neviennozīmību liecina skiču protagonisti, – ielūkoties (nereducējot un neizskaistinot vaibstus) “modernitātes sejā”.

Vēsture: no pagātnes mītiem pie cīņas par nākotni

1798. gadā viens no romantisma celmlaužiem Frīdrihs Šlēgelis (*Schlegel*, 1772–1829) izdevuma *Atheneum* 1. sējumā publicē fragmentus, starp kuriem atrodams izteikums: “Vēsturnieks ir atpakaļvērstis pravietis” (80. fragments).⁵ Šie vārdi nav tikai pagātnes pētnieka vai interpreta (proti, “vēsturnieka”) raksturojums. Izteikumā runa ir par laika dimensiju attiecībām: pagātne šajos vārdos tiek cieši saistīta ar nākotni – te kāds pravieto nākotni, būdams vērstis pagātnē. Nākotnei jēgu piešķir nevis tagadne, bet gan pagātne. Kāda pagātne te domāta? Vai runa ir par vēstures “faktu” pagātņi, par to, ka vēsturnieks ataino pagātņi tā, “kā tā bija”, – kā to vēlāk formulēja vēsturnieks Leopolds fon Ranke (*von Ranke*, 1795–1886)?⁶ Vai pagātnes “fakti”, kurus cītīgi apraksta pašizliedzīgs vēstures pētnieks, kaut ko pavēstītu par nākotni (vai vēl vairāk – piešķirtu tai jēgu, virzienu, krāsu)? Saskaņā ar seno izteikumu, ka vēsture ir dzīves skolotāja (*historia magistra vitae*), varētu domāt, ka zināšanas par pagātņi ļauj nonākt pie tā, ka nākotnē vairs netiks pieļautas pagātnes kļūdas... Tomēr laikam gan skaidrs, ka ne jau par morālu mācību, ko kāds gūst (vai negūst), pētot un vērtējot pagātņi, runā Šlēgelis *Atheneum* fragmentā. Kopā ar savas paaudzes jaunajiem cilvēkiem viņš ir paļāvīgi (un pārdroši) izgājis daudz plašākas laika jūras malā un devies tajā. Nevis morāle, bet gan skaistais un cildenais ir tie pavadoņi, kas pavada viņu šajā ceļā. Tikai vēl bērnu dienu pasakās un sapņos izjustais dzīves pievilcīgums un briesmīgums raugās uz viņu arī no vēstures: mītu, teiku, nostāstu poētiskie tēli kļūst uz robežas starp vēl kaut cik skaidri apziņāto vakardienu un jau neapzinātā mijkrešlī grimstošo aizvakardienu, kas aizvien

5 Schlegel, August Wilhelm, Schlegel, Friedrich. *Atheneum. Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel*. Leipzig: Reclam, 1984, S. 69.

6 Ranke, Leopold von. *Sämtliche Werke*. Bd. 33/34. Leipzig: Duncker&Humblot, 1877. S. VII). Par šo Rankes vārdu jēgu – ka ar tiem vēsturnieks vēlējies ierobežot savas subjektivitātes ietekmi un ļaut parādīties notikušajam pašam savā vēsturiskajā diženumā un traģēdijā, tādējādi liecinot par vēsturisko esamību, sk.: Vierhaus, Rudolf. *Vergangenheit als Geschichte. Studien zum 19. un 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, 358. lpp. un tālāk). Rankes saistība ar vācu ideālisma idejām tomēr liek šos viņa pazīstamos vārdus lasīt arī kā norādi uz to, ka subjektivitāte, kas “ataino to, kā bija”, ir tā, kurā formējas vēstures zinātnes mērķi un uzdevumi un kas rada (šādā nozīmē kā iespējamības nosacījums) vēsturi; vēsture ir *subjekta izziņas veikums*, nevis dotais, “gatavais”. Tādējādi Rankes vārdi jau ieskicē visu plašo un daudzpakāpju refleksijā attīstīto diskusiju par vēstures zinātnes priekšmetu un “objektivitāti”, kuru risina 19. un 20. gadsimts no modernās vēstures zinātnes tapšanas līdz historicismam un pozitivismam un daudzos aspektos – līdz pat mūsdienām.

vairāk saplūst ar visu dienu sākumu naktī. Šlēgela brālis Augusts Vilhelms (*Schlegel*, 1767–1845) plašajos lekciju ciklos, kuros popularizēja romantismu un vienlaikus pretnostatīja to apgaismībai, runāja par dienu kā prāta simbolisko līdzinieci, kurai katru vakaru lemts iegrimt naktis tumsā. Tur kā pirmatnējā haosā spindz tūkstoš iztēles dzirksteļu, plūst simtiem dzīvības straumju, pirms tās tiek nosauktas vārdā un top par to, ko kārtu un krāj sapratne un skaidro prāts. Prāta saule naktī sašķīst tūkstoš iztēles dzirkstelēs⁷. No haosa nakts sākotnējā avota smeļas visi vēstures laikmeti un visi vēstures sasniegumi. Atgādināt par šā verdošā avota plūsmu dziļi ikviena kultūras veikuma dzīlē un pašiem atkal nobraukt “pie mātēm”, un radīt no sākotnēji versmojošā – tas ir romantisma kodols.

Visam parastajam (atkal) piešķirt neparastā izskatu, visam ierastajam (atkal) – cildenā veidolu – tā ir romantiskā metode. Cits romantisma autors Novāliiss (īst. v. Frīdrihs fon Hardenbergs, *Novalis*, 1772–1801) “Fragmentu un studiju” (*Studien und Fragmente*) (1797/1798) pazīstamajā 37. fragmentā rakstīja: “Pasaule ir jāromantizē. Tad tikai atkal atrodam tās pirmatnējo jēgu. Romantizēšana nav nekas cits kā kvalitatīva potencializēšana. Savā ikdienišķajā Es atklājam augstāku patību un identificējam savu Es ar to. Mēs paši esam kvalitatīvas potencializēšanas sērijas. Šī operācija ir vēl pavisam neiepazīta. Vispārzināmajam es piešķiru īpašu, noslēpumainu nozīmi, pierastajam – mīklainu izskatu, pazīstamajam – nepazīstamā cieņu, galīgajam bezgalīgu mirdzumu – tā es to romantizēju. [...] [Tā ir] romantiskā filozofija. *Lingua romana*”.⁸

Tikai tas, kurš ļaujas seno mītu un stāstu valdzinājumam un savai iztēlei, kas iegrimst pirmatnējā radošajā haosā un no tā iznes dienas gaismā pārsteidzošus dārgumus, tieši tas ir aicināts tapt par nākotnes arhitektu, nākotnes pravieti. Tikai tas, kas spējīgs kvalitatīvi potencializēt, t. i., kāpināt acīmredzamajā neredzamo, saskata pazīstamajā nepazīstamo un vispārzināmo spēj padarīt par noslēpumainu; tas arī saredzēs pagātnē nākotni.

Tomēr jājautā: kāpēc romantisms tik ļoti nodarbināts ne tikai ar pagātņi, bet arī ar nākotni? Kāpēc atpakaļvērstajam romantiķim ir jābūt pravietim? Savā atpakaļvērstībā romantiķis varētu sapņot senus sapņus un gremdēties laika straumes pirmsākumu naktī. Bet nē – runa ir par nākotni. Par kādu nākotni? Un kā vārdā

7 Schlegel, August Wilhelm. *Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst*. Bd. III. Heilbronn: Verlag Gebr. Henninger, 1884. S. 68–69.

8 *Die Welt muß romantisiert werden. So findet man den ursprünglichen Sinn wieder. Romantisieren ist nichts, als eine qualit[ative] Potenzierung. Das niedere Selbst wird mit einem besseren Selbst in dieser Operation identifiziert. So wie wir selbst eine solche qualit[ative] Potenzenreihe sind. Diese Operation ist noch ganz unbekannt. Indem ich dem Gemeinen einen hohen Sinn, dem Gewöhnlichen ein geheimnisvolles Ansehen, dem Bekannten die Würde des Unbekannten, dem Endlichen einen unendlichen Schein gebe so romantisiere ich es [...] Romantische Philosophie*. *Lingua romana*. (Novalis. Werke. 4. Auflage. München: C. H. Beck, 2001. S. 384–385).

romantiskais dzejnieks savieno pagātnes tumsu ar nākotnes tumsu pāri tagadnes prozaiskajam mirklim?

Nākotne ir nebeidzamu cīņu lauks jau apgaismībā. Nākotnes sabiedrības un nākotnes valsts projekti, utopiju autoru stāsti un projekti izvēršas garā nākotnes vīziju virtenē, kas caurvij 18. gadsimtu. Pēc Franču revolūcijas nākotnes stāstu kļūst vēl vairāk: gandrīz matemātiskā progresijā aug nākotnes ieceru, plānu un redzējumu klāsts. Visa modernitāte kopš 18. gadsimta beigām ir nākotnes arhitektu laikmets – no Ruso (*Rousseau*, 1712–1778) līdz Marksam (*Marx*, 1818–1883), no Fihtes (*Fichte*, 1762–1814) līdz Ničem (*Nietzsche*, 1844–1900), no Novāliisa līdz nacionālo valstu ideologiem. Raugoties atpakaļ vēsturē, visi pravieto un vienlaikus konstruē pagātni un nākotni.

Arī Latvijas kultūrtelpas mērogā un savdabīgumā šā modernā laikmeta tendence izpaudusies pārpārēm. Piemērs ir Merķelis un viņa “Latvieši” (1796). Lai gan Merķelis nav romantiķu draugs, arī viņš ļaujas senatnes valdzinājumam un tā iesaistās modernitātes skrējienā uz nākotni. Eiropēiskā modernitāte kopš 18. gadsimta beigām ir apsēsta ar nākotnes perspektīvu iezīmēšanu, nākotnes projektēšanu, rītdienas konstruēšanu, jaunā laika radīšanu un savu moderno mītu pamatojumam piesauc tieši aizlaikus, senus laikus, zelta laikmetu – pagātni. Sagrūstot kristīgās reliģijas stāstam par pasauli un tās laikmetiem, un sagaidāmo nākotni, rodas vēstures filozofijas, kurās no jauna tiek radīta pagātne un ar to leģitimēta nākotne. Drīz šo filozofiju jaunie mīti sāk savstarpēji konkurēt – visa modernitāte (18.–20. gadsimts) ir cīņa par nākotni, t. i., cīņa starp konstruētā pagātnē balstītām nākotnes vīzijām, kuras, tiesa gan, arī pārklājas, papildina cita citu, iesavina citu vīziju elementus, dreifē un izplēn. Pie šīm vīzijām pieder arī nacionālo kultūru un politisko veidojumu uzplaukums – tikpat lielā mērā kā modernās sociāli politiskās un ekonomiskās ideoloģijas. Runāt šodien par Merķeli un viņa laika nākotnes konstruktiem tāpēc nenozīmē tikai ar dīku pētniecisku interesi atgriezties (relatīvi nesenā) pagātnē, bet gan ieskatīties modernitātes sejā, saskatīt tās kopējo garu ikvienā tās izpausmē.

Novāliiss 1799. gada tekstā “Kristietība jeb Eiropa” (*Die Christenheit oder Europa*) rakstīja: “Kur nav dievu, tur valda rēgi.”⁹ Kuri no modernitātes nākotnes un pagātnes konstruktiem un modernitātē uzplaukstošajiem fenomeniem ir “dievi” un kuri – “rēgi”? Pēc nepilna gadsimta Niče uz šo jautājumu atbildēja sava darba “Viņpus laba un ļauna” (*Jenseits von Gut und Böse*, 1886) 4. daļas 150. fragmentā: “Ap varoni viss kļūst par traģēdiju, ap pusdievu viss kļūst par satīru spēli; un ap dievu viss kļūst – par ko? Varbūt par “pasauli?””¹⁰ Kurā “pasaulē” vēlamies dzīvot? Un – vai tas (proti, dzīve kādā vēsturiski tapušā pasaulē) ir indivīda izvēles

9 Novalis. *Werke*. 4. Auflage. München: C. H. Beck, 2001. S. 513.

10 Nietzsche, Friedrich. *Werke in drei Bänden*. München: Carl Hanser. 1954. S. 637.

jautājums? Šķiet, ka drīzāk nebūt ne: dievu vietā stājas “rēgi” – noārdītas “vecās” pasaules vietā kolektīvā bezapziņa sapņos un murgos rada jaunus mītus un izgudro pagātni; sazvērestības teoriju apdziedātie slepenie ordeņi vada pasaules vēstures gaitu, etnosos atdarās dziesmu un deju ugunīgas straumes, darba šķiras pusē ir vēstures patiesība un pat uzņēmumam nepieciešams “korporatīvs gars”. Tik tiešām, rēgi kļūst pa pasauli, ne vairs dievi.

Aizgājušie dievi atstājuši tukšumu, un tajā kļūst modernie mīti un rēgi. Viens no tiem ir arī saprāts. Kam tas tikai nav ticis (un netiek) piedēvēts?! Universam, kosmosam, dzīvībai, cilvēkam. *Intelligent design* galu galā tiecas ieņemt *visu* aizgājušo dievu vietu. Ap visiem šiem rēģiem veidojas kaut kas, ko grūti nodēvēt un kam grūti atrast vārdu. Niče rakstīja par dievu, ap ko top “pasaule”. Ap rēģiem top simulakri, pasaulvēsturiski cīppilni scenāriji, sociāla ņudzoņa, skološanas un pārskološanas programmas un projekti, pārmācības iestādes. Bet vai top Niče piesauktā “pasaule”? Modernā sabiedrība (klīstot līdz ar rēģiem) ir sabiedrība bez pasaules, t. i., sabiedrība, kurai realitāti aizstāj tās radītie simulakri. Tā ir modernitātes drūmā dialektika, kurā romantiķis, izgājis meklēt pirmatnējo, attopas pie konstruētā, samākslotā, “aiz matiem pievilktā”, ideoloģizētā, izskaitļotā. Viņš pats kā praviētis ar nepatiku konstatē, ka strādā prognostikas biroja, kas aplēš vēlētāju balsu sadalījumu kreisām, centriskām, konservatīvām vai labēji radikālām partijām. Reiz Heinrihs fon Kleists (*von Kleist*, 1777–1811) tekstā “Par marionešu teātri” (*Über das Marionettentheater*, 1810) cerēja, ka modernais laikmets, lai arī vairs nevar atgriezties paradīzē, no kuras tas izdzīts, tomēr spēš (apliecot Zemes meridiānu) ieiet paradīzē no otras puses: kultūra, kas kļuvusi tik refleksiīva un metakritiska pret sevi pašu savā ziņā pārdzīvos sākotnes, naivās nerefleksivitātes zudumu un nonāks reiz atkal pie sākotnes, tikai jau citā, caur refleksiju izgājušā formā. Modernās refleksīvās kultūras spēks tomēr izrādījies visai trausls, tieši refleksijas spēka un prāta vārdā modernitātē konstruēts un sadzējots ļoti daudz, radot modernos mītus, Adorno (*Adorno*, 1903–1969) un Horkheimera (*Horkheimer*, 1895–1973) “Apgaismības dialektikas” (*Dialektik der Aufklärung*, 1944/1947) asredzīgums neizpaužas nekur citur tik ļoti kā šajā grāmatā atrodamajā kultūrindustrijas un jaunu mītu racionalizētas producēšanas aprakstā un analizē. Tiesa, šīs analīzes (tāpat kā Frankfurtes skolas attīstītā sabiedrības kritika kopumā) daudz smēlās no pavisam nekreisi ievirzītiem 20. gadsimta sākuma domātājiem, piemēram, Ludviga Klāgesa (*Klages*, 1872–1956). Viņš pats radīja dzīvības un pirmatnējā mītus un vienlaikus laikam gan visspilgtākos modernā laikmeta aprakstus, piemēram, manifestā “Cilvēks un zeme” (*Mensch und Erde*, 1913), kura radikālums šķiet esam kaut kur dzirdēts – mūsdienu zaļo saukļos, taču tā pesimisms šodien aplūsinātu pat Grētu Tūnbergu (*Thunberg*). Klāgesa praviētiskie izteikumi aizgājušo dievu vietā rāda vēl citus modernos rēģus: progresu, zinātņi, kas vardarbīgi izzina dabu un tās fenomenus padara par resursiem, industriju, kapitālismu, patērētājsabiedrību. Šo rēģu “neredzamā roka” vada dzīvi.

No tādas varbūt būtu bijis labāk kādu pasargāt? Vai gan ne tā būtu jārikojas Merķelī – “Latviešu” autoram? Varbūt jāatstāj latvieši drīzāk pastalās, lai viņus neskar stindzinošā rēgu dvaša? Dziedātāju un dejotāju tauta un tās mīti drīzāk jāpasargā no industriju, politiku un intelektu tautas likteņa un mītiem? Par varītēm jādzied, lai tikai neienāktu prātā domāt? Teciņiem jādanco, lai nerastos vēlme zināt? Tomēr rēgi ir te, un tos neaizdancināt prom.

Tāpēc 20. gadsimta Pirmā pasaules kara materiālu un tehniku rūdīti vīri uzmet jaunu mītu – totālo mobilizāciju. No modernitātes neaizbēgt pastalās; modernitāte ir liktenis, un liktenis jāiemil; tāpēc jāatrod jauna tehniskās pasaules estētika, zinātnes un apmācīto masu simbioze, modernās realitātes apoteoze. Uz zināšanām un inovācijām orientēta nācija, kura līdz ar citām dodas vēl vienā cīņā. Par ko? Kas ir jāizcīna? Vai šī cīņa ir tikai modernā cilvēka konvulsijas pirms Pārcilvēka atnākšanas? Mīti krājas cits uz cita – tehnizēti, arhaiski, nākotnes apokaliptiskās gaidās trīcoši vai *amor fati* apņēmībā radīti. Zinātnes mīts saplūst ar kosmiska saprāta mīklu, ilgas pēc arhaiskā – ar patērētājsabiedrības mītiem. Merķelis rakstīja: “Tauta tikai sadragā vienu briesmoni, lai celtu vēl briesmīgāku tā vietā. Scepteris staigā no vienām rokām otrās, kamēr nonāk pie tāda, kam ir diezgan viltības, lai tautu pieradinātu pie važām, un kas spēj iegūt diezgan varas, lai tautu nospiestu stublā trulumā.”¹¹ Scepteris pieder te vieniem, te citiem rēgiem. Modernitātes rēgiem un mītiem nav gala, to producēšana neapstājas. Kurā mītā dzīvot? Kuram briesmonim lievatānam vai rēgam ļauties? Un – kuros praviešos klausīties?

Laikam gan vispirms būtu jāsaprot, vai tās ir vienīgās alternatīvas, starp kurām izmisīgi izvēlēties, – starp mītu un mītu, starp pravieti un pravieti, starp rēgu un rēgu. *Vai iztēles tumsā un prāta gaismā nebūs pietāpīta vēl kāda iespēja?* Vakarzemes – Eiropas likteņa domātājs Martins Heidegers (*Heidegger*, 1889–1976), pārdomājot modernitātes (un plašāk jaunlaiku) aizrautību ar darīšanu, reiz “Vēstulē par humānismu” (*Brief über den Humanismus*) izteicās par to, ka pirms darīšanas reiz atkal jāpievēršas tam, kas vispār ir “darīšana” un “darbība”¹². Vispirms būtu jāiemācās drīzāk ieklausīties, nevis konstruēt; drīzāk saskatīt, nevis uzmet nākotnes arhitektonikas plānus.

Daba: no dabas valodas pie radikālas kultūrkritikas

Daba (*physis*), kā zināms jau no Hērakleita (*Ἡράκλειτος*, c. 544–483 p.m.ē.) laikiem, mīl slēpties (123. fragments). Tā slēpjas aiz savu izpausmju, parādību, fenomenu (*phainesthai*) daudzveidības un pārpilnības. Taču daba slēpjas arī aiz tiem

daudzajiem tēliem un priekšstatiem, kurus laika gaitā tai piedēvējis cilvēks. Pūlēs atklāt dabas noslēpumus cilvēks nemanot sapinies kultūras tīklos – simbolu labirintos, zīmju sistēmās, vārdu nozīmēs un ritualizētās darbībās. Pat tad, kad šķiet, ka ar zinātnes palīdzību izdevies satvert pašu lietu dabu, izrādās, ka satverts tikai tas, ko cilvēks pats ielicis lietās. Cilvēks saņem atbildes tikai uz tiem jautājumiem, kurus pats uzdod. Taču šos jautājumus neglābjami ietekmē kultūras perspektīva. Aiz kultūras ekrāna paslēptā “daba” nerunā; tā ir mēma vai – labākajā gadījumā – vēsta par sevi tikai neatšķetināmos šifros. Ar paša konstruētiem jautājumiem cilvēkam jāpiespiež mēmā daba runāt un atbildēt. Jaunlaiku zinātne ir veids, kā jautāt, saņemt atbildes un iegūto pārvērst resursos, līdzekļos, inovācijās.

Aptuveni šāds ir romantiķa Novāliisa t. s. dabaszinātniskā romāna “Mācekļi Saisā” (*Die Lehrlinge zu Sais*, 1802) sākumpunkts¹³. Mācekļi senās Ēģiptes pilsētā meklē citu ceļu attiecībās ar dabu. Jaunlaiku zinātne darbojusies, izejot no pieņēmuma, ka daba pati nerunā; tās daudzbalzīgās skaņas – putnu dziesmas, dzīvnieku balsis, ūdeņu un mežu šalkoņa, zemes nogrūvumu dārdi, vēju auka – ir tikai mehānismu zobratu klaboņai pielīdzināmas bezjēdzīgas skaņas. Daba ir matērija, ar kuru var rīkoties saskaņā ar cilvēka kultūras tīklojumā uzplaiksnījušām vēlmēm un iegribām. Taču šāda pievēršanās dabai bijusi pašos pamatos maldīga, spriež mācekļi Saisā. Daba runā. Cilvēks tikai aizmirsis dabas valodu – aizmirsis to, kā saklausīt dabas teikto. Mācekļi nododas dabas valodas meklējumiem; pareizāk sakot – tie meklē īsto atslēgu, ar kuras palīdzību atkal varēs saklausīt to, ko saka daba. Tā nevis atbildēs uz cilvēka uzdotajiem jautājumiem, bet gan runās pati – tad, kad cilvēks būs apklusis. Daba sāks runāt valodā, kas joprojām skan arī cilvēkā, tikai – pārāk klusi, pārāk kultūras daudzveidīgo dabas tēlu aizplīvuroti. Šī valoda ir noteiktas kultūras attīstības izkropļota un tapusi par atsevišķiem mirklīgiem dabas valodas atcerēšanās uzplaiksnījumiem, kurus savienot atkal sākotnējā runā jaunlaiku modernās “atburtais” (Makss Vēbers; *Weber*, 1864–1920) pasaules cilvēkiem neizdodas.

Dabas valodas motīvs atrodams visas Eiropas modernitātes (18.–20. gadsimts) gaitā. Romantisma spārnoti, dabas valodu meklēt dodas ne tikai dzejnieki vai pirmatnējo saskaņu ar dabu meklējošie modernie šamaņi un vārdotāji, dzīves reformu kustības piekritēji un dabas ritmu uztvērēji. To meklē arī zinātnieki. Ja ne šie meklējumi, tad spēku neiegūtu “organisma” doma: daba nav mehānisms, bet gan organisku spēku spēle, kurai ir sava īpašā izpausme, īpaša artikulācija, kas atbilst spēku spēlē topošo un pastāvošo organismu appasaulei/videi. Ja ne romantiķu dabas valodas meklējumi, nebūtu 19. gadsimta filologu, kas aizlaikos meklēja indoģermāņu/senindoeiropiešu valodu. Tā tika atrasta, un aizvēstures pētnieki no vārdu druskām un arheologu atkal dienas gaismā celtiem pelniem radīja vēl vienu varenu stāstu par seno indoeiropiešu pasauli, tās mītiem un dieviem. Daudzu 19. gadsimta

11 Merķelis, Garlībs. *Latvieši*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 113. lpp.

12 Heidegger, Martin. *Über den Humanismus*. 11. Auflage. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2010.

13 Novalis, *Werke*, S. 95–99.

filozofu un zinātnieku acīs sengrieķu valoda un tajā sacerētais bijis tik tuvu tam, lai izteiktu pašas dabas diktēto. Tad nepietika vairs ar senindoeiropiešu vai sengrieķu pasaulēm: Johans Jakobs Bahofens (*Bachofen*, 1815–1887) darbā “Mātes tiesības. Pētījums par senās pasaules ginaikokrātiju saskaņā ar tās reliģisko un tiesisko dabu” (*Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, 1861) un citi atklāj seno Eiropu – matriarhāta pasauli pirms indoeiropiešu ienākšanas Eiropā. Varbūt tur cilvēks vēl spēja ieklausīties dabā un dzirdēt to, kas tai sakāms? Varbūt tur cilvēks bija pietiekami uztverīgs, nevis tikai darbīgi skaļš un pieprasošs? Varbūt tur tas saklausīja dabas valodu? Romantisms ievada daudzslāņainu un iekšēji pretrunīgu “pasaules “atkalapburšanas”” projektu – vienu no ambivalentākajiem modernitātes stāstiem, kas variācijās turpinājās (paralēli aizrautībai ar tehnoloģisko progresu un posthumānisma vīzijām) 20. gadsimtā un turpinās līdz pat mūsu dienām.

1913. gadā publicētajā tekstā “Cilvēks un zeme” (*Mensch und Erde*), kuru pamatoti var uzskatīt par pirmo moderno ekoloģisko manifestu, filozofs Klāgess *ex negativo* runā par šādu reiz bijušu iespēju – par uztverīgo, ļaunošo (“pātisko”) ieklausīšanos dabā¹⁴. 1935. gadā viņš apmeklēja Rīgu, lai savā Ziemeļvalstu turnejā 29. un 30. novembrī Melngalvju namā nolasītu divus priekšlasījumus “Nīčes psiholoģiskie sasniegumi” un “Rokraksts un raksturs”¹⁵, kas piesaista tā laika publikas interesi.

Taču manifestā “Cilvēks un zeme” Klāgess galvenokārt asi apsūdz jaunlaiku zinātni, kapitālisma tirgus sistēmu un kristietību, kuru trīsvienība ir dabas valodas aizmiršanas civilizācijas pilārs. Klāgess kaismīgi apsūdz šo trīsvienību nāves civilizācijas radīšanā un dabas nesaudzīgā izmantošanā un iznīcināšanā. Viņš raksta: “Mēs nemaldīsimies, ja atklāsim “progresā” tukšas varas orgijas un redzēsim, ka iznīcināšanas trakumā īstenībā valda metodisks spēks. Aizsedzoties ar “noderīguma”, “ekonomiskās izaugsmes”, “kultūras” saukļiem, šis trakums patiesībā ir dzīvības iznīcināšanas process. Tas izpaužas daudzās formās – tiek izcirsti meži, iznīcinātas dzīvnieku sugas, apslāpēta pirmatnēji dzīvojošu tautu dzīve, rosīgā industriālā apstrādē tiek pārveidotas dabas ainavas un pazemots viss, kas vēl palicis dzīvs, padarot to par kautķermeni preču tirgū, kas savā “putna brīvībā” beztiesīgi

kritis par upuri neierobežotai laupītkārei. Progresā kalpībā ir visa tehnika, un tās dienestā ir vēl lielāks spēks: zinātne.”¹⁶ Kopumā “progress, civilizācija, kapitālisms ir vienas gribas intences dažādi aspekti”. Šī intence redzama ne tikai cilvēka attieksmē pret dzīvo, bet arī tajā veidā, kādā cilvēks pats tiek atsvešināts no dabiskās ainavas, vides un tām raksturīgajiem fenomeniem, kas veidojuši šajās ainavās dzīvojošo cilvēku dzīvi. Klāgess saskata visciešāko saistību starp zinātni un noteiktu sabiedrības ekonomisko un sociālo pastāvēšanas veidu: “Tas, ka fizikas un ķīmijas spožie panākumi kalpo vienīgi kapitālam, par to šodien nevar šaubīties neviens domājošais. [...] īpašais jauno zinātņu sasniegums ir visu kvalitatīvo atšķirību aizvietošana ar kopu teoriju visās jomās; tā funkcionē kā gribas uzspiests pamatlikums; tas izdzēš visu mirdzošo dvēseles vērtību krāšņo daudzveidīgumu, kas tagad [...] pārvērsts naudas vērtībā.”¹⁷ Šie Klāgesa izteikumi tomēr nav tikai sociālu vai ekonomisku procesu kritika, bet gan tiem pamatā esošu plašāku un senāku attiecību uzrādīšanas mēģinājums: “Kapitālisms un tā sagatavotājs – zinātne ir kristietības īstenojums, kas [...] vienīgās gara dievības vārdā pieteica karu neskaitāmajai pasaules dievu daudzveidībai, un tagad velkas aklas visvienības domas pavadā.”¹⁸ Tā sauktā vienotā pasaule (globalizācija), kuru iekustinājusi kristietība un turpinājusi zinātne un kapitālisms, ir tikai varas instruments, ar kura palīdzību sagrābt pēc iespējas vairāk no dabas bagātībām, nerēķinoties ne ar “vēl pirmatnēji dzīvojošo tautu dzīvi”, ne ar “dabas izpausmju daudzveidības tiesībām”, ne ar individuāli apslēptām spējām vēl saklausīt dabas valodu, kuras (pārtulkotas vienotās globalizētās pasaules terminoloģijā) nozīmē tikai nepārvaldāmo, nekontrolējamo un tāpēc – nevēlamo, iznīcināmo cilvēkā. Cilvēks, kas ieklausījies dabas valodā, vairs nav pakļauts modernās civilizācijas tvērienam, kurā tā pašreferenciāli žņaudz gan dabu, gan cilvēku. “Dabas valoda” ir kultūrkritikas elements – daba un tās valoda kļūst par radikālu un revolucionāru saukli, kas aicina uz jaunu, t. i., labi aizmirstu arhaisku, pirmatnēju, t. i., sākotnēju

14 Par Klāgesa lietotā vārda *pātisks* nozīmi Heincs Peters Preisers (*Preusser*) izsakās: “Tāpēc, ka vairs netiek pieļauta pasaules darbība, tā vairs nav īstena. [...] Pret to saceljas pātiskis”, kura patība ļaujās “pārdzīvotuma straumei.” [*Weil der [der Tattmensch - R. B.] die Welt nicht wirken lässt, kommt ihr keine Wirklichkeit mehr zu. [...] Dagegen revoltiert der Pathiker.*] (Preusser, Heinz-Peter. *Pathische Ästhetik*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2015. S. 149.)

15 (Schröder, Hans Eggert. *Ludwig Klages. Die Geschichte seines Lebens*. Bd. II. Bonn/Berlin: Bouvier Verlag, 1992. S. 1248.) Dīvos pētnieciskos projektos tiek pētīti Klāgesa Rīgas vizītes materiāli, kas glabājas Vācu literatūras arhīvā Mārbahā, pārlūkoti arī Herdera institūta (Rīga) arhīva dokumenti un vēstules Latvijas Nacionālajā vēstures muzejā, kā arī skatīti materiāli, kas glabājas pašreizējā Herdera institūta arhīvā Marburgā, lai izveidotu šā notikuma vēsturisko kontekstu un filozofisko fonu. Sk. Bičevskis, R. Dzīvības gnostika pret prāta gribu. No: LU Filozofijas un socioloģijas institūts. *Reliģiski filozofiski raksti*. XX. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2016. 11.–43. lpp.

16 *Wir täuschten uns nicht, als wir den "Fortschritt" leerer Machtgelüste verdächtig fanden, und wir sehen, daß Methode im Wahnwitz der Zerstörung steckt. Unter den Vorwänden von "Nutzen", "wirtschaftlicher Entwicklung", "Kultur" geht er in Wahrheit auf Vernichtung des Lebens aus. Er trifft es in allen seinen Erscheinungsformen, rodet Wälder, streicht die Tiergeschlechter, löscht die ursprünglichen Völker aus, überklebt und verunstaltet mit dem Firnis der Gewerblichkeit die Landschaft und entwürdigt, was er von Lebewesen noch überläßt, gleich dem "Schlachtvieh" zur bloßen Ware, zum vogelfreien Gegenstande eines schrankenlosen Beutehungers. In seinem Dienste aber steht die gesamte Technik und in deren Dienste wieder die weitaus größte Domäne der Wissenschaft.* (Klages, Ludwig. *Mensch und Erde*. Berlin: Matthes & Seitz, 2013. S. 18–19).

17 *Daß die glänzenden Errungenschaften der Physik und Chemie einzig dem Kapital gedient, darüber besteht für denkende Köpfe heute kein Zweifel mehr [...] Die unterscheidend besondere Leistung der neueren Wissenschaft, die Ersetzung aller Arteigenschaften durch das bloße Mengenverhältnis, [...] welche den sehimmarnden Farbenreichtum seelischer Werte [...] dem erschlichenen Wert jener eingebildeten Macht geopfert, die sich meßbar verkörpert im Geldbesitz.* (Klages, Mensch und Erde, S. 26).

18 *Der Kapitalismus samt seinem Wegbereiter, der Wissenschaft, ist in Wirklichkeit eine Erfüllung des Christentums, [...] im Namen der alleinigen Gottheit des Geistes der nicht auszählenden Götter vielheit der Welt den Krieg erklärte, nur aber heute mit einem erblindeten All-Gedanken verkuppelnd [...].* (Klages, Mensch und Erde, S. 28).

dzīvi.¹⁹ “Daba” ir arī viena kultūrkritikas atzara, t. s. modernās konservatīvās revolūcijas (20.–30. gadu konservatīvi noskaņotie intelektuāļi Vācijā) atslēgas vārds (vai vismaz viens no pirmajiem to virknē). Kā šāds atslēgas vārds “daba” tomēr nav vairs antīko kinīku “daba”, pie kuras atgriezies. Arī konservatīvās revolūcijas atsauces uz dabu ir pietiekami pašrefleksīvas un uz nākotni orientētas – tāpat kā “jau Ruso un Šilleram”, arī konservatīvās revolūcijas dabas draugu frakcijai “atgriešanās pie dabas” ir aicinājums uz civilizācijas problēmu apzināšanos un nevis atgriešanās burtiskā nozīmē²⁰.

Noteikti jāpiebilst, ka ne tikai viens no šīs revolūcijas lozungiem: modernitātē kopumā, raksta Frankfurtes skolas trešās paaudzes filozofējošais sociologs Hartmuts Roza (*Rosa*), “estētika un dabas pārdzīvojumus ir nostiprināti kā rezonanses sfēras *sui generis*”²¹, t. i., tajās cilvēks meklē īpašas, neatsvešinātas saskarsmes (“rezonanses”) ar pasauli iespējas. Šīs iespējas apcer arī cita veida modernitātes pašrefleksijas: norvēģu kino seriālā *Beforeigners*²², kura pirmā sezona tika demonstrēta 2019. gadā un kura turpinājums pieteikts, tiek rādīta pasaule, kurā laika vienvirziena kustības deformācijas dēļ mūsdienās uzrodas pagājušo laikmetu cilvēki. Sajukums sabiedrībā un pārpratumi “laika migrantu” jeb cilvēku “ar multilaicisku izcelsmes fonu” veido lielu daļu no seriāla satura. Tā sērijās parādās arī dažādas mūsdienu cilvēku (neoludītu) grupas, kas brīvprātīgi atsakās no visiem modernās civilizācijas “labumiem” un uztver pagājušo laiku cilvēku parādīšanos kā zīmi eshatoloģiskai laikmetu maiņai. Līdzīgas cilvēku grupas modernajā kultūrā ir reāli pastāvējušas un pastāv joprojām. Piemēru ir daudz. To reference ne vienmēr, protams, ir “daba”, pie kuras “atgriezies”. Interesanti, ka tās no šīm grupām, kurām “atgriešanās pie dabas” motīvs ir galvenā grupas identitātes konstituente, ir politiski un sociāli polāri orientēti: viņu kultūrkritika var būt gan kreisa, gan labēja, gan konservatīva, gan anarhistiska – šī krasi atšķirīgā orientācija nemaz netraucē “atgriezties pie dabas”. Tā tas īstenībā ir jau modernās kultūrkritikas klasisko paraugu gadījumā: lai arī Adorno un Horkheimera “Apgaismības dialektika” kā modernās sabiedrības pretrunu kritika un iekšējās loģikas apraksts neaicina “atgriezties pie dabas”, tomēr arī šis darbs nav iedomājams ne tikai bez Marksa, bet arī bez Klāgesa un viņa īpaši cildinātā Bahofena matriarhāta mīta – bez atgriešanās un arhaiskajā snaudošo apslēptu iespēju vilinājuma. 20. gadsimta filozofijas vēstures pētniecība labi parāda, ka

Frankfurtes kreisā kultūrkritika iedvesmojas no gadsimta sākuma labējo ezoteriķu un konservatīvo revolucionāru idejām²³. Attiecības ar dabu ir noturīga modernitātes tēma gan socioekonomiskā, gan paškritikas nozīmē. Tā vienlaikus ir arī tēma, kas uzrāda modernitātes aporijas, kuras saasinās līdz ar modernitātes citu noturīgo tēmu saasinājumiem un atkārtos līdz ar citiem tās imanenti atkārtos problēmu uzplaisnījumiem.

Dabas valodas un tajā balstītu attiecību ar dabu vīzija rāda, ka “daba” nav tikai daba. Modernitātes ietvaros tā kļūst par civilizācijas kritikas būtisku stihiju un par modernitātes aporētiskuma izpausmi. Tāda tā ir arī šobrīd. Taču kā tāda tā ir kļuvusi par vēl vienu kultūras tīklojuma simbolu, ar kuru aiz kultūras ekrāna nokļūt pūlējies modernais cilvēks, lai nezaudētu īstenību, kas permanenti draud pazust aiz dabas (tāpat – vēstures, pasaules, sabiedrības) konstruktiem. Vai tādējādi šis cilvēks seko savas “dabas” balsij?

Ad inferno

Divi ceļi modernitātē – romantisms un kultūrkritika – balansē uz iespējamā un faktiskā robežas. Tā arī ir modernitātes robeža. “Rezonanse ir modernitātes apsolījums; atsvešinātība – tās realitāte.”²⁴ Ja šāda modernitātes diagnoze horizontāli aptver vai tiecas aptvert visas tās diferencētās izpausmes, tad pati tā vertikāli ir piemērs diferencētai domai par laikmetu, kura pašrefleksijas līmeni zaudēt nozīmētu zaudēt modernitātes gaitā sasniegtās domas iespējas. Modernitātes leģitimizācijas, atcelšanas, pārvarēšanas, “pārslimošanas”, turpināšanas, pavērsienu, “citas modernitātes”, antimodernitātes, postmodernitātes u. c. mēģinājumus reflektēto iespēju spektrs, modernitātes paškritikas potenciāls ir viens no iespaidīgākajiem modernitātes sasniegumiem. Tieši šo domas līmeni zaudēt nozīmētu zaudēt iespējamo nākotni. Pašrefleksīvas modernitātes ienaidnieks nebūt nav tās pārvarēšanas vai aiziešanas no modernitātes refleksijas, bet gan bezdomu ļaušanās modernitātes sociālo, ideoloģisko, ekonomisko un politisko komplikāciju “un tā tālāk” virpulim.

19 Sal. ar Merķeļa vārdiem: “Varbūt tagad latvieši jau spīdētu citu Eiropas tautu vidū, varbūt viņiem jau būtu savi Kanti, savi Herderi, savi Vilandi utt., varbūt viņiem kā zinātņu, tā arī politikas laukā būtu svarīga loma, ja tie būtu atstāti pašu ziņā [izcēlums mans - R. B.].” (Merķelis, *Latvieši*, 24. lpp.).

20 Bollenbeck, Georg. *Eine Geschichte der Kulturkritik. Von Rousseau bis Günther Anders*. München: C. H. Beck, 2007. S. 14. Ralfs Konersmans nošķir restitutīvās kultūrkritikas no postrestitutīvām kultūrkritikām: pirmās tiecas uz kaut kā (premoderna) atjaunošanu, otrās – uz modernās daudznozīmības un nenoteiktības kā modernās dzīves brīvības turpinājumu (Konersmann, Ralf. *Kulturkritik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008).

21 Rosa, Hartmut. *Weltbeziehungen im Zeitalter der Beschleunigung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2013. S. 10.

22 Sk.: Filmu datubāze internetā imdb: [seriāls *Beforeigners*] [tiešsaiste]. Pieejams: www.imdb.com/title/tt8332130/ [skatīts: 26.11.2020].

23 Dörr, Georg. *Muttermythos und Herrschaftsmythos: Zur Dialektik der Aufklärung um die Jahrhundertwende bei den Kosmikern, Stefan George und in der Frankfurter Schule*. Göttingen: Königshausen & Neumann, 2007.

24 Rosa, Hartmut. *Resonanz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2016. S. 624.

Avoti un literatūra

1. Bičevskis, Raivis. Dzīvības gnostika pret prāta gribu. No: LU Filozofijas un socioloģijas institūts. *Reliģiski filozofiski raksti*. XX. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2016, 11.-43. lpp.
2. Bollenbeck, Georg. *Eine Geschichte der Kulturkritik. Von Rousseau bis Günther Anders*. München: C. H. Beck, 2007.
3. Dörr, Georg. *Muttermythos und Herrschaftsmythos: Zur Dialektik der Aufklärung um die Jahrhundertwende bei den Kosmikern, Stefan George und in der Frankfurter Schule*. Göttingen: Königshausen & Neumann, 2007.
4. Gehlen, Arnold. *Die Seele im technischen Zeitalter. Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1957.
5. Habermas, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne*. 4. Auflage. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993.
6. Heidegger, Martin. *Über den Humanismus*. 11. Auflage. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2010.
7. Klages, Ludwig. *Mensch und Erde*. Berlin: Matthes & Seitz, 2013.
8. Konersmann, Ralf. *Kulturkritik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008.
9. Merkel, Garlieb. *Die Letten*. Wedemark: Verlag Harro von Hirschheydt, 1998.
10. Merķelis, Garlībs. *Latvieši*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999.
11. Morat, Daniel. Der lange Schatten der Kulturkritik. Arnold Gehlen über "Die Seele im technischen Zeitalter". *Zeithistorischen Forschungen*. 2009. Bd. 6. S. 320-325.
12. Nietzsche, Friedrich. *Werke in drei Bänden*. München: Carl Hanser, 1954.
13. Novalis. *Werke*. 4. Auflage. München: C. H. Beck, 2001.
14. Preusser, Heinz-Peter. *Pathische Ästhetik*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2015.
15. Ranke, Leopold von. *Sämtliche Werke*. Bde. 33/34. Leipzig: Duncker&Humblot, 1877.
16. Rosa, Hartmut. *Weltbeziehungen im Zeitalter der Beschleunigung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2013.
17. Rosa, Hartmut. *Resonanz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2016.
18. Schlegel, August Wilhelm. *Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst*. Bd. III. Heilbronn: Verlag Gebr. Henninger, 1884.
19. Schlegel, August Wilhelm / Schlegel, Friedrich. *Atheneum. Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel*. Leipzig: Reclam, 1984.
20. Schröder, Hans Eggert. *Ludwig Klages. Die Geschichte seines Lebens*. Bd. II. Bonn/Berlin, Bouvier Verlag, 1992.
21. Vierhaus, Rudolf. *Vergangenheit als Geschichte. Studien zum 19. un 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

Modernity between history and nature: the enigma of future and of return²⁵

Summary

Modernity (18th-20th centuries) is an epoch, in which from late Enlightenment and the French Revolution there has been a constant struggle both for this epoch's legitimacy and its continuation. Constantly (and sometimes especially intense) there have been talks about the end of modernity, of "exiting" or "leaving behind" modernity. This discourse can be seen and evaluated as both the critique of modernity from pre-modern, anti-modern or un-modern positions, and as modernity's self-critique. Various projects of modernity have similar visions and similar curves of self-criticism. In this paper two sketches of the perspectives, self-critiques and recessions of modernity are offered. They show two approaches to understanding modernity as a project, which entails both overcoming, and continuing it. These approaches reveal aporias which modernity possesses (as well as do the approaches, themselves being the self-critical continuations of modernity). Two sketches focus, firstly, in the medium of history, on romanticism; secondly, in the medium of nature, on cultural criticism. Modernity's legitimization, cancellation, overcoming, "convalescence", continuation, twists and turns, "other modernities", anti-modernity, post-modernity etc. – the spectrum of various attempts of reflected possibilities, the vast potential for self-criticism is one of modernity's highest achievements. Losing exactly this height of thought would mean losing the possible future. The greatest enemy of self-reflexive modernity is not at all the reflections of overcoming or leaving modernity behind, but the unthinking surrender to modernity's "and so on and so forth" whirlwind of social, ideological, economical and political complications.

Key Words: Modernity, History, Nature, Future, Friedrich Schlegel, Ludwig Klages, Garlieb Merkel.

²⁵ This paper has been produced within the framework and as a part of the project "INSTITUTUM HERDERIANUM RIGENSE: Herder Institute in Riga as a scientific network in the European science constellation".

Mīts un atbalsojums: recepcija

Myth and its echoes: reception

Garlība Merķeļa sūdzības no Zilā kalna: latviešu balss kopīgā 15.–19. gadsimta Eiropas zemnieku bēdu dziesmā

Lauku iedzīvotāju grūto dzīvi 15.–19. gadsimtā Eiropas rakstnieki bija tērpuši dažādās formās, piemēram, plašās politiskās polemikās, poēmās, filozofiskos traktātos, drāmās, dialogos vai dziesmās, taču visos šajos tekstos tiek izmantota viena shēma un līdzīgi izteiksmes līdzekļi, kā sasniegt mērķi, – šokēt un izraisīt lasītājos līdzjūtību, skumjas un žēlumu par vaimanājošiem cilvēkiem un vienlaikus asos vārdos izteikties par varas iestāžu vienaldzību, aklumu un sabiedrības netaisnības neizmērāmām sekām. Darbu žanriskajai piederībai nav būtiskas nozīmes, tie cits citu papildina un pastiprina, to saturs saplūst vienā tekstā, kas ir nolietota, bet vienlaikus arī pārsteidzoši radoša klišeja. Šāda veida tekstu – zemnieku sūdzību – korpusā var iekļaut arī Garlība Merķeļa darbus, un ne tikai dzejoļa, kas saglabājies vienīgi atmiņā stāstā, *Klageruf des leibegnen Letten* (Dzimtcilvēka latvieša žēlabu dziesma, 1788) fragmentu, bet jo īpaši viņa tā saucamo “Baltijas triloģiju”, galvenokārt sacerējums *Die Letten* (Latvieši, 1796) un *Wannem Ymanta* (Vanems Imanta, 1802), kuri līdz šim nebija šajā kontekstā analizēti. Rakstā Merķeļa darbu atsevišķie fragmenti ievietoti plašā Eiropas dzimtcilvēku sūdzību ainavā, bet īpaša uzmanība pievērsta pāris poļu rakstnieku darbiem, vispirms Sebastiāna Fabiāna Klonovica poēmām *Victoria deorum* (Dievu uzvara, ap 1587 – ap 1595) un *Worek Judaszów* (Jūdu maiss, 1603?), kā arī Staņislava Stašica traktātam *Przestrogi dla Polski* (Brīdinājumi Polijai, 1790), jo tieši tie daudzējādā ziņā ir vistuvākie vēlākajai Merķeļa iecerei. Uz šo darbu fona atsevišķus “Latviešu” un sāgas par Imantu fragmentus var apskatīt pilnīgi citā gaismā un pieņemt kā ļoti universālu un skaidru paziņojumu, kuram par pamatu ņemtas feodālai Eiropai raksturīgas drūmas skaņas.

Atslēgvārdi: Garlībs Merķelis, zemnieku sūdzības, zemnieka tēls literatūrā, bēdu dziesmas, poļu literatūra.

No viduslaikiem līdz pašam 20. gadsimta sākumam no dažādām Eiropas valstīm nāk zemnieku vaimanas, žēlošanās, sūdzības. 15. un 16. gadsimtā, tas ir, dzimtbūšanas sistēmas iesakņošanās laikā, īpaši skaļas tās bija Francijā un radušās savu atspoguļojumu politiskā moralitē, kas “iekrāsoja košās krāsās zemnieku masu ciešanas” un “vienlaikus arī viņu bezspēcību feodālās vardarbības priekšā”¹. Vēlākajos laikmetos – renesanses, baroka un agrīnās apgaismības laikā – bezcerīgā situācijā ieslodzīto zemnieku sūdzības bija sadzirdamas arī citās Viduseiropas un Austrumeiropas valstīs un pieklusa pakāpeniski līdz ar dzimtbūšanas atcelšanu. Poļu literatūras vēsturnieks Mečislavs Piščkovskis (*Piszczkowski*, 1901–1981) šāda veida poļu literatūras lappusēs ierakstījis vēstījumus, kas ir ne tikai literārā fantastika, bet lauku reālas dzīves atspoguļojums, sauc par “atskaņu publicistiku” (*wierszowana publicystyka*)². Šo terminu var veiksmīgi attiecināt uz visām zemnieku žēlabām, kas, ja to papildina ar daudziem vēlās renesanses, baroka un galvenokārt apgaismības laikmeta rakstnieku, žurnālistu, vēsturnieku vai teologu tekstiem, kuros dedzīgi diskutēts par sociālām attiecībām un sabiedrības sairšanu, radīs kopīgu piespiedu darba un sociālās nevienlīdzības aprūtinātu Eiropas tēlu dažādos laikos. Robeža starp daiļliteratūru un publicistiku, kas skar šo konkrēto jautājumu, ir ļoti nosacīta. Atsevišķi teksti neatkarīgi no to žanriskās piederības pārklājas, papildina cits citu, gadās, ka arī ir gandrīz identiski, bet atšķiras, protams, ar izmantoto izteiksmes līdzekļu izvēli. Nav nozīmes arī ģeogrāfiskajam apgabalam, no kura atplūst žēlabas jo, kā teicis Juliāns Kžižanovskis (*Krzyżanowski*, 1892–1976), visus var klasificēt kā “darbus, veidotus – vienā vai otrā konfigurācijā – no banālām, nodrāztām, atkārtotām idejām”³. Autori, kas vēlējas atklāt nožēlojamo situāciju, kāda valdīja, piemēram, tagadējās Polijas, Lietuvas vai Latvijas teritorijā, izmantoja ļoti līdzīgu, universālu un labi atpazīstamu shēmu. Visi, pamatojoties uz vienu un to pašu vielu, veidoja no tās identiskus attēlus, taču ar unikālām niansēm, kas ieraugāmi, saliekot tos kopā vienā daudzbalstītā ainā.

Viena no pirmajām balsīm poļu literatūrā, kas iebilst pret zemnieku ekspluatāciju, nāk no 16. gadsimta pirmās puses un pieder Mikolajam Rejam (*Rej*, 1505–1569). Reja dialogs *Krótką rozprawą między trzema osobami, Panem, Wójtem, a Plebanem, którzy i swe i innych ludzi przygody wyczytają, a także i zbytki i pożytki dzisiejszego świata...* (Īsas pārrunas starp trim personām: Kungu, Fogtu un Plebānu, kuri kā savējos, tā arī citu cilvēku piedzīvojumus izlasīs, kā arī pašreizējās pasaules greznības un derīgumi...) ir publicēts 1543. gadā. Iespējams, tas atdarina

populāro Alana Šartjē (*Chartier*, ca. 1385–1430) franču dialoga *Le Quadrilogue invectif* (Dusmu pilnais kvadrilogs, 1422)⁴ vai arī simts gadus vēlāk Martina Bucera (*Bucer*, 1491–1551) sarakstīto reformācijas pamfleta *Ein schöner Dialogus und Gespräch zwischen einem Pfarrer und einem Schultheiß* (Jauks dialogs un saruna starp mācītāju un fogtu, 1521)⁵ formu. Rejs savā dialogā raksta:

*Miły Panie, my prostacy,
A cóż wiemy nieboracy?
To mamy za wszystko zdrowie,
Co on [ksiądz – J. P.] nam w kazaniu powie.*⁶

*Ksiądz pana wini, pan księdza,
A nam prostym zeusząd nędza,
Bo się jednak tym pobracić,
Wójtowi to piwo płacić.
Pan się świeczki, dzwonka strzeże,
A snadź jeszcze więcej wieże;
Ksiądz biskupa, biskup Rzymu,
Wždy w każdym stanie przyczyna.
Ale nam chudym prostakom
Zeusząd cierpieć nieborakom.
Zły zwonek, a gorsza kłoda,
Z obu stron niedobra zgoda. [...]*⁷

*Każdy, jako może, łata,
Wždy czym może, tym napłata.
Jedno nam, wieśnej chudzinie,
Nic nie sporo, wszędy ginie.*⁸

1 Lewicka, Hanna. *Skargi chłopskie we francuskich moralitetach politycznych. Kwartalnik Neofilologiczny*, 1954, Nr. 1, s. 17.

2 Piszczkowski, Mieczysław. *Wies w literaturze polskiego baroku*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977. S. 6.

3 Krzyżanowski, Julian. *W wieku Reja i Stańczyka. Szkice z dziejów Odrodzenia w Polsce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. S. 300.

4 Kochan, Anna. Wstęp. No: Rej, Mikołaj. *Wybór pism*, A. Kochan, oprac. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006. S. XLVII.

5 Ibid. S. XLVIII.

6 Rej, Mikołaj. *Wybór pism*, oprac. A. Kochan, oprac. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006. S. 6. [Mīļais Kungs, mēs nabagie ļaudis, / Ko mēs zinām, nabadziņi? / Mums ir veselība, viss, / Kas sprediķi būs teikts.]

7 Ibid. S. 39-40. [Mācītājs apvaino kungu, kungs – mācītāju, / Un mums, prastiem, no visurienes trūkums, / Jo tiem beidzot savienoties, / Fogtam šo alu maksāt. / Kungs no sveces, zvana izvairās, / Un vēl vairāk no cietuma. / Mācītājs biskapu, biskaps Romu, / Vienmēr katrā slānī cēlonis. / Bet mums, tievīņiem prastajiem, / Ciest no visurienes, nabadziņiem. / Sliktas zvans un sliktāks bluķis, / No abām pusēm nav laba savienošana.]

8 Ibid. S. 45. [Katrs, cik iespējams, lāpa, / Ar ko tik var, ar to atlīdzinās, / Tikai mums, ciema sikajiem, / Nieks nav pārplīnībā, visur zūd.]

Reja poēma ir viens no pirmajiem dialogiem poļu literatūrā, kurā zemniekam atļauts runāt visas viņa pārstāvētās sociālās grupas vārdā. Kas ir vienlīdz svarīgi, Fogts, zemnieku pārstāvis, ir sarunas partneris Kungam un Plebānam. Viņa uzstāšanās ir diezgan maiga, līdzsvarota, un garie teikumi, neskatoties uz to, ka tajos netrūkst pārmetumu un rūgtu vārdu sarunas biedriem, tiek pacietīgi uzklausi. Vēlākajos šāda tipa tekstos Fogts vairs nepārstāv savu slāni, nav vairs aktīvs diskusijas dalībnieks, bet ir tās mēmais priekšmets. Kā piemēru var minēt divas Sebastiana Fabiana Klonovica (*Klonowicz*), 1545–1602) poēmas: *Victoria deorum* (Dievu uzvara, ca. 1587 – ca. 1595) un *Worek Judaszów* (Jūdu maiss, 1603), kurās autors no dažādām perspektīvām apgaismo laikus, kas, viņaprāt, ir “visādā ziņā sliktākie”. Abos morāli filozofiskajos traktātos viņš uzrunā valdošos ar daudz spēcīgākiem, asākiem, brutālākiem vārdiem nekā Rejs un būvē no tiem ārkārtīgi ierosinošas ainas:

*Z waszej łaski urzędnik, o sercu z kamienia,
Gorzej pijawki się przypiął do chłopskiego mienia,
I do kropli ostatniej, co jeszcze gdzieś płynie
Wysysa krew biedaka!... Jako lew zgłodniały
W wściekłym gniewie wypadłszy z libijskiej pustynie,
Szarpie jagnię bezbronne, tak ten tłum zdziczały
Nad wieśniakiem się pastwi aż do szpiku kości,
Depcząc prawa przepisy, nie znając litości.
Nie wzruszysz go, byś płakał i łzami krwawemi,
Skórę by zdart z wieśniaka, co schodzi z tej ziemi:
Tak zajeździwszy konia właściciel, lub ośła
Łupi skórę – która go tyle razy niosła!*

*Nie baczy twardy dziedzic na boleść głęboką
Na chłopskiej widną twarzy, nie baczy że skóra,
Skurczona głodem, kości jedyną powłoką,
Że to skielec, nie człowiek i śmierci figura,
Której dawno odbiegły i siła i życie!...
Naprawdę z jego oczu płyną łzy gorące,
Po licach gorzkie krople toczą się obficie,
I próżne te westchnienia piers rozrywające!
Pyszna dusza własnymi zbytkami zajęta
Nie pojmie co to prośba, ni co litość święta!*⁹

9 Kantecki, Antoni. Sebastian Klonowicz i jego poemat o Rusi. *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej*, 1875, R. 3, z. 10, s. 942. [Jūsu izvēlēts ierēdnis, kam akmeņš sirds, / Ļaunāks nekā dēle, pielīp pie zemnieka mantas, / Un līdz pēdējam pilienam – kas vēl plūst, / Viņš izsūc nabadziņa asinis!... Kā izsalcis lauva / Trakās dūsmās izlec no Lībijas tukšneša, / Plēš jēru nevainīgu, tā šis pūlis ārpātīgais /

Poēmā “Jūdu maiss”, kas ir tikai pāris gadu vēlāks komentārs, par realitāti arvien vairāk sarūgtināts, Klonovics veido to pašu ainu, tikai ar daudzslāņainiem salīdzinājumiem, kas iespaido lasītāja iztēli vēl spēcīgāk:

*A lew gwałtem wydziera, co ugoni, trzyma,
I szpik z kości wysysa, krew z ciała wyżył.*¹⁰

*I tak lichwiarz wypija utrapione ludzie:
Jak wysysa krew ludzką pijawka na udzie,
Jak smok afrykański pragnący i głodny
Chce krwie Elephantowej...!*¹¹

Zemnieks, skatīts Klonovica acīm, vairs neironizē, nav pašpārliecināts, bezbailīgs un apveltīts ar humora izjūtu kā tikai pusgadsimtu iepriekš Reja darbos, bet ir neaizsargāts, kluss, neredzams, izdzīts līdz pēdējam un dzīvs nodīrāts. Nav neviena, kam rūpētu šā “liesā cilvēciņa”, “ciema nabadziņa”, “nomocītā cilvēka” liktenis, nemaz nerunājot par dialogu ar viņu un vēlmi viņu uzklausi vai saprast. Zemnieks tēlots kā milzīgu lauvu, eksotisku rāpuļu un siko, bet tikpat bīstamo dēļu aplenkts, bez balss, kā Bībeles Jērs cieš un mirst ne par saviem grēkiem. Klonovica ieskicētā, suģestējošā lauku ainava tika padziļināta un vēl izteiksmīgāk atspoguļota Staņislava Stašica (*Staszic*, 1755–1826) politiskajā traktātā ar nosaukumu *Przestrogi dla Polski* (Bridinājumi Polijai), kas sarakstīts 1790. gadā. Nodaļā *Grunta chłopskie czyli rolnik pracowity* (Zemnieku gruntsgabali jeb Čakls lauksaimnieks) autors ievie-tojis fragmentu, kas šeit jāpiemin:

*Widzę miliony stworzeń, z których jedne wpół-nago chodzą, drugie skórą
albo ostrą siermięgą okryte; wszystkie wyschłe, zgnęzione, obrosłe, zakop-
ciate; oczy głęboko w głowie zapadłe, dychawicznymi piersiami bez ustaw-
nie robią. Posępne, zadurzone, i głupie; mało czują, i mało myślą; to ich
nawiększą szczęśliwością. Ledwie w nich dostrzec można duszę rozumną.*

Metas zemniekam vīrsū un plēš līdz kaula smadzenēm, / Tiesas likumus neievēro, nejut zēlastību. / Tu viņu nepakustināsi, pat raudādams ar asins asarām, / Ādu no zemnieka, kas aizēj uz viņsauli, nodīrātu: / Kā īpašnieks novārdzina zirgu vai ēzelim / Nodīrā ādu tam, kas to tik daudz reižu nesīs! Ir vienalga bargam kungam sāpes dziļas, / Zemnieka sejā redzamas, ir vienalga, ka āda / No bada ir kaulu ir vienīgais pārklājums, / Ka tas ir skelets, nevis cilvēks, bet nāves figūra, / No kuras sen jau aizbēdzis spēks un dzīvība!... / Velti no viņa acīm plūst asaras karstas, / Simtiem rūgtu pilienu tek pa vaigiem, / Un veltīgas šīs nopūtas, no kurām krūtīs plīst pušu! / Lepna dvēsele, ar saviem dārgumiem aizņemta, / Nesapratīs, kas ir lūgums un zēlsirdība svētā!

10 Klonowicz, Fabian Sebastian. Worek Judaszow to jest złe nabycie majątności. No: *Dzieła Fabiana Sebestyana Klonowicza*. T. II. Kraków: Józef Czech, 1829. S. I. [Un lauva ar varu izplēš, ko sasniedz, to tur, / Un kaula smadzenes sūc, asinis no ķermeņa izspiež.]

11 Ibid. S. 98. [Un tā ķīlas devējs izdzer nomocītus cilvēkus: / Kā dēle cilvēka asini no ciskas sūc, / Kā Āfrikas pūķis, slāpis un izsalcis, / Vēlas ziloņa asinis...]

Ich zwierzchna postać z pierwszego weyrzenia więcey podobieństwa okazuie do zwierza, niżeli do człowieka. CHŁOP ostatniey wżgardy nazwisko maia. Tych żywnością jest chleb z srotu, a przez ćwierć roku samo zielsko; napojem woda, i paląca wnętrznosci wódka. Tych pomieszkaniem są lochy, czyli trochę nad ziemię wyniesione szalaszce: Słońce tam niema przystępu; są tylko zapchane smrodem i tym dobrotliwym dymem, który, aby podobno mniey na swoią nędzę patrzali; zbawia ich światła; aby mniej cierpieli, i w dzień i w nocy dusząc, ukraca ich życie mizerne, a naywięcej w niemowlęcym wieku zabija. Oto człowiek, który was żywi.¹²

Taki człowiek do ruszania się mało pobudek czuie. Tak niewolnicza machina, ktorey do szczętu odebrana wola i rozum, bez przymusu nie uczyni kroku żadnego. W którymkolwiek położeniu raz znajdzie się, w tym będzie trwać tak długo, dopokąd iey z boku kto inny niepopchnie.

Niewolnik, który ani sam, ani jego dzieci, ani już na wieki całe pokolenie iego, mieć własności nie może, tylko być cudzą własnością musi, szczęście dla iego Tyrana, że więcey rozumu nie ma, tylko tyle, aby unikał pracy i wystrzegat się zbioru dostatków. Już to nie iest ten człowiek, iakiego dzisiay kray potrzebuie.

Nieludzcy Polacy, odmieniliście w tym bliżnym waszym naturę ludzką. Nierozumni, z niewolnika, który mógł być kraiowi użytecznym, uczyniliście machinę nieczynną.¹³

Ne bez pamata no Reja, Klonovica un Stašica darbiem izvēlēti tik plaši izvil-kumi. Visi šie piemēri bez izņēmuma ne tikai skarbi ilustrē slikto vai pat bezce-rigo situāciju laukos, kas jau pirmajās zemnieku sūdzībās raksturojami kā *locus*

*horridus*¹⁴, ne tikai turpina iepriekšējo autoru arī citās valodās izteiktās domas par 16.–18. gadsimta sociālo nevienlīdzību un tās sekām, bet galvenokārt kalpo kā pierā-dījums tam, ka gan zemnieku bēdu dziesmas, gan arī komentāri par tām ir univer-sāli, tos var lietot kā pauspapīru, ar kuru var viegli pausot situāciju jebkurā Eiropas stūrītī, vismaz tās centrālajā austrumu daļā, kur zemnieks tika burtiski piekalts pie zemes. Tātad poļu rakstnieku darbu fragmenti ir universāls ievads pārdomām par latviešu zemnieku sūdzībām, kuras līdzīgā veidā savā laikā satraukušas komentētāju un lasītāju prātus. Poļu teksti, bet, protams, ne tikai tie, traktējami kā fons latviešu bēdu dziesmām, pastiprina pēdējo minēto vēstījumu, var pat rasties iespaids, ka tie viens otrā atspoguļojas un nav iespējams tos atdalīt.

Latvijā pazīstamākās bēdu dziesmas vecākā zināmā versija atrodama Zalomona Heninga (*Henning*, 1528–1589) *Liffländische Churländische Chronica* (Vidzemes Kurzemes hronika, izdota 1590., bet rakstīta no 1554. gada līdz autora nāvei):

*Der Eyfflendisch Pawr steigt auff ein Bawm,
Darauff hawt er jhm Sattel und Zaum,
Unnd machet dauon Stiffel und Sporen,
Füllet seim Herrn den Kasten mit Korn.
Er giebt dem Pfarherr seine pflicht,
Und weiß von Gott dem Herrn nicht.¹⁵*

“Īss dzejolītis. Mūšsenajā cīņā pret apspiedējiem maza liesmiņa apspiesto un viņiem līdzī jūtošo rokās”¹⁶ kļuva par izpētes objektu vispirms Eduarda Laugastes (*Laugaste*, arī *Treu*, 1909–1994)¹⁷, Hermaņa Štrobaha (*Strobach*, 1925–2018)¹⁸, Alekseja Apīņa (1926–2004)¹⁹ un Kaspara Kļaviņa²⁰ rakstos, kur, starp citu, mēģi-

12 Staszic, Stanisław. *Przestrogi dla Polski z terazniejszych politycznych Europy związkow y z praw natury wypadaiące*. Warszawa: Michał Gröll, 1790. S. 211–212. [Es redzu miljoniem radījumu, no kuriem vieni staigā puskaili, citi apgērbti ar ādu vai asām pašaustām drānām, visi ir izkaltsi, noguruši, apauguši, melni no dūmiem. Acis dziļi iegrimušas. Ar sausām krūtīm nemitīgi elpo. Drūmi, kaisliģi un stulbi, viņi maz jūt un maz domā: tā ir viņu lielākā laime. Tajos tik tikko var saredzēt saprātīgu dvēseli. Viņu ārējais izskats no pirmā acu uzmetiena rāda vairāk līdzību ar zvēru nekā ar cilvēku. ZEMNIEKS – galēja nicinājuma vārds. Viņu ēdiens ir pelavaina maize, un gada ceturtdaļā – nezāles vien; dzēriens ūdens un iekšas dedzinošs degvīns. Viņu mitekļi ir pagrabī, tās ir nedaudz virs zemes uzbūvētas būdas: saule tās nesasniedz – tās smird un ar tiem labvēlīgiem dūmiem, kas, lai viņi mazāk skatītos uz savu postu, atņem viņiem gaisu; lai viņi mazāk ciestu, gan dienā, gan naktī smakdami, saīsina viņu niecīgo dzīvi un visvairāk nogalina zīdaiņu vecumā. Tāds ir cilvēks, kurš jūs baro!]

13 *Ibid.* S. 218–220. [Šādam cilvēkam maz ir impulsi kustēties. Kā verdziska mašīna, kurai griba un prāts pilnībā atņemti, bez piespiešanas nespers ne soļā. Neatkarīgi no tā, kādā stāvoklī tā ikreiz atradīsies, paliks tajā tik ilgi, kamēr kāds cits no malas pastums viņu.

Vergam, kuram nedz pašam, nedz viņa bērniem, nedz viņa paaudzei mūžu mūžos nepiederēs nekas, bet ir jābūt kāda cita īpašumam par laimi viņa Tirānam, viņam prāta tiek tikai, lai izvairītos no darba un ražas novākšanas. Tas taču nav tas cilvēks, kāds šodien valstij vajadzīgs.

Necilvēcīgie poļi, tuviniekā jūšējā esat mainījuši cilvēcisko būtību. Jūs, mulķi no verga, kas varēja būt valstij noderīgs, izgatavojāt nedarbojošos mašīnu!]

14 Par lauku ainavu poļu 17. gadsimta zemnieku sūdzībās sk. Chabowska, Mirosława. Czas i przestrzeń w lamentach chłopskich. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy (Studia Filologiczne*, z. 30/32; *Filologia Polska*), 1991, 12/13, s. 5.

15 Henning, Salomon. *Liffländische Churländische Chronica. Was sich vom Jahr Christi 1554. biß auff 1590. In den langwierigen Moscowiterischen und andern Kriegen, an nothdrenlicher veränderunge der Obrigkeit und Stände in Lieffland, sieder deß letzten Herrn Meisters, und Ersten in Lieffland zu Churland und Semigalln Hertzogen, gedenckwürdiges zugetragen...* Leipzig: Berwaldt, 1594. S. 86. [Dzejolis Alekseja Apīņa tulkojumā: “Livonijas zemnieks kāpj kokā, / No tā cērt seglus un iemauktus / Un darina no tā zābakus un piešus, / Pilda savam kungam lādi ar labību. / Viņš dod mācītājam tā tiesu [nodevas] / Un par Dievu Kungu nezina nekā.” (Apīnis, Aleksejs. Dzejolītis cauri gadsimtiem. No: Apīnis, Aleksejs. *Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās. Apcerējumi*, Rīga: Preses nams, 2000. 56. lpp.)

16 Apīnis, Dzejolītis cauri gadsimtiem, 65. lpp.

17 Laugaste, Eduard. Ūhe Livimaad käsitleva alamsaksakeelse laulu ajaloost “Ick bin een lieffländisch Buer”. *Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Reval*, 1956 (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 43). S. 136–151.

18 Strobach, Hermann. “Ich bin ein livländischer Bauer”. Zur Überlieferungsgeschichte einer Bauernklage. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 1960, 6, S. 292–329.

19 Apīnis, Dzejolītis cauri gadsimtiem, 56.–65. lpp.

20 Kļaviņš, Kaspar. Dziesma nav vainīga: Solomona Heninga hronikā publicētās Livonijas zemnieka sūdzības ģenēze un interpretācijas jautājumi. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2010, Nr. 3/76, 43.–54. lpp.

nāts noskaidrot tā izcelsmi un izsekot dziesmas varianta latviešu tulkojumā attīstībai Inflantijā. Dominē uzskats, šī mūsdienu Latvijas un Igaunijas teritorijā dzīvojušo zemnieku dzīves bēdu aina veidota, visticamāk, pamatojoties uz 16. gadsimta pirmās puses Švābijas zemnieku žēlabām. Kaut kādu iemeslu dēļ šā tālā vācu zemnieku kara (*Deutscher Bauernkrieg*, 1524–1526) atbalss nokrita precīzi uz latviešu laukiem kā drausmīgs mākonis.

1647. gadā Ādams Olearius (*Olearius*, 1599–1671) darbā *Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise* (Jaunā austrumu ceļojuma apraksts) publicēja dzejoli, kuru acīmredzami ir iedvesmojis Heninga hronikā esošais teksts un kas tādās pašās krāsās atspoguļo “vergu tautas” (*Schlavisch Volck*) smago likteni. Patlaban tieši šo versiju var saukt par kanonisku un visdziļāk iesakņojušos latviešu apziņā. Pētniekiem nav šaubu, ka 16.–17. gadsimtā šis dzejolis “bija labi pazīstams, bieži skandēts, gājis no mutes mutē tajās šejienes vācu aprindās, kas vēlējās un prata saskatīt zemnieku nežēlīgo ekspluatāciju”²¹. Visos pētījumos uzsvērts, ka Livonijā zināmā versija bija anonīma autora pārstrādāts, lokalizēts, nevis oriģināls teksts. Šī nelielā dziesmiņas versija izrādījās ārkārtīgi vitāla. Tas, iespējams, saistāms ar Oleariusa darba lielo popularitāti – 17. gadsimtā un vēlāk tā pilnībā vai fragmentos publicēta vairākos izdevumos, bet autora dzīves laikā tulkota Eiropas valodās: dāņu (1651), franču (1656), itāļu (1658) un angļu (1662; 1669). Štrobahs, kurš izsekojis dzejoļa *Ich bin ein lieffländischer Baur...* ceļus un adaptācijas dažādos avotos, galvenokārt hronikās un ceļojumu aprakstos, atrada un analizēja astoņpadsmit augšvācu un lejasvācu valodā rakstītus tekstus. To saturs būtībā nemainās, taču viens elements, kas transformējas, ir ārkārtīgi svarīgs. Dzejoļa varonis ne vienmēr ir Livonijas zemnieks, ir arī varianti, kuros par savu dzīvi žēlojas Kurzemes, igauņu, poļu vai čehu zemnieki²². Dziesmu, kurā Vidzemes zemnieka vietā ievietots Kurzemes zemnieks²³, divus gadus pēc Oleariusa ceļojuma apraksta savā *Historia Lettica* (1649) publicēja Kurzemē dzīvojošs Pauls Einhorn (*Einhorn*, ?–1655). Nākamajās desmitgadēs abi minētie iepriekš vispopulārākās Inflantijā zemnieku sūdzības *Ich bin ein livländischer Bauer* (Es esmu zemnieks Vidzemē) varianti tulkoti arī latviešu valodā un stipri pārstrādāti. Vecākais mūsdienās pieejamais tulkojums atrodams Frīdriha Bernharda Blaufūsa (*Blaufuß*, 1697–1756) pirmajā latviešu valodā sarakstītajā Vidzemes vēsturē²⁴ ar nosaukumu “Vidzemes stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes

ļaužu, uzrakstīti 1753”. Kā uzskata Apinis, tieši šis 18. gadsimta otrās puses variants ir “pirmais zināmais latviešu rakstītais sociālā protesta literatūras piemineklis”²⁵.

Pirmie zināmie oriģinālie šāda veida teksti, kurus Vidzemes vai Kurzemes ļaudis vai viņu atbalstītāji sūtīja vadībai – ķeizaram, ķeizarienei vai hercogam –, datēti ar 18. gadsimta otro pusi un sarakstīti gan prozā, gan dziesmas veidā. Tie saglabājās nelielā skaitā rokrakstu, kas, pēc zinātnieku domām, nebija retums, bet tieši otrādi – izplatīts zemnieku pretošanās veids²⁶. Daļa tekstu ir anonīmu autoru darbi, citi parakstīti kādas sabiedrības vārdā, un tikai pāris tekstiem ir norādīts konkrēts sastādītāja vārds. Zināmie ir, piemēram, pirms 1769. gada dzejoļa formā rakstīta sūdzība, kuru zemnieki sūtīja Kurzemes hercogam Ernestam Johanam Bironam (*Biron*, 1690–1772)²⁷, Ķikuļa Jēkaba (1740–1777) vēstules, dziesmas un citas sūdzības, adresētas Krievijas ķeizarienei Katrīnai II Lielajai (*Katharina die Große / Екатерина II Великая*, 1729–1796)²⁸. Īpaši Ķikuļa Jēkaba teksti to skaudrās vienkāršības un tiešuma dēļ ir, līdzīgi kā iepriekšminētais Klonovica poēmas fragments, spēcīgi un graužoši, apokaliptiski. “Jūtams,” raksta Apinis, “ka Ķikuļa Jēkabs dažā ziņā turpina kādu iesniegumos parastu motīvu tradīciju. [...] Bet visi zināmie agrākie iesniegumi latviešu valodā ir bez literārās “aizmugures”, radušies ikreizējai, tīri utilitārai vajadzībai.”²⁹ Vidzemes hernhūtiētis aizsāk jaunu literāru nodaļu zemnieku bēdu dziesmu vēsturē. Īpaši satriec mākslinieciskiem izteiksmes līdzekļiem bagātīgais asiņainās un drūmās lauku ainavas attēlojums “Viena Vidzemes cietumnieku bēdu dziesmā” (1777) – bads, bezgalīga nabadzība, pārmērīga slodze, nespēja koncentrēt uzmanību uz savu ģimeni un saimniecību, miesas sodi, nedzimušie bērni, sieviešu dzemdes kā dzīvi kapi, fiziskās un garīgās sāpes, mokošas domas par pašnāvību, asaras, necilvēciskas ciešanas, kauns un milzīga bezpalīdzība³⁰. Ir skaidrs, ka Ķikuļa Jēkabs ne tikai turpina kādu latviešu rakstu korpusa tradīciju, bet arī šā žanra dzejas tradīciju vispār. Viņa zināmo dzejoļu saturs ne ar ko taču neatšķiras no tiem skatiem, kas paveras, piemēram, iepriekš minēto poļu autoru poēmu lappusēs.

Ar dzejoli *Klageruf des leibegnen Letten* (Latviešu dzimtcilvēka bēdu dziesma) 1788. gadā dzejas laukā debitēja arī Garlībs Merķelis (*Merkel*, 1769–1850). Par šo autora atmiņā fragmentos vien glabāto tekstu viņš pats rakstījis šādi: *Mein erstes*

21 Apinis, *Dzejolītis cauri gadsimtiem*, 58. lpp.

22 Strobach, “*Ich bin ein livländischer Bauer*”, S. 318.

23 Einhorn, Paul. *Historia Lettica Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes / Curlandes und Semgallen Namen / Ursprung oder Ankunfft, ihrem Gottes-Dienst / ihrer Republica oder Regimente so sie in der Heydenschaft gehabt / auch ihren Sitten / Geberden / Gewonheiten / Natur und Eigenschafften u. gründlich und ümbständig Meldung geschicht. Der Teutschen Nation und allen der Historischen Warheit Liebhabern / zu einem nöthigen Unterricht zusammen getragen und in den Druck verfertigt Durch...* Dorpt: Jacobi Sternbachs, 1649. S. 55.

24 Blaufüss, Frīdrihs Bernhards. *Vidzemes stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753*. Rīga: Vēstures izpētes un popularizēšanas biedrība, 2015. 208.–209. lpp.

25 Apinis, *Dzejolītis cauri gadsimtiem*, 61. lpp. Ļoti populārs bija arī Gotharda Frīdriha Stendera dzejolis ar nosaukumu *Der Cursche Bauer*, kas iespiests viņa 1761. gadā klajā laistās gramatikas (*Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen Lexico, wie auch einigen Gedichten...*) pēdējās lappusēs kā ļoti spēcīgs akcents.

26 Stepermanis, Marģers. Dažas 18. g. s. zemnieku sūdzības un iesniegumi. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1938, Nr. 3/7, 433. lpp.

27 Par šo Kurzemes zemnieku sūdzību hercogam ar tās pilnu tekstu sk.: Apinis, Aleksejs. Ko mēs zinām par latviešu pirmo dzejnieku. No: Ķikuļa Jēkabs. *Dziesmas*. Rīga: Liesma, 1982. 109. lpp.

28 Sk. Apinis, *Ko mēs zinām par latviešu pirmo dzejnieku*, 107.–109. lpp.

29 *Ibidem*.

30 Ķikuļa Jēkabs, *Dziesmas*, 70.–72. lpp.

*regelmäßiges Gedicht gehörte dem Gefühle an, das seit meiner Kindheit mich am meisten und lebhaftesten beschäftigte, dem der hohen Ungerechtigkeit in der Behandlung der Bauern.*³¹ Vienīgajos uz papīra palikušajos pantos jaunais deviņpadsmitgadīgais Merķelis klieudz latviešu zemnieku vārdā:

*Weh mir! Was soll ich auf Erden?
Schufst du zu Qualen mich nur
Vater der großen Natur?*

*Eh' ich noch war, was verbrach ich,
Dass ich den grässlichen Pfad
Durchs Sein zur Vernichtung betrat?* –³²

Dzejolis, kas atmiņā iespiedies uz visiem laikiem, nākamajos gados kļuva par asi, ap kuru veidojās Merķeļa bēdu dziesmas prozā, kurās saklausāma ne tikai viņa dedzīgās sirds, bet arī vēstures liecības par dzimtcilvēku dzīvi un viņu attiecībām ar kungiem vai garīdzniecību. Pie tādiem var pieskaitīt visupirms arī plašus izvilumus no Merķeļa Vidzemei veltītajiem sacerējumiem, kuri balansē uz dažādu žanru robežām, bet jo īpaši no *Die Letten* (Latvieši, 1796; 2. izdevums 1804) un *Wannem Ymanta* (Vanems Imanta, 1802). Atsevišķi abu minēto darbu fragmenti un īpaši *Wannem Ymanta* sāgas daļa līdz šim nav latviešu bēdu dziesmu korpusam pievienoti, taču tie, bez šaubām, iekļaujas tajā un ir spilgts turpinājums un papildinājums gan dziesmai *Ich bin ein livländischer Bauer* un tās variantiem, gan Ķikuļa Jēkaba sūdzībām dzejā un prozā, gan arī pārējām latviešu un citu Eiropas zemnieku sūdzībām.

Tāpat kā visos iepriekš minētajos piemēros, arī Merķelis nomākto zemnieku vārdā raksta atklātu vēstuli tiem, kuriem ir vara un iespēja kaut ko labot, mainīt vai ietekmēt pastāvošo situāciju. Vienīgā atšķirība ir tāda, ka vēstules sūtītājs nav no nomocītās tautas vidus, bet ir tās acīgs vērotājs. Taču Merķelis, tāpat kā plaši citētie poļu autori, nav dzimis zemnieks, ne arī piedzīvojis fiziskas sāpes un pazemošanu. Tātad, no vienas puses, viņš pārstāv kolonizētājus, bet, no otras, nav *svešais*, bet ir *cits* – citas tautības, no cita sabiedriskā slāņa, bet, līdzīgi kā viņa priekšgājēji citās valstīs, rūpējas par savu tēvzemi un tas barotājiem.

Merķeļa “Latvieši” patiesībā ir sūdzību krājums, sastādīts no dažādiem autoram pieejamiem avotiem, viņa paša vērojumiem, izmantojot literārus izteiksmes līdzekļus, kas pastiprina sūro ainu, spēcīgi uzrunā lasītāju un neļauj viņam būt vienaldzīgam. Viens no nežēlīgākajiem apceres kritiķiem, kas polemizēja ar katru Merķeļa rakstīto vārdu, Hermanis Tibe (*Tiebe*, 1769–1835), Liezēres mācītājs, nosaucis autoru par daļēji smieklīgu, daļēji neglītu anekdošu krājēju, kurš, melodams un ienīzdams vācbaltiešu muizniecību, pārspilēdams faktus un aprakstīdams tos vismelnākajās krāsās, cerēja iegūt popularitāti ārzemēs³³. Tam, protams, nevar piekrist. Rakstot par “Latviešiem” un to saturu, vēsturnieks Gvido Straube atkārtoti gan Piščkovska, gan Apīņa izteikto domu un pasvītro, ka “nenoliedzami šāda literatūra 18. gadsimta otrajā pusē Eiropā bija populāra, to varētu pat nosaukt par zināmu modes lietu”³⁴.

Par to, cik lieliski Merķelis bija informēts par aktuālām literatūras tendencēm, liecina pārdomātais “Latviešu” saturs. Var pamanīt, ka katra nākamā sūdzība, kas ievīta drūmajā stāstā par latviešiem, ir pat stiprāka par iepriekšējo. Pirmie pirmās nodaļas teikumi skan šādi:

*Ruhig ist die ganze einst so streitbare Nation der Letten in ihren Fesseln, das heißt, stupid wie der Löwe, der seit Jahren im Käfig, ein Schauspiel müssiger Buben, herumgeschleppt ward, und nur dann und wann durch leises, dumpfes Brüllen seinen Unwillen zeigt, oder vielmehr, ruhig wie der Sterbende, der, von inneren Krämpfen gefoltert, nicht mehr die Kraft hat, durch Winseln sein Leiden zu klagen; nur seine Todtengestalt, sein verzerrtes Auge und schreckliche, obwohl seltene, Zuckungen verkündigen den Umstehenden, was er empfindet. Die Fesseln des Letten sind bis in seine Seele gedrungen; mit gelähmten Geist liegt er am Boden – bis ihn ein Fieber emporreißen wird.*³⁵

31 Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben von... Erster Band: aus Liefland*. Leipzig: K. F. Köhler, 1839. S. 167–168. [Mans pirmais dzejolis attiecas uz sajūtu, kas mani ir saistījusi visvairāk un visspilgtāk kopš bērnības, uz lielo netaisnību pret zemniekiem.]

32 Merkel, *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben von*, S. 167–168. [Bēda man! Kāpēc es esmu uz zemes? / Tu tikai moki mani, / Lielās dabas Tēvs? / Kas es biju, pirms rados, / Ka briesmīgo taku / līdz pašiznīcināšanai eju? -]

33 Tibe, Hermann Friedrich. *Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf*. Herausgegeben von... Halle: J. J. Gebauer, 1805. S. 51–52.

34 Straube, Gvido. G. Merķeļa darbs “Latvieši”. No: Merķelis, Garlibs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 12. lpp.

35 Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde, von... Leipzig: Heinrich Gräff, 1797. S. 16–17*. [Visa senāk tik kareivīgā latviešu tauta tagad mierīgi nes savas važas, tā ir trula kā lauva, kas jau gadiem krātnā vadāts apkārt dikdienīgiem zēniem par izpriecu un kas tikai šad tad, klusi un drūmi rūkdams, izrāda savu nepatiku, – vai, pareizāk, tā ir mierīga kā mirējs, kas, iekšēju krampju mocīts, vairs nespēj vaimanāt par savām ciešanām, tikai viņa mirēja izskats, pārgrieztās acis un briesmīgās, lai gan retās krampju lēkmes izteic klātesošajiem, ko viņš jūt. Latvietim važas iegriezušās līdz pat dvēselei, ar dragātu garu viņš guļ zemē, līdz viņu uzraus kājās drudzis. – Tulkojums no: Merķelis, *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās*, 22. lpp.]

Otrā nodaļa beidzas ar vārdiem, kas ļoti dabiski saplūst ar Stašica iepriekš teikto:

*Ich sehe das Bild, das ich von den Letten entwarf, noch einmahl an, und ich gestehe, es ist nicht schön. Stupid und nervenlos tappt der große Haufe derselben durchs Leben, und kennt kein höheres Glück, als sich bey unzerfetztem Rücken mit Spreubrot sättigen zu können; keinen Muth, als den, zum Großherrn aufzusehn; keine Weisheit, als unertappt zu stehlen. Nur Sonntags sinnenlos beraushtes Vieh zu seyn, gilt ihm für Tugend, für Ehre, nicht gepeitscht zu werden. Mit einem Worte: er ist, was eine Nation seyn kann, an deren Humanität der Drachenzahn der Sklaverei seit sechs Jahrhunderten nagt. Indess traue ich meinen Lesern die Missgestalt seines Charakters, sondern die Ursachen derselben hassenwerth finden werden.*³⁶

Ceturtais nodaļas *Versuche den Zustand der Bauren zu verbessern* (Mēģinājumi uzlabot zemnieku stāvokli) ievadvārdi ir sekojoši:

*Wie einen zweiten Laokoon stellt uns die ältere Geschichte Lieflands den freien lettischen Mann dar, im Kampfe mit schrecklichern Hydern als selbst die Fabel gebahr: dem geharnischten Pfaffenthum und dem legalen ritterlichen Räubersinn. Er ringt, er ringt, mit immer beklemmterer Brust, immer krampfhafterer Verzückung und ersterbenderm Auge; mit immer verzweiflungsvollerer Anstrengung. Umsonst! Die Ungeheuer schnüren seinen Busen zusammen: er erliegt und wer erkennt in dem Scheusal, das ihre giftigen Bisse zerfleischen, noch das edelste Gepräge der Natur, den Ausdruck des mannhaften Freiheitsinnes und kunstloser Biederkeit! Es war geschehen! Die lettische Nation war geworden, wozu ihre Henker sie herabwürdigten wollten: selloses Werkzeug ihrer Habsucht. Sie war ihrer Freiheit, ihres Landes, der natürlichsten Rechte beraubt, und selbst das Leben des Einzelnen hatte keinen Werth, als den der Kaufpreis ihm gab. So gar das Gewissen des ritterlichen Mörders schien den Todtschlag eines so verächtlichen Wesens als der Lette geworden war, nicht mehr zu rügen.*³⁷

36 Merkel, *Die Letten*, S. 70–71. [Es vēlreiz ieskatos latvieša tēlā, ko šeit esmu devis, un man jāatzīst, ka tas nav nekāds jaukais. Neattīstīti, notrulināti, viņu lielum lielais vairums maldās pa dzīvi un nezina augstāku laimi kā ar veselu muguru paēsties pelavu maizes, nezina citu drosmi, kā pacelt acis uz lielkungu, nezina citu gudrību kā neļaut sevi pieķert zādzībā. Lopiski piedzerties tikai svētdienās vien viņam ir tikums, netikt pērtam viņam ir gods. Vārdu sakot, viņš ir tāds, kāda var būt tauta, kuras cilvēcību jau sešus gadsimtus kremit verdzības pūka zobs. Bet es ticu, – mani lasītāji būs tik taisnīgi, ka ienīdis nevis sakropļoto raksturu, bet šā sakropļojuma cēloņus. – Tulkojums no: Merķelis, *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās*, 48. lpp.]

37 Merkel, *Die Letten*, S. 109–110. [It kā otrā Laokoona Vidzemes senākā vēsture mums rāda brīvo latvieti cīņā ar briesmīgajiem nezvēriem, nekā pat teika radījusi, – ar bruņās tērptu priesterību un bruņniecības legālo laupīšanas garu. Viņš cīnās, cīnās, tam pietrūkst elpas, tas raustās arvien krampjaināk, pamazām izdzīst viņa acis, aizvien izmisīgākas kļūst viņa pūles. Velti! Nezvēri sažņaudz viņa krūtis, viņš krīt; un kas gan indīgo žokļu

Šādus piemērus var citēt vēl un vēl, bet interesanti, ka Merķelis, līdzīgi kā Klonovics, nolēma šīs ainas savā nākamajā darbā izvērst, ieviest tajās vēl vairāk moku, ciešanu, briesmīgo, apokaliptisko noskaņu. Acīmredzot “Latviešos” tēlotā lauku ainava viņam šķita pārāk maiga vai nepietiekami lasītāju sirdis un prātus uzrunājoša un šokējoša. Sāgā “Vanems Imanta” latviešu brīvības cīņas skati tika sadalīti segmentos, kuru iedarbības spēks atkal pakāpeniski pieaug. Vienā no tiem galvenais varonis redz neizmērojamu lauku, kas apsēts ar asiņainiem, daļēji vēl miesas apsegtiem liķiem. Kraukļi un vārnas laidelējas virs lauka, knābj mirušos un ķērc no laimes. Lapsas un vilki guļ uz liķiem, kož viņus un plēš, un tad vērotājs ar šausmām saredz, ka šie liķi vēl joprojām jūt un elpo. Klusi, ar sirdi plosošiem čukstiem viņi lūdz pēc palīdzības, taču neviens viņus nedzird. Acis tukši raugās debesīs: palīdzība no turienes nenāk, un, kad zāles stiebri pārklāj vienu miroņu lauku, tā vietā parādās jauns, lai arī nākamajiem būtu vieta, kur ciest elles mokas un velti sūdzēties³⁸. Citās Merķeļa skicētajās ainās starp rāpojošajiem, vaimanājošajiem, bet joprojām jūtošajiem latviešu skeletiem, no kuriem dzīvnieki izplēš gaļas paliekas un izknābj smadzenes, ik pa laikam parādās spoži valdnieku tēli, kurus iepriekš, piemēram, “Latviešos”, Merķelis minējis kā tos, kam bija kaut kādas iespējas atvieglot latviešu zemnieku likteni, – Stefans Batorijs (*Stefan Batory*, 1533–1586), Gustavs II Ādolfs (*Gustav II Adolf*, 1594–1632) un Katrīna Lielā, kurai sūdzības dzimtcilvēku vārdā sūtīja jau pāris gadus iepriekš arī Ķikuļa Jēkabs. Neviens no viņiem tomēr nepalīdzēja apspiestajiem zemniekiem, katram bija citas, svarīgākas darīšanās³⁹. Tikai jaunā un skaistā kā Apollons Aleksandra I (*Alexander I. Pawlowitsch Romanow*, 1777–1825), pēkšņā parādīšanās, kurš no 1801. līdz 1825. gadam bija Krievijas tronī, dod beidzot cerību uz labāku, gaišāku nākotni. Merķeļa sāgas varonis Imanta, ieraugot viņu sapnī, metas ceļos un kliedz: *Retter! ich glaube an Dich!*⁴⁰ Vācbaltietis veltīja savu darbu Viņa Majestātei Aleksandram, visas Krievijas imperatoram (Krievijai no 1721. gada piederēja Inflatija, no 1772. gada arī Poļu Inflatija un no 1795. gada arī Kurzeme), jo, līdzīgi kā citi viņa laikabiedri, Merķelis bija dziļi pārliecināts, ka Aleksandrs ir tas izredzētais, kas var iedvest latviešos un citās viņa pārvaldītās tautās jaunu dzīvi. Merķelis atklāja caram asiņaino vīziju ar nomocītajiem latviešiem, kuri

plosītajā, sakropļotajā ķermenī vēl pazīs dabas cēlāko radījumu, vīrišķīga brīvības gara un nemākslota goda prāta iemiesojumu!

Tas bija noticis! Latviešu tauta bija kļuvusi tas, par ko viņas bendes gribēja to pazemot, – par viņu mantkārības nedzīvo darbarīku. Tai bija laupīta brīvība, zeme, visdabiskākās tiesības, un pat atsevišķa cilvēka dzīvībai bija tikai tā vērtība, ko tai piešķīra pirkuma maksa. Pat sirdsapziņa, likās, vairs nepārmeta slepkavīgajam bruņniekam, ka viņš nonāvējis tādu nicināmu radījumu, par kādu bija kļuvis latvietis. – Tulkojums no: Merķelis, *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās*, 66. lpp.]

38 Merkel, Garlieb. *Wannem Ymanta. Eine Lettische Sage*. Leipzig: Joh. Fr. Hartknoch, 1802. S. 150–154.

39 Merkel, *Wannem Ymanta*, S. 154–159.

40 *Ibid.* S. 163. [Glābēj, es tev ticu!]

vēršas pie troņmantinieka ar vārdiem: *Rettung! Rettung! Auch wir Deine Kinder!*⁴¹, un ticēja, ka viņš būs taisnīgāks un gādīgāks tēvs.

Merķelis savos uzskatos nebija vientuļš. Poļu rakstniecībā *Wiersz Do Najjaśniejszego Alexandra I. Cesarza Wszzech Rossy'y, Króla Polskiego, kraje swoje odwiedzającego* (Dzejolis visgaišākajam Aleksandram I. Visas Krievijas caram, Polijas karalim, savas valstis apciemojušajam) latīņu valodā sarakstījis viens no poļu valodas pētniekiem un mīlotājiem, pirmās poļu valodas gramatikas mācību grāmatas autors Onufrijs Kopčinskis (*Kopczyński*, 1735–1817). Dzejolis Juzefa Dionīsija Minasoviča (*Minasowicz*, 1792–1849) tulkojumā publicēts 1816. gadā, taču precīzs tā sacerējuma gads nav zināms. Šajā tekstā Aleksandrs I ir tas, kas iet “pa saules pēdām”⁴², un tā kā saule dod dzīvību. Pateicoties viņam, *Dziś wesoly obywatel, przedtem w kir żałobny / Przybrany, wyschły, chromy, do cienia podobny*⁴³.

Savā poļu valodas gramatikā Kopčinskis, skaidrojot lietvārdu locīšanas principus, nominatīvam dod šādu piemēru (vai pat četrus atsevišķus, jo tie nav stingri atdalīti cits no cita, bet, tikai lasot tos kopā, ļoti skaidri jūtamās autora personīgas domas, kas paustas arī dzejoļa rindās): *Królestwo Polskie wskrzeszone. Co za dziwi! oto przywrócony pokóy: Oto przywrócił ALEXANDER I.*⁴⁴

Anonīma autora rakstā, kas 1818. gadā ievietots laikrakstā *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, rakstīts, ka Merķeļa lūgums tika uzklaušīts. Par latviešu glābēju patiešām kļuva Aleksandrs I un viņam blakus arī Inflantijas ģenerālgubernators Filips Pauluči (*Paulucci*, 1779–1849), jo tieši viņu valdīšanas laikā 1818. gadā Kurzemē un gadu vēlāk Livonijā tika izdots dekrēts par dzimtbūšanas atcelšanu. Pēc anonīmā žurnālista domām, ļoti neticamā Merķeļa vīzija piepildījās⁴⁵, bet patiešībā latviešiem bija jāgaida vēl ilgi gadi, lai to īstenotu. Pa šo laiku rakstnieki paspēja sacerēt vēl dažas dažādu žanru bēdu dziesmas, starp kurām var minēt, piemēram, Jāņa Ruģēna (1817–1876) trīs “Latviešu draugu dziesmas” (1841–1842) vai Ernesta Dinsberga (1816–1902) “Goda rīme latviešu tautas kopējiem” (1848).

Avoti un literatūra

41 Merkel, *Wannem Ymanta*, S. 162–163. [Palīgā! Palīgā! Mēs arī esam jūsu bērni!]

42 Kopczyński, Onufry. *Wiersz Do Najjaśniejszego Alexandra I. Cesarza Wszzech Rossy'y, Króla Polskiego, kraje swoje odwiedzającego*. Napisany przez JX. Kopczyńskiego w łacińskim języku, a na oyczysty wyłożony przez Józefa Dyonizego Minasowicza. *Tygodnik Wileński* 1816, 2, s. 547.

43 Kopczyński, Wiersz Do Najjaśniejszego Alexandra I, s. 547. [Šodien priecīgs pilsonis, agrāk sēru tērpā / ģērbies, izkaltis, slims, ēnai līdzīgs.]

44 Kopczyński, Onufry. *Grammatyka języka polskiego przez... Dzieło pozgonne*. Warszawa: Druk. Xięży Piiarów, 1817. S. 172. [Polijas kara]valsts atdzīvīnāta. Kas par brīnumu! te ir atjaunots miers: Te ir atgriezotājs – ALEKSANDRS I.]

45 [Anon.] *Kulturfortschritte im russischen Reiche. Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 1818, Nr. 113, S. 449.

- [Anon.] *Kulturfortschritte im russischen Reiche. Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 1818, Nr. 113, S. 449.
- Apīnis, Aleksejs. Dzejolītis cauri gadsimtiem. No: Apīnis, Aleksejs. *Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās. Apcerējumi*. Rīga: Preses nams, 2000. 56.–65. lpp.
- Apīnis, Aleksejs. Ko mēs zinām par latviešu pirmo dzejnieku. No: Ķikuļa Jēkabs. *Dziesmas*. Rīga: Liesma, 1982. 89.–120. lpp.
- Blaufüss, Frīdrihs Bernhards. *Vidzemes stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753*. Rīga: Vēstures izpētes un popularizēšanas biedrība, 2015.
- Chabowska, Mirosława. Czas i przestrzeń w lamentach chłopskich. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*, 1991, 12/13 (*Studia Filologiczne* z. 30/32; *Filologia Polska*), s. 5–28.
- Einhorn, Paul. *Historia Lettica Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes / Curlandes und Semgallen Namen / Ursprung oder Ankunfft, ihrem Gottes-Dienst / ihrer Republica oder Regimente so sie in der Heydenschafft gehabt / auch ihren Sitten / Geberden / Gewonheiten / Natur und Eigenschafften u. gründlich und ümbständig Meldung geschicht. Der Teutschen Nation und allen der Historischen Warheit Liebhabern / zu einem nöthigen Unterricht zusammen getragen und in den Druck verfertigt Durch...* Dorpt: Jacobi Sternbachs, 1649.
- Henning, Salomon. *Lifflendische Churlendische Chronica. Was sich vom Jahr Christi 1554. biß auff 1590. In den langwierigen Moscowiterischen und andern Kriegen, an nothdrenghlicher veränderunge der Obrigkeit und Stände in Lieflland, sieder deß letzten Herrn Meisters, und Ersten in Lieflland zu Churland und Semigalln Hertzogen, gedenckwürdiges zugetragen...* Leipzig: Berwaldt, 1594.
- Kantecki, Antoni. Sebastyan Klonowicz i jego poemat o Rusi. *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej*, 1875, R. 3, z. 10, s. 942.
- Klonowicz, Fabian Sebastian. Worek Judaszow to jest złe nabycie maiętności. In: *Dzieła Fabiana Sebestyana Klonowicza*. T. II. Kraków: Józef Czech, 1829.
- Kļaviņš, Kaspars. Dziesma nav vainīga: Solomona Henninga hronikā publicētās Livonijas zemnieka sūdzības ģenēze un interpretācijas jautājumi. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2010, 3/76, 43.–54. lpp.
- Kochan, Anna. Wstęp. In: Rej, Mikołaj, *Wybór pism*. Anna Kochan (oprac.). Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006. S. V–CXL.
- Kopczyński, Onufry. *Grammatyka języka polskiego przez... Dzieło pozgonne*, Warszawa: Druk. Xięży Piiarów, 1817.
- Kopczyński, Onufry. *Wiersz Do Najjaśniejszego Alexandra I. Cesarza Wszzech Rossy'y, Króla Polskiego, kraje swoje odwiedzającego*. Napisany przez JX. Kopczyńskiego w łacińskim języku, a na oyczysty wyłożony przez Józefa Dyonizego Minasowicza. *Tygodnik Wileński*, 1816, 2, s. 546–547.
- Krzyżanowski, Julian. *W wieku Reja i Stańczyka. Szkice z dziejów Odrodzenia w Polsce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Ķikuļa Jēkabs. *Dziesmas*. Rīga: Liesma, 1982.
- Laugaste, Eduard. Ühe Livimaad käsitleva alamsaksakeelse laulu ajaloost (“Ick bin een lieffländisch Buer”). *Ajaloo-Keeleteaduskonna töid*, 1956 (*Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, 43), S. 136–151.

17. Lewicka, Hanna. *Skargi chłopskie we francuskich moralitetach politycznych. Kwartalnik Neofilologiczny*, 1954, 1, s. 5–20.
18. Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben von... Erster Band: aus Liefland*. Leipzig: K. F. Köhler, 1839.
19. Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde, von... Leipzig: Heinrich Gräff, 1797.*
20. Merkel, Garlieb. *Wannem Ymanta. Eine Lettische Sage*, Leipzig: Joh. Fr. Hartknoch, 1802.
21. Merķelis, Garlībs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999.
22. Piszczkowski, Mieczysław. *Wieś w literaturze polskiego baroku*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977.
23. Rej, Mikołaj. *Wybór pism*. Oprac. Anna Kochan. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006.
24. Staszic, Stanisław. *Przestrogi dla Polski z terazniejszych politycznych Europy związkow y z praw natury wypadaiące*. Warszawa: Michał Gröll, 1790.
25. Stepermanis, Mārgers. Dažas 18. g. s. zemnieku sūdzības un iesniegumi. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1938, Nr. 3/7, 433–438. lpp.
26. Straube, Gvido. G. Merķeļa darbs "Latvieši". No: Merķelis, Garlībs. *Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. 9.–14. lpp.
27. Strobach, Hermann. "Ich bin ein livländischer Bauer". Zur Überlieferungsgeschichte einer Bauernklage. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 1960, 6, S. 292–329.
28. Tiebe, Hermann Friedrich. *Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf. Herausgegeben von...* Halle: J. J. Gebauer, 1805.

Garlieb Merkel's grievances from *Zilais kalns*: the voice of Latvians in the common 15–19th century European peasants' lament

Summary

European writers had expressed the harsh life of the rural population in the 15–19th centuries in a variety of forms, such as extensive polemics, poems, philosophical treatises, dramas, dialogues or songs, but all of these texts share a single pattern and similar means of expression to achieve their goal – to shock and gain readers' sympathy, sadness and compassion for these lamenting people, and at the same time, to speak out in coarse, sharp words about the indifference and blindness of the authorities and the immeasurable consequences of social injustice. The genre these works belong to is not important, they complement and reinforce each other, their content merges into a single text, which is a timeworn, but at the same time surprisingly creative cliché. The works of Garlieb Merkel can also be included in this type of text – the body of peasants' grievances – and not only the excerpt of a poem that has survived only in his memoir *Klageruf des leibegnen Letten* (The Latvian Serfs' Lament, 1788), but particularly in his so-called Baltic Trilogy, mainly the works *Die Letten* (The Latvians, 1796) and *Wannem Ymanta* (1802), which, to date, had not been analysed in this context. In the article, certain extracts of Merkel's works are positioned in the vast landscape of European serfs' grievances, but special attention is paid to the works of two Polish writers, firstly Sebastian Fabian Klonowic's poems *Victoria deorum* (Victory of the Gods, c.1587–c.1595) and *Worek Judaszów* (Judas's Sack, 1603?), as well as Stanisław Staszic's treatise *Przestrogi dla Polski* (Warnings to Poland, 1790), as they are in many ways the closest to Merkel's later notion. Against the background of these works, certain extracts from *The Latvians* and the saga about *Imants* can be examined in a completely different light and accepted as a very universal and clear statement, based on the melancholy sounds characteristic of feudal Europe.

Keywords: Garlieb Merkel, peasant grievances, peasant image in literature, laments, Polish literature.

LILIJA LIMANE

Napoleona kari, Garlībs Merķelis un propagandas literatūra latviešu valodā

Napoleona kara laikā Krievijā 1812. gadā latviešu grāmatniecībā strauji pieauga iespieddarbu skaits, jo nāca klajā iedzīvotājiem adresēti rikojumi un propagandas literatūra. Latviešu valodā arī 1813. gadā tika publicēti vairāki Krievijas valdības iniciēti iespieddarbi pēckara situācijas stabilizēšanai. Garlībs Merķelis kara laikā uzstājās kā aktīvākais Baltijas vācu publicists pret Napoleonu ar publikācijām savā laikrakstā *Der Zuschauer*.

Jauns izdevuma veids latviešu grāmatniecības kontekstā ir Johana Frīdriha Stefenhāgena spiestuvē Jelgavā 1813. gadā klajā laistās divas nelielas informatīvi publicistiskas brošūras “Spranču karapulku atpakaļiešana” un “Moskavas, šī branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta, nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana, kas caur sprančiem rudens mēnesī 1812 notikusi” Aleksandra Johana Stendera tulkojumā. Abi darbi publicēti kā anonīmi sacerējumi, bet līdz šim bibliogrāfi darbu “Moskavas..” bija kļūdaini piedēvējuši Garlībam Merķelim. Pētījuma gaitā izsekots sacerējumu publicēšanas secībai un noskaidrots, ka abi darbi ir tulkojumi, atklāti to autori – Krievijā dzīvojošais ārsts Jozefs Rēmans (“Moskavas..”) un vācu armijas ģenerālis Ernsts fon Pfuels (“Spranču karapulku atpakaļiešana”).

Latviešu lasītāju interesi par abām brošūrām apstiprina vairāki nedatēti izdevuma papildmetieni, kas iespiesti drīz pēc pirmizdevuma. Lasītāju interese par Maskavas degšanas un izpostīšanas ainu aprakstu saglabājās vairākus gadu desmitus, jo jaunākais pārdrūkājums iznācis 1860. gadā. Lasītājus interesēja gan kara notikumi, gan intriģēja Krievijas galvaspilsētas apraksts, gan sniegtā vēsturiskā un ģeogrāfiskā informācija, kas periodiskās preses trūkuma apstākļos paplašināja ļaužu redzes apvārsni. Tādēļ abus izdevumus var uzskatīt par sava laika populāro literatūru. Politisks traktāts žanriski bagātināja latviešu grāmatniecību, jo pirms tam latviešu lasītājiem bija pazīstami tikai reliģiska satura traktāti.

Atslēgvārdi: Napoleona kari, Aleksandrs Johans Stenders, Jozefs Rēmans, Ernsts fon Pfuels, propagandas literatūra, traktāts, latviešu lasītājs.

Latviešu valodā 1812. un 1813. gadā izdoto iespieddarbu pieaugumu izraisīja nepieciešamība atspoguļot Napoleona armijas karagājiena gaitu uz Krieviju un notikumus, informēt un ietekmēt kā okupētās, tā franču armijas neieņemtās Latvijas teritorijas iedzīvotājus. Iespieddarbi sniedz priekšstatu par franču karaspēka tuvošanos, atspoguļo bažas par iebrukumu, kara laika notikumus, noskaņas un sekas. Līdz 1812. gadam latviešu valodā dienasgaismu ieraudzīja vidēji 7–10 iespieddarbi gadā, bet 1812. un 1813. gadā to skaits sasniedza 16–18 izdevumus¹. Tas liecina par Krievijas valsts politiķu un to Latvijas teritorijā dzīvojošo atbalstītāju centieniem ne vien sniegt norādījumus iedzīvotājiem par izturēšanos ekstremālajos apstākļos, bet arī ietekmēt latviešu tautības iedzīvotāju viedokli par kara notikumiem un veidot sabiedrības apziņā negatīvu ienaidnieka tēlu. Savukārt franču administrācija okupētajās teritorijās organizēja norādījumu un rikojumu iespiešanu, lai informētu iedzīvotājus par savu politiku un ietekmētu viņu rīcību sev vēlamā virzienā. Raksta nolūks ir aplūkot franču-krievu kara literatūras ražu, raksturot tās novatorismu uz latviešu grāmatniecības fona, autoru un izdevēju mērķus, kā arī sniegt datus par izpētes gaitā atklātiem un precizētiem dažu propagandas brošūru autoriem.

Apvienotais franču-prūšu karaspēks iesoļoja Latvijas teritorijā 1812. gada 24. jūnijā, un prūšu 10. divīzija jūlijā bija ieņēmusi Kurzemi, frontes līnija stiepās pa Daugavas lejas pusi no Slokas līdz Daugavpilij. Militārās operācijas vadīja prūšu karaspēka vadonis Žaks Etjēns Žozefs Aleksandrs Makdonalds (*Macdonald*, 1765–1840), kurš apmetās Kalkūnē, bet vēlāk Staļģenes muižā pie Jelgavas. Prūšu karaspēkam bija plānota Rīgas ieņemšana, taču dažādu iemeslu dēļ Krievijas Vidzemes guberņas un Rīgas administrācijas un iedzīvotāju ar bažām gaidītais uzbrukums Rīgai tā arī nenotika, vispār militāro operāciju ziņā okupācijas laikā Kurzemē valdīja mierīga noskaņa bez īpašiem postījumiem un asiņainiem notikumiem. No mierīgo iedzīvotāju skatpunkta raugoties, nemieru izraisīja krievu karaspēka pretuzbrukumi oktobrī un novembrī, līdz pirms Ziemassvētkiem, 20. decembrī, Kurzemi atstāja pēdējās prūšu vienības².

Mierīgajiem iedzīvotājiem postsošāki izrādījās ar sagaidāmo karadarbību saistītie un Krievijas politikai atbilstošie vietējās aministrācijas organizētie pasākumi. Saskaņā ar Krievijas aizsardzības taktiku, karaspēkam atkāpjoties, tika nodedzinātas un izpostītas apdzīvotās vietas, tādējādi liedzot franču karaspēkam izdzīvošanai nepieciešamos resursus. Tādēļ, gaidot Napoleona karaspēka uzbrukumu Rīgai, ģenerālgubernators Magnuss Gustavs Esens (*Essen der Erste*, 1758–1813) izdeva pavēli nodedzināt priekšpilsētas. Kā pirmo nodedzināja Jelgavas, pēc tam Pēterburgas un Maskavas priekšpilsētu un nojauca visas ēkas Āgenskalnā.

1 Šiško, Silvija (sast.). *Latviešu seniespiedumu kopkatalogs, 1525–1855*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999. 271.–288. lpp.

2 Par kara notikumiem Latvijas teritorijā plašāk skat.: Kangers, Kārlis. Napoleona karaspēks Latvijā. *Archivs*. 25. sēj. Sidneja, 1985. 67.–88. lpp.

6882 personas zaudēja pajumti un īpašumu. Tā kā franču uzbrukums Rīgai nesejoja, nodedzināšana nevarēja sekmēt iedzīvotājos pozitīvu attieksmi pret Krievijas un vietējo valdību. Okupācijas vara – prūšu pārvalde –, ko noteica prūšu karaspēka vadoņa Makdonalda politiskā līnija, nesāka represijas pret mierīgajiem iedzīvotājiem. Francijas pārvaldītajos apgabalos zemnieku vidū izplatījās baumas, ka brīvību mīlošās Francijas ietekmē sagaidāma latviešu zemnieku atbrīvošana no dzimtbūšanas, ko arī sākumā solīja franču propaganda, tomēr nekas tāds nenotika. Gluži otrādi, jau okupācijas pirmajā mēnesī tika izdota Francijas armijas prūšu korpusa komandiera pavēle okupētās Kurzemes zemniekiem ieturēt agrāko dzimtniecības kārtību³. Lielākais apgrūtinājums zemniekiem bija pārtikas rekvizīcijas, šķūtis un piespiedu darbi nocietinājumu būvē, vairoties no tiem, nevis partizānu kustības izveidei, zemnieki iebēga mežos.

Tomēr ar praktiskās dzīves organizāciju nepietika, lai noskaņotu vietējos iedzīvotājus sev par labu, tāpēc militārās operācijas pavadošajā propagandā iesaistījās abas karojošās puses. Kurzemē izdotajiem franču okupācijas iestāžu sagatavotajiem Latvijas iedzīvotājiem adresētiem rīkojumiem parasti bija instruējošs nolūks: tie bija aicinājumi zemniekiem neboikotēt pasākumus armijas apgādē ar pārtiku⁴, ieroču turēšanas un spiegošanas aizliegumi, zaldātiem adresēts aizliegums nodarboties ar marodierismu. Daudzveidīgus rīkojumus, pavēles un instrukcijas sagatavoja arī otra puse – Napoleona neieņemtajā un vietējo varasvīru pārvaldītajā Rīgā nāca klajā aicinājumi ziedot pārtiku ievainoto karavīru uzturam, atgādinājumi simtniekiem un policijas uzraugiem par viņu pienākumiem, aizliegumi atbalstīt dezertierus un brīdinājumi zemniekiem, kuri pretojās ņemšanai rekrūšos, kā arī speciālu kara laika lūgšanu teksti⁵. Tendence pastiprināt ietekmi uz zemnieku prātiem un uzvedības normēšana pastiprinājās pēc Napoleona karaspēka atkāpšanās no Latvijas teritorijas, kad tika uzsākta kara seku novēršana. 9. decembrī Krievijas militārais padomnieks un Rīgas ģenerālgubernators Filipo Pauluči (*Paulucci*, 1779–1849) izlaida paziņojumu par zemes atbrīvošanu no ienaidnieka, ko papildināja 25. decembra Frīdriha fon Zīversas (*von Si(e)vers*, 1748–1823) manifests par šo priecīgo notikumu. 1813. gada iespaiddarbi vēsta par dzīves atjaunotni, piemēram, apstādījumu izveidi nodedzināto priekšpilsētu teritorijās.

Individuālai lasīšanai bija adresētas vairākas propagandas brošūras, kuru nolūks bija pozitīvi atspoguļot krievu karaspēka varoņdarbus un Napoleona armijas sagrāvi, kā arī degradēt sabiedrības acīs ienaidnieka tēlu. Propagandas literatūras

3 Grāverts, Jūliuss Augusts Reinholds. Prūšu augsta ģenerālkunga sludināšana. Jelgava, 1812. 5. jūl.

4 Patents Napoleona I vārdā par armijas apgādi ar pārtiku un telpām. Georg Friedrich. *Auf Befehl Seiner Majestät Napoleons, Kaisers der Franzosen, Königs von Italien, Beschützers des Rhein-bundes, Vermittlers des Schweizerbündnisses etc. etc. etc., aus der Landesregierung des Herzogthums Kurland und des Piltenschen Distrikts, zu Jedermanns Wissenschaft*. Mitau: [Kurzemes un Zemgales hercogistes un Piltenes apgabala Pārvalde], den 14ten November 1812.

5 Lūgšana šī kara laikā Vidzemes baznīcās lūdzama. Rīga, 1812.

sacerēšanā un tulkošanā iesaistījās Krievijas valstij lojālie latviešu valodā rakstošie autori Kārlis Gothards Elferfelds (*Elferfeld*, 1756–1819) ar vēstījumu par krievu karaspēka sagaidīšanu Hamburgā un Lībekā⁶, kā arī Aleksandrs Johans Stenders (*Stender*, 1744–1819) ar divu brošūru tulkojumiem, par kurām tiks vēstīts turpmāk.

Savukārt Garlība Merķeļa (*Merkel*, 1769–1850) teksti pret Napoleona iebrukumu vācu valodā veido viņa publicistikas pamatu un iekļaujas 19. gadsimta pirmajā ceturksnī Eiropas literatūrā plaši izvērstās politiskās literatūras straumē par politiskajām attiecībām un Napoleona kariem. Merķelis kā uzticams Krievijas pavalstnieks vērsās pie prūšiem kā Napoleona sabiedrotajiem, kā arī bija kaismīgs Napoleona kritiķis. Prūšu korpusam tuvojoties Rīgai, Merķelis ar ģimeni atstāja Depkina muižiņu un apmetās Tērbatā. Šeit viņš no kurjeriem, ceļotājiem un korespondentiem saņēma ziņas par notikumiem frontē, lai operatīvi atspoguļotu tās savā starptautiskajiem politiskiem notikumiem veltītajā laikrakstā *Der Zuschauer*. Svarīgs avīzes adresāts bija Francijas pusē karojošie vācu valodā runājošie prūši, lai mainītu viņu politiskos uzskatus un veicinātu atsacīšanos no savienības ar Franciju. Avīzi nosūtīja uz armijas priekšposteņiem un arī caur Hamburgu transportēja uz Vāciju. Ģenerālgubernators Pauluči ļoti atzinīgi vērtēja Merķeļa avīzi.

Latviešu grāmatniecībai būtisks ir reprezentatīvos literatūras un bibliogrāfiskos avotos⁷ Garlībam Merķelim piedēvētais pazīstamais traktāts latviešu valodā “Moskavas, šī branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta, nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana, kas caur sprančiem rudens mēnesī 1812 notikusi”, kas pirmoreiz laists klajā Aleksandra Johana Stendera tulkojumā 1813. gadā Jelgavā Johana Frīdriha Stefenhāgena (*Steffenhagen*, 1744–1812) spiestuvē. Ja avoti nekļūdītos, nelielā grāmatiņa būtu agrīnākais un vienīgais literāta dzīves laikā publicētais dižā dzimtniecības kritiķa un publicista darbs latviešu valodā.

Vienlaikus ar nelielo grāmatiņu Stefenhāgena izdevniecībā dienasgaismu ieraudzīja cits radniecīgs anonīms traktāts Jaunā Stendera tulkojumā “Spranču karapulku atpakaļiešana”. Abu Stendera tulkoto sacerējumu tipoloģiskā līdzība radīja aizdomas, vai arī šā darba autors nav Merķelis. Šķīta lietderīgi aplūkot šos sacerējumu kā Napoleona kara laika aģitācijas literatūras izdevumus Merķeļa daļrades kopsakarībās, tā arī latviešu grāmatniecības un lasīšanas vēstures kontekstā, jo tie abi piedzīvoja vairākus atkārtotus papildmetienus, kas liecina par popularitāti lasītāju publikā. Meklējot, kas brošūras sarakstījis, izdevās noskaidrot abu Stendera tulkojumu īstos autorus, noraidot līdzšinējo pieņēmumu par Merķeli kā “Moskavas..” autoru.

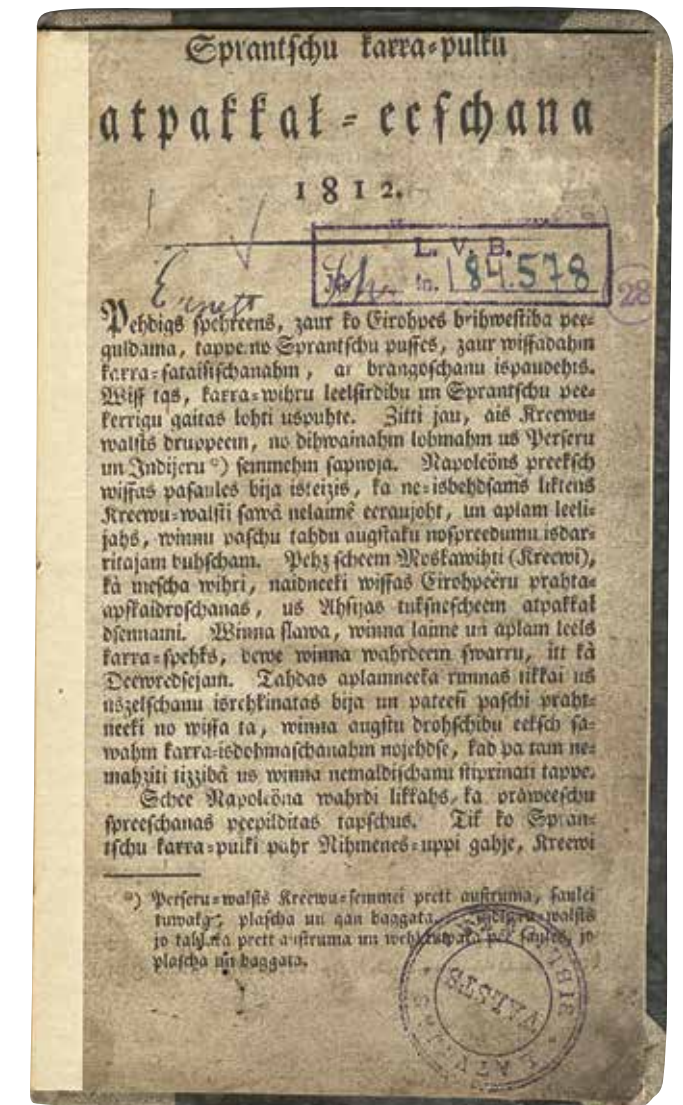
6 Elferfelds, Karls Gothards. Vēstu grāmatu ziņas no Emburgas un Lībekes, Vāczemes pilsātiem. Jelgavā, 1813.

7 Šiško, *Latviešu seniespiedumu kopkatalogs*, Nr. 1; Recke, Johann Friedrich, Napiersky, Karl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller-und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland*. Mitau, 1827–1829.

1. attēls. Grāmatas "Moskavas, šī branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana" (1813) titullapa.

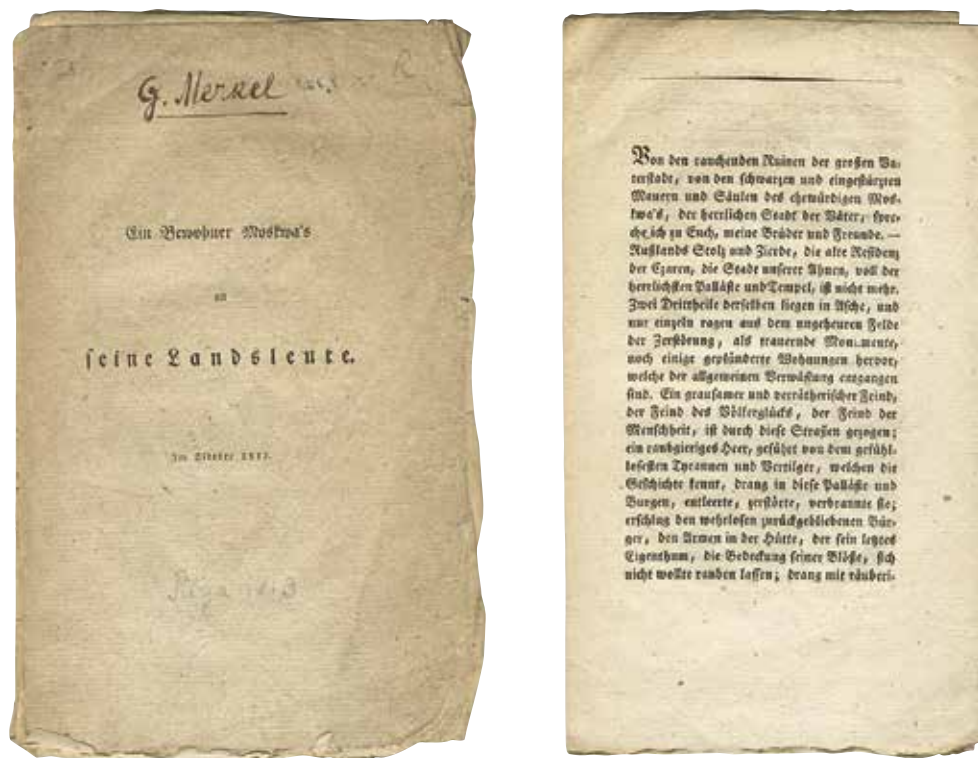
Pārbaudot anonīmā sacerējuma "Spranču karapulku atpakaļiešana 1812" [Jelgava, 1813] digitalizētos izdevumus vācu valodā Bavārijas bibliotēkas mājaslapā, aizdomas par Merčeli kā *Rückzug der Franzosen* autoru neapstiprinājās, toties noskaidrojās, ka šīs grāmatas vācu oriģināls *Rückzug der Franzosen*, kura pirmizdevums Rīgā laists klajā bez autora norādījuma operatīvi, arī 1813. gadā tiek izdots Vācijā ar nosaukumu *Rückzug der Franzosen bis zum Niemen* (Franču atgriešanās līdz Nīmenai) ar autora Ernsta fon Pfuela (*von Pfuell*, 1779–1866) vārdu, vēlāk tas iekļauts Pfuela darbu izlasēs. Pfuels darbā parakstījies kā krievu majors un norādījis, ka sacerējums uzrakstīts Viļņā 1812. gada 10. decembrī. Salīdzinot šo Bavārijas bibliotēkas mājaslapā digitalizētā formā pieejamo oriģinālu ar anonīmo

2. attēls. Grāmatas "Spranču karapulku atpakaļiešana 1812" (1813) titullapa.

Rīgas izdevumu un latviešu tulkojumu, redakcionālas izmaiņas netika konstatētas, arī latviešu tulkojums ir tuvs tekstam. Ernsts fon Pfuels ir ievērojams militārs darbinieks, prūšu infantērijas ģenerālis, kurš piedalījies militārās operācijās Krievijā. Pēc kara beigām turpinājis militāro karjeru Vācijā, bijis arī kara ministrs, kā arī ir vairāku literāri publicistisku un profesionālu publikāciju autors.

Atgriežoties pie "Moskavas..", lai novērtētu tulkojuma tuvības pakāpi oriģinālam un kvalitāti, vācu oriģināla tekstu tika nolemts salīdzināt ar latviešu tulkojumu.

3. attēls. Grāmatas *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landsleute* (1813) titullapa.

Salīdzināšanai tika izraudzīta teksta domājamā publikācija krājumā⁸, kurā apkopotas Merķeļa laikrakstā *Der Zuschauer* publicētās korespondences. Kā vēsta satura rādītājs, šā izdevuma 1. sējumā vajadzēja būt publicētam arī *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landsleute* (Kāds Maskavas iedzīvotājs saviem tautiešiem) tekstam. Tomēr, atšķirot grāmatu, izrādījās, ka tajā ievietota vien no *Der Zuschauer* 1812. gada 19. novembra numura pārdrukāta recenzija par jaunizdotu grāmatu *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landsleute. Im Oktober 1812, St. Petersburg, gedruckt bei Drechsler* (Kāds Maskavas iedzīvotājs saviem tautiešiem. 1812 oktobrī Pēterburgā, iespiedis Drehslers). Apjomā nelielajā recenzijā, kas aizņem vienu laikraksta *Der Zuschauer* lappusi, bet Merķeļa darbu izlasē ietilpst vienā oktāvformāta lapā, autors kritizē Napoleonu un viņa mērķus, pauž prieku par viņa spēku sagrāvi. Merķelis uzteic patriotiskā gaismā uzrakstīto izdevumu, raksturo sacerējumu kā ugunīgu, bieži vien briljantu deklamāciju par Maskavas dedzināšanu – melnāko nodarījumu, ko

8 Merkel, Garlieb. *Aufsätze während des Krieges*. 4 Bd. R., 1813.

Napoleons savos karagājienos paveicis. Beigās novēl, lai grāmata sasniedz pilnā mērā to efektu, ko pelnījusi. Laikrakstā recenzija parakstīta ar kriptonīmu “M”.

Izlasot šo tekstu, radās pamatotas šaubas, vai tās autors sniegtu šādu ieskatu pats savā darbā. Tāpēc bija nepieciešams izsekot, kādi bijuši iepriekšējo pētnieku pamatojumi, piedēvējot sacerējumu Merķelim. Acīmredzot kļūdainais pieņēmums radies tāpēc, ka bibliogrāfi vadījušies no pieminējumiem literatūrā, paši nav aplūkojuši Merķeļa publikācijas, pievērsuši uzmanību tikai nosaukumam, tādējādi piedēvējot anonīmi izdotās grāmatas autorību tās recenzentam Merķelim.

Kā pirmais un galvenais kļūdainā pieņēmuma vaininieks minams vēsturnieks un vācbaltiešu personāliju pētnieks Johans Frīdrihs fon Reke (*von der Recke*, 1764–1846) un viņa līdzautors, vēsturnieks un bibliogrāfs Karls Eduards Napjerskis (*Napiersky*, 1793–1864), kuru abu sastādītajā Baltijas vācu kultūras darbinieku biogrāfiskajā leksikonā⁹ Merķeļa biogrāfijai pievienotajā viņa darbu sarakstā bez kādām atrunām iekļauj šo sacerējumu. Savukārt Aleksandra Johana Stendera šķirkli viņš minēts kā Merķeļa darba tulkotājs. Nav nekāds pārsteigums, ka vēlākie pētnieki un bibliogrāfi uzticējās Rekes spriedumam, jo Reke pazīstams ne vien kā nopietns pētnieks, bet arī Garlība Merķeļa labs paziņa. Merķelis diskutēja, sarakstījās ar viņu, tostarp konsultējās par laikrakstā *Der Zuschauer* un citur publicēto rakstu autorības jautājumiem, dēvēja Reki par veco augstu vērtēto draugu (*mein alter hochverehrter Freund*)¹⁰.

Kad Rekes Baltijas vācu autoru biogrāfiskās vārdnīcas sējums nāca klajā iespīestā veidā, vēl dzīvs bija arī pats Merķelis. Acīmredzot pēc viņa norādījuma darba autorība tika koriģēta. Jurista un Tērbatas Universitātes sindikta Teodora Beizes (*Beise*, 1818–1878) un Karla Eduarda Napjerska sagatavotajā papildinājumā un labojumu sējumā attiecībā uz rakstu “Kāds Maskavas iedzīvotājs saviem tautiešiem” pievienota informācija par atkārtotiem izdevumiem, tulkojumiem krievu un latviešu valodā, bet galvenais – sniegts norādījums, ka Merķelis **nav** autors (*ist nicht von ihm*)¹¹. Neraugoties uz precizējumu, kļūdu tomēr atkārtu 20. gadsimta bibliogrāfi¹².

Brošūras izdevumu hronoloģija: ar oriģināla nosaukumu *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landsleute* tā pirmoreiz nāca klajā Pēterburgā 1812. gada oktobrī vai novembrī. Brošūru operatīvi krievu valodā pārtulkoja Nikolajs Ivanovičs Grečs (*Greč*, 1787–1867), un tā publicēta žurnāla *Syn Otečestva* (*Сын Отечества*) novembra numurā ar nosaukumu *Glas moskovskogo žitjelā* (Maskavas iedzīvotāja

9 Recke, Johann Friedrich, Napiersky, Karl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller und Gelehrten Lexicon der Provinzen Livland, Esthland, Kurland*. Bd. 3. Mitau, 1831. S. 206–215.

10 Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Hrsg. von Dirk Sangmeister in Zusammenarbeit mit Thomas Taterka und Jörg Drews. Bremen: Edition Lumière, 2019.

11 Beise, Theodor, Napiersky, Karl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller und Gelehrten Lexicon der Provinzen Livland, Esthland, Kurland. Nachträge und Fortsetzungen*. Bd. 2. Mitau, 1861. S. 43.

12 Šiško, *Latviešu seniespiedumu kopkatalogs*, Nr. 1.

bals). Šajā publikācijā kā vienīgajā ar kriptonīmu *P-нъ* norādīts autors, nākamie izdevumi un tulkojumi laisti klajā bez autora norādījuma. Kā kara aģitācijas literatūra grāmata tika izplatīta operatīvi, nekavējoties, iespējams, ar Merķeļa gādību nonāca arī Rīgā, kur cenzēta 12. novembrī un papildināta ar Johana Jakoba Deibnera (*Deubner*, 1781–1837) un Treija (*Trey*, 1794–1849) īsu paziņojumu: Rīgā esot nonācis tikai viens eksemplārs, bet par to esot vispārēja interese, tāpēc minētie kungi, pakalpojot patriotiskās publikas vēlmēm, sagādājuši jaunu papildinātu izdevumu. Trešais izdevums vācu valodā nāca klajā Stefenhāgena spiestuvē Jelgavā 1813. gadā¹³. Ne pirmizdevumā, nedz arī abos atkārtotajos pārdrukājumos nav norādīts autors, tātad brošūra bija anonīms darbs. Latvijas lielajās bibliotēkās saglabājušies vairāki eksemplāri, arī tāds, kurā nenoskaidrotas personas rokrakstā kā autors atzīmēts “G. Merkel”¹⁴. Latviešu izdevuma tulkošana un izdošana noritēja operatīvi, 1813. gada 6. janvārī jau saņemta cenzūras atļauja, un drīz vien darbs iespiests Jelgavā pie Stefenhāgena¹⁵. Latviešu izdevums, tāpat kā vāciskie avoti, ir anonīms, tulkotājs gan pievieno priekšvārdu un veltījuma dzejoli Krievijas imperatoram Aleksandram I (*Alexander I. Pawlowitsch Romanow / Александр Павлович Романов*, 1777–1825), taču nemin savu lomu teksta izvēlē.

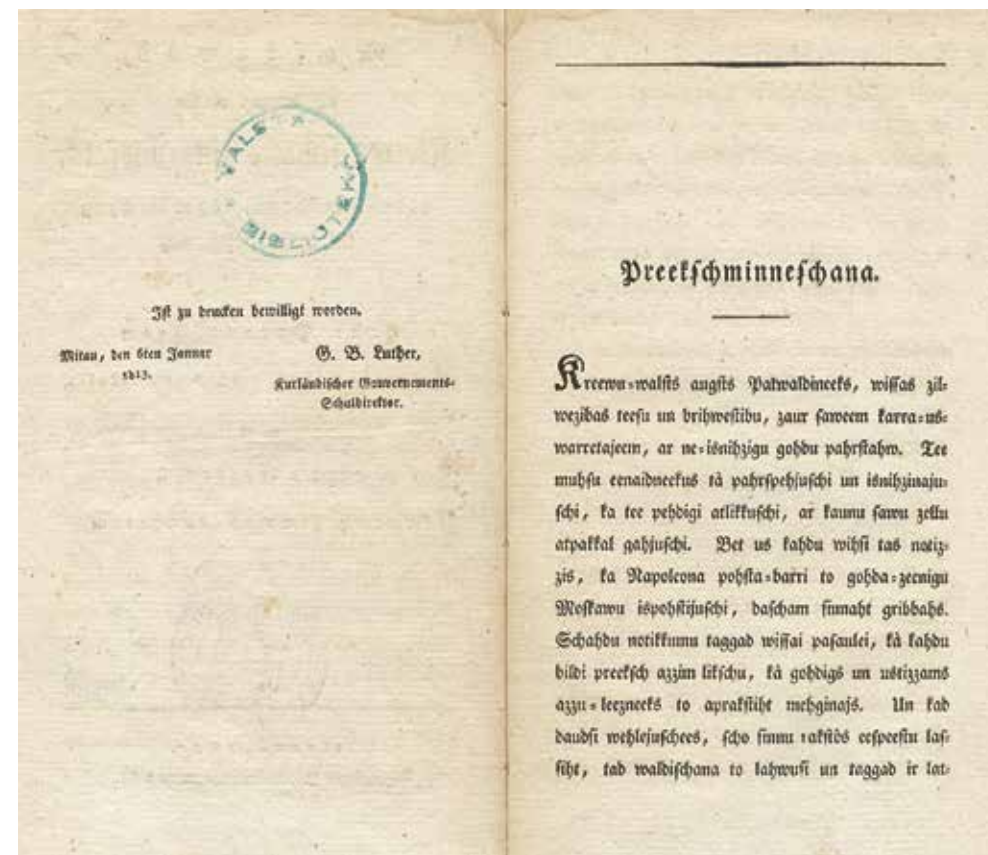
“Moskavas..” autorības jautājumu ir izpētījusi krievu pētniece Elena Denisenko, balstoties uz minēto kriptonīmu žurnāla pirmpublicācijā, literārajiem un vēsturiskajiem apstākļiem, kā arī ierakstiem ar norādēm uz autoru kādā brošūras vācu izdevuma eksemplārā, kas glabājas Krievijas Valsts bibliotēkā. Denisenko norāda¹⁶, ka populārākā pret Napoleonu vērstā uzsaukuma pirmpublicējums Krievijā bijis vācu valodā, tas ir vairākkārt pārpublicētais mums zināmais darbs, kura autors ir ārsts Jozefs Rēmans (*Rehmann*, 1779–1831). Rēmans ir dzimis ārsta ģimenē Bādenē, medicīnisko izglītību ieguvis Vīnē. 1801. gadā, ieguvis doktora grādu, viņš pēc kņaza Andreja Razumovska (*Razumovskij*, 1752–1836) uzaicinājuma devās uz Pēterburgu un bija viņa ģimenes ārsts. Krievijā Rēmans strādājis kā praktizējošs ārsts, bija ticis galma ārsta godā un pildīja valsts padomnieka funkcijas. 1805. gadā viņu nosūtīja uz Ķīnu un Tālajiem Austrumiem, viņš veica pētījumus medicīnā, tostarp par minerāliem Baikāla ezera ūdens sastāvā. 1811. gadā viņš atgriezās Pēterburgā, turpināja pētījumus medicīnā, propagandēja baku potēšanu. Rēmanam piederējusi plaša bibliotēka ar medicīnas literatūru, ko pēc īpašnieka nāves kā dāvinājumu saņēma Krievijas imperators Nikolajs I (*Nikolaus I. Romanov / Николай I Романов*, 1796–1855). Savukārt vēlāk bibliotēkas sējumi pieredzējuši līdzīgu

13 *Ein Bewohner Moskwa's an seine Landsleute. Im October 1812.* [Mitau, J. F. Steffenhagen und Sohn, 1813].

14 Eksemplārs Latvijas Nacionālajā bibliotēkā, šifrs RB/105.

15 *Moskavas, šī branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana.* Jelgavā: J. F. Steffenhagen, 1813.

16 *Handbuch Deutscher Historischer Buchbestände in Europa.* Bd. 8. Russland. T. 1. Petersbourg. Hildesheim, 2001. S. 50.

4. attēls. Grāmatas “Moskavas, šī branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana” (1813) priekšvārds.

ceļojumu kā Kurzemes hercoga bibliotēka – cars uzdāvinājis tos jaundibinātajai Helsinku Universitātei. Napoleona karu laikā Rēmans bija ģenerālštāba ārsts. Kā kara ārstam viņam nācās piedalīties kaujās pie Maskavas, kur savām acīm tiešām redzējis Maskavas izpostīšanu, kas vēstījumam nodrošināja emocionalitāti¹⁷. Darbs par Maskavas degšanu un izpostīšanu ir viena no pirmajām publikajām reakcijām uz šo notikumu. Grāmatiņa izplatīta Rietumeiropas zemēs, tulkota arī franču valodā. Merķelis ar publikāciju avīzē un, iespējams, Pēterburgā iespiesto izdevumu izplatīšanu veicināja grāmatas par Maskavas degšanu atpazīstamību Latvijas vācu

17 Par Rēmāni sk.: Joseph Rehmann. Pieejams: https://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_Rehmann [skatīts 02.03.2020.].

sabiedrībā, tātad reklamēja to. Tas savukārt rosināja atkārtotu izdevumu produkcēšanu Rīgā un tālāk Rietumeiropā un tulkojumu latviešu valodā nolūkā veicināt latviešu iedzīvotāju patriotismu.

Abi aplūkotie izdevumi bija Krievijas valdības propagandas sacerējumi, kuru nolūks – izraisīt iedzīvotājos naidu pret ienaidnieku Napoleonu un veicināt lojalitāti pret krievu militārajām operācijām, kā arī atbalstu ar pārtiku un rekrūšiem no latviešu zemnieku vidus. Aktīva karadarbība Kurzemē gan beidzās 1812. gada decembrī, taču vēl līdz 1815. gadam, cīņām turpinoties aiz Latvijas teritorijas robežām, tai cauri vairākkārt pārvietojās Krievijas karaspēks. Kara pēcgāršu – tendenci uzturēt tautas zemākajos slāņos naidīgu attieksmi pret ienaidnieku – ideoloģijas veidotāji saglabāja vēl ilgi pēc kara, cenzūra kontrolēja Napoleona karu pieminējumu kontekstus. Piemēram, vēl 1823. gadā Kārļa Hūgenbergera (*Hugenberger*, 1784–1860) “Derīga laika kavēkļa” manuskripta cenzors norādīja, ka nedrīkst salīdzināt pērkona grāvieni ar franču šāviena zalvi pie Iecavas¹⁸. Lojalitāti Krievijas impēriskajai politikai apliecināja kā Merķelis, tā Aleksandrs Johans Stenders ar latviskajiem iespieddarbiem. Stenders jau 1805. gadā krājumā “Dziesmas, stāstu dziesmas un gudrības mācības” iekļāva Johana Kristofa Baumbaha (*Baumbach*, 1742–1801) tulkoto pretkara runu Bavārijas mantojuma kara sakarā, to manifestēja arī abu minēto aģitācijas brošūru tulkošanas fakts. Arī “Moskavas..” priekšvārdā Stenders uzteic “krievu valsts” augstu patvaldnieku (Krievijas monarhu), kurš “visas cilvēcības tiesu un brīvību caur saviem kara uzvarētājiem ar neiznīcīgu godu pārstāv”. Savukārt Merķelis Napoleonu atmaskoja visas humānās sabiedrības priekšā kā postītāju, jo viņš, “kā pats lielījās, tikai cilvēcības aplaimošanas dēļ karā”, arī viņš “savas apņemšanās no cilvēcības izskaidrojis”, bet viņa karaspēks esot izdemolējis atlikušās Krievijas galvaspilsētas ēkas, netaupot baznīcas¹⁹. Ciktāl šie spriedelējumi atbilst patiesībai, jāvērtē vēsturniekiem, jo krievi paši atkāpjoties izpostīja savu galvaspilsētu – ienaidniekam ienākot, tajā bija palikuši tikai ap 1000 iedzīvotāju.

Nosakot Stendera tulkojumu vietu latviešu grāmatniecībā, sarežģītāk izzināma, tādēļ diskutabla ir tās faktiskā ietekme uz lasītāju publiku konkrētajā brīdī, jo saskaņā ar grāmatzinātnes teorētiskajām nostādnēm autoru tekstā ieprogrammētie nolūki realitātē var atšķirties no lasītāju uztveres, pat darboties pretēji tiem²⁰.

Lai arī abas brošūras kvalificējas kā kara laika aģitācijas literatūra nolūkā veidot sabiedrisko domu Krievijas politikai vēlamā virzienā, atšķirībā no smagnējā, grūti uztveramā kancelejiskā valodā tapušajiem uzsaukumiem un rīkojumiem šie sacerējumi uzrakstīti literārā valodā kā lasāmviela. Atšķirībā no pavēlēm un

5. attēls. Grāmatas “Moskavas, ši branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana” (1860) titullapa.

rīkojumiem tie nevis sniedz norādījumus, bet apraksta notikumus, satur patiesu vai sagrozītu (tomēr ticamu) faktoloģisko informāciju. Šī cilvēkus interesējošā informācija ir kara ziņas, jaunumi par tuvumā un tālāk notiekošo, jo avižu latviešu valodā vēl nebija un vienīgais veids bija mutiski izplatītā informācija vai grāmatas, kuru klāsts nebija liels. Propagandas brošūras pildīja periodiskās preses funkciju. Visu karu laikā cilvēkos bija pastiprināta interese par cīņām, zaudējumiem, postījumiem, notikumu aprakstiem, un cilvēki grāmatu piedāvājumā meklēja šādu literatūru. Kara literatūras uzplaukums vērojams gan Krievijas-Turcijas, gan Pirmā pasaules kara laikā. Zīmīgi, ka kara notikumi cilvēkus interesē ne tikai kā aktualitātes, bet arī ar atpakaļejošu datumu. Interese par Napoleona kariem bija raksturīga arī Francijā un Vācijā pēckara periodā. Šajās valstīs tautā izplatījās stāstu grāmatas gan

18 Apinis, Aleksejs, Šiško, Silvija. Jelgavas izdevēji Stefenhāgeni latviešu grāmatniecībā. No: *Bibliotēku zinātnes aspekti*. 2 (VII). Rīga: Zvaigzne, 1979. 168. lpp.

19 Visi citāti no: Stenders, Aleksandrs Johans. Priekšminēšana. No: *Moskavas, ši branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana...* Jelgava: J. F. Steffenhagen, 1813. 3.–6. lpp.

20 Apinis, Aleksejs. Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum. Rīga: Liesma, 1991. 7. lpp.

par pašu Napoleonu, gan par kara atgadījumiem. Kara notikumu tēlojumos cilvēki meklēja ekstrēmus, neparastus stāstus, kas kā piedzīvojums kāpina lasītāju interesi²¹.

Par propagandas brošūru ietekmi uz latviešu lasītāju publiku tiešu atsauksmju trūkst. Maskavas degšana un nopostīšana viņiem varēja sasaukties ar Rīgas priekšpilsētu degšanu, pastiprinot abu radniecīgo notikumu rezonansi sabiedrībā. Par grāmatu popularitāti liecina vairāki nedatēti atkārtoti metieni, kuru esamību noskaidrojuši bibliogrāfi²². Nav ziņu, ka tās iedzīvotājiem būtu dalītas bez maksas, tātad viņi tās pirka brīvprātīgi. Brošūru noietu ietekmēja arī to mazais apjoms – cilvēki labprāt iegādājās lētas, parocīgas, neliela apjoma grāmatas. Diemžēl trūkst datu par pirmizdevuma un atkārtoto pārdrūkājumu metieniem. Pēdējais “Moskavas..” datētais atkārtotais izdevums iznāca 1860. gadā, tātad apmēram piecdesmit gadus pēc kara, pilnīgi citā politiskajā situācijā. Domājams, ka latviešu lasītājs nepirka grāmatas kā politikas atbalstītājs, bet meklēja sevi interesējošu informāciju. Tā pavairošana atkārtojumos apliecina sabiedrības vajadzību pēc laicīgas ziniskas informācijas, kas šajā laikā bija pieejama ierobežotā apjomā.

Abi kara notikumiem veltītie traktāti paplašināja žanra robežas latviešu literatūrā. Pirms tam un arī vēlāk iecienīts bija reliģiski ētisks traktāts, kas kā žanrs lielākā mērā nekā reliģiskie standartteksti piedāvāja vielu refleksijai. Politiskā aģitācijas literatūra kā traktāts bija jauns, bet diemžēl īslaicīgs izdevuma veids, kas 19. gadsimta sākumā vēl neizveidojās par noturīgu tradīciju. Tieši traktāti ar izklāsta sižetiskumu, noslieci uz tā spraigumu laikā, kad vēl nebija stāstu grāmatu, aizsāka triviālliteratūras mazās formas, kuru īpatsvars latviešu grāmatniecībā pieauga reizē ar literārās prozas tulkojumiem. Domājams, ka abas brošūras mazākā mērā pildīja pedagoģisku mērķi – uzticamo pavalstnieku patriotisko audzināšanu, vairāk apmierināja vajadzību pēc divu veidu literatūras – populārzinātniskas un literārās lasāmvielas. Daudzveidīgā ap 19. gadsimta vidū latviešu grāmatniecībā sakuplojusī traktātu iedarbība uz lasītājiem tomēr maz izziņāta, trūkst arī padziļinātu pētījumu par attiecīgu lasāmvielu Rietumeiropas grāmatniecībā. To lietderība nākotnē nav apšaubāma.

Avoti un literatūra

1. Apinis, Aleksejs, Šiško, Silvija. Jelgavas izdevēji Stefenhāgeni latviešu grāmatniecībā. No: *Bibliotēku zinātnes aspekti*. 2 (VII). Rīga: Zvaigzne, 1979. 158.–184. lpp.
2. Apinis, Aleksejs. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 1991.
3. Beise, Theodor, Napiesky, Carl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller und Gelehrten Lexicon der Provinzen Livland, Esthland, Kurland. Nachträge und Fortsetzungen*. Bd. 2. Mitau, 1861.
4. Elferfelds, Karls Gothards. *Vēstu grāmatu ziņas no Emburgas un Lībeķes, Vāczemes pilsātiem*. Jelgavā: J. F. Stefenhāgens un dēls, 1813.
5. Firks, Georg Friedrich. *Auf Befehl Seiner Majestät Napoleons, Kaisers der Franzosen, Königs von Italien, Beschützers des Rhein-bundes, Vermittlers des Schweizerbündnisses etc. etc. etc., aus der Landesregierung des Herzogthums Kurland und des Piltenschen Distrikts, zu Jedermanns Wissenschaft*. Mitau: [Kurzemes un Zemgales hercogistes un Piltenes apgabala Pārvalde], den 14ten November 1812.
6. Grāverts, Jūliuss Augusts Reinholds. *Prūšu augsta ģenerālkunga sludināšana*. Jelgava, 1812, 5. jūl.
7. *Handbuch Deutscher Historischer Buchbestände in Europa*. Bd. 8. Russland. T. 1. Petersbourg. [Hildesheim], 2001.
8. *Joseph Rehmann*. Tiešsaiste. Pieejams: https://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_Rehmann [skatīts 02.03.2020.].
9. Kangers, Kārlis. Napoleona karaspēks Latvijā. *Archīvs*, 1985, 25. sēj.
10. *Lūgšana šī kara laikā Vidzemes baznīcās lūdzama*. Rīga, 1812.
11. Merkel, Garlieb. *Aufsätze während des Krieges*. 4 Bd. Rīga, 1813.
12. Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Hrsg. von Dirk Sangmeister in Zusammenarbeit mit Thomas Taterka und Jörg Drews. Bremen: Edition Lumière, 2019.
13. *Moskavas, šī branga, plaša Krievu zemes cilts pilsāta nodedzināšana, izpostīšana un aplaupīšana*. Jelgava, 1813.
14. Recke, Johann Friedrich, Napiesky, Carl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller-und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Mitau, 1827-1829.
15. Schenda, Rudolf. *Volk ohne Buch*. Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann, 1988.
16. Šiško, Silvija (sast.). *Latviešu seniespiedumu kopkatalogs, 1525-1855*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999.

21 Schenda, Rudolf. *Volk ohne Buch*. Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann, 1988. S. 276.

22 Šiško, *Latviešu seniespiedumu kopkatalogs*.

The Napoleonic Wars, Garlieb Merkel and propaganda literature in Latvian

Summary

During the Napoleonic War in Russia in 1812, Latvian publishers rapidly increased the number of printed works because of the edicts and propaganda literature addressed to the population. Also in 1813, a number of printed works, initiated by the Russian government to stabilise the post-war situation, were published in Latvian. During the war, Garlieb Merkel spoke out as the most active Baltic-German publicist opposed to Napoleon with publications in his newspaper *Der Zuschauer*.

In the context of Latvian publishing, two small informative polemical brochures – *Retreat of the French Troops* and *The Burning, Destruction and Sacking of Moscow – this Fine, Vast City of the Russian Tribe – Enacted by the French in the Autumn Month of 1812*, translated by Alexander Johann Stender – are a new type of publication. Both works were published anonymously, but until now bibliographers had mistakenly attributed the work *Moscow ...* to Garlieb Merkel. The publication of these works was traced during the research, revealing that both works are translations, and identifying the authors – Joseph Rehmann (*Moscow ...*), a doctor resident in Russia, and Ernst von Pfuell, a German Army General (*Retreat of the French Troops*).

The interest of Latvian readers in both brochures is confirmed by several undated additional print runs, produced shortly after the first edition. Readers' interest in the portrayal of the burning and destruction of Moscow remained high for several decades, as the most recent reprint was published in 1860. Readers were interested in the events of the war, intrigued by the description of the Russian capital, and the historical and geographical information provided, which broadened people's horizons in the absence of a periodical press. Consequently, both publications can be considered popular literature of the time. Political treatises enriched Latvian publishing in terms of genre, because previously Latvian readers were only familiar with treatises of religious content.

Keywords: Napoleonic Wars, Alexander Johann Stender, Joseph Rehmann, Ernst von Pfuell, propaganda literature, treatise, Latvian reader.

EDVARDA ŠMITE

Merķeļa atbalsis tēlotājmākslā

Ievērojot Garlība Helviga Merķeļa ideju un literāro darbu ietekmi Latvijas vēsturē un kultūras attīstībā, radās doma izsekot viņa pēdām latviešu tēlotājmākslā. Merķeļa vārds kļuva aktuāls latviešu nacionālās atmodas laikā, un liela nozīme bija Rīgas Latviešu biedrībai un tās aktivitātēm sabiedriskajā un kultūras dzīvē (Latviešu Vispārējie dziesmu svētki, ar Rīgas Latviešu biedrību saistītā periodika u. c.). Tieši latviešu preses izdevumos plašāks latviešu lasītāju pulks pirmo reizi varēja iepazīties ar Merķeļa darbu fragmentiem un ieraudzīt ar tiem saistītus zīmējumus par latviešu senvēstures tēmām. Šeit tapa savveida pamats, kas pievērsa mūsu senatnei topošos latviešu māksliniekus jau studiju laikā Pēterburgas Mākslas akadēmijā (19. gadsimta 80.–90.gadi), un nākas atzīt, ka arī Merķelim bijusi sava loma gan pulciņa “Rūķis” izveidē un ar to saistītajā latviešu profesionālās mākslas tapšanas procesā, gan strauji un spēcīgi augošās latviešu mākslas darbībā laikā līdz Pirmajam pasaules karam. Latviešu senvēstures tēli nezūd no mūsu kultūras lauka ne kara gados, ne pirmajā Latvijas Republikā (1918–1940), sevišķi zīmīga ir seno kauju virsaišu tēlu aktualitāte autoritārisma periodā (1934–1940).

Atslēgvārdi: senlatvieši, jaunlatvieši, Rīgas Latviešu biedrība, Vaidelotis, tautiskais romantisms, Ulmaņa autoritārais režīms.

Garlība Helviga Merķeļa (*Merkel*, 1769–1850) vieta Latvijas vēsturē un viņa nozīme latviešu literatūras tapšanā ir vispāratzīta, kamēr mazāk vērības vērtīts viņa ideju un literāro darbu ietekmei latviešu tēlotājmākslā. Raksta mērķis ir pievērst uzmanību šim jautājumam, apkopojot pieejamo informāciju, pārskatot nozīmīgākās publikācijas gan plašākā latviešu mākslas vēstures kontekstā, gan atsevišķu mākslinieku daiļradē (Ādams Alksnis (1864–1897), Jēkabs Bīne (1895–1955), Ludolfs Liberts (1895–1959), Janis Rozentāls (1866–1916), Oto Skulme (1889–1967), Rihards Zariņš (1869–1939) un citi), kā arī apgūstot vizuālo materiālu oriģinālos un reprodukcijās.

Starp pēdējo gadu publikācijām īpaši pieminami Andas Bērziņas un Austras Celmiņas-Ķeirānes pētījumi¹. Anda Bērziņa savā darbā par pirmajiem latviešu senatnes un mitoloģijas attēlojumiem norādījusi gan uz arheoloģijas materiāla nozīmi tēmas risinājumā, gan uz Merķeļa darbu īpašo vietu: “Viņa raksti un apcerējumi [...] ne vien satricināja Latvijas teritorijā valdošo uz dzimtbūšanu balstīto politisko un saimniecisko iekārtu, bet arī raisīja latviešu interesi par saviem senčiem. Šie “pusromāni”, kuros autors idealizēti romantiskā gaisotnē aprakstīja latviešu senvēsturi, hernhūtiešu kustības ietekmē ieguva plašu popularitāti latviskajā vidē, kļūstot par nacionālās mitoloģijas žanra paraugiem un iedvesmas avotu nākamajiem latviešu izcelsmes literātiem un māksliniekiem. Pievērsanos senatnes izpētei 19. gadsimtā veicināja arī nacionālā romantisma kustība un aizraušāns ar arheoloģiju.”² Celmiņa-Ķeirāne pievērsusies tieši mitoloģijas tēlu izpētei³.

No Merķeļa literārā mantojuma mūsu kultūras vēsturē īpaši nozīmīgi ir trīs darbi – “Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadu simteņa beigās (*Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, 1797), “Vidzemes senatne” (*Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes*, 1798) un “Vanems Imanta: latviešu teika” (*Wannem Ymanta eine lettische Sage*, 1892). Baltija, tās senatne, vietējo iedzīvotāju apspiešanas vēsture, dzimtbūšanas atcelšanas vēsture – šīs tēmas apskatītas arī citos Merķeļa darbos, kuru nozīme izvēlētajās tēmas kontekstā šķiet mazāka.

Iepazīšanās ar pieejamo vizuālo materiālu parādīja, ka mūsu mākslā visvairāk izmantoti Latvijas senatnes motīvi, kamēr “Latviešos” uzsvērtais dzimtbūšanas radītais latviešu zemnieka atbaidošais tēls mākslā neparādās. Tas arī saprotams – gan Merķelis, gan vēlāk jaunlatvieši un nākamie latviešu sabiedriskie darbinieki domāja par latviešu tautas nākotni, kur brīvā, laimīgā senatne un tās varoņi kalpoja kā viens no atdzimšanas un aktīvas darbības rosinātājiem.

To, cik daudz latviešu sākotnēji kļuva par šo grāmatu lasītājiem, varam tikai minēt, bet tādi bija. Kauguru nemieru (1802) vēsturē kā viens no vadītājiem minēts Mujānu muižas kučieris un/vai sulainis Gothards Johans Johansons (1775–18--). Par viņu jau tiesas lietas ziņojumos 1802. gadā bijis rakstīts, ka “šis brīvais muižas cilvēks esot mācējis lasīt, lasījis divas reizes nedēļā avīzes, viņš esot zinājis un sapratis, kas notiekoties Francijā”⁴.

Plašāku informācija par Johansonu rodama kādā Turaidas muzejrezervāta publikācijā:

“Kalpojot par sulaini, viņam ir iespēja iepazīt muižas īpašnieka Georga fon Mengdena (*Graf von Mengden*; ap 1769–1812) bibliotēku, izlasīt par notikumiem Eiropā, kā arī Lēdurgas mācītāja dēla Garlība Merķeļa grāmatu “Latvieši, sevišķi Vidzemē filozofiskā gadsimta beigās”. Apgaismības un brīvības ideju ietekmē Gothards Johansons aicina Mujānu zemniekus cerēt uz labo “cara tētiņu”, kurš aizstāvēs latviešu zemniekus pret vācu muižnieku patvaļu un atbrīvos no klausu darbiem. Kad 1802. gada rudenī Kaugurmuižā sākas nemieri, tajos iesaistās arī Gothards Johansons, viņa svainis muižas kučieris Kārlis Bušs un muižas zemnieki.”⁵ Ir saprotams, ka tolaik Merķeļa darbu lasītājus latviešus, lai arī to loks nebija plašs, iespaidoja galvenokārt rakstītais vārds, kas lika apjēgt dzimtbūšanas netaisnību un rosināja darbībai, arī cīņai. Par latviešu tēlotājmākslu te vēl runāt pārāgi.

Merķelis kļūst aktuāls jaunlatviešiem, kuru darbība sākas 19. gadsimta 50. gados. Iepazīšanās ar jaunlatviešu izdotajām “Pēterburgas Avīzēm” (1862–1865) atklāj, ka galvenā interese te veltīta rosinājumam mācīties, būt aktīviem sabiedriskajā un politiskajā dzīvē, nezaudēt latvietību, – un šī ievirze ir tuva Merķeļa idejām. Savukārt avīzes galviņa un vizuālais noformējums, tai skaitā mākslinieka Augusta Dauguļa (1830–1899) darinātie Brenča un Žvinguļa tēli, pilnībā veltīti sava laika problēmām, tā kā Merķeļa ietekme te iespējama, bet attālināta, netieša.

Situācija krasi mainās ar Rīgas Latviešu biedrības nodibināšanu (1868). Nākamajā gadā, tuvojoties Merķeļa simtgadei, latviešu avīzēs publicēti plašāki raksti par viņa darbiem, par viņa nozīmi latviešu tautai, tiek pieņemts un realizēts lēmums par kapakmens uzstādīšanu Katlakalna kapsētā. Domājams, ka īsts atklājums latviešiem bija raksts “Kā latvieši, līvi un igauņi dzimtbūšanā krituši”, kas tapis, balstoties Merķeļa darbos, un 1870. gadā publicēts turpinājumos laikrakstā “Mājas Viesis”⁶. Savukārt “Baltijas Vēstnesī” 1871. gadā publicēts raksts “Krive Krivaito un Romove”⁷ un citi materiāli, kas bija mācītāja Kārļa Kundziņa (1850–1937) latviešu valodā pārtulkoti “Vidzemes senatnes” fragmenti. Kā redzams, gadu gaitā ar Merķeļa darbiem un uzskatiem tiek iepazīstināts arvien plašāks latviešu lasītāju loks.

1996. gadā, atzīmējot Merķeļa divsimto dzimšanas dienu, akadēmiķis Jānis Stradiņš (1933–2019) atzina: “[...] Merķeļa priekšstati vēlāk kļūst par pamatu nacionālromantismam latviešu tautas atmodas laikmeta darbos. Tieši no Merķeļa latviešu daiļliteratūrā un mūzikā ienāk Imantas, Kaupo, Beverīnas dziedoņa, Zilā kalna, Līgo svētku un svētvietas Romoves apraksti, “Senatne” un “Gaismas pils” (gan mazāk no “Latviešiem” nekā no “Vanema Imantas” un “Vidzemes senatnes”).

1 Paldies mākslas zinātniecei Kristiānai Ābelei par atgādinājumu.

2 Bērziņa, Anda. Pirmie latviešu senatnes un mitoloģijas attēlojumi mākslinieku darbos un to saikne ar arheoloģisko materiālu. *Mākslas Vēsture un Teorija*, 2017, Nr. 20, 16.–35. lpp., šeit 16. lpp.

3 Celmiņa-Ķeirāne, Austra. *Latviešu mitoloģija vizuālā un verbalā tekstā. 1880–1945*. Promocijas darbs. Rīga, 2019; 105.–196. lpp. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/48861> [skatīts 19.06.2021.].

4 Kāpostiņš, Ādolf. Vidzemes zemnieku nemieri Kaugurmuižā 1802. gadā. No: *Valsts Arhīva raksti*. Rīga: Valsts Arhīva izdevums, 1924. 33. lpp.

5 Beitīna, Ligita. Top digitālā programma “Zemnieku protesti un jaunu ceļu meklējumi”. Pieejams: www.turaidamuzejs.lv/2018/08/top-digitala-programma-zemnieku-protesti-un-jaunu-celu-meklejum/ [skatīts 19.06.2021.].

6 Kā latvieši, līvi un igauņi dzimtbūšanā krituši. *Mājas Viesis*, 1870, 9. febr., Nr. 6; 2. marts, Nr. 9; 30. marts Nr. 13; 27. apr., Nr. 17; 15. jūn., Nr. 24; 1871, 30. okt., Nr. 44; 4. dec., Nr. 49; 1872, 8. janv., Nr. 2.

7 K. K. [Kārlis Kundziņš]. Krive Krivaito un Romove. *Baltijas Vēstnesis*, 1871, 21. janv., Nr. 3; 28. janv., Nr. 4; 4. febr., Nr. 5; 18. febr., Nr. 7; 25. febr., Nr. 8.

No Merķeļa argumentus un faktus būtībā smeļ Andrejs Pumpurs (1841–1902) un Auseklis (īst. v. Miķelis Krogzemis, 1850–1879). Merķelī sakņojās nacionālpatriotiskais strāvojums mūsu tautiskajā atmodā, kas aizsākās drīz pēc viņa nāves. Pēc Johana Gotfrīda Herdera (*Herder*, 1744–1803) Merķelis bija pirmais, kas atzina latviešu garamantu lielo vērtību un paredzēja tām nākotni. [...] Ne tikai Andrejs Pumpurs, bet arī Garlībs Merķelis tika radījis “Lāčplēsi”, nemaz nerunājot par Ausekļa dzejām.”⁸

Šim atzinumam varam pievienoties, tomēr nepieciešams viens papildinājums, proti, Merķeļa idejas laika gaitā no tautas atmodas laikmeta daiļliteratūras un mūzikas gājušas plašumā, atbalsojoties arī mūsu tēlotājmākslā.

Līdz mūsdienām saglabājies Pirmo Vispārējo latviešu dziesmu svētku karogs (1873), faktiski – pirmais tautiskā romantisma darbs latviešu mākslā⁹. Nav apšaubāma Merķeļa elpa karoga zīmējumā – svētozols, ziedoklis un sirms vaidelotīs paceltu roku. Par zīmējuma autoru ziņu trūkst, izteikts pat pieņēmums, ka tas varētu būt tolaik jau slavenais gleznotājs, Madlienas skolotāja dēls Kārlis Hūns (1831–1877)¹⁰. Šis pieņēmums tomēr šķiet apšaubāms, jo 1873. gada pirmajā pusē, laikā pirms dziesmu svētkiem, publikācijas latviešu presē par Hūnu klusē, kaut arī bijuši vismaz divi iemesli mākslinieku pieminēt. Nav neviena raksta par pavasarī notikušo Ceļojošo mākslas izstāžu biedrības izstādi (*Towarischtschestwo peredwischnych chudoschestwennych wystawok*) Rīgā, kur bija eksponēti Hūna darbi, kamēr vietējā krievu un vācu prese gan par izstādi tika rakstījušas. Savukārt maijā, kad Madlienā tika svinēta mākslinieka tēva, skolotāja Kārļa Frīdriha Hūna (1799–1875) piecdesmit darba gadi Madlienā, presē pieminēts, ka “arī Hūna dēls, pazīstams skulptmālders, bija atbraucis no Vīnes izstādes uz tēva goda svētkiem”¹¹. Šķiet neticami, ka prese būtu apzināti noklusējusi pazīstama mākslinieka līdzdalību dziesmu svētku karoga tapšanā, kas liek domāt, ka Hūnam tiešām nav bijis nekādas sadarbības ar Rīgas Latviešu biedrību.

Vaideloša motīvs atkārtojas Baumaņu Kārļa (1835–1905) zīmējumā viņa dziesmu krājuma “Ligo” titulam (1874), kas liek apsvērt komponista iespējamo līdzdalību arī karoga tapšanā. Abu darbu iecere kopīga, tomēr karoga zīmējums ir pārlicenošāks, kas raisa domu par kāda profesionāļa līdzdalību karoga tapšanā. Ja atceramies lielo darbu, ko Rīgas Latviešu biedrība veltīja svētku sagatavošanai, tad domājams, ka karoga zīmējums tika skatīts un vērtēts. Un Rīgas Latviešu biedrības priekšgalā tolaik bija šāds profesionālis – arhitekts Jānis Frīdrihs Baumanis

(1831–1891). Nav neiespējams, ka vaideloša tēlu karogā (iespējams, arī sākotnējo metu) piedāvājis Merķeļa ideju savaldzinātais Baumaņu Kārlis, un pēc tam arhitekts Baumanis šo metu pilnveidojis līdz karogā realizētajai kompozīcijai.

Izsekojot tautiskajam romantismam un Latvijas vēstures ainām tēlotājmākslā 19. gadsimta 80. gados, nedrīkstam aizmirst, ka 19. gadsimtā līdzās pastāvēja divi viedokļi par Latvijas vēsturi – gan jaunais Merķeļa skatījums, gan gadsimtus uzturētā oficiālā versija par to, kā vācu krustneši pievērsa kristietībai un kultūrai Baltijas pagānu ciltis (tā ietvēra arī Livonijas Indriķa hronikas materiālus). Oficiālajai versijai veltīti daudzi mākslas darbi, no kuriem pazīstamākais ir grafiķa Frīdriha Ludviga Maidela (*Maydell*, 1795–1846) gravīru krājums *Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands* (Piecdesmit attēli no Krievijas vācu Baltijas provinču vēstures, 1842)¹². Katram māksliniekam, kas pievērsās vēsturei, nācās izšķirties gan par kopējo koncepciju, gan par sekošanu vai nesekošanu Maidela paraugiem, gan par iespējamiem kompromisa meklējumiem. Tātad svarīgs ne tik daudz mākslas darbam izvēlētais notikums, kā tā interpretācija – vai pret vācu krustnešiem stājas Baltijas vietējie pusmežoni vai tomēr līdzvērtīgi pretinieki.

Maidela koncepcijai, šķiet, pievienojies pirmais latviešu akadēmiķis, gleznotājs Jānis Staņislavs Roze (1823–1897) ar 1880. gadu gleznām “Pirmie vācu tirgotāji Daugavmalā”, “Rīgas dibināšana” un “Pirmo lībiešu kristīšana Ikšķiles baznīcā”, kuras burtiski atkārtoti Maidela gravīras. Tomēr šis šķitums, ievērojot Rozes latviski patriotisko nostāju, vērtējams kā maldīgs. Drīzāk iespējams, ka finansiālo grūtību dēļ bija ārkārtīgi nepieciešams kāda pasūtījuma bezierunu izpildījums (piemēram, kādai no vācbaltiešu sabiedriskajām organizācijām Rīgā), uz šādu domu virza komentārs pie žurnālā “Atpūta” publicētās gleznes “Pirmie vācu tirgotāji Daugavgrīvā” reprodukcijas: “Šī viņa glezna glabājas *Ressource* klubā Rīgā, kaut gan ilgāku laiku to uzskatīja kā bojā gājušu kādā ugunsgrēkā, kas iznīcināja lielu daudzumu J. Rozes darbu.”¹³

Latviešu valodā iznākošie preses izdevumi, kuru top arvien vairāk, kopš 1870. gada devuši lielu ieguldījumu latviešu senatnes popularizēšanā. Ilustratīvais materiāls sākotnēji galvenokārt saistīts ar senajos stāstos nozīmīgu vietu (Zilaiskalns, Staburags u. c.) attēliem. Preses izdevumu ilustrēšanai galvenokārt tiek izmantotas fotogrāfijas vai no citām izdevniecībām iepirkta klišējas. Šo tradīciju turpina izdevums “Pagalms” (1881–1883), kura “galvā” ietvertais fragments ar senlaiku karavīriem it kā solīja tēmas turpinājumu arī vizuālajā jomā, bet tas diemžēl nav realizējies.

Jaunas vēsmas atnesis 1885. gads, kad žurnālā “Rota”¹⁴ (1884–1887) publicēti vairāku mākslinieka autodidakta Anša Legzdiņa (1859–ap 1914) oriģināldarbu

8 Stradiņš, Jānis. Garlība Merķeļa “Latvieši” un mēs. *Latvijas Vēstnesis*, 1996, 31. okt., Nr. 183.

9 Par tautiskā romantisma sākumiem latviešu mākslā sk.: Bēms, Romis. No simtgadu miega. No: Bēms, Romis. *Apceres par Latvijas mākslu simt gados*. Rīga: Zinātne, 1984, 124.–133. lpp.

10 Kārli Hūnu kā iespējamo Pirmo Latviešu dziesmu svētku karoga zīmējuma autoru minējuši Valentīns Bērzkalns grāmatā “Latviešu Dziesmu svētku vēsture. 1864–1940” (Buklīna: Grāmatu draugs, 1965. 48. lpp.) un Hugo Vītols grāmatā “Atmodinātās atbalsis” (Vesterosa: Ziemeļblāzma, 1969. 54.–58. lpp.).

11 J. A-tz [Anskenevics, J.]. Madaliņas draudzes skolotājs. Dažādas ziņas. *Baltijas Vēstnesis*, 1873, 9. maijs, Nr. 19.

12 Maydell, Ludwig. *Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands*. H. 1–2. Dorpat: F. Kluge, 1839–1842.

13 Pirmie vācu tirgotāji Daugavgrīvā. *Atpūta*, 1933, 16. jūn., Nr. 450, 25. lpp.

14 Literārs un zinisks laikraksts ar bildēm “Rota”.

1. attēls. Legzdiņš, Ansis (1859–ap 1914). Pērķona ozols vecajā Romovē. *Rota*, 1885, 21. maijs, Nr. 21, 245. lpp.

attēli, kuri neapšaubāmi saistīti ar Merķeļa idejām, vēl vairāk – arī ar Merķeļa grāmatām.

Ziņas par Legzdiņu un viņa darbiem nepilnīgas¹⁵. Sistemātisku izglītību Legzdiņš nav ieguvis ģimenes trūcīgo materiālo apstākļu dēļ. Iespējams, ka zīmēt mācījies, kopējot vai paraugam izmantojot ilustrācijas no preses izdevumiem un grāmatām. Šādu versiju līdz ar tuvību Merķeļa idejām apliecina “Vidzemes senatnē” ievietotajai ilustrācijai (ar svētozolu) tuvā kompozīcija “Pērķona ozols vecajā Romovē”, kas pievienota tāda paša nosaukuma rakstam¹⁶. Gleznu no autora nopirkusi Rīgas Latviešu biedrība, tās liktenis nezināms. Arī “pēc kādas vēsturiskas bildes”

15 Plašāk par Ansi Legzdiņu sk. Bēms, Romis. *Apceres par Latvijas mākslu simt gados*. 18. gs. beigās – 19. gs. beigās. Rīga: Zinātne, 1984. 128.–131. lpp.

16 Pērķona ozols vecajā Romovē. Pēc A. Legzdiņa eļļas krāsojuma “Rotai” fotografēta un tad gravēta no A. I. Jakobsona. *Rota*, 1885, 21. maijs, Nr. 21, 245. lpp.

2. attēls. Legzdiņš, Ansis (1859–ap 1914). Imanta pareģojums. *Rota*, 1886, 4. marts, Nr. 9, 92. lpp.

tapušo kompozīciju “Mūsu senču saaicināšanās uz karu”¹⁷ iespaidojis Merķeļa sniegtais skatījums uz senatni, bet pieminētā “vēsturīgā bilde” ir Merķeļa domu un laikabiedra Johana Vilhelma Krauzes (*Krause*, 1757–1828) zīmējums Livonijas kartes grafiskajam rotājumam (ap 1791). Savukārt gravīra “Imanta pareģojums” tapusi “pēc A. Legzdiņa idejas”¹⁸. Attēlu pavada paskaidrojošs raksts par Merķeļa darbu “Vanems Imanta” (jeb “Virsaitis Imants”) un konkrētā zīmējuma saturu, arī pseidonīmu komentāra autors komponists Jānis Straume (1861–1929) izvēlējies atbilstošu – Vaidelotis:

“Zīmējumā mēs redzam brīdi, kur Kaupis ar Imantu stāv kā nīknākie pretinieki viens otram pretim: Kaupis atspiedies pie ozola, kura nolauztā virsaune, sadragātie zari simboliski aizrāda senču Pērķona un citu dievu varas salaušanu caur kristīgo ticību; Imants lielākajā sirsnībā un aizgrābtībā stāv kā atriebīgs pareģons,

17 Legzdiņš, Ansis. Mūsu senču saaicināšanās uz karu. Pēc kādas vēsturiskas bildes “Rotai” zīmēta un gravēta. *Rota*, 1885, 2. apr., Nr. 14, 160. lpp.

18 Imanta pareģojums. “Rotai” pēc A. Legzdiņa idejas zīmējis un griezis V. Bojarskis Varšavā. *Rota*, 1886, 4. marts, Nr. 9, 92. lpp.

roku pacēlis un gribēdams Kaupi vēl piedabūt pie savas tautas atpakaļ – viņš sparīgi runā, uz nākotni raudzīdamies: “Kaup’! Cildinošs un tomēr briesmīgs ir šis brīdis! Tas izšķīrs mūsu brāļu, mūsu bērnu un bērnu bērnu likteni ilgiem gadu simteņiem! Tavā rokā stāv šis liktenis! Ja tu paliec savā apmulsībā, tad caur tevi tavas tautas brāļiem nāks posts un nelaime: viņi paliks par kalpiem! Viņi apskaudīs pat sunīša dzīvi, kas svešnieku durvis apsargā; jo šis ir allaž paēdis, kamēr viņi daudreiz aiz bada pakritis svešnieku tīrumos un izlaidīs savu garu! – [...] Brāli, sarausti tās saites, kas tevi saistījušas pie blēdīgajiem svešniekiem! Nāc atpakaļ pie savas tautas! Palīdzi mums aizmirst šos iebrucējus projām no šejienes uz viņu pašu zemi, no kurienes tie atnākuši, kur tiem nebūs vis tik labi klājies!”¹⁹

Komentārā lasītājiem tiek izstāstīts attēla saturs, bet jāatzīst, ka pateikts ir ievērojami vairāk: ir atgādināts par to, ka tautas liktenis ir atkarīgs no katra tās locekļa rīcības, ka jābūt vienotiem cīņā par brīvību, un, kas sevišķi interesanti, te sniegta arī pamācība, kā nolasīt un saprast mākslas darbu.

Visu 20. gadsimtu Legzdiņa vārds latviešu mākslas vēstures pētījumos pieminēts maz, tādēļ atgādināšu mākslas vēsturnieka Romja Bēma (1927–1993) atzinumu: “Šī autodidakta darbi ir vieni no pirmajiem nacionālās vēstures tēmas risinājumiem mūsu tēlotājā mākslā. Savā radošo uzdevumu izpratnē tie ir elementāri un izpildījumā primitīvi, bet brīvi no pārprastas un tendenciozas nacionālās formas uzslāņojumiem.”²⁰ Jā, šo trīs latviešu senvēsturei veltīto darbu forma tāda tiešām ir – elementāra un primitīva. Tomēr informācija par Legzdiņa gleznotajiem portretiem²¹ un gravīra pēc gleznas “Zvejnieku loms”²² apliecina, ka mākslinieks šajā laikā ir attīstījis pietiekamas profesionālās iemaņas, kas savukārt vedina uz jaunu secinājumu: uzsvērti primitīvā forma (un sekošana Krauzes formālajam risinājumam) vēstures tēlojumiem izvēlēta apzināti, kā savdabīga senatnīguma zīme.

Livonijas Indriķa hronikā aprakstītais notikums ar “likteņa zirgu”, kurš savulaik Turaidā izlēmis mūka Teoderiha (*Theodericus de Thoreida*, arī *Thidericus*, ap 1150–1219) likteni, vispirms ietverts Maidela gravīru ciklā, bet 19. gadsimta 80.–90. gados sižets rosinājis darbam vairākus latviešu māksliniekus. Nostāsts nenovēršami diktē savus nosacījumus – centrālie tēli neizbēgami ir baltais zirgs un spriedumu gaidošais mūks, kamēr Merķeļa ideju aspektā mums būtiski ir noskaidrot tautas tēlojuma raksturu, tā sakritību ar Maidela versiju vai atkāpes no tās.

No šiem darbiem pazīstamākais – Artura Baumaņa (1867–1904) “Likteņa zirgs” (1887). Gleznas autors Arturs Baumanis ir jau minētā arhitekta Jāņa Frīdriha Baumaņa dēls. Viņa bērniecības vide šķiet bijusi divdabīga – no vienas puses, tēva darbība Rīgas Latviešu biedrībā un piedalīšanās biedrības pasākumos nosaka

ieinteresētību latviešu tautas vēsturē, atmodā un nākotnē, bet, no otras puses – māte bijusi vāciete, un ģimenē sarunājušies vāciski. Talantīgais jaunietis 1885. gadā izturējies iestāju pārbaudījumus Pēterburgas Mākslas akadēmijā un uzrādījis tik labus rezultātus, ka uzņemts uzreiz otrajā kursā. Studijas ritējušas ar pārtraukumiem, kā mēdz teikt, topošā mākslinieka bohēmiskā dzīvesveida dēļ. Pēc tēva nāves studijas pārtrauktas. 90. gados radošās darbības rosīgie periodi mijušies ar pārtraukumiem. Kompozīcijas ar latviešu senvēstures motīviem (“Kareivja atvadas”, dažas ilustrācijas Jēkaba Lautenbaha-Jūsmaņa (1847–1928) “Niedrišu Vidvudam” u. c.) publicētas žurnālā “Austrums”. Vairākas gleznas bijušas eksponētas Latviešu Etnogrāfiskās izstādes Mākslas nodaļā (1896).

Mākslinieks zīmējis četras lapas (no 70) grāmatai-albumam “Terra Mariana”, kas atspoguļo kristietības vēsturi Latvijā laikā no 1186. gada līdz 1888. gadam²³. Visas četras lapas autors parakstījis ar pilnu vārdu – “Sihmejis Baumaņa Arthurs Rigā 1888. gadā”. Vairākos zīmējumos te skaidri jūtama mākslinieka personīgā emocionālā attieksme, kur saklausāma jaunlatvieša nacionālā apziņa. Zīmīga ir albuma 64. lapa, kas veltīta Dobelei un Durbei. Kompozīcijā galvenā vieta ierādīta diviem tēliem – lapas labajā pusē vācu bruņiniekam, kas lepni pozē, kāju uzlicis uz nocirstā svētozola celma, un lapas kreisajā pusē apakšā – sērojošajam senlatviešu karavīram, kas pēc zaudētās kaujas noliecis galvu pie salauztā un zemē nosviestā Pērkona tēla. Vācu bruņinieks ir uzvarējis, tā ir vēstures patiesība, bet Baumanis ir sērojošā karavīra un savas tautas pusē. Mākslas vēsturnieks Ojārs Spārītis par Baumaņa pozīciju grāmatas-albuma “Terra Mariana” Durbes-Dobeles (64.) lapā raksta: “No pretnostatījuma skaidri izriet secinājums par to, kurš ir konfrontācijas acīmredzamais uzvarētājs un kurš – zaudētājs. Taču emocionāli tik spēcīgu “labā un ļaunā”, “taisnā un netaisnā” kontrastu līdz 1888. gadam latviešu māksla vēl nebija piedzīvojusi. No šī programmatiskā salīdzinājuma pavisam tieši izriet novērojums, ka vācieši kā uzvarētāji un kristietības nesēji tiek pretstatīti baltiem un lībiešiem – zaudētājiem cīņā ar atnācējiem.”²⁴

Darbs pie kompozīcijas “Likteņa zirgs” ir vērtējams kā jaunā mākslinieka pieteikums, kā spēku pārbaude. Domājams, ka Baumanim bija zināma jau minētā Maidela gravīra, tādēļ tēma izvēlēta apzināti, paredzot savu skatījumu. Salīdzinot zīmējumus ar gleznu, atklājas būtiskas atkāpes no sākotnējās ieceres. Agrīnākajā uzmetumā²⁵ jūtama Merķeļa “Vidzemes senatnes” ietekme, svētozolā ieskicēti Pērkona un citu seno dievu attēli, svētbirzē sapulcējušies līvi ieinteresēti vēro notiekošo, viņu apģērbs un rotas veidoti ar etnogrāfiskām iezīmēm, ievērojot 19. gadsimta otrā pusē izkoptās tradīcijas un arheoloģisko izrakumu materiālus. Kompozīcijas

19 Vaidelotis [Jānis Straume]. Imanta pareģojums. *Rota*, 1886, 4. marts, Nr. 9, 94.–96. lpp.

20 Bēms, *Apceres par Latvijas mākslu simt gados. 18. gs. beigās - 19. gs. beigās*, 131. lpp.

21 Sal. Bruģis, Dainis, Pujate, Inta sast. *Portrets Latvijā 19. gadsimtā*. Rīga: Neputns, 2014. 444.–445. lpp.

22 Zvejnieku loms. Bilde “Rotai” gravēta Varšavā. *Rota*, 1885, 6. aug., Nr. 32, 377. lpp.

23 Par to sīkāk: Spārītis, Ojārs. Artura Baumaņa “klusais disidentisms” un tā evolūcijas veicinātāji mākslā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 2016, Nr. 1 (98), 66.–88. lpp.

24 Spārītis, Artura Baumaņa “klusais disidentisms”, 83.–84. lpp.

25 Sal. LNVM, VN 6936, nedatēts, iespējams - 1886. gada vasara.

3. attēls. Baumanis, Arturs (1867-1904). Ilustrācija: Durbe – Dobele. Albums "Terra Mariana", Rīga, 1888, glabājas Romā, Vatikānā. Faksimilizdevums Rīgā, 2014. 64. lapa.

centrā – likteņa zirgs, aiz viņa senkareivji. Zīmējuma labajā pusē zem svētozola – vaideloši pie ziedokļa, blakus paresns mūks, kurš skaļā lūgšanā vēršas pret debesīm. Autora simpātijas neapšaubāmi pieder līviem.

Latvijas Nacionālā mākslas muzeja pastāvīgajā ekspozīcijā apskatāmā glezna "Likteņa zirgs" (1887) liecina, ka sākotnējā iecere tikusi būtiski pārstrādāta. Domājams, jaunais students uzticējies savu pasniedzēju padomiem un ieteikumiem, viens no padomdevējiem varētu būt bijis mums no Rozentāla studiju gadu atmiņām zināmais Pēterburgas Mākslas akadēmijas vēsturiskās un portretu glezniecības profesors (kopš 1862. gada) Karls Venigs (*Вениг, Wenig*, 1830–1908). Gleznas centrā komponētas trīs figūras – vidū zirgs, pa labi – zirgu vadošais vecais līvs, pa kreisi – mūks, kura figūra neapšaubāmi nopietnāka un iespaidīgāka nekā agrīnajā zīmējumā. Vairāki no līvu karavīriem ietērpti ādās, rotājušies ar kaklarotās savērtiem ilkņiem, metālā kalto rotu mazāk. Kopumā rodas iespaids, ka apzināti kāpināts pretstats starp mūku, tātad kristietī, un viņam naidīgajiem neticīgajiem līviem, kuru piederība kultūras tautām faktiski apšaubīta.

Vērtējot šo gleznu Baumaņa nākamās desmitgades darbības kontekstā, nākas atzīt, ka pieteikto spēku pārbaudi jaunais autors izturējis vien daļēji. Skatoties no akadēmisko tradīciju viedokļa, ar zīmējumu un kompozīciju viss kārtībā, toties seno līvu tēlojums, paturot prātā Merķeļa idejas un tautiskās atmodas centienus, drīzāk vērtējams kā nepietiekams. Pieredzējušo un apdomīgo pasniedzēju padomi, varbūt pat zināms spiediens kā auksta ūdens šalts noplacinājuši jaunā studenta romantisko skatījumu. Gribas piedāvāt vēl vienu iespējamo sākotnējās ieceres pārveidošanas iemeslu. Proti, 19. gadsimta beigās Krievijā valsts bija cieši saistīta ar baznīcu, un kritisks skatījums uz kristietības sludinātāju, tāpat kā seno pirmskristīgo dievību Pērkonu, Potrimpu un Pīkola pieminēšana vai pat to attēlošana – šādas brīvības Pēterburgas Mākslas akadēmijā nezin vai būtu guvušas pozitīvu vērtējumu. Bija iespējamās sekas gan pašam studentam, gan viņa pasniedzējam.

Uz Baumaņa daiļradi nav viennozīmīga skatījuma. Atšķirīgu viedokli par gleznu "Likteņa zirgs", piedēvējot tai pozitīvu skanējumu, izteicis Spārītis: "Tajā dominē no klasiskās mākslas studijām aizgūtā zīmēšanas skola, romiešu, ģermāņu, slāvu un citu tautu kultūras faktos iepazītu pozu, žestu un tērpu eklektika, kas tiek izmantota ar mērķi paust tautiskajai atmodai nozīmīgas idejas, kuras A. Baumanis bija pārņēmis no tēva. Ilustrēt brīvo lībiešu dzīvi un pretstatīt to misionāru atnestajai kristietībai, tā liekot aizdomāties par savas tautas garīgā mantojuma vērtību, – tāds varēja būt gleznas radīšanas motīvs. Senajam stāstam par senču dievu vadītā baltā zirga lēmumu, kas mūkam Teoderiham glāba dzīvību, mākslinieks ir piešķīris saulainu kolorītu. Tas palīdzēja idealizēt pagātnes notikumu un mobilizēt idejām, kas jau bija pārņēmušas lielu latviskās sabiedrības daļu."²⁶

26 Spārītis, Artura Baumaņa "klusais disidentisms", 78. lpp.

4.attēls. Alksnis, Ādams. Senlatviešu karavīri. Albums: *Sveicinājums 25 gadu jubilejā*. Rīgas Latviešu biedrībai no latviešu rakstniekiem un daiļiniekiem. 1893. Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs. VRVM 50920. 40. lapa

Teiktajam varam piekrist daļēji – jā, gleznas radīšanas motīvs tiešām varēja būt atgādinājums par tautas garīgā mantojuma vērtību, tomēr secinājums par gleznanas spēju mobilizēt tautas atmodai šķiet pārsteidzīgs.

1889. gadā, kad Baumanis jau pabeidzis darbu pie zīmējumiem grāmatu- albumam “Terra Mariana” un joprojām turpina studijas, tapusi glezna “Jauns līvu kareivis” (LNMM), kur attēlotais senkareivis gan savā vizuālajā veidolā, gan būtībā ir patiesi tuvs Merķeļa iedibinātajam priekšstatam par Latvijas senatni.

Nav noliedzama šā tēla tuvība ar talantīgā studiju biedra Ādama Alksņa skatījumu uz Latvijas senvēsturi, ko pazīstam no saglabātajiem uzmetumiem un zīmējumiem. Alksnis bija viens no 1891. gadā Pēterburgā izveidotā studentu pulciņa “Rūķis” dibinātājiem, viens no “rūķiem”. Kā zināms, “rūķu” mērķis bija radīt latviešu tēlotājmākslu, kur latviešu tautas dzīves tēlojums, tai skaitā senvēsture un mitoloģija, ieņemtu būtisku vietu.

Zīmīgi, ka “Likteņa zirga” nebija Latviešu etnogrāfiskajā izstādē 1896. gadā, kad Rīgā šajā izstādē pirmo reizi tika eksponēti latviešu mākslinieku darbi. Arturs Baumanis piedalījās ar vairākiem citiem darbiem, no kuriem īpaši pieminētas un skatītāju atzinību guvušas gleznas “Zemgaliešu gari” un “Jagaiļa nāve” (abas – 1896). “Zemgaliešu gari” ir zīmīgs tautiskā romantisma mākslas darbs: uz sena pilskalna Lielupes malā zemgaļu virsaitis Viestarts tiek ar saviem karavīriem, kas iznākuši no kapiem (glezna saglabājusies, atrodas Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājumā).

Apskatītais materiāls liecina, ka interese par Merķeli gan latviešu kultūras vēsturē, gan mākslā te iezīmējusies spilgtāk, te noplakusi. Interesanta situācija izveidojusies sakarā ar 1905.–1907. gada revolūcijas notikumiem, kas likuši no jauna pievērsties Merķeļa mantojumam. Izdevējs Ansis Gulbis (1873–1936) Pēterburgā 1905. gadā izdod Merķeļa “Latviešus” – pirmo reizi latviešu valodā, grāmatas titullapā ietverts arī neliels zīmējums – sējējs tīrumā, kas veido savveida laikmetīgu pretmetu izdevumā izmantotajiem senajiem “Latviešu” pirmizdevuma attēliem. Par “Latviešu” jaunu izdevumu domājis arī Jāzeps Grosvalds (1891–1920), tolaik vēl ģimnāzists, tā ilustrācijām zīmējot savā iztēlē skatītus senseno laiku namus un namiņus.

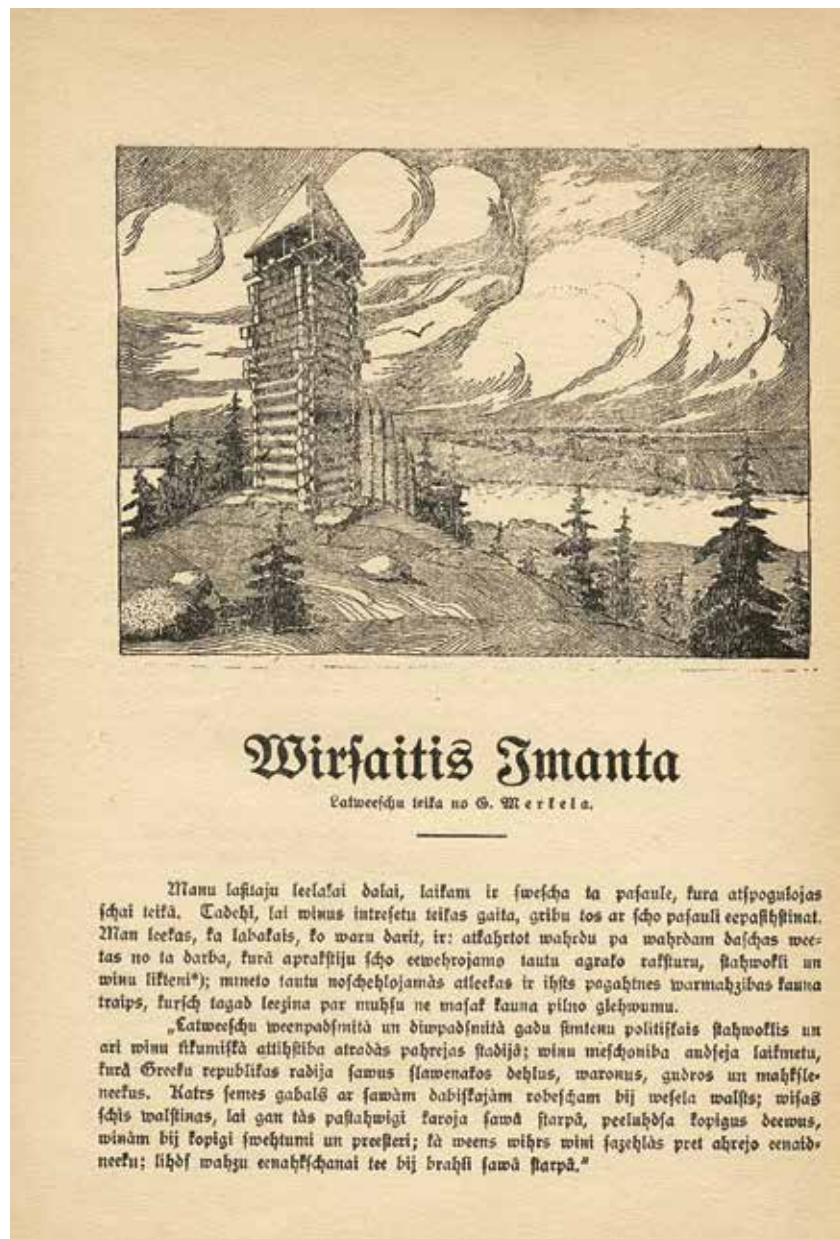
Tajā pašā 1905. gadā Cēsīs Jāņa Ozola (1859–1906) apgādībā izdots Merķeļa “Vanems Imanta”, vāku zīmējis Eduards Vītols (1877–1954): kalnā balta pils, bet pils pakājē, primitīvā arklā iejūgts, zemnieks strādā kunga laukā. Grāmata, šķiet, bijusi visai pieprasīta, un 1909. gadā iznācis tās atkārtots izdevums, kuram iepriekšējais melnbaltais vāka zīmējums ticis kolorēts.

Vēl pēc dažiem gadiem latviešu tautas eksistencei un mūsu zemes nākotnei draudošs kļūst Pirmais Pasaules karš – frontes līnija Latvijā, kara postījumi, bēgļos aizdzītie cilvēki, kuru skaits tiek lēsts robežās starp 750–850 tūkstošiem²⁷. Un atkal, šoreiz izdevēja Jāņa Alfrēda Kukura (1879–1942) apgādā izdotā teika par Imantu²⁸ ne tikai atgādina par seno ienaidnieku, par izpostīto dzīvi, bet arī aicina cīņai, tam piebalsots arī grāmatas vizuālais tēls. Mākslinieks Jānis Saukums (1890–1936) atteicies no tautiskajam romantismam tik raksturīgās jūsmas par skaisto senatni un tās varoņiem, viņa ilustrācijās dominē paskarba ikdienība, gan atgādinot par seno un arī kara gadu atnesto postu, gan akcentējot tautas kopības izjūtu.

Drīz pēc kara sākuma – 1914. gada oktobrī – Rīgā tika atvērta ceturta Latviešu mākslas veicināšanas biedrības izstāde. Rīga ir kļuvusi par patiesu latviešu jaunās, spēcīgās un uz nākotni virzītās latviešu mākslas centru. Latviešu tauta un latviešu māksla kā savas tautas daļa ir gatava cīņai. To izteiksmīgi apliecina arī izstādes afišai izvēlētais Rozentāla zīmējums – senlatviešu strēlnieks ar uzvilkto loku.

27 <https://enciklopedija.lv/skirklis/20833-Pirmais-pasaules-kars-Latvijā>

28 Merķelis, Garlibs Helvigs. *Imanta*: latweeschu teika no Garlieba Merķeļa; tulkojusi L. Skalbe. Rīga, Pēterpils, J. A. Kukurs, [1917].

5. attēls. Saukums, Jānis (1890–1936). Virsaitis Imanta [ievadilustrācija]. Ilustrācija: Merķelis, Garlibs. *Imanta. Latviešu teika no Garlība Merķeļa*. Rīga, Pēterpils: J. A. Kukurs, [1917]. 9. lpp.

6. attēls. Saukums, Jānis (1890–1936). Līgo svētki Zilā kalnā. Ilustrācija: Merķelis, Garlibs. *Imanta. Latviešu teika no Garlība Merķeļa*. Rīga, Pēterpils: J. A. Kukurs, [1917]. 13. lpp.

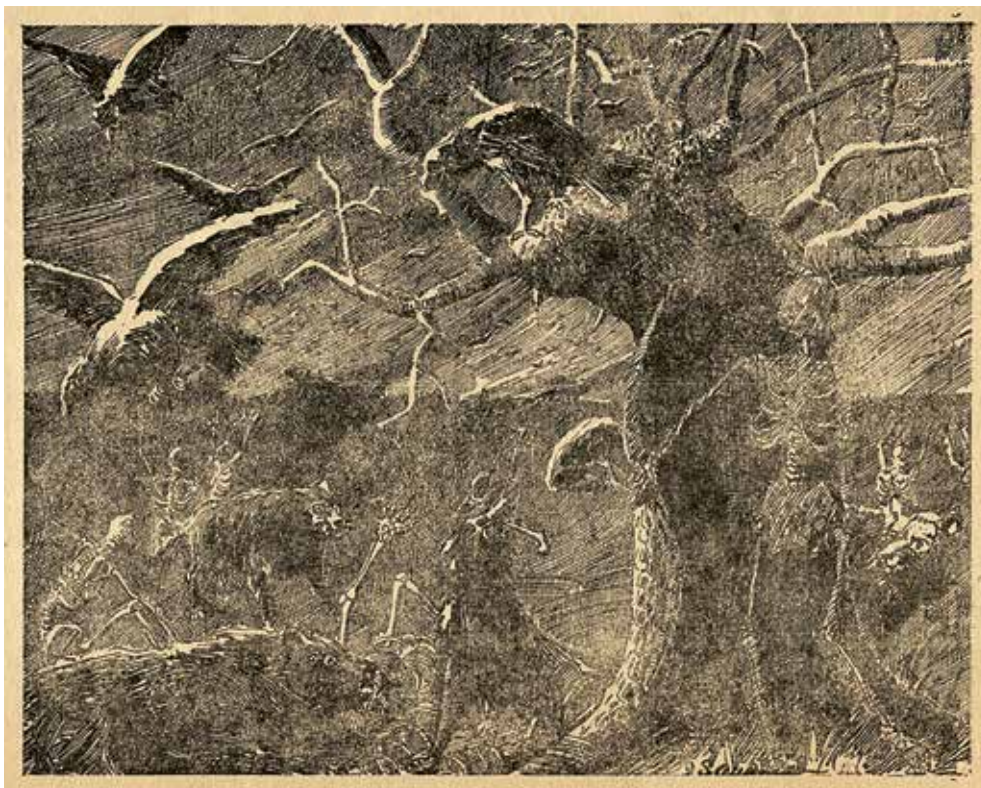
7. attēls. Saukums, Jānis (1890-1936). Līvu sūtnis Ako ierodas svētībrīzē. Ilustrācija: Merķelis, Garlībs. *Imanta. Latviešu teika no Garlība Merķeļa*. Rīga, Pēterpils: J. A. Kukurs, [1917]. 17. lpp.

8. attēls. Saukums, Jānis (1890-1936). Latviešu kara gājiens pret vāciešiem. Ilustrācija: Merķelis, Garlībs. *Imanta. Latviešu teika no Garlība Merķeļa*. Rīga, Pēterpils: J. A. Kukurs, [1917]. 29. lpp.

9. attēls. Saukums, Jānis (1890-1936). Īmantas sapnis. Ilustrācija: Merķelis, Garlībs. *Imanta. Latviešu teika no Garlība Merķeļa*. Rīga, Pēterpils: J. A. Kukurs, [1917]. 37. lpp.

10. attēls. Saukums, Jānis (1890–1936). Imanta paredz Latvijas postu. Ilustrācija: Merķelis, Garlībs. *Imanta. Latviešu teika no Garlība Merķeļa*. Rīga, Pēterpils: J. A. Kukurs, [1917]. 41. lpp.

Atskatoties uz Rozentāla daiļradi, tur skaidri iezīmējas šā raksta tēmai nozīmīga darbu kopa – senlatvieši zīmējumos un grāmatu grafikā, šie tēli tuvi gan Rīgas Latviešu biedrības ideāliem, gan arī paša mākslinieka pārliecībai. Īpaši atzīmējam Rozentāla projektētās un oriģinālā tehnikā realizētās simboliskās kompozīcijas Rīgas Latviešu biedrības nama fasādes dekoram (1910) “Spēks”, “Skaistums” un “Gudrība”, kur mākslinieks iedvesa jaunu elpu un deva jaunu veidolu jau Merķeļa pieminētajiem senajiem dieviem – Pērkonam, Potrīmpam un Pīkolam.

Plaši izvērstajā un rūpīgi sakārtotajā Celmiņas-Ķeirānes pētījumā ietverts arī viedoklis par seno dievību tēliem Rozentāla freskās: “Var secināt, ka attēloto dievību, viņu simbolu un atribūtu ierosmes avots nav bijusi latviešu folklorā, bet dažādu vēstures rakstīto avotu interpretācija un literārie darbi. [...] Rozentāla veidotajiem panno [...] ir vēstījums – par dievībām, kuru saknes daļēji meklējamas izmirušas tautas mitoloģiskajos priekšstatos, daļēji – svešas reliģijas pārstāvju visai pretrunīgajās liecībās, bet kuras, ieguvušas vizuālu tēlu mākslas darbā, turpina mitoloģisko

diskursu Latvijas telpā un ilustrē nevis kādu sižetu, bet tā transformācijas ceļu.”²⁹ Kaut arī pētnieces secinājumos nav minēts Merķeļa vārds, tomēr viņa klātbūtne gan Rozentāla mozaīku tēlos, gan pašā secinājumā ir jūtama.

Tad sākas Pirmais pasaules karš, 1915. gada pavasarī fronte ielaužas Kurzemē, dzimst doma par latviešu strēlnieku bataljonu dibināšanu. 1915. gada 19. jūlijā publicēts uzsaukums “Pulcējaties zem latviešu karogiem!”, izsludināts konkurss karogu zīmējumiem, izgatavoti trīs karogi pēc mākslinieka Anša Cīruļa (1883–1942) zīmējumiem. Varens ozols, ko varam uztvert arī kā svētozolu, redzams 3. Kurzemes bataljona karogā, 2. Rīgas bataljona karoga centrā iekomponēta no mākoņiem izstiepta Pērkonā roka, kas met zibeņus, bet 8. Valmieras bataljona karoga zīmējumā ietverts uzraksts “Imanta nevaids miris”. Imanta, svētozols, Pērkons – kāda 1915. gadā varēja būt šo tēlu sasaiste ar Garlību Merķeli? Vēl 19. gadsimta beigās atbilde būtu simtprocentīgi apstiprinoša, tomēr situācija ir mainījusies, un viennozīmīgi atbildēt vairs nav iespējams.

Nav saglabājušās seno notikumu liecinieku atmiņas, un tas atstāj vietu pārdomām. Jau tika pieminēta tautas atmoda un 19. gadsimta 70.–80. gadu notikumi, kad latviešu preses izdevumi iepazīstināja savu plašo auditoriju gan ar sava laika aktualitātēm, gan vēstures notikumiem, arī ar Merķeļa darbiem un idejām, kas ieauga latviešu kultūrā. Jau nākamajai paaudzei piederēja tie vīri, kas aizgāja strēlniekos, tie mākslinieki, kas zīmēja karogus, arī Ansis Cīrulis. Domājams, ka viņu priekšstatus par latvieti un Latviju lielā mērā noteica sava laika sabiedriski politiskie notikumi un to vērtējums, vispirms, protams, 1905.–1907. gada revolūcija un tās sekas, kā arī kara ienākšana Latvijā. Zināmu iespaidu atstāja arī 19. gadsimta beigu – 20. gadsimta sākuma norises latviešu literatūrā, mūzikā un mākslā. Arī Merķeļa ideju klātbūtne te nav noliedzama, tomēr visai iespējams, ka tās uztvertas netieši, piemēram, no Andreja Pumpura “Lāčplēša” (1888) vai Raiņa (ist. v. Jānis Pliekšāns, 1865–1929) dzeju krājuma “Tālas noskaņas zilā vakarā” (1903).

Šī pārdomu virkne ļauj izteikt pieņēmumu, ka 1915. gada karogu zīmējumos ietvertu tēlu tieša atvasināšana no Merķeļa darbiem būtu pārsteidzīga, te drīzāk nāktos runāt par pastarpinātu ietekmi, par attālinātām atbalsīm.

Latviešu strēlnieku varoņdarbs kļuva par nozīmīgu tēmu mūsu kultūrā, turklāt īpaši atzīmējama kāda jauna iezīme tēlotājmākslā: darbos par latviešu vēstures tēmām priekšplānā izvirzās spēkpilnā un varonīgā senkareivja tēls. To apliecina jau divu “Vanema Imantas” izdevumu vāka zīmējumu salīdzinājums: darbā nomocītais arājs 1905. gada izdevumā (Eduarda Vītola zīmējums) un staltie karavīri Eduarda Brencēna (1885–1929) zīmējumā 1924. gada izdevuma vākam.

Divdesmit miera gadi, ko Latvijas Republika (1918–1940) aizvadīja starp diviem pasaules kariem, deva iespēju izciliem sasniegumiem arī mākslas jomā.

29 Celmiņa-Ķeirāne, *Latviešu mitoloģija vizuālā un verbalā tekstā. 1880–1945*, 105.–106. lpp.

11. attēls. Brencēns, Eduards (1885–1929). Imanta ar karavīriem.
Prettitula zīmējums: Merķelis, Garlībs. *Vanems Imanta*. Rīga,
Jānis Roze, 1924.

Godinot karā kritušo piemiņu, izvērsas plaša pieminekļu celtniecības programma ne tikai Rīgā, bet visā Latvijā. Zīmīgi, ka šajos projektos aktuāli atkal kļūst senlatviešu karavīru un Lāčplēša tēli. To redzam gan Kārļa Zāles (1888–1942) realizētajos darbos – Brāļu kapu ansamblī un Brīvības pieminekli Rīgā –, gan Zāles darbos citviet Latvijā, gan jauno tēlnieku Kārļa Jansona (1896–1986), Kārļa Zemdegas (1894–1963) un Pētera Bandera (1902–1978) darbos. Zīmīgi, ka Brīvības pieminekli autors ietvēris arī Vaideloša un Lāčplēša tēlus, tādējādi apliecinot vārdos neizteiktu, tomēr pastāvošu saikni gan ar Merķeli, gan Pumpuru.

Latviešu mitoloģijas tēli un senlatviešu dzīves ainas kļūst par neatņemamu Latvijas kultūras daļu. Folkloras materiāli, literātu un mākslinieku iztēle ievērojamā paplašina mitoloģisko tēlu sarakstu, tur līdzās Pērkonam ienāk gan Dievs, gan Laima un Māra, gan Saule un Mēness, gan mātes – Vēja māte, Sniega māte un citas, gan Ūsiņš un vēl citi tēli (zīmīgi Anša Cīruļa, Jēkaba Bīnes un Hildas Vikas (1897–1963) darbi). Domājams, ka šeit turpinās process, kas iezīmējās jau strēlnieku karogu zīmējumos, proti, ir iespējams konstatēt Merķeļa domas klātbūtni, tomēr tā ienākusi pastarpināti.

Senlatviešu tēlojumu atrodam visos mākslas veidos. Tomēr ir būtiska nianse: Latvijas 20.–30. gadu kultūrai raksturīga apbrīnojama popularitāte, kādu iegūst grāmatas un preses izdevumi – laikraksti un žurnāli –, kas savukārt nevarēja neveicināt grafikas aktivitātes pieaugumu. Tieši grafikā – gan oriģināldarbos, gan estampos un iespieddarbos – senās dzīves tēlojumu visvairāk. Senie karavīri kļūst par vienu no galvenajām tēmām mākslinieka Viļa (Vilhelma) Krūmiņa (1891–1959) daiļradē. Sirmo Vaideloti laiku pa laikam ieraugām arī dziesmu svētku plakātos.

Atsevišķi pieminams mazzināms mākslinieks, kura Latvijas senvēsturei veltītās atklātnes, kas publicētas ar parakstu “Oļģerds Krūmiņš”, saglabājušās Latvijas Nacionālās bibliotēkas krājumā (“Lībiešu vadonis Imanta kaujā ar bruņiniekiem Daugavas grīvā, 1199”, ap 1930; “Pirmie vācu tirgotāji Livonijā, 1164–1170”, 1931) un pēdējos gados parādījušās arī izsolēs. Izrādījās, ka šo atklātņu autors ir mākslinieks un muzeju darbinieks, viņa profesija dēvēta arī “muzeja butafors”, Oļģerts Krūmiņš (1904–1989), kura vārds 20. gadsimta otrā pusē saistīts ar Medicīnas muzeja izveidošanu Rīgā un pēc tam – ar novadpētniecības muzeja izveidošanu un uzturēšanu Matīšu baznīcā (20. gadsimta 60.–70. gadi).

Latvijas kultūrai nākas veikt sarežģītu uzdevumu – pastāvēt Eiropas laikmetīgās kultūras kontekstā un tajā pašā laikā uzturēt un attīstīt latvisko tradīciju. Kā izcils sasniegums te vērtējams porcelāna apgleznošanas darbnīcas “Baltars” (1924–1930) devums. Tē tapa nacionāli konstruktīvs stils, kas apvienoja nacionālo estētiku, modernisma idejas un konstruktīvu domāšanu. Īpaši atzīmējami Romana Sutas (1896–1944) darbi, it sevišķi daudzveidīgās kompozīcijas par senlatviešu kāzu tēmu. Domājams, arī “Baltara” tēlotajās senlatviešu dzīves ainās meklēt tiešas Merķeļa ietekmes būtu vērtīgi.

12. attēls. Strunke, Niklāvs (1894–1966). VIII Vispārējie latviešu dziesmu svētki. 1933. Plakāts. LNB.

Tomēr nav noliedzams, ka laikā no 1919. līdz pat 1934. gadam mākslas dzīvē dominēja pozitīva vai kritiska reakcija uz saimnieciskās, politiskās un kultūras dzīves aktualitātēm, neatstājot vietu senvēstures tēmas īpašam izvērsumam.

Situācija mainās autoritārisma apstākļos pēc 1934. gada 15. maijā notikušā apvērsuma. Šā perioda mākslas dzīvi plašāk apskatījusi Ginta Gerharde-Upeniece grāmatā “Māksla un Latvijas valsts. 1918–1940” (2016). “Latviskuma un nacionālās savdabības meklējumos izskaistinātu un pozitīvu tēlu atspoguļojums, zemnieciskās pasaules uzskata pārākums, tautas pašapziņas un nacionālo ideju slavinājums, vadonības principa izcelšana, etnogrāfijas elementu un senvēstures apoloģija noteica mākslas darbu saturisko virzību.”³⁰

Viena no vadonības principa konsekvencēm bija Rīgas pils atbilstoša iekārtošana un izgreznošana, kur īpaši pieminamas divas mākslas darbu kopas.

Valsts reprezentācijas telpām Rīgas pilī Liberts uzgleznoja seno virsaišu portretus, par kuriem Gerhardes-Upenieces atsauksme ir īsa: “Gleznotāja sacerētie virsaišu tēli atainoti vēsturisku parādes portretu noskaņā ar izteiksmīgu raksturojumu un atsauci uz episkumu.”³¹

Lai labāk sajustu Ulmaņa autoritārā perioda gaisotni, ir vērts atcerēties fragmentu no vēsturnieka, arheologa un egiptologa, Latvijas Universitātes profesora Franča Baloža (1882–1947) vērtējuma: “Liels un krietns nacionāls darbs šai ziņā, kas tāpat varēja rasties tikai atbrīvotā un atjaunotā Latvijā – ir arī Vestharda, Lamekina, Tālivalža un Nameja portrejas, kuras Liberts gleznojis reprezentācijas telpām Rīgas pilī. Tās izpauž spēku, labklājības un kultūras apziņu, kas mantota no senseniem laikiem. Tās rāda daiļu tēvijas mīlestību un skaistu latvisku seju [...]. Patiesi, šīs 4 portrejas, vecmeistaru stilā un ar lielu spēku gleznotas, ir dižena rota Rīgas pilij; kā K. Zāle tēlniecībā, L. Liberts ar tām ir veicis lielu nacionālu darbu un ierakstījis skaistu lappusi mūsu mākslas vēsturē – lappusi, kāda varēja rasties tikai lielas nacionālas sajūsmas laikmetā, tikai mūsu dienās.”³²

Līdzīga pieeja un uzdevumi, šķiet, izvirzīti arī otrai nozīmīgai darbu kopai – griestu gleznojumiem Rīgas pils Svētku zālei (sākotnēji paredzētas 14 gleznas, pabeigtas un saglabājušās līdz mūsdienām – septiņas gleznas). Arī šeit ievērojama vieta atvēlēta senlaikiem, minēsim dažas no, domājams, 1939. gadā pabeigtajām gleznām – Oto Skulmes (1889–1967) “Uzvāra pie Daugavas 1. gs. pēc Kristus” (“Latgaļi ieņem Kļāņukalnu”), Augusta Annusa (1893–1984) “Visvaldis, Jersikas valdnieks, pieņem vācu krustnešus”, Voldemāra Vimbas (1904–1985) “Viestura cīņa pret vācu iebrucējiem 1219. gadā”.

30 Gerharde-Upeniece, Ginta *Māksla un Latvijas valsts. 1918–1940*. Rīga: Neputns, 2016. 252. lpp.

31 Ibid. 253. lpp.

32 Balodis, Francis. Latviešu senatne latviešu glezniecībā. *Senatne un Māksla*, 1937, Nr. 1, 116.–117. lpp.

Laikmeta raksturojumam vēlreiz citēju Balodi: “Pieminēšu, beidzot, kā vareņāko nacionāli patriotiskās domas un izjūtas atspulgu Valsts prezidenta ierosināto Rīgas pils izdaiļošanu ar sirmās un nesenās pagātnes izcilāko mirkļu atgleznojumiem. Es skatu tais latvieti kā savas zemes iekarotāju, kungu, aizsargātāju un kopēju; es redzu varenu tēvijas mīlestību un nesalaužamu gribu šo zemi, latviešu zemi, mūžam daiļāku izveidot – tik tiešām, kā mūžīgi tajā būs mitināties latviešu tautai. Es nemeklēju šais gleznās kāda zināma mirkļa tiešo fotogrāfiju, verdzisku notikuma vai leģendas attēlu, bet es zinu gan: šodien visas latviešu tautas sirds karstāk izjūt senatnes likteņgaitas un straujāk iepukstas šo likteņgaitu attēlojumos skatoties [...]”³³

Jau tika minēts, ka kopš 20. gadsimta 20. gadiem darbos par latviešu vēstures tēmām lielā mērā latviešu strēlnieku varonīgo cīņu ietekmē priekšplānā izvirzās spēkpilnā un varonīgā senkareivja tēls, kas pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma pārtop izvērstās senlatviešu kauju ainās. Īpaši pieminamas gleznotāja Vimbas gleznas “Sauls kauja” (1936) un “Viestura cīņa ar krustnešiem 1219. gadā (Mežotnes kauja)” (ap 1939), kas gleznota Rīgas pils Svētku zālei.

Iepazīstoties ar 30. gadu beigu publikācijām, autore nevienā neatrada tiešu atsauci uz Merķeli, kas savā ziņā apstiprina iepriekš izteikto pieņēmumu par to, ka Merķeļa idejas daiļdarbu autori uztvēruši pastarpināti, kamēr paši mākslas darbi dod neapšaubāmu liecību par šo ideju klātbūtni.

Pēc Otrā pasaules kara mainījusies ne tikai iekārta Latvijā. Mainās kultūrpolitika. Vēl 1947. gadā izdotajā Pumpura “Lāčplēši” (Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība), ilustrācijās, ko darinājis Ģirts Vilks (1909–1983), arī dievu sapulcē redzamajos Pērkonā, Pīkolā un Potrimpā izteiksmīgajos un spēkpilnajos tēlos, jaušam iepriekšējos gadu desmitos izkoptās tradīcijas saglabāšanu, bet tās jau ir beigas. Turpmāk Latvijas vēstures attēlojumā vēlami būs tikai sižeti ar sarkaniem karogiem vai vismaz ar sarkanām lentēm, obligāti uzsverot latviešiem “mūžīgi draudzīgās” krievu tautas klātbūtni un atbalstu.

Noslēdzot atskatu uz Merķeļa tēmu latviešu mākslā, atgriezīšos pie raksta sākumā pieminētajiem Kauguru nemieriem. Ir zināms, ka pēckara gados šai tēmai pievērsušies vairāki mākslinieki – Oto Skulme (“Kaugurieši”, 1945; presē minēts, ka 1947. gadā bijuši eksponēti gleznas divi varianti), Jēkabs Bīne (1895–1955) (“Kauguru dumpis”, ap 1947), Jānis Roberts Tillbergs (1880–1972) (“Kaugurieši”, 1957), bet 1955. gadā eksponēts jaunā gleznotāja Bruno Celmiņa (1927–1992) darbs, kura pēdas diemžēl zudušas. Latviešu zemnieku dzimcilvēku sacelšanās cariskā režīma apstākļos – šie notikumi taču it kā atbilstu jaunajām prasībām? Filmas “Kaugurieši” pirmizrāde bija notikusi 1941. gada jūnijā, dienu pirms kara sākuma. Režisors Voldemārs Pūce (1906–1981) filmu bija uzņēmis pēc rakstnieka Kārļa Zariņa (1889–1978) romāna “Kaugurieši”, kas bija balstīts vēsturisko faktu

13. attēls. Vilks, Ģirts (1909–1983). Dievu sapulce.
Ilustrācija: Pumpurs, Andrejs. Lāčplēsis. Rīga:
Latvijas Valsts izdevniecība, 1947.

nopietnā izpētē. Tomēr arī šajās konkrētiem vēstures faktiem veltītajās gleznās tika pieprasīta atbilstība noteiktiem standartiem, to skaitā “simtgadu naids” pret vāciešiem un mūžīga draudzība ar Krieviju.

Par to atgādina Ilzes Konstantes izpētītie Latvijas Valsts arhīva materiāli. Par Oto Skulmes 1945. gada gleznu “Kauguriešu sacelšanās (Kauguru nemieri)” jau 1946. gadā atzīmēts, ka tā “bija rupja politiska kļūda, aktuāls sižets vēl nerisina padomju mākslas problēmas”³⁴. Mums pagrūti saprast, kāda “politiska kļūda” atrasta šajā kompozīcijā. Atbilde slēpjas citā dokumentā – kādā no Mākslinieku savienības Gleznotāju sekcijas sēžu protokoliem: “Rekt. O. Skulme rādīja “Kauguru dumpi”, kā latvieši uzbrūk krievu karavīriem, kas arī nepareizi, jo šie paši kareivji [vēlāk bija] latviešu dumpja dalībnieki.”³⁵ Māksliniekam “ieteikts” gleznu pārļaut, un tas arī izdarīts – krievu karavīru tur vairs nav.

Merķeļa mantojums, lai arī latviešu sabiedrībā joprojām neviennozīmīgi vērtēts, turpina pastāvēt mūsu vēsturē un kultūrvēsturē jau trešo gadsimtu. Tēlotājmākslā viņa ideju un literāro darbu ietekme vistiešāk jūtama laika periodā no 19. gadsimta 70. gadiem līdz Pirmajam pasaules karam.

Vēstures un arheoloģijas pētījumi turpina darbu mūsu senās vēstures konkrēto notikumu un artefaktu apzināšanā, bet nezūd arī Merķeļa iedibinātais stāsts par senlaiku latviešu dzīvi, brīvu un laimīgu.

Avoti un literatūra

1. *Atpūta*, 1933, 16. jūn., Nr. 450, 25. lpp.
2. B. a. Kā latvieši, līvi un igauņi dzimtbūšanā krituši. *Mājas Viesis*, 1870, 9. febr., Nr. 6; 2. marts, Nr. 9; 30. marts, Nr. 13; 27. apr., Nr. 17; 15. jūn., Nr. 24; 1871, 30. okt., Nr. 44; 4. dec., Nr. 49; 1872, 8. janv., Nr. 2.
3. Balodis, Francis. Latviešu senatne latviešu glezniecībā. *Senatne un Māksla*, 1937, Nr. 1.
4. Balodis, Francis. Ko senatne dod mākslai. *Raksti un Māksla*, 1940, Nr. 4.
5. Beitiņa, Ligita. Top digitālā programma “Zemnieku protesti un jaunu ceļu meklējumi”. Pieejams: turaidas-muzejs.lv/2018/08/top-digitala-programma-zemnieku-protesti-un-jaunu-celu-meklejum
6. Bēms, Romis. No simtgadu miega. No: Bēms, Romis. *Apceres par Latvijas mākslu simt gados*. Rīga: Zinātne, 1984.
7. Bērziņa, Anda. Pirmie latviešu senatnes un mitoloģijas attēlojumi mākslinieku darbos un to saikne ar arheoloģisko materiālu. *Mākslas Vēsture un Teorija*, 2017, Nr. 20.

8. Bērzkalns, Valentīns. *Latviešu Dziesmu svētku vēsture. 1864-1940*. Bruklina: Grāmatu draugs, 1965.
9. Bruģis, Dainis, Pujate, Inta (sast.). *Portrets Latvijā 19. gadsimtā*. Rīga: Neputns, 2014.
10. Celmiņa-Keirāne, Austra. *Latviešu mitoloģija vizuālā un verbalā tekstā. 1880-1945*. Promocijas darbs. Rīga, 2019. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/48861/298-72138-Celmina-Keirane_Austra_ac10091.pdf?sequence=1&isAllowed=y
11. Gerharde-Upeniece, Ginta. *Māksla un Latvijas valsts. 1918-1940*. Rīga: Neputns, 2016.
12. Kāpostiņš, Ādolfs. Vidzemes zemnieku nemieri Kaugurmuižā. 1802. g. No: *Valsts Arhīva raksti*. Rīga: Valsts Arhīva izdevums, 1924.
13. K. K. [Kārlis Kundziņš]. Krīve Krivaito un Romove. *Baltijas Vēstnesis*, 1871, 21. janv., Nr. 3; 28. janv., Nr. 4; 4. febr., Nr. 5; 18. febr., Nr. 7; 25. febr., Nr. 8.
14. Konstante, Ilze. *Stājina garā ēna Latvijas tēlotājā mākslā. 1940-1956*. Rīga: Neputns, 2018.
15. Maydell, Ludwig. *Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands*. H. 1-2. Reval, 1842.
16. Spārītis, Ojārs. Artura Baumaņa “klusais disidentisms” un tā evolūcijas veicinātāji mākslā. *Latvijas Vēstures institūta Žurnāls*, 2016, Nr. 1 (98).
17. Stradiņš, Jānis. Garlība Merķeļa “Latvieši” un mēs. *Latvijas Vēstnesis*, 1996, 31. okt., Nr. 183.
18. Vaidelotis [Jānis Straume]. Imanta pareģojums. *Rota*, 1886, 4. marts.
19. Vītols, Hugo. *Atmodinātās atbalsis*. Vesterosa: Ziemeļblāzma, 1969.

34 Mākslas lietu pārvaldes priekšnieka Friča Rokpeļņa runa partijas sapulcē 16.09.1946. No: Konstante, Ilze. *Stājina garā ēna Latvijas tēlotājā mākslā. 1940-1956*. Rīga: Neputns, 2018. 281. lpp.

35 Artura Lapiņa uzstāšanās. Ibid. 290. lpp.

Merkel's echoes in fine arts

Summary

Given the influence that Garlieb Helwig Merkel's ideas and literary works have had on the history and development of Latvian culture, the idea arose to retrace his footprints in Latvia's fine arts sphere. Merkel's name came to the fore during Latvia's national awakening, and the Rīga Latvian Society and its public and cultural activities (All-Latvian Song Festival, periodicals linked with the Society, etc.) were of great significance. It was directly in the Latvian press that a wider group of Latvian readers was able to read passages of Merkel's works for the first time and see related drawings on ancient Latvian history topics. This formed a kind of foundation that attracted Latvian artists to the nation's bygone times when they were still students at the St. Petersburg Academy of Arts (1880s-90s), and we have to admit that Merkel also played a role in the creation of the *Rūķis* (Dwarf) group and its role in the process of creating professional Latvian art, as well as in the rapidly and strongly growing Latvian art scene up to the First World War. Such ancient images did not disappear from our cultural field neither during the war nor during the first Republic of Latvia era (1918–1940). The relevance of images of ancient chieftains is especially significant during the period of authoritarianism (1934–1940).

Keywords: ancient Latvians, New Latvians, Rīga Latvian Society, Vaidelotis, national romanticism, authoritarian Ulmanis regime.

BENEDIKTS KALNAČS

Garlība Merķeļa ideju aktualizācija latviešu literārajā kultūrā

Rakstā izsekots vācbaltiešu publicista Garlība Merķeļa personības un darbu uztveres tendencēm latviešu literārajā kultūrā. Pievērsta uzmanība tam, kādu atbalsi guvušas Merķeļa aktualizētās sociālās problēmas un priekšstati par latviešu senvēsturi, kādi faktori ietekmējuši jaunu pievēršanos Merķeļa aprakstītajiem dramatiskajiem latviešu sadzīves apstākļiem un kā skaidrota viņa personība. Aplūkots, kā vēlāka laika latviešu autoru tekstos izmantota un pārveidota vācbaltiešu autora radītā senlatviešu mitoloģisko priekšstatu pasaule. Konstatētas nozīmīgākās tendences Merķeļa veikuma interpretācijā, kas laika gaitā piedzīvojušas pārmaiņas. Raksts strukturēts, uzsverot tos periodus, kad Merķeļa darbi latviešu literārajā kultūrā ir bijuši īpaši aktuāli. 19. gadsimta kontekstā izcelti vācbaltiešu publicista nopelni latviešu aizstāvībā, kā arī Merķeļa radīto senlatviešu sadzīves aprakstu un mitoloģisko tēlu nozīme. Pievērsta uzmanība 19. un 20. gadsimta mijas modernās latviešu rakstniecības veidotāju idejām, tiecoties rast Merķeļa piedāvāto tēmu jaunas interpretācijas. 20. gadsimta pirmās puses tekstu aplūkojumā akcentēts, ka tajos Merķelis skatīts kā viens no censoņiem, kurš dzīvē sasniedzis nozīmīgus panākumus, neraugoties uz salīdzinoši pieticīgajiem apstākļiem un ierobežotajām tiesībām iegūt izglītību. Latviešu trimdā pēc Otrā pasaules kara īpaši uzsvērtas Merķeļa saiknes ar Eiropas kultūru, savukārt padomju Latvijā akcentēts viņa personības spēks, protestējot pret sociālo iekārtu. 20. un 21. gadsimta mijā atklājies refleksivs skatījums uz vācbaltiešu publicista aktualizēto problemātiku un izvirzīts jautājums par latviešu līdzatbildību sava likteņa veidošanā.

Atslēgvārdi: Garlībs Merķelis, latviešu literārā kultūra, 19. gadsimta literatūra, 20. gadsimta literatūra, recepcija.

Ievads

Vācbaltiešu publicists Garlībs Merķelis (*Merkel*, 1769–1850) savos darbos, kas publicēti 18. gadsimta nogalē un 19. gadsimta pirmajā pusē, aktīvi pauda apgaismības uzskatus, iestājās par dzimtbūšanas atcelšanu Krievijas impērijas Baltijas provincēs

un radīja konceptuāli idealizētu priekšstatu par reģiona senatni. Merķeļa darbos paustās idejas un radītie tēli kļuva par nozīmīgu impulsu latviešu nācijas pašapziņas nostiprināšanās procesā jau 19. gadsimtā, kad viņa darbi vēl pat nebija iespiesti latviešu valodā. 20. gadsimta 20. gados pēc Latvijas brīvvalsts nodibināšanas literatūrzinātnieks Teodors Zeiferts (1865–1929) pētījumā “Latviešu rakstniecības vēsture” uzsvēra, ka Merķelis uzlūkojams par “latviešu nacionālisma pirmtēvu”: “Viņš pirmais uzskatīja latviešus par pilntiesīgu tautu un uzņēmās nesaudzīgu cīņu pret šī uzskata noliedzējiem. Viņš ne vien asi uzstājās pret necilvēcīgu apiešanos ar latviešiem, bet arī sapņoja par latviešu tautas pagātņi un nākotni tanī laikā, kad latvieši paši, verdzināti dzimtlaudis būdami, par to domāt nevarēja.”¹ Zeiferta aprakstītā situācija, kā arī tas, ka Merķeļa darbi tika sarakstīti vācu valodā un to faktiskais adresāts bija izglītotās vācu aprindas, izskaidro, kādēļ viņa sacerējumu un ideju aktīvākā recepcija latviešu literārajā kultūrā attiecināma uz laikposmu pēc autora nāves. 20. gadsimta sākumā, tiklīdz tas kļuva iespējams, latviešu valodā strauji tika tulkoti un publicēti visi tie Merķeļa sacerējumi, kam bija vislielākā nozīme latviešu sabiedrības un kultūras vēsturē. 1905. gadā Pēterburgā izdota publicistiskā apcere “Latvieši, sevišķi Vidzemē filozofiskā gadsimteņa beigās” (*Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, 1796), grāmata “Brīvie latvieši un igauņi” (*Die freien Letten und Esthen*, 1820; abi darbi Aleksandra Būmaņa tulkojumā), kā arī latviešu teika “Vanems Imanta” (*Wannem Ymanta*, 1802), ko tulkoja gan Aleksandrs Būmanis (1887–1937), gan citam izdevumam Cēsīs arī dzejnieka Kārļa Skalbes (1879–1945) līgava Lizete Erdmane (1886–1972). 1906. gadā grāmatizdevējs Jānis Ozols (1859–1906) Cēsīs publicēja Merķeļa darbu “Vidzemes senatne” (*Die Vorzeit Livlands*, 1799) Kaudzītes Matīsa (1848–1926) tulkojumā. Šī publikācija tika pieteikta kā Merķeļa “Rakstu” pirmais sējums, taču tālākās ieceres neīstenojās, jo izdevējs krita par upuri soda ekspedīcijām pēc 1905. gada revolūcijas. Interese par Merķeļa darbiem pastāvīgi aktualizēta arī vēlākajā laikā. Par rakstnieka un publicista veikuma ietekmes ilgstamību un ideju pārmantojumu tāpat liecina fakts, ka, turpinot Rīgas Latviešu biedrības jau 1869. gadā, Merķeļa simtgades atcerē, uzsākto tradīciju, kad tika ierosināts un uzcelts rakstniekam veltīts pieminekļis Katlakalna kapos, divsimt piecdesmitās jubilejas atceres pasākumi saistīti gan ar Latviešu biedrību, gan Latvijas Nacionālo bibliotēku.

Šajā rakstā pievērsta uzmanība nozīmīgākajiem posmiem, kad Merķeļa idejas ieguva īpašu nozīmi latviešu literārajā kultūrā. Merķeļa uzskatu rezonanse it īpaši saistāma ar tādiem pārmaiņu periodiem sabiedrības attīstībā kā pirmās nacionālās atmodas darbinieku jeb t. s. jaunlatviešu darbība 19. gadsimta vidū un otrajā pusē, Merķeļa radīto tēlu un motīvu transformācija latviešu modernās rakstniecības

veidotāju paaudzes literārajos darbos un iecerēs 19. un 20. gadsimta mijā, Latvijas valstiskuma periods 20. gadsimta 20. un 30. gados, trimda, padomju perioda beigās, kā arī 21. gadsimts.

Rokraksta literatūra. Jaunlatvieši. 19. gadsimta otrā puse

Merķeļa darbu sākotnējā recepcijā uzskatāmi atspoguļojas tendence latviešu tautas pašapziņas celšanai atsaukties uz tās pagātņi. Tā ir spontāni sākusies kustība, kuras aizmetņi rodami jau hernhūtīešu vidē cirkulējošos manuskriptos. Ar laiku starp 1800. un 1820. gadu datējams J. Pulana manuskripts ar nosaukumu “Stāsts tās latviešu tautas”, kas pazīstams vairākos norakstos un veidots kā Merķeļa darbu “Latvieši” un “Vidzemes senatne” brīvs pārstāsts². Tā nozīmīgākais aspekts ir adresāta maiņa, jo sacerētājs savu darbu veltījis latviešu lasītājiem. Merķeļa nāve 1850. gadā rosināja Dundagas skolotāju Frīdrihu Mālberģi (1824–1907) radīt vācu autora pirmo biogrāfiju latviešu valodā ar nosaukumu “Dr. G. Merķeļa mūža strauts”, tomēr darbs tika iespiests vien 1934. gadā žurnālā “Burtnieks”.³

Jaunlatviešu pirmās paaudzes darbībā īpašu interesi izpelnījās Merķeļa konstruētā latviešu senvēsture, kas saskanēja ar centieniem nostiprināt tautas pagātnes apzināšanos kā liecību tās pastāvēšanas spējai citu kultūras tautu vidū. Jaunlatvieši pārņēma arī Merķeļa pieeju pretstatā faktos balstītajam laikmetīgo apstākļu vērtējumam pagātnes aprakstu veidot brīvas fantāzijas formā. Kā norāda folklorists Jānis Rozenbergs (1927–2006), Merķelis “ļāvis vaļu neiegrozotai literāta iztēlei, pats daudz sagudrodams un izfantazēdams, īpaši jautājumā par senlatviešu mitoloģiju”. Kultūras pētniece Dace Bula norāda, ka tādējādi gan Merķelis, gan viņa sekotāji jaunlatviešu periodā “turpina apgaismības un pirmsromantisma tradīcijas”.⁵ Senvēstures atainojumā Merķelis balstījās ilgākā laika posmā tapušos avotos⁶, taču svarīgākais jauninājums bija tas, kas šeit vēstures notikumi tika skatīti no baltu un

1 Zeiferts, Teodors. *Latviešu rakstniecības vēsture*. 2. daļa. Otram izdevumam sagatavojis Kārlis Egle. Rīga: A. Gulbis, 1930. 16. lpp.

2 Skat.: Apinis, Aleksejs. J. Pulana “Stāsts tās latviešu tautas”. *LPSR ZA Vēstis*, 1996, Nr. 7, 22.–33. lpp.; Čakars, Oto. Latviešu pirmsnacionālā literatūra (no rakstu sākumiem līdz 19. gadsimta vidum). No: Čakars, Oto, Grīgulis, Arvids, Losberga, Milda. *Latviešu literatūras vēsture. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta 80. gadiem*. Rīga: Zvaigzne, 1987. 8.–166. lpp., šeit 115.–116. lpp.; Boguna, Julija. *Lettland als übersetzte Nation. Garlieb Merckels Die Letten und ihre Rezeption im 19. Jahrhundert in Livland*. Berlin: Frank und Timme, 2014. S. 225–348.

3 Mālberģis, Frīdrihs. Garlība Merķeļa mūža strauts. *Burtnieks*, 1934, Nr. 7, 534.–545. lpp., 8, 620.–635. lpp., 9, 682.–693. lpp.

4 Rozenbergs, Jānis. Pārdomas par tematu “Garlība Merķelis un folklorā”. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1997, Nr. 1/2, 1.–8. lpp., šeit 3. lpp.

5 Bula, Dace. *Dziedātājtauta. Folklorā un nacionālā ideoloģija*. Rīga: Zinātne, 2000. 118. lpp.

6 Skat.: Kalniņa, Ieva. Garlība Merķeļa teikas “Vanems Imanta” literārie un vēsturiskie avoti. No: Kalniņa, Ieva. *Variācijas par latviešu drāmas vēsturi: teksts un konteksts*. Rīga: Mansards, 2011. 11.–21. lpp.

somugru seno cilšu viedokļa, un šāds skatpunkts atbilda jaunlatviešu interesēm. Tautas pašapziņas veicināšanai Krišjānis Valdemārs (1825–1891) 1871. gadā krājumā “Tēvu zemes un vispārderīgais” (*Vaterländisches und Gemeinnutziges*) publicēja Merķeļa darba “Vanems Imanta” vācu oriģinālu. Ar Merķeļa domu virzību cieši saistīts jaunlatviešu dzejnieka Ausekļa (īst. v. Miķelis Krogzemis, 1850–1879) radītais seno dievību panteons. Andrejs Pumpurs (1841–1902) izmantoja Merķeļa teikas “Vanems Imanta” centrālo tēlu savā dzejojumā “Imanta”, un tās inspirācijas nozīmīgas arī 1888. gadā publicētajam Pumpura eposam “Lāčplēsis”.

Merķeļa ideju atbalss vērojama ne tikai aktīvāko jaunlatviešu, bet arī viņu laikabiedru darbos. Tā ieskanas, piemēram, Jura Neikena (1826–1868) stāstā “Kam taisnība?” (1865), kur dažādu viedokļu krustpunktos iezīmīga ir Skolnieka runa. Par to 1926. gadā rakstījis Neikena biogrāfs Alfrēds Goba (1889–1972): “Skolnieka runas sākumā Neikens būs laikam iedomājies tos jaunlatviešus, kas, pa daļai Merķeļa iespaidoti, sāka nesaudzīgi tiesāt mūsu vēstures gaitu. Viņi ne tikai vāciešos redzēja brīvības laupītājus, bet rūgtumu izteica arī par senajiem latviešiem, ka tie nav vienprātīgi pretī kāvušies un labāk miruši, nekā kļuvuši par vergiem. [...] Neikens tam pretī iet ar citu politiku: vēstures gaitu nav vajadzīgs tiesāt, pateiksimies Dievam, kā viņš saka, ka esam vētrām un negaisiem cauri izgājuši dzīvi, pasargājuši savu valodu tīru, pasargājuši savu centīgo un strādīgo dabu.”⁷ Neikena stāsts tādējādi ir arī viens no pirmajiem Merķeļa uzskatu kritiskas refleksijas piemēriem.

Savukārt Ādolfa Alunāna (1848–1912) luga “Mūsu senči”, kas pēc teikas “Vanems Imanta” motīviem tapusi 1890. gadā un izrādīta 20. gadsimta sākumā, ir vēlīna jaunlatviešu un nacionālā romantisma ideju laika atbalss. Ādolfa Alunāna darbība noslēdza jaunlatviešu aktivitātes, savukārt 19. gadsimta nogalē akcenti mainījās.

19. un 20. gadsimta mija un valstiskās neatkarības pirmais posms

19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma latviešu literārajā kultūrā daļēji joprojām saglabājās tāda nacionālās senvēstures paradigma, kur “burvīgā gaismā viss zaigo un laistās”, kā uz to atsaucies Rainis (īst. v. Jānis Pliekšāns, 1865–1929) 1902. gadā publicētajā dzejolī “Senatne”⁸. Tomēr, aktualizējoties konfliktiem sabiedrībā un Merķeļa apceres “Latvieši” ietekmei, būtisku nozīmi ieguva asi sociāli kritiski

teksti, kuros sižets risināts gan dzimtbūšanas ietvarā, gan kontekstā ar 19. gadsimta 90. gadu sociālajām pretrunām un dramatiskajiem 1905. gada notikumiem.

Viens no agrīnākajiem šādas ievirzes piemēriem ir Aspazijas (īst. v. Elza Rozenberga, 1865–1943) 1887. gadā sacerētā drāma “Atriebēja”, kas gan iespiesta tikai 1904. gadā. Tā ievadīja dzejnieces nesaudzīgi atklāto skatījumu uz sociālo netaisnību sabiedrībā, kas šajā darbā aplūkota saistībā ar zemnieku un muižnieku vēsturiskajām attiecībām, bet citkārt, piemēram, 1894. gadā izrādītajā lugā “Zaudētas tiesības”, cieši saistīta ar savu laikmetu.

Kritisks skatījums uz atsevišķiem vācbaltiešu un latviešu attiecību aspektiem bija raksturīgs arī dažiem 19. un 20. gadsimta mijas vācu intelektuāļiem, piemēram, Viktoram fon Andrejanovam (*von Andrejanoff*, 1857–1895). Viņa uzskati būtiski ietekmēja Rūdolfu Blaumani (1863–1908), kurš 1895. gadā tapušajā libretā “Maija” arī atsauca uz dzimtbūšanas periodam raksturīgo latviešu dzimtļaužu atkarību no muižnieku patvaļas. “Maija” acīmredzot tapusi kā Andrejanova līdzīga sižeta un noskaņu sacerējuma latviskojums, tomēr tajā pastarpināti jūtama arī Merķeļa pausto ideju ietekme. Zīmīgi, ka Aleksandrs Būmanis 20. gadsimta sākumā Pēterburgā tulkoja Merķeļa darbus ar Blaumaņa tiešu iedrošinājumu. Izdevējs Ansis Gulbis (1873–1936) tos 1905. gadā izdeva, uzsverot Merķeļa veikuma laikmetīgumu un aktualitāti.

Ilglaicīga Merķeļa ideju klātbūtne jūtama Raiņa domu procesā. Rainis kopš ģimnāzijas laika veidoja piezīmes nepabeigtajai drāmai “Imants”, kas vēlāk no jauna aktualizējās vairākos sabiedrības krīzes posmos, gan periodā pēc 1905. gada sacelšanās aspiešanas, gan Pirmā pasaules kara laikā 1916. un 1917. gadā⁹. Vienā no iecerēm topošais Raiņa darbs cieši saistīts ar traģēdiju “Uguns un nakts” kā iepriekšējās lugas turpinājums. Rainis meklēja iespēju Imanta tēlā ietvert tā saukto organisko simbolu, ar kura palīdzību konkrētā individuā tiku iemiesotas nozīmīgas filozofiskas idejas. Tas bija arī izaicinājums viedoklim par latviešiem kā tautu bez spilgti izteiktām personībām. Tādējādi Rainis, saglabājot nacionāli vēsturisko motīvu klātbūtni, saistībā ar Merķeļa radīto arhetipisko tēlu aktualizēja modernā laikmeta indivīda iezīmes, kas meklē savu ceļu, nebūdam brīvs no pretrunām. Arī Aspazijas radošajās iecerēs bija luga “Imanta” jeb “Zilais kalns”.

Latvijas pirmās brīvvalsts periodā viens no pirmajiem akcentiem bija Antona Birkerta (1876–1971) apcere “Garlībs Merķelis dzīvē un darbā”, kas publicēta 1923. gadā. 20. gadu pirmajā pusē atkārtoti izdoti Merķeļa darbi “Latvieši” un “Vanems Imanta”, 1936. gadā pirmo reizi latviešu valodā publicēts romāns “Atgriešanās dzimtenē” (*Die Rückkehr ins Vaterland*, 1798). 20. gadsimta 30. gadu otrajā pusē, kad sabiedrībā dominējošs bija latviskuma un spēcīgu personību kults, Kārlis Dziļleja (1891–1963) sarakstīja vācbaltiešu rakstnieka autobiogrāfiskajos

7 Goba, Alfrēds. *Juris Neikens: dzīve un darbs*. Rīga: Jessens, 1926. 55. lpp.

8 Rainis. *Senatne*. No: Rainis. *Kopotī raksti*. 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1977. 51. lpp.

9 Sk.: Grīnuma, Gundega. *Komentāri. Imants*. No: Rainis. *Kopotī raksti*. 14. sēj. Rīga: Zinātne, 1981. 567.–585. lpp.

darbos un citu materiālu studijās balstītu romānu “Garlībs Merķelis”, kas ir interesants sava laikmeta kontekstā un var tikt uzskatīts par vienu no pirmajiem biogrāfiskā romāna paraugiem latviešu literārajā kultūrā. Dziļlejas darbā atklājas vēlme demokratizēt Merķeļa personību, pretstatot to vācbaltiešu sabiedrības lielākoties noniecinošajai attieksmei pret latviešiem. Spilgtā romāna epizodē, kurā attēlots jaunā Garlība pirmais apmeklējums Rīgas Pilsētas vācu teātrī, viņa portretējumā var saskatīt līdzību ar vienkāršu, nabadzīgu latviešu zēnu attēlojuma tradīciju: “Un, kad viņš nonāk garderobē un redz ap sevi labi ģērbtus un labi paēdušus kungus un vēl greznāk tērptas, izlutinātas un izskaistinātas dāmas, tad viņa labsajūta pagalam saplok. Sev līdzīgu, salāpītiem elkoņiem un nošķiebtām korpēm, viņš neviena neredz.”¹⁰ Biogrāfiskie romāni un stāsti kā kultūrvēsturiska liecība latviešu literārajā kultūrā tāpat bijuši aktuāli vēlākajos laikposmos, arī 20. gadsimta otrajā pusē tajos skarta Merķeļa personība.

20. gadsimta otrā puse

Merķeļa “Latviešu” pirmais izdevums Latvijā pēc Otrā pasaules kara tika publicēts 1953. gadā ar vēsturnieka Marģera Stepermaņa (1898–1968) piezīmēm un padomju ideologa Jāņa Niedres (1909–1987) ievadu. Trimdas literārajā kultūrā Merķelis palika viens no Eiropas procesu atbalsotājiem Latvijā, šādā ievirzē viņu traktējis kultūrvēsturnieks Andrejs Johansons (1922–1983) esejā “Merķelis un pirmais frontes laikraksts”, kas iekļauta krājumā “Vēju mezgli” (1962), un 1975. gadā publicētajā “Latvijas kultūras vēsturē”.

1969. gadā saistībā ar rakstnieka divsimto dzimšanas dienu izdevniecība “Liesma” Rīgā publicēja Merķeļa darbu izlasi ar korektiem un daudzpusīgiem komentāriem, ietverot tajā ne tikai “Latviešus”, bet arī “Vidzemes senatnes” fragmentus un epizodes no autobiogrāfijas, tādējādi radot priekšnoteikumus, lai rakstnieks pamazām atgūtu kanonisku vietu latviešu literārās kultūras vēsturē, tobrīd saskaņā ar padomju ideoloģijas nostādņām galvenokārt gan kā cīnītājs pret vācu apspiestību. Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā tika rīkota konference, presē publicētas Ojāra Zandera (1931–2018), Pētera Zeiles (1928–2020) un citu autoru apceres. Pētnieciskas publikācijas parādījās arī vēlāk. Plašu faktu bāzi rakstā “Garlībs Merķelis un viņa “Latvieši””¹¹ izmantoja vēsturnieks Teodors Zeids (1912–1994). Šajā pētījumā sniegts ieskats Merķeļa personībā un rīcības motīvos, piemēram, uzsvērts, ka Merķelis bija autodidakts, kas izglītību ieguva lielākoties pašmācības

ceļā. Šis aspekts sasaucas ar Kārļa Dziļlejas 20. gadsimta 30. gados rakstīto, tādējādi citā vēsturiskā laikā turpinot daļu no agrākās interpretāciju tradīcijas.

Merķeļa divsimto jubileju 1969. gadā latviešu radošās inteliģences redzamākie pārstāvji izjuta arī kā nepieciešamu un nozīmīgu atspēriena punktu jaunu ideju paušanai. Piedaloties rakstniekam veltītā pieminējamā atklāšanā Vecpiebalgā, Zigmunds Skujiņš uzstājās ar uzrunu, kurai bija dots zīmīgs, dažādus laikmetus paradoksālā veselumā savienojošs nosaukums “Cienījamie biedri, Garlība Merķeļa draugi!”¹². Dzejas valodā laikmeta izjūtas bija iespējams paust vēl tiešāk. 1969. gadā laikrakstā “Literatūra un Māksla” publicēts Jāņa Petera dzejolis “Trīs minūtes pie Garlība Merķeļa” (pēc tam krājumā “Asinszāle” 1970. gadā), kas veidots, ar retorisku uzrunu starpniecību padarot Merķeli par sarunas līdzdalībnieku, gan atklājot padomju periodam raksturīgo nacionālo protestu, gan izaicinot tobrīd ideoloģiski dominējošo vienkāršoto skatījumu uz vācbaltiešu inteliģenci un tās izcilākajiem pārstāvjiem, kā arī iezīmējot latviešu nācijas eksistenciālo situāciju: “Ai, vācieti, lai kapā svēt / tavs miers un dumpīgums, / tu zobenzemes gaišais prāts, / kas upurzemē skumst. / Caur tavu sirdi mana sirds / pēc sirdsapziņas iet, / bet man ir bail, ka ceļā tā, / kā saule nenoriet. [...] Mēs vienkārši vairs nedrīkstam / ne soli atpakaļ. / Ai, palīdzi – es zinu jau: / tu mūsu mūžus sver, / mans vācieti, mans latvieti, / mans baltais grosfāter!”¹³

Ar Merķeļa personību saistīti motīvi vairākkārt skarti arī radikālā sirdsapziņas balss paudēja Ojāra Vācieša (1933–1983) lirikā, sākot no poēmas “Klusa nakts, svēta nakts” fragmenta publikācijas 1969. gadā žurnālā “Zvaigzne”. Desmit gadus vēlāk, 1979. gada 3. augustā, laikrakstā “Literatūra un Māksla” publicēti divi no Vācieša kaismīgākajiem dzejoļiem – “Pie Merķeļa” un “No Merķeļa” –, kas vēlreiz apliecina šai rakstnieku paaudzei būtisko atspēriena punktu meklējumus tautas pagātnē un tieši atklāj arī dzejnieka pozīciju: “Te nav šaubu un baiļu / virs vulkāna stāvēt, / te pat sāpe / un izmisums / kā sniegi aprīlī dilst.”¹⁴ Savukārt Vācieša dzejolis “Nu to prieku ir gana...”, kas arī tapis saistībā ar Garlība Merķeļa divsimtgadi, pirmo reizi iespiests laikrakstā “Literatūra un Māksla” tikai daudz vēlāk, 1985. gada 15. novembrī, jau pēc dzejnieka pāragrās nāves. Šī novēlotā publikācija apliecina grūtības, kas bija jāpārvar padomju perioda autoriem, un šajā aspektā būtiska likteņu saistība iezīmējusies arī starp Merķeli un latviešu dramaturgu Gunāru Priedi (1928–2000). Savā dienasgrāmatā Priede fiksējis, ka 1969. gada 12. janvārī, tikai pāris dienu pēc smaga pārbaudījuma, kas vēstuļu komentāros atšifrēts kā Valsts drošības komitejas veikta kratīšana viņa dzīvoklī saistībā ar lugu “Smaržo sēnes”, rakstnieks meties “iekšā ciemos un sarunās” un nelielā paziņu lokā ticis ar vācu literatūrzinātnieku

10 Dziļleja, Kārlis. *Garlībs Merķelis*. Rīga: Grāmatu Draugs, 1935. 59. lpp.

11 Zeids, Teodors. Garlībs Merķelis un viņa “Latvieši”. *LPSR ZA Vēstis*, 1977, Nr. 9, 114.–127. lpp.

12 Skujiņš, Zigmunds. *Zibens locīšana*. Rīga: Liesma, 1978. 61.–65. lpp.

13 Peters, Jānis. *Asinszāle*. Rīga: Liesma, 1970. 24. lpp.

14 Vācietis, Ojārs. *Izlase*. Rīga: Liesma, 1983. 265. lpp.

Horstu Adameku (*Adamek*), vienu no Merķeļa darbu pētniekiem 20. gadsimta otrajā pusē.¹⁵ Vēl daiļrunīgāka paralēle atklājas 1971. gada 16. martā Priedem nosūtītajā Vācieša skaudri ironiskajā apsveikumā, kur salīdzināta laikabiedru attieksme pret Merķeli ar attieksmi pret Priedi konkrētajos vēsturiskajos apstākļos. Tas ir laiks, kad dramaturgam liegtas publicēšanās iespējas. Vācietis par Priedi raksta: “Vispār, meistara šo periodu atgādina Garlība Merķeļa “Izlasses” 43. lappusē teiktais, ka “divdesmit piecu gadu laikā pret viņu vērsti ap 254 raksti, pamfleti, polemikas un cita veida uzbrukumi”. Pret Priedi apmēram tā vērsās viena gada laikā, kas izskaidrojams ar cilvēku domāšanas aktivizēšanos pēdējos 100 (simt) gados. Mūsdienās sabiedrības uzmanība pret lielām personībām, salīdzinot ar Merķeļa laikiem, tātad desmitkāšojusies.”¹⁶

20. gadsimta 70. un 80. gados rakstniecībā paustā interese par Merķeļa personību bija saistīta ar tiešām vai netiešām paralēlēm vēstures un tagadnes notikumu starpā, ko literatūrzinātniece Lita Silova grāmatā “...rakstnieks Marģeris Zariņš” nodēvējusi par “tagadnīgo vēsturi”¹⁷. Šāda pieceja iezīmējās Marģera Zariņa (1910–1993) ciklā “Stāsti par Merķeli”, kas apkopots grāmatā “Apgaismības gadsimta ēnā” (1980).

Būtiska nozīme bija tam, ka Merķeļa personībai savās kultūrvēstures studijās pievērsās Saulcerīte Viese (1932–2004). Viņas dokumentālajā stāstā “Garlība Merķeļa sarunas ar Nezināmo” (1982) izmantotas konkrētas un dramatiskas Merķeļa darbu epizodes, piemēram, tādas apcerē “Latvieši” tēlotas hrestomātiskas liecības kā vēstījums par noslikušo zemnieku, kam radinieki nav pievērsuši nekādu uzmanību; meitene, kam pirksti aptīti ar līnēm un pēc tam aizdedzināti. Kultūrvēsturiskā aspektā būtiskas ir epizodes ar vācu dzejnieku un Rīgas Pilsētas (vācu) teātra aktieri Karlu Ferdinandu Danielu Gromanu (*Grohmann*, 1758–1794) un neformālo apvienību “Praviešu klubs”. Šeit nu jau konkrētās detaļās aktualizēta vācbaltiešu kultūrvides klātesamība Latvijas vēsturē, skarot arī tādu tēmu kā šā kluba dalībnieku atgriešanās no ilūzijām reālajā dzīvē. Stāstā īsi vēstīts par Merķeļa angažementu Rīgas Pilsētas teātrī, par disputu ar Gromanu saistībā ar Fridriha fon Šillera (*von Schiller*, 1759–1805) un Voltēra uzskatu pretstatījumu un Merķeļa biogrāfijā sakņotā aizstāvības runa Voltēram (*Voltaire*, 1694–1778). Aprakstītā noskaņa cieši sasauca ar vācu literatūrzinātnieka Tomasa Taterkas (*Taterka*) pēcvārdu Merķeļa “Latviešu” 1998. gada izdevumam, kurā uzsvērts Merķeļa darbā apzināti veidotais izaicinājums kā tā popularitātes pamats. Tāpat Taterka norāda uz Merķeļa labai piemītošo teatralitāti, vēlmi domāt un izteikties spilgti retoriskā

stilā¹⁸. Kā to Merķeļa vārdiem formulējusi Viese: “Brīvība pieder pie cilvēka dabas tāpat kā elpošana un jušana. Kā tad viņš var nebūt tai nobriedis un tomēr palikt cilvēks?”¹⁹ Šāda noskaņojuma precīzs atveids atklājas Merķeļa pastaigā ar vācbaltiešu gleznotāju Karlu Gothardu Grasu (*Graß*, 1767–1814), kuras laikā Grass, uz celma pakāpies, skandē rindas no topošās Merķeļa grāmatas²⁰. “Garlība Merķeļa sarunās ar Nezināmo” īpaši akcentēta neapmierinātība ar esošajiem apstākļiem. Veidojot skatījumu no Merķeļa pozīcijas laikā, kad tapa “Latvieši”, sasaucoties ar 20. gadsimta 80. gadu noskaņām, uzsvērts: “Un tomēr tā nevar būt izvairīga grāmata. Tā jāraksta, dūsmās kaistot, kliezot par katru noziegumu. Ir jau vairāki rakstījuši par šo tēmu. Bet aizplīvurotos teicienos, mīksti un saudzīgi, rēķinādamies ar tūkstoš apstākļiem, baidīdamies saraut tūkstoš sakarus. Viņu rakstus vai nu nelasīja, vai neņēma vērā.”²¹ Darba skatuves versija 1983. gadā iestudēta Latvijas Nacionālajā (tobrīd Drāmas) teātrī Jūlija Bebrīša (1932–1993) režijā ar talantīgo, studijas tikko beigušo aktieri Jāni Reini (1960–2016) nepakļāvīgā Merķeļa lomā.

Ar Vieses teksta sniegtajiem impulsiem saistīta dzejnieces Māras Zālītes 1982. gadā tapusi lugā “Tiesa”, kas žanriski definēta kā “dramatiska poēma ar citātiem”. Zālītes darbs, papildinot iepriekšējās interpretācijas, mērķtiecīgi aizsāka jaunu Garlība Merķeļa traktējumu, kas bija atšķirīgs no tā, kādu vispārināti redzam Teodora Zeiferta sniegtajā Merķeļa vērtējumā: “Viņš [Merķelis] norāda, ka visas latviešu peļamās īpašības: kūtrība, viltība, glēvulība, neuzticība, tieksme uz žūpību, cēlušās no gadu simteņiem ilgās verdzināšanas.”²² Savukārt Zālīte padomju režīma kontekstā asredzīgi izvirzījusi un akcentējusi problēmu par latviešu līdzatbildību savā skarbjā liktenī. 2019. gadā par to precīzi atgādinājusi teātra zinātniece Silvija Radzobe (1950–2020): “1985. gadā Dailes teātrī Juris Strenga un Varis Vētra uzved Māras Zālītes “Tiesu”, kas tapusi pēc “Latviešu” motīviem. Kaut arī iestudējuma mākslinieciskās kvalitātes ir pieticīgas, lugas teksts sabiedrībā raisa spraigu domu apmaiņu, jo dzejniece dramaturģiskā darba centrā izvirza būtisku problēmu: vai par cilvēka deģenerāciju atbildīgs ir tikai represīvs laikmets un naidīgi apstākļi vai arī tomēr cilvēks pats.”²³ Lugā “Tiesa” izmantoti divi hrestomātiski latviešu kultūras avoti, folklorā un vācbaltiešu rakstītā literatūra, kas latviešu teātrī tobrīd bija samērā neskartas tēmas. Tās abas savstarpēji pretstatot un uzlūkojot Merķeli, kas lugā darbojas kā literārs tēls, par atskaites punktu latviešu sirdsapziņas tiesai, lugas autore

15 Struka, Ieva (sast.). *Gunāra Priedes dzīve un darbi 1969–1976*. Rīga: Jumava, 2015. 16. lpp.

16 Ibid. 338. lpp.

17 Silova, Lita. Tagadnīgā vēsture. No: Silova, Lita. ...*rakstnieks Marģeris Zariņš*. Rīga: Zinātne, 2004. 130.–160. lpp.

18 Taterka, Thomas. Nachwort. In: Merkel, G. *Die Letten*. Wedemark: H. v. Hirschheydt, 1998. S. 292–302, hier S. 296.

19 Viese, Saulcerīte. Garlība Merķeļa sarunas ar Nezināmo. *Karogs*, 1982, Nr. 8, 55.–84. lpp., šeit 76. lpp.

20 Ibid. 80. lpp.

21 Ibid. 75. lpp.

22 Zeiferts, Teodors. *Latviešu rakstniecības vēsture*. 1. daļa. Rīga: A. Gulbis, 1922. 312. lpp.

23 Radzobe, Silvija. Gudrais Uldis vs. stulbā skolotāja. Pieejams: www.kroders.lv/verte/1261?print [skatīts 05.02.2020].

apzināti vērsusies pret nostāju, ka cilvēcisku degradāciju iespējams pilnībā attaisnot ar ārējiem apstākļiem.

Māras Zālītes lugā aizsāktā kritiski reflektējošā ievirze sasauca ar dramaturģes Justīnes Kļavas pieeju Merķeļa personības interpretācijā Latvijas Nacionālā teātra iestudējuma “Latvieši” literārajā materiālā 2019. gadā.

21. gadsimta skatījums

20. gadsimta 90. gados gandrīz uzreiz pēc neatkarības atgūšanas latviešu valodā tika publicēti vairāki Garlība Merķeļa darbu izdevumi – 1991. gadā “Vēstules kādai sievietei” (*Briefe an ein Frauenzimmer über die wichtigen Produkte der schönen Literatur*, 1801) un 1992. gadā izlase “Kultūrvēsturiski raksti”, ierādot viņam pienācīgu vietu filozofiskās domas vēsturē Latvijā.

Plašāko literāro darbu, kurā nozīmīga ir arī Merķeļa klātbūtne, 21. gadsimta sākumā radījis prozaīķis Aivars Kļavis. Merķeļa tēls izmantots kā viens no caurviju motīviem četru romānu ciklā “Viņpus vārtiem”, kurā ietilpst “Adiamindes āksts” (2005), “Rīgas kuprītis” (2007), “Piesmietais karavīrs” (2009) un “Ceļojošā cirka gūstekņi” (2012). Cikla pirmajā daļā “Adiamindes āksts” Merķelis un viņa apcere “Latvieši” skatīta saistībā ar Latvijas vēsturi, it īpaši ar vācbaltiešu aprindās valdošajiem konfliktiem. “Bet grāmata jau arī nemaz nav domāta latviešiem. Tā ir Merķeļa atriebība saviem pāridarītājiem. Paša tautiešiem.”²⁴ Merķeļa saskarsme ar latviešiem tēlota no vērotāja pozīcijām, viņam kritiski vērtējot gan pret latviešiem vērstos sodus, gan piedaloties saderināšanās ceremonijā, kas ir daļa no Līgo svētku svinībām. Iepriekšējā darba motīvi turpināti triloģijas otrajā daļā “Rīgas kuprītis”, kurā atspoguļota arī Rīgas Latviešu biedrības aktivitāte, organizējot Merķeļa pieminekļa celšanu un tā atklāšanu 1869. gadā, un, kaut gan ciklā kopumā dominē skatījums uz vēsturi kā nejausību virkni, minētais notikums iegūst svarīgu nozīmi notikumu ritējumā. No vienas puses, tā ir liecība latviešu augošajai pašapziņai un ideālismam, par kuru spilgti vēsta Kaudzītes Matīsa atmiņas, kurš par godu šim notikumiem speciāli ieradās Rīgā no Vecpiebalgas un vēlāk, 20. gadsimta sākumā, tulkoja Merķeļa “Vidzemes senatni”. No otras puses, 19. gadsimta 60. gadu noskaņas cieši sasauca ar latviešu kā skolnieku vai “mācnieku” tēmu, kas klātesoša arī nacionālās atmodas aktīvā dalībnieka Bernharda Dīriķa (1831–1892) veidotajam latviešu literārās kultūras veidošanās izsekojumam viņa “Latviešu rakstniecības vēsturē” 1860. gadā. Kļavis, tēlojot latviešu ceļu uz pilsētu un etniskās pašapziņas nostiprināšanos, romānā “Rīgas kuprītis” sekojis arī Augusta Deglava klasiskajam

19. gadsimta tēlojumam romānā “Rīga”, akcentējot Merķeļa piemiņas godināšanu kā vienu no svarīgākajām šā laika zīmēm.

Latvijas Nacionālā teātra iestudējumā “Latvieši” (pirmizrāde 2019. gada 29. martā) dramaturģe Justīne Kļava un režisors Toms Treinis uzdod jautājumu, kā uz Merķeli iespējams skatīties no 21. gadsimta otrās desmitgades jaunu cilvēku perspektīvas. Izrādes sižets atspoguļo latviešu braucienu uz Merķeļa muižu, kurā viņiem piedāvāta apmešanās, jo savas mājas nodegušas (kā atklājas notikumu gaitā, tās faktiski ir pašu apzināti nodedzinātas). Uzvedumā atklātas šķietami tipiskas mūsdienu ģimenes triju paaudžu attiecības, kas izpaužas Merķeļa aprakstiem līdzvērtīgā nežēlībā citam pret citu un diskusijās par raksturīgajiem latviešu trūkumiem un ar tiem saistītajiem stereotipiem kā, piemēram, tēva dzērāja tēls.

Justīne Kļava literārajā tekstā piedāvājusi kritisku un ironisku skatījumu uz mūsdienu sabiedrību un cilvēkiem, kuros joprojām atpazīstamas daudzas Merķeļa savulaik jau aprakstītas iezīmes. Šķiet, interesanti būtu paraudzīties arī uz laikmetīgu intelektuālu diskusiju par to, kādu attīstības ceļu nogājusi latviešu tauta divos gadsimtos kopš Garlība Merķeļa polemiskā sacerējuma, kas, lai gan bija adresēts vācu lasītājiem, tomēr skāra arī latviešu nākotnes izredzes. Šāda pieceja varētu padziļināt sarunu arī par vācbaltiešu personībām un viņu kultūrvēsturiskā mantojuma klātbūtni un nozīmību latviešu nācijas identitātes veidošanās procesā vēsturē un šodienā.

Avoti un literatūra

1. Apinis, Aleksejs. J. Pulana “Stāsts tās latviešu tautas”. *LPSR ZA Vēstis*, 1996, Nr. 7, 22.–33. lpp.
2. Boguna, Julija. *Lettland als übersetzte Nation. Garlieb Merckels Die Letten und ihre Rezeption im 19. Jahrhundert in Livland*. Berlin: Frank und Timme, 2014. S. 225–348.
3. Bula, Dace. *Dziedātājtauta. Folklorā un nacionālā ideoloģijā*. Rīga: Zinātne, 2000.
4. Čakars, Oto. Latviešu pirmsnacionālā literatūra (no rakstu sākumiem līdz 19. gadsimta vidum). No: Čakars, Oto, Grigulis, Arvīds, Losberga, Milda. *Latviešu literatūras vēsture. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta 80. gadiem*. Rīga: Zvaigzne, 1987. 8.–166. lpp.
5. Dziļleja, Kārlis. *Garlībs Merķelis*. Rīga: Grāmatu Draugs, 1935.
6. Goba, Alfrēds. *Juris Neikens: dzīve un darbs*. Rīga: Jessens, 1926.
7. Grīnuma, Gundega. Komentāri. Imants. No: Rainis. *Kopotī raksti*. 14. sēj. Rīga: Zinātne, 1981. 567.–585. lpp.
8. Kalniņa, Ieva. Garlība Merķeļa teikas “Vanems Imanta” literārie un vēsturiskie avoti. No: Kalniņa, Ieva. *Variācijas par latviešu drāmas vēsturi: teksts un konteksts*. Rīga: Mansards, 2011. 11.–21. lpp.
9. Kļavis, Aivars. *Adiamindes āksts*. Rīga: Nordik, 2005.
10. Peters, Jānis. *Asinszāle*. Rīga: Liesma, 1970.

24 Kļavis, Aivars. *Adiamindes āksts*. Rīga: Nordik, 2005. 317. lpp.

11. Radzobe, Silvija. Gudrais Uldis vs. stulbā skolotāja. Pieejams: www.kroders.lv/verte/1261?print [skatīts 05.02.2020].
12. Rainis. *Kopotī raksti*. 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1977.
13. Rozenbergs, Jānis. Pārdomas par tematu "Garlībs Merķelis un folklorā". *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1997, Nr. 1/2, 1.-8. lpp.
14. Silova, Lita. ...*rakstnieks Marģeris Zariņš*. Rīga: Zinātne, 2004.
15. Skujiņš, Zigmonds. *Zibens locīšana*. Rīga: Liesma, 1978.
16. Struka, Ieva (sast.). *Gunāra Priedes dzīve un darbi 1969-1976*. Rīga: Jumava, 2015.
17. Taterka, Thomas. Nachwort. In: Merkel, Garlieb. *Die Letten*. Wedemark: H. v. Hirschheydt, 1998. S. 292-302.
18. Vācietis, Ojārs. *Izlase*. Rīga: Liesma, 1983.
19. Viese, Saulcerīte. Garlība Merķeļa sarunas ar Nezināmo. *Karogs*, 1982, Nr. 8, 55.-84. lpp.
20. Zeids, Teodors. Garlībs Merķelis un viņa "Latvieši". *LPSR ZA Vēstis*, 1977, Nr. 9, 114.-127. lpp.
21. Zeiferts, Teodors. *Latviešu rakstniecības vēsture*. 1. daļa. Rīga: A. Gulbis, 1922.
22. Zeiferts, Teodors. *Latviešu rakstniecības vēsture*. 2. daļa. Otram izdevumam sagatavojis Kārlis Egle. Rīga: A. Gulbis, 1930.

The Ideas of Garlieb Merkel in Latvian Literary Culture

Summary

The paper traces most important trends in the reception of Garlieb Merkel's personality and literary output in Latvian literary culture. Special attention is paid to the interpretation of Latvian prehistory, to the factors determining constant re-interpretation of Merkel's literary topics, and to the portrayal of his personality. The use of Latvian mythology in Merkel's publications and its transformations in Latvian literature is also considered. The overall focus of the paper is on important changes in the understanding of Merkel during different periods. In the context of 19th century, the defence of the Latvians is of special value, as well as the description of pre-historical and 18th century Latvian way of life that had a considerable impact on the imagery of the rising Latvian literature. Merkel's impact is also reflected by new interpretations of his ideas during *fin-de-siècle*. During the first half of the 20th century, an image of Merkel as a self-made-made acquired additional topicality. In Latvian exile after WWII Merkel's ties with European literary trends were of primary importance. In Soviet Latvia, his personality was looked upon as a symbol of resistance. At the turn of the 21st century, the reflexivity of Merkel's oeuvre has been scrutinized.

Keywords: Garlieb Merkel, Latvian literary culture, 19th century literature, 20th century literature, reception.

Personu rādītājs

Name index

- Adamek, Horst* (1940–2020); Adameks, Horsts 358
- Ādams*, Rēžu saimnieka dēls 48
- Aderkas, Dorothea Margareta von, gb. von Budberg* (1733–1807); Aderkasa, Doroteja Margarēta fon, dzim. fon Budberga 65
- Aderkas, Johann Gustav von* (1712–1799); Aderkass, Johans Gustavs fon 54, 61, 65, 66, 70, 74, 79, 85, 113
- Aderkas, Otto Magnus von* (1676–1753); Aderkass, Oto Magnuss fon 66
- Adorno, Theodor W. (eigentlich / ist. v. Theodor Ludwig Wiesengrund*, 1903–1969); Adorno, Teodors V. 281, 286
- Albers, Friedrich Bernhard* (1773–1825); Alberss, Frīdrihs Bernhards 171, 175, 181, 182
- Albrecht, Johann Friedrich Ernst* (1752–1814); Albrechts, Johans Frīdrihs Ernsts 67
- Alexander I. Romanow* (Александр I Павлович Романов, 1777–1825); Aleksandrs I Romanovs 29, 303, 304
- Alksnis, Ādams* (1864–1897) 323, 334
- Alunāns, Ādolfs* (1848–1912) 354
- Alunāns, Juris* (1832–1864) 229, 235, 252
- Anders, Emil* (1896–1887); Anderss, Emīls 94, 111
- Andreae, Samuel Traugott (Andreä*, 1768–1823); Andrē, Zamuels Traugots 76
- Andres, Helga*; Andresa Helga 89
- Andrejanoff, Viktor von* (1857–1895); Andrejanovs, Viktors fon 355
- Annuss, Augusts* (1893–1984) 345
- Apīnis, Aleksejs* (1926–2004) 223, 233, 247, 249, 297, 299, 301
- D'Aprile, Iwan Michelangelo*; D'Aprile, Ivans Mikelandželo 9, 11, 13–43, 389
- Aristotelēs* (Ἀριστοτέλης, 384–322. a.C.n.); Aristotelis 77
- Arnold, Theodor Ferdinand Kajetan* (1776–1812); Arnolds, Teodors Ferdinands Kajetans 88, 89, 91
- Arresto, Christlieb Georg Heinrich* (1768–1817); Aresto, Kristlībs Georgs Heinrihs 93
- Arvelius, Friedrich Gustav* (1753–1806); Arveliuss, Frīdrihs Gustavs 169
- Aspazija* (ist. v. / eigentlich Elza Rozenberga, 1865–1943) 355
- Auseklis* (ist.v. / eigentlich Miķelis Krogzemis, 1850–1879) 326, 354

Bachbaumont, *Le Coigneux François* (1624–1702); Bašomons, le Kuaņjo Fransuā 71
Bachofen, *Johann Jakob* (1815–1887); Bahofens, Johans Jakobs 284, 286
Baer, Karl Ernst von (1792–1876); Baers, Karls Ernst fon 94
Balodis, Eduards (1880–1951) 235
Balodis, Francis (1882–1947) 345, 346
Banders, Pēteris (1902–1978) 343
Bartlett, *Roger*; Bartlets, Rodžers 97, 214
Batory, *Stefan* (1533–1586); Batorijs, Stefans 303
Baumanis, Arturs (1867–1904) 330–335
Baumanis, Jānis Fridrihs (1835–1905) 326, 327
Baumaņu Kārlis (1835–1905) 326, 327
Bebrīšs, Jūlijs (1932–1993) 359
Beck, *Ernst Samuel Christian von* (1768–1853); Бек, Христиан Андреевич;
 Beks, Ernsts Kristiāns Zamuels fon 102
Becker, *Rudolph Zacharias* (1752–1822); Bekers, Rūdolfs Cahariass 239, 249
 Bedekers s. **Bödeker**
Beise, *Theodor* (1818–1878); Beize, Teodors 209, 227, 235, 315
Beiser, *Frederick Charles*; Beizers, Frederiks Čarlzs 209
Bēms, Romis (1927–1993) 330
Beneke, *Ferdinand* (1774–1848); Beneke, Ferdinands 115
 Bēnings s. **Böning**
Berent, *Johann Theodor* (1789–1866); Bērents, Johans Teodors 246
Berg, *Gregor von* (1765–1838); Bergs, Gregors fon 90
Bernardi, Theodor (1802–1885); Bernardi, Teodors 94
Bernstorff, *Johann Hartwig Ernst Graf von* (1712–1772); Bernstorfs, Johans Hartvigs
 Ernsts grāfs fon 164, 165
Bertuch, *Friedrich Justin* (1747–1822); Bertuhs, Frīdrihs Justins 89, 99
Bērziņa, Anda 324
Besseldt, *Karl* (1784–1824); Beselts, Karls 231
 Betigers s. **Böttiger**
Bettinger, *Ludwig Conrad* (1716 – nach / pēc 1772); Betingers, Ludvigs Konrāds 176
Beyme, Karl Friedrich von (1765–1838), Beime, Karls Frīdrihs fon 23, 37
Bičevskis, Raivis 10, 12, 276–289, 389
Bielenstein, *August* (1826–1907); Bilenšteins, Augusts 244
Birkerts, Antons (1876–1971) 355
Bīne, Jēkabs (1895–1955) 323, 343, 346
Biron, *Ernst Johann von* (1690–1772); Bīrons, Ernests Johans fon 299
 Bišs s. **Büsch**
Blaufuß, *Friedrich Bernhard* (1697–1756); Blaufūss, Frīdrihs Bernhards 298
Blaumanis, Rūdolfs (1863–1908) 355

Blese, Ernests (1892–1964) 250
Blumenbach, *Johann Friedrich* (1752–1840); Blūmenbahs, Johans
 Frīdrihs 204–206
Blumenthal, *Johann Heinrich* (1734–1804); Blūmentāls, Johans Heinrihs 94
Bödeker, *Hans Erich*; Bedekers, Hanss Erihs 199
Boeblendorff, *Casimir Ulrich* (1775–1825); Bēlendorfs Kazimirs Ulrihs 94
Boie, *Gertrud von, gb. von Dankwart (auch / arī Boye, 1749–1823)*; Boije, Ģertrūde
 fon, dzim. fon Dankvarta 116
Böning, *Holger*; Bēnings, Holgers 10, 12, 162–190, 389
Böttiger, *Gottfried von* (1743–1806); Betigers, Gotfrīds fon 170
Böttiger, *Karl August* (1760–1835); Betigers, Karls Augusts 18, 19, 32–34, 97, 103,
 104, 106, 107, 117, 132, 133, 137, 140, 149, 150, 196, 210
Böttiger, *Karl Wilhelm* (1790–1862); Betigers, Karls Vilhelms 103
Bradke, Georg von (1796–1862); Bradke, Georgs fon 94
Brandes, *Johann Christian* (1735–1799); Brandess, Johans Kristiāns 93
Brasche, *Gustav Wilhelm Siegmund* (1802–1883); Braše, Gustavs Vilhelms
 Zigmunds 229
Brencēns, Eduards (1885–1929) 341, 342
Brockhusen, *Christian Wilhelm* (1768–1842); Brokhūzens, Kristiāns
 Vilhelms 241–243
Brotze, *Johann Christoph* (1742–1823); Broce, Johans Kristofs 55, 56, 248
Bruiningk, *Karl Axel Christer* (1782–1848); Bruininks, Karls Aksels
 Krīsters 179, 184
Bucer, *Martin (auch / arī Butzer, 1491–1551)*; Bucers, Martins 293
Budberg, *Gotthard Wilhelm Baron von* (1685–1749); Budbergs, Gothards Vilhelms
 barons fon 47, 48
Buff, *Amalie* (1765–1848); Bufa, Amālija 117
Buff, *Charlotte* (1753–1828); Bufa, Šarlote 117
Būmanis, Aleksandrs (1881–1937) 352, 355
Burdach, *Karl Friedrich* (1776–1847); Burdahs, Karls Frīdrihs 94
Bürger, *Gottfried August* (1747–1794); Birgers, Gotfrīds Augusts 95
Büsch, *Johann Georg* (1728–1800); Bišs, Johans Georgs 99
Bušs, Kārlis 325
Butler, *George* (1774–1853); Butlers, Džordžs 116

Calas, *Jean* (1698–1762); Kalā, Žans 13, 14, 28, 232
Campe, *Joachim Heinrich* (1746–1818); Kampe, Joahims Heinrihs 241, 249
Carolsfeld, *Veit Hans Schnorr von* (1764–1841); Karolsfelds, Veits Hanss Šnors
 fon 109
Carus, *Friedrich August* (1770–1807); Karuss, Frīdrihs Augusts 196

Celmiņa-Keirāne, Austra 324, 340
Celmiņš, Bruno (1927–1992) 346
Chartier, *Alain* (ca. 1385–1430); Šartjē, Alēns 293
Chodowiecki, *Daniel* (1726–1801); Hodovickis, Daniēls 14, 28
Christ, *Joseph Anton* (1744–1823); Kristis, Jozefs Antons 93
 Cimmermanis s. **Zimmermann**
Cīrulis, Ansis (1883–1942) 341, 343
Claudius, *Matthias* (1740–1815); Klaudiuss, Matiāss 251
Cleemann, *Friedrich Gotthard, Sohn von Johann Christian Cleemann* (1782–1841); Klēmans, Frīdrihs Gothards, Johana Kristiāna Klēmāna dēls 59
Cleemann, *Johann Christian* (1745–1805); Klēmans, Johans Kristiāns 54–59, 85
Cleemann, *Johann Georg, Sohn von Johann Christian Cleemann* (1779–1788); Klēmans, Johans Georgs, Johana Kristiāna Klēmāna dēls 59
Cleemann, *Karl Christoph, Sohn von Johann Christian Cleemann* (1780–1796); Klēmans, Karls Kristofs, Johana Kristiāna Klēmāna dēls 59
Cleemann, *Margaretha Eleonora, geb. Hilde* (1757–1825), Frau von Johann Christian Cleemann; Klēmāne, Margarēta Eleonora, dzim. Hilde, Johana Kristiāna Klēmāna sieva 59
Collins, *Georg Ludwig* (1763–1814); Kolins, Georgs Ludvigs 58
Cotta, *Johann Friedrich* (1764–1832); Kota, Johans Frīdrihs 18, 32, 89, 101, 165–168, 197, 198
 Čerpinska, Anita 10, 12, 260–275, 389
 Čoke s. **Zschokke**
Dahl, *Heinrich* (1770–1807); Dāls, Heinrihs 89
Daija, Pauls 9–12, 222–259, 389
Darnton, *Robert*; Dārntons, Roberts 14, 15, 21, 29, 30, 35
Daugulis, Augusts (1830–1899) 325
Deglavs, Augusts (1862–1922) 360
Denisenko, *Elena* 316
Deubner, *Johann Jakob* (1781–1837); Deibners, Johans Jākobs 316
Diderot, Denis (1713–1784); Didro, Denī 25, 39
Diederichs, *Heinrich* (1840–1914); Dīderihs, Heinrihs 95, 100, 192, 193
Dilthey, *Wilhelm* (1833–1911); Diltejs, Vilhelms 208
Dingelstädt, *Christian Adolf Ludwig* (1741–1790); Dingelštets, Kristiāns Ādolfs Ludvigs 58, 59
Dingelstädt, *Johann Ernst* (1733–1830); Dingelštets, Johans Ernsts 59
Dinsbergs, Ernests (1816–1902) 304
Dīriķis, Bernhards (1831–1892) 245, 360

Dorndorff, *Dorothea Wilhelmina geb. Germann* (1779–1853), Ehefrau von Garlieb Merkel; Dorndorfa, Doroteja Vilhelmīna, dzim. Germane, Garliba Merķeļa sieva 107
Drachfels, *Peter Philipp von* (1795–1879); Drahfelss, Peters Filips 94
Droysen, *Johann Gustav* (1808–1884); Droizens, Johans Gustavs 208
Drümpelmann, *Ernst Wilhelm* (1760–1830); Drimpelmans, Ernsts Vilhelms 70, 92, 93
Dryden, *John* (1631–1700); Draidens, Džons 72
Duhamel, *Joseph* (1768–1840); Duhamels, Jozefs 266
Dunsdorfs, Edgars (1904–2002) 47
Dunten, *Georg Johann von* (1739–1793); Duntens, Georgs Johans fon 61, 73
Dunten, *Johann Christopher von* (1717–1793); Duntens, Johans Kristofers fon 61
Dunten, *Karl Wilhelm von* (1761–1830); Duntens, Karls Vilhelms fon 62
Dunten, *Otto Magnus von* (1722–1799); Duntens, Oto Magnuss fon 64
Dzilleja, Kārlis (1891–1963) 355–357
Eckardt, *Julius von* (1936–1908); Ekarts, Jūliuss fon 88, 98, 113
Einhorn, *Paul* (c.1590–1655); Einhorns, Pauls 298
Eisen von Schwarzenberg, *Johann Georg* (1717–1779); Eizens fon Švarcenbergs, Johans Georgs 163, 171, 177, 181
Elverfeld, *Karl Johann* (1781–1851); Elferfelds, Karls Johans 240
Elverfeld, *Karl Gotthard* (1756–1819); Elferfelds, Kārlis Gothards 171
Engel, *Johann Jakob* (1741–1802); Engels, Johans Jākobs 231
Erhard, *Johann Benjamin* (1766–1827); Erhards, Johans Benjamīns 20, 34, 35
Essen, *Magnus Gustav von, auch Essen der Erste* (1758–1813); Esens, Magnuss Gustavs fon, arī Esens Pirmais 309
Etzold, *Gottfried*; Ecolds, Gotfrīds 94, 96
Eunike, *Johann Friedrich* (1764–1844); Eunike, Johans Frīdrihs 114
Ēverss, Gusts (1787–1851) 232
 Farnhāgens fon Enze s. **Varnhaagen von Ense**
Fechner, *August Wilhelm*; Fehners, Augusts Vilhelms 91
Feind, *Johann Gottlob* (?–1812); Feinds, Johans Gotlobs 107
Feyerabend, *Carl*; Feierābends Karls 95
Fichte, *Johann Gottlieb* (1762–1814); Fihte, Johans Gotlībs 20, 34, 280
Fischer, *Christian August* (1771–1829); Fišers, Kristiāns Augusts 95
 Follersa-Zauera s. **Vollers-Sauer**
 Folmers s. **Vollmer**
Forster, *Georg* (1754–1794); Forsters, Georgs 141
 Foss s. **Voß**

Friebe, Wilhelm Christian (1761–1811); Fribe, Vilhelms Kristiāns 170
Friedrich II. der Große, König von Preußen (1712–1786); Frīdrihs II Lielais, Prūsijas karalis 15, 29, 31, 67
Friedrich Wilhelm III. Hohenzollern (1770–1840); Frīdrihs Vilhelms III Hoencollerns 231
Frīde, Zigrīda 223, 235, 240

Gatterer, Johann Christoph (1727–1799); Gaterers, Johans Kristofs 203
Gehlen, Arnold (1904–1976); Gēlens, Arnolds 277
Gellert, Christian Fürchtegott (1715–1769); Gellerts, Kristiāns Firhtegots 251
Gentz, Friedrich von (1764–1832); Gencs, Frīdrihs fon 20, 23, 34, 37
Gerharde-Upeniece, Ginta 345
Gerstenberg, Heinrich Wilhelm von (1737–1823); Gerstenbergs, Heinrihs Vilhelms fon 99
Gibbon, Edward (1737–1794); Gibons, Edvards 195
Girgensohn, Christoph Reinhold (1752–1814); Girgensons, Kristofs Reinholds 241, 248
Girgensohn, Otto Christoph (1796–1869); Girgensons, Oto Kristofs 238
Girgensohn, Wilhelm (1799–1847); Girgensons, Vilhelms 246
Gleim, Johann Wilhelm Ludwig (1719–1803); Gleims, Johans Vilhelms Ludvigs 18, 32
Glover, Richard (1712–1785); Glovers, Ričards 116
Goba, Alfrēds (1889–1972) 354
Göckingk, *Leopold Friedrich Günther von* (1748 – 1828); Gekings, Leopolds, Frīdrihs Ginters fon 57
Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832); Gēte, Johans Volfgangs fon 20, 24, 34, 38, 86–88, 92, 96, 100, 116, 117, 228
Gondrecourt, Aristide Henri (1815–1876); Gondrekūrs, Aristids Anrī 89
Göschen, Georg Joachim (1752–1828); Gešens, Georgs Joahims 17, 32
Gottzmann, *Carola L.*; Gocmane, Karola L. 97
Gräff, *Heinrich* (*Graeff*, 1766–nach / pēc 1821); Grefs, Heinrihs 17, 32
Graß, *Carl Gotthard* (*auch / arī Grass*, 1767–1814); Grass, Karls Gothards 76, 151, 159, 359
Grassi, *Ernesto* (1902–1991); Grassi, Ernesto 94
Graubner, *Hans*; Graubners, Hanss 194, 207, 208
Grave, *Karl Ludwig* (1784–1840); Grāve, Karls Ludvigs 89, 105
Gray, *John*; Grejs, Džons 203
Greč, *Nikolaj Iwanowitsch* (*Греч, Николай Иванович*, 1787–1867); Grečs, Nikolajs Ivanovičs 315
Griep, *Wolfgang*; Grīps, Volfgangs 95

Gries, Johann Ludwig (1770–1828); Grīss, Johans Ludvigs 133
Grimmelshausen, *Hans Jakob Christoffel von* (1620/21/22–1676); Grimmelshauzens, Hanss Jākobs Kristofels fon 65
Grindel, *David Hieronymus* (1776–1836); Grindelis, Dāvids Hieronims 112
Großmann, *Karl Ferdinand Daniel* (1758–1794); Gromanis, arī Gromans, Karls Ferdinands Daniels 57, 58, 71, 76, 358
Groppe, *Sabine*; Grope, Sabīne 103
Grosvalds, Jāzeps (1891–1920) 335
Grudule, Māra 4, 9–12, 31, 172, 227, 235, 389
Gulbis, Ansis (1873–1936) 335, 355
Günther, Johann Arnold (1755–1805); Ginters, Johans Arnolds 132
Gustav II Adolf (1594–1632); Gustavs II Ādolfs 303
Guthrie, William (1708–1770); Gutrijs, Viljams 203

Habermas, Jürgen; Häbermāss, Jirgens 277
Häcker, *Wilhelm Ferdinand* (1774–1842); Hekers, Vilhelms Ferdinands 239, 247
Hagen, Johann Philipp (1734–1792); Hāgens, Johans Filips 93
Haken, Johann Christian Ludwig (1767–1835); Hakens, Johans Kristiāns Ludvigs 89
Hardenberg, Carl August Fürst von (1750–1822); Hardenbergs, Karls Augusts firsts fon 22, 36
Harenberg, Johann Christoph (1696–1774); Hārenbergs, Johans Kristofs 88
Hartknoch, Johann Friedrich (1740–1789); Hartknohs, Johans Frīdrihs 67
Hartknoch, Johann Friedrich der Jüngere (1768/69–1819); Hartknohs, Johans Frīdrihs jaunākais 67, 197, 110, 135, 136, 177
Hauser, Kaspar (ca. 1812–1833); Hauzers, Kaspars 248
Hay, Wilhelm (1789–1854); Heijs, Vilhelms 252
Heeg, Jurgen, Hēgs, Jirgens 60, 89, 192, 261
Heeren, Arnold Hermann Ludwig (1760–1842); Hērens Arnolds Hermans Ludvigs 166, 210
Heerwagen, Ludwig (1817–1899); Hērvāgens, Ludvigs 244
Heidegger, Martin (1889–1976); Heidegers, Martins 282
Heine, Heinrich (1797–1856); Heine, Heinrihs 89
Hellermann, Dorothee; Hellermane, Doroteja 94
Hendel-Schütz, Henriette gb. Meyer (1772–1849); Hendele-Šica, Henriete, dzim. Meiere 114
Henning, Salomon (1528–1589); Henings, Zalomons 297, 298
Hennings, August Adolph von (1746–1826); Heningsss, Augusts Ādolfs fon 19, 33, 34
Hensel, Sebastian (1830–1898); Henzels, Sebastiāns 106
Hentschel, Uwe; Henčels, Uve 9, 12, 98, 130–145, 389

Hērakleitos ho Ephésios (Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, ca. 535 – ca. 475 a.C.n.); Hērakleits no Efesas 282

Herder, Johann Gottfried von (1744–1803); Herders, Johans Gotfrīds fon 18, 19, 25, 26, 32, 33, 40, 89, 107, 131, 135, 147–149, 151, 152, 159, 161, 163, 194, 206–215, 228, 284, 286, 326

Herder, Maria Caroline, geb. Flachsland, auch Karoline (1750–1809); Herdere, Marija Karoline, dzim. Flahslanda, arī Karolīne 151

Hermann, Karl Theodor (1783–1854); Hermans, Karls Teodors 94

Hertz, Henriette Julie (1764–1847); Herca, Henriete Jūlija 19, 34

Heß, Jonas Ludwig von (1756–1823); Hess, Jonass Ludvigs fon 136

Heyking, Carl (1751–1809); Heikings, Karls 89

Hodovickis s. **Chodowiecki**

Holdenried, Michaela; Holdenrīda Mihaēla 103

Holtei, Karl Eduard von (1798–1880); Holtejs, Karls Eduard fon 93

Hölty, Ludwig Christoph Heinrich (1748–1776); Heltijs, Ludvigs Kristofs Heinrihs 154, 251

Horatius, Quintus Flaccus (65–8 a.C.n.); Horācijs 77

Horkheimer, Max (1895–1973); Horkheimers, Makss 281, 286

Hörner, Petra; Hernere, Petra 97

Huchthausen, Liselott (1927–2020); Huhthauzena, Līzelote 112

Hugenberger, Karl (1784–1860); Hūgenbergers, Kārlis 223, 228–230, 253, 318

Hüllmann, Karl Dietrich (1765–1846); Hilmans, Karls Dītrihs 99

Humboldt, Wilhelm von (1767–1835); Humbolts, Vilhelms fon 117, 231

Hūns, Kārlis (1831–1877) 326

Hūns, Kārlis Frīdrihs, sen. (1799–1875) 326

Hupel, August Wilhelm (1737–1819); Hupels, Augusts Vilhelms 88, 169

Huth, Johann Sigismund Gottfried (1763–1818); Huts, Johans Zigismunds Gotfrīds 114

Igelström, Alexander Archibald Graf (1807–1874); Īgelstrēms, Aleksandrs Arčibalds grāfs 94

Igelström, Otto Heinrich (auch / arī *Игельстрем, Иосиф Андреевич*, 1737–1823); Īgelstrēms, Oto Heinrihs 17, 32

Imhoff, Amalie von (1776–1831); Imhofa, Amālija fon 117

Iselin, Isaak (1728–1782); Izelins, Izāks

Jannau, Heinrich Johann von (1753–1821); Jannavs, arī Jannaus, Heinrihs Johans fon 170

Jansons, Kārlis (1896–1986) 343

Jäsche, Gottlob Benjamin (1762–1842); Ješe Gotlobs Benjamīns 93

Jean Paul (i.e. *Friedrich Richter*, 1763–1825); Žans Pauls (t.i. Frīdrihs Rihters) 99, 114

Jochmann, Carl Gustav (1789–1830); Johmans, Karls Gustavs 20, 35, 94, 111

Johannsen, Jochen; Johansens, Johens 210

Johansons, Andrejs (1922–1983) 47, 58, 356

Johansons, Gothards Johans (1776–?) 324, 325

Kade, Friedrich Wilhelm (1762–1843); Kade, Frīdrihs Vilhelms 172, 177

Kade, Johann Wilhelm (?–?) 174

Kaffka, Johann Christoph (*eigentlich* / īst.v. Engelmann, 1754–1815); Kafka, Johans Kristofs 91, 92

Kähär-Peterson, Kadi; Kehere-Petersone, Kadi 10, 12, 191–221, 389

Kalā s. **Calas**

Kalnačs, Benedikts 10, 12, 351–163, 390

Kampe, s. **Campe**

Kant, Immanuel (1724–1804); Kants, Imanuels 15, 21, 23, 30, 38, 68, 69, 89, 93, 211, 213

Karolsfelds s. **Carolsfeld**

Karuss s. **Carus**

Katharina II., Katharina die Große (Екатерина II, 1729–1796); Katrīna II Lielā 15, 16, 29, 31, 72, 163, 180, 299, 303

Katterfeld, Hermann Ehrenfest (1797–1876); Katerfelds, Hermanis Ērenfests 242, 243

Kaudzīte, Matīss (1848–1926) 149, 153, 154, 352, 360

Klages, Ludwig (1872–1956); Klāgess, Ludvigs 276, 281, 284–286, 289

Klaudiuss, s. **Claudius**

Klee, Christian Carl Ludwig (1765–1823); Klē, Kristiāns Karls Ludvigs 91

Kleinsmita Mārītiņš 48

Kleist, Heinrich von (1777–1811); Kleists, Heinrihs fon 281

Klēmans s. **Cleemann**

Klinger, Friedrich Maximilian von (1752–1831); Klingers, Frīdrihs Maksimilians fon 20, 35

Klodt, Gustav Reinhold von (auch / arī *Clodt, Klot-Heydenfeld*, 1780–1855); Klots, Gustavs Reinholds fon, arī Klots-Heidenfelds 250

Klonowicz, Sebastian Fabian (1545–1602); Klonovics, Sebastiāns Fabiāns 294, 307

Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724–1803); Klopštoks, Frīdrihs Gotlībs 18, 32, 99

Kļava, Justīne 360, 361

Kļaviņš, Kaspars 297

Kļavis, Aivars 360

Köchy, *Christian Heinrich Gottlieb* (1769–1828); Kehi, Kristiāns Heinrihs Gotlībs 111
Kolinss s. **Collins**
Konstante, Ilze 348
Kopczyński, *Andrzej* (1735–1817); Kopčinskis, Andrejs 304
Körber, *Peter Friedrich* (1732–1799); Kerbers, Pēteris Frīdrihs 170
Korff, Korfs 227
Kościuszko, *Tadeusz* (1746–1817); Koscijuško, Tadeušs 252
Kota s. **Cotta**
Kotzebue, *August von* (1761–1819); Kocebū, Augusts fon 20, 22, 24, 34, 37, 90–92, 101, 103, 106, 116, 169, 172, 265
Kraus, *Christian Jakob* (1753–1807); Krauss, Kristiāns Jākobs 68
Krause, *Johann Wilhelm* (1757–1828); Krauze, Johans Vilhelms 94–96, 105, 329
Kriests s. **Christ**
Kronauer, *Ulrich*; Kronauers Ulrihs 94
Krüdener, *Julane, von, geb. von Vietinghoff-Scheel* (1764–1824); Krīdenere, Juliāne fon, dzim. fon Fītinghofa-Šēla 87, 88
Krūmiņš, Oļģerts (1904–1989) 343
Krūmiņš, Vilis (arī / *auch* Vilhelms, 1891–1959) 343
Krylov, *Ivan (auch / arī Крылов, Иван Андреевич)*, 1769–1844); Krilovs, Ivans 252
Krzyżanowski, **Julian** (1892–1976); Kžižanovskis, Julians 292
Kundziņš, Kārlis (1850–1937) 325
Küt(t)ner, *Karl August* (1748–1800); Kitners, Karls Augusts 169, 170
Kyber, *Christian Heinrich* (1734–1785); Kībers, Kristiāns Heinrihs 55, 68

Ķempelis, Gustavs (1874–1940) 246
Ķikuļa Jēkabs (1740–1777?) 299, 300, 303

Lafontaine, *August* (1758–1831); Lafontēns, Augusts 20, 34, 91
Lage, Jānis 48
Lapiņš, Pēteris 223, 256
Laugaste, *Eduard* (1909–1994); Laugaste, Eduards 297, 305
Lautenbahs, Jēkabs (ps. Jūsmiņš, 1847–1928) 331
Legzdīņš, Ansis (1859–ca. 1914) 327–330
Lehmann, *Jürgen*; Lēmans, Jirgens 103
Leis, *Wilhelm* (1768–1808); Leiss, Vilhelms 116, 118
Leitāns, Ansis (1815–1874) 249, 250
Lenz, *August Wilhelm* (1779–1858); Lencs, Augusts Vilhelms 88
Lessing, *Gotthold Ephraim* (1729–1781); Lesings, Gotholds Efraims 18, 21, 22, 32, 36, 37

Lhuillier, *Claude-Emmanuel, dit de La Chapelle* (1626–1686);
Luljē, Klods Emanuels, saukts Šapels 71
Liberts, Ludolfs (1895–1959) 323, 345
Lilienfeld, *Amalie von*; Lilienfelde, Amālija fon 109
Lilienfeld, *Karl Magnus von* (1754–1835); Lilienfelds, Karls Magnuss 109
Limane, Lilija 10, 234, 247, 256, 308–322, 390
Lindner, *Friedrich Ludwig* (1772–1845); Lindners, Frīdrihs Ludvigs 89, 123
Liventāls, Ansis (1803–1878) 222, 227, 246, 247, 250–252, 254, 259
Loudon, *Ernst Gideon von* (1717–1790); Loudons, Ernsts Gideons fon 64
Loudon, *Karl Gideon von* (1717–1777); Loudons, Karls Gideons fon 64
Loudon, *Martha Luise von, geb. von Dunten* (1731–1794), Loudona,
Marta Luīze fon, dzim. fon Duntēna 64
Löwenstern, *Woldemar von* (1776–1858); Lēvenštēns, Voldemārs fon
Luce, *Ludwig Johann Wilhelm (von)* (1756–1842); Luce, Ludvigs Johans Vilhelms
(fon) 172
Lundberg, *Benjamin*; Lundbergs, Benjamins 224
Lundberg, *Helena Elisabeth, geb. Salomon*; Lundberga, Helēna Elizabete, dz.
Salomona 224
Lundberg, *Jacob Florentin* (1782–1858); Lunbergs, Jākobs Florentīns 10, 12, 183, 222–259

Macdonald, *Étienne Jacques Joseph Alexandre* (1765–1840);
Makdonalds, Etljēns Žaks Žozefs Aleksandrs 309, 310
McPherson, *James* (1736–1796); Makfersons Džeimss 25, 26, 40
Mahlmann, *August* (1771–1826); Mālmans, Augusts 95, 120, 125
Majer, *Friedrich* (1722–1818); Majers, Frīdrihs 210
Mälbergis, Frīdrihs (1824–1907) 58, 72, 81, 353
Manske, *Maike* 95
Martens, *Justus Theophil* (ca. 1785–1847); Martēns, Justuss Teofilis 89, 120
Martus, *Steffen*; Martuss, Stefens 15, 30, 42
Marx, *Karl* (1818–1883); Markss, Kārlis 280, 286
Masing, *Otto Wilhelm* (1763–1832); Māzings, Oto Vilhelms 173, 244
Matzdorff, *Carl August* (1771–1839); Macdorfs, Karls Augusts 114
Maydell, *Ludwig* (1795–1846); Maidels, Ludvigs 327, 330, 331, 349
Mayer, *Caroline* (1777–1860); Maiere, Karolīne 114
Mayer, *Henriette, geb. César* (1768–1854); Maiere, Henriete, dzim. Cēzare 114
Mayer, *Johann Friedrich* (1719–1798); Maiers, Johans Frīdrihs 175, 176, 186
Mayer, *Johann Siegfried Wilhelm* (1747–1819); Maiers, Johans Zigfrīds Vilhelms 114
Mebus, *Helene, verh. Frühling*; Mebusa, Helēne, prec. Frilinga 106, 114

Meck, Eleonora Sophia Henriette, von (1776–1800); Meka, Eleonora Sofija Henriete, fon 67
Meck, Eleonora Veronika von, geb. von Wildemann (1745–1799); Meka, Eleonora Veronika, fon, dzim. fon Vildemane 67, 68
Meck, Erich Johann von (1726–1771); Meks, Ēriks Johans, fon 64, 177, 178, 186
Meck, Georg Burhard Friedrich von (1769–1794); Meks, Georgs Burhards Frīdrihs fon 56, 68, 85
Meck, Johann Gotthard von (1731–1779); Meks, Johans Gothards fon 67, 68
Meck, Juliana, von, geb. von Dunten (1728–1796); Meka, Juliāna fon, dzim. fon Duntena 64
Meinecke, Friedrich (1862–1954); Meineke, Frīdrihs 208, 209, 217, 218
Mellin, August Ludwig Graf (1754–1835); Mellīns Augusts Ludvigs grāfs 62, 63, 81, 87, 118, 120
Mendelssohn-Bartholdy, Felix (1809–1847); Mendelszons-Bartoldi, Fēlikss 106
Mendelssohn, Moses (1729–1786); Mendelszons, Mozess 18, 32, 54
Mengden, Georg Heinrich Ludwig Graf, (ca. 1769–1812); Mengdens, Georgs Heinrihs Ludvigs grāfs fon 325
Mercklin, Ludwig (1816–1863); Merklīns, Ludvigs 93, 125
Mereau, Sophie, geb. Schubart, wverh. Brentano (1770–1906; Mero, Sofija, dzim. Šubarta, otrreiz prec. Brentano 117
Merkel, Anna Regina, geb. Reusner (1721–1750); Merķele, Anna Regīna, dzim. Reisnere 60
Merkel (Merckel), Daniel (1713–1782); Merkels Daniēls 9, 11, 45–53, 57, 59, 60
Merkel, Gustav Otto (1766–1788), *Bruder von Garlieb Merkel*; Merķelis, Gustavs Oto, Garliba Merķeļa brālis 105
Meyer, Friedrich Johann Lorenz (1760–1844); Meiers, Frīdrihs Johans Lorencs 139, 140, 143
Michaelis, Johann Benjamin (1746–1772); Mihaēliss, Johans Benjamīns 251
Minasowicz, Józef Dyonizy (1792–1849); Minasovičs, Juzefs Dionīsijs 304
Mirbach, Otto (Johann Heinrich) von (1776–1855); Mirbahs Oto (Johans Heinrihs) fon 117
Misiņš, Jānis (1862–1945) 148, 153–155
Montesquieu, Charles-Louis de (1689–1755); Monteskjē, Šarls Luijs de 25, 39
Morgenstern, Karl (1770–1852); Morgenšterns, Karls 93, 99, 101, 103, 109, 110, 111, 114–118, 122, 123, 125, 126
Mounier, Jean Joseph (1758–1806); Munjē, Žans Žozefs 99
Müller, Klaus-Detlef; Millers Klaus Detlefs 103
Müller, Johann Christian (1720–1772); Millers, Johans Kristiāns 105
Müller, Julius Conrad Daniel (1759–1830); Millers, Juliuss Konrāds Daniels 74, 75
Müllner, Adolf (1774–1829); Milners Ādolfs 101

Münchhauser, Hieronymus Carl Friedrich (1720–1797); Minhhauzens, Hieronīms Karls Frīdrihs 95
Münnich, Burchard Christoph von (1683–1767); Minnihs, Burhards Kristofs fon 67, 68, 82
Mylich, Gottfried George (1735–1815); Mīlihs, Gotfrīds Georgs 87, 122
Napiersky, Karl Eduard (1793–1864); Napjerskis, Karls Eduards 86, 115, 128, 129, 219, 223, 250, 315, 321
Napoléon Bonaparte (1769–1821); Napoleons Bonaparts 10, 12, 20, 22, 23, 35, 36, 37, 90, 116, 225, 228, 236, 260–262, 264–275, 308–311, 314–322
Neikens, Juris (1826–1868) 354, 360
Neumann, Bernd; Neimans, Bernds 101
Neuschäffer, Hubertus; Neišefers, Hubertuss 79, 82, 193, 219
Nicolai, Friedrich (1733–1811); Nikolai, Frīdrihs 139, 140
Niebuhr, Barthold Georg (1776–1831); Nībūrs, Bartolds Georgs 112, 124, 126
Niedre, Jānis (1909–1987) 56, 57, 69, 70, 72, 74, 82, 356
Nietzsche, Friedrich (1844–1900); Nīče, Frīdrihs 280, 281, 284, 288
Niggel, Günter; Nigls, Ginters 103
Nikogda, Anele; Nīkogda, Anele 102
Nikolaus I Pawlowitsch, Nikolaj I Romanov (Николай I Павлович, 1796–1855); Nikolajs I Romanovs 316
Nowack, Rhode; Novaks, Rode 94
Novalis, Friedrich von Hardenberg (1772–1801); Novāliss, Frīdrihs fon Hardenbergs 89, 279, 280, 283, 288
Olearius, Adam (1599–1671); Oleariuss, Ādams 298
Overbeck, Christian Adolf (1755–1821); Overbeks, Kristāns Ādolfs 99
Ozols, Jānis (1859–1906) 335, 352
Pantenius, Wilhelm (1806–1849); Panteniuss, Vilhelms 250
Paškevica, Beata 9, 12, 147–161, 390
Paucker, Christopher Wilhelm Heinrich (1797–1833); Paukers, Kristofers Vilhelms Heinrihs 244
Paulucci, Filippo (1779–1849); Paulučī, Filipo 16, 23, 31, 37, 172, 267, 304, 310, 311
Pegau, Carl Emanuel (1751–1816), Pegaus (Pēgavs) Kārlis Emanuēls 87
Perinetti, Dario; Perinetti, Dario 207, 219
Pestalozzi, Johann Heinrich (1746–1827); Pestaloci, Johans Heinrihs 234
Peters, Jānis 257, 361

Petri, Johann Christoph (1762–1851); Petri, Johans Kristofs 88, 89, 94, 110, 122–124, 165–167, 173, 174, 182, 186, 188
Pfuel, Ernst von (1779–1866); Pfuels, Ernsts fon 308, 312, 313, 322
Piirimäe, Eva; Pīrimē, Eva 209, 213, 214, 219
Piszczkowski, Mieczysław (1901–1981); Piščkovskis, Mečislavs 292, 301, 306
Plath, Ulrike; Plāta Ulrike 87, 95
Pölitz, Karl Heinrich Ludwig (1772–1838); Pelics, Karls Heinrihs Ludvigs 210, 217
Pönicke, Herbert (1904–1975); Penike, Herberts 90
Pope, Alexander (1688–1744); Poups, Aleksandrs 72, 73, 81, 109, 122
Priede, Gunārs (1928–2000) 357, 358, 362
Prusinowska, Justyna; Prusinovska, Justīna 10, 12, 291–306, 390
Pūce, Voldemārs (1906–1981) 346
Pulans, J. 353, 361
Pumpurs, Andrejs (1841–1902) 326, 341, 343, 346, 347, 354

Radzobe, Silvija (1950–2020) 359, 362
Rainis (īst. v. / *eigentlich*, Jānis Pliekšāns, 1865–1929) 354, 355, 361, 362
Ranke, Leopold von (1795–1886); Ranke, Leopolds fon 105, 208, 278, 288
Raspe, Rudolf Erich (1736–1794); Raspe Rūdolfs Ērihs 95
Rätminders, Andžs (1805–1887) 247
Raupach, Carl Eduard (1793–1882); Raupahs, Karls Eduards 204
Raynal, Guillaume Thomas (1713–1796); Reināls, Gijoms Tomā 25, 39, 42, 179, 188, 189, 195
Razumovsky, Andrey (*Разумовский, Андрей Кириллович*, 1752–1836); Razumovskis, Andrejs 316
Recke, Elisabeth (Elisa) Charlotte Constanzia von der, geb. von Medem (1754–1833); Reke, Elizabete (Elīza) Šarlote Konstancija fon der, dzimusi fon Mēdema 63, 83, 88, 96, 122, 125, 128, 163–165, 179, 188, 189
Recke, Johann Friedrich von (1764–1846); Reke, Johans Frīdrihs fon 82, 86, 91, 109, 115, 122, 129, 197, 198, 204, 258, 315, 321
Rehmann, Joseph Matheus Augustin von (*Реман, Осун Осипович*, 1779–1831); Rēmans, Jozefs Mateuss Augustīns fon, arī Rēmans, Osips 308, 316, 317, 321, 322
Reill, Peter Hanns (1838–2019); Reils, Pēteris Hanss 209, 210, 214, 219
Reinhardt, Karl Heindrich Leopold (1771–1824); Reinharts, Karls Heinrihs Leopolds 101
Reinhold, Karl Leonhard (1757–1823); Reinholds, Karls Leonhards 68
Reinis, Jānis (1960–2016) 359
Rej, Mikotaj (1505–1569); Rejs, Mikolajs 292–296, 305, 306

Repnin-Wolkonski, Nikolai G. (1778–1845); Repņins-Volkonskis, Nikolajs G. 16, 31
Rennenkampff, Alexander (1787–1869); Rennenkamps, Aleksandrs 97
Repnin-Wolkonski, Nikolai G. (1778–1845); Repņins-Volkonskis, Nikolajs G. 16, 31
Reusner, Andreas von (1752–1807); Reisners, Andreass fon 60
Reusner, Gertrude Juliane von geb. Schultzen (1721–1775); Reisnere, Ģertrūde Juliāne fon, dzim. fon Šulcena 60
Reusner, Johann Georg von (1749–1792); Reisners, Johans Georgs fon 60
Reusner, Martin Andreas von (1718–1789); Reisners, Martins Andreass fon 60
Rhode, Johann Gottlieb (1762–1827); Rode, Johans Gotlībs 94, 125
Richter, Christoph Adam von (1751–1815); Rihters, Kristofs Ādams fon 264
Richter, Erwin Bruno; Rihters, Ervīns Bruno 95
Rickers, Heinrich Wilhelm (1753–1826); Rikerss, Heinrihs Vilhelms 87
Ridel, Johann Cornelius (1759–1821); Ridels, Johans Kornēlijs 117
Riedel, Amalie (1765–1848); Rīdele, Amālija 117
Robertson, William (1721–1793); Robertsons, Viljams 195
Rochow, Friedrich Eberhard (1734–1805); Rohovs, Frīdrihs Eberhards 169, 249
Rodde, Dorothea, gb. Schlözer; (1770–1825); Rode, Doroteja, dzimusi Šlecere 99
Robbeck, Johannes; Robeks, Johanness 200, 201, 219
Rosa, Hartmut; Roza, Hartmuts 286–288
Rosen, Eugen Octav August von (1759–1834); Rozens, Eižens Oktāvs Augusts fon 90, 122
Rosenplänter, Johann Heinrich (1782–1846); Rozenplenters, Johans Heinrihs 244
Rousseau Jean-Jacques (1712–1778); Ruso, Žans Žaks 15, 19, 21, 25, 29, 33, 35, 39, 40, 41, 102, 135, 181, 186, 201, 220, 280, 286, 288
Roze, Jānis Staņislavs (1823–1897) 327
Roze, Jūlijs (1892–1972) 245
Rozenbergs, Jānis (1927–2006) 148, 150, 151, 160, 353, 362
Rozentāls, Janis (1866–1916) 324, 333, 335, 340, 341
Rückert, Friedrich (1788–1866); Rikerts, Frīdrihs 252
Rugēns, Jānis (1817–1876) 304

Salomon, Lea (1777–1842); Salomons, Lea 106, 114
Salzmann, Christian Gotthilf (1744–1811); Zalcmanis, Kristiāns Gothilfs 234, 240, 248
Sander, Johann Daniel (1759–1825); Zanders, Johans Daniēls 19, 20, 22, 34, 37, 91, 106, 116, 123, 126
Sander, Sophie (1768–1828); Zandere, Sofija 19, 20, 34, 106
Sandt, Johann David (1748–1834); Zants, Johans Dāvids 112

Sangmeister, Dirk; Zangmeisters, Dirks 9, 11, 21, 34, 35, 42, 83, 86–129, 149, 160, 188, 194, 220, 390

Sartorius, Ernst (1797–1859); Sartorius, Ernsts 238

Scherer, Wilhelm (1811–1886); Šērsers, Vilhelms 97

Scherwinzky, Christian Friedrich (1752–1809); Šervinckis, Kristiāns Frīdrihs 170, 187

Schiller, Friedrich von (1759–1805); Šillers, Frīdrihs fon 20, 34, 222, 228, 229, 231, 251, 258, 259, 286, 358

Schimmelmann, Heinrich Ernst Graf von (1747–1831); Šimelmans, Heinrihs Ernsts grāfs fon 19, 33, 34, 112, 131

Schlegel, August Wilhelm von (1767–1845); Šlēgelis, Augusts Vilhelms fon 117, 182, 279, 288

Schlegel, Christian Hieronymus Justus (1757–1842); Šlēgelis, Kristiāns Hieronīms Justuss 95

Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich (1772–1829); Šlēgelis, Karls Vilhelms Frīdrihs 10, 22, 34, 36, 117, 143, 182, 276, 278, 288

Schlözer, August Ludwig (1735–1809); Šlecers, Augusts Ludvigs 203, 219, 220

Schmalz, Johann Friedrich Leberecht (1781–1847); Šmalcs, Johans Frīdrihs Leberechts 173, 187

Schmid, Christoph (1768–1854); Šmids, Kristofs 222, 226, 247–249, 259

Schneider, Johann Gottlob (1750–1822); Šneiders, Johans Gotlobs 99

Schoulz-Ascheraden, Karl Friedrich (1720–1782); Šulcs-Ašeradens, fon Karls Frīdrihs 171

Schubert, Friedrich (1789–1865); Šūberts, Frīdrihs 90

Schüdlöffel, Gustav Heinrich (1798–1859); Šīdlefels Gustavs Heinrihs 244

Schultzen, Johann von (1676–1746); Šulcens, Johans fon 61

Schütz, Karl Julius (1778–1844); Šics, Karls Juliuss 112, 114, 126

Schwartz, Johann Christoph (1722–1804); Švarcs, Johans Kristofs 109

Schwartz, Johann Christoph Jun. (1754–1824); Švarcs, Johans Kristofs jun. 109

Schwarzenberg s. **Eisen**

Seeberg-Elverfeldt, Roland (1909–1993); Zēbergs-Elverfelts, Rolands 94

Seider, Friedrich Samuel (1766–1834); Zeiders, Frīdrihs Zamuēls 91, 118, 123

Seume, Johann Gottfried (1763–1810); Zeime, Johans Gotfrīds 17, 18, 32, 42, 89, 100, 107, 109, 116, 117, 126

Siegert, Reinhart; Zīgerts, Reinharts 168, 187, 188, 255

Si(e)vers Friedrich von (1748–1823); Zīverss, Frīdrihs fon 310

Sievert, Carl Ernst; Zīverts Karls Ernsts 113

Silova, Lita 358, 362

Skalbe, Kārlis (1879–1945) 352

Skalbe, Lizete (dzim. / geb. Erdmane, 1886–1972) 352

Skujiņš, Zigmunds 357, 362

Skulme, Oto (1889–1967) 323, 345, 346, 348

Snell, Karl Philipp Michael (1753–1806); Snells, Kārlis Filips Mihaels 88

Sommer, Debora; Zommere Debora 88

Sonntag, Karl Gottlob (1765–1827); Zontāgs, Karls Gotlobs 17, 31, 63, 73, 76–78, 106, 171, 172, 197, 225, 239, 302

Spārītis, Ojārs 331, 333, 349

Spazier, Karl (1761–1805); Špacīrs, Karls 139, 143

Sprotte, Johann Ernst (1729–1790); Šprote, Johans Ernsts 64

Stackelberg, Adolf von (1773–1848); Štachelbergs, Ādolfs fon 94

Stackelberg, (Anna) Sophie von (1775–1829); Štachelberga, (Anna) Sofija 94

Starck, R; Starks, arī Štarks, R. 244

Staszic, Stanisław (1755–1826); Stašics, Staņislavs 291, 295, 296, 301, 306, 307

Steffenhagen, Johann Friedrich (1744–1812); Stefenhāgens, Johans Frīdrihs 308, 311, 316, 321

Stein, Agnes Gertruda von, geb. Manteuffel gen. Szoeye (?–1765); Šteina, Agnese Ģertrūde fon, dzim. Manteifele-Scēge 48, 60

Stein, Christina Luise von, geb. Löwis of Menar (1746–1796); Šteina, Kristīne Luīze fon, dzim. Lēvisa of Menara 60

Stein, Karl Gideon von (1731–1799); Šteins, Karls Gideons fon 48, 59, 60

Stein, Magnus Melchior von (1702–1754); Šteins, Magnuss Melhiors fon 60

Stender, Alexander Johann (1744–1819); Stenders, Aleksandrs Johans 238, 241, 243, 253, 255, 258, 308, 311, 315, 318, 322

Stender, Gotthard Friedrich (1714–1796); Stenders, Gothards Frīdrihs 10, 12, 147–161, 172, 187, 225, 252

Stender, Johann Christian, (1787–1862); Stenders, Johans Kristiāns 225

Stepermanis, Marģers (1898–1968) 83, 306, 356

Sterne, Laurence (1713–1768); Stērns, Lorens 133

Stüssel, Kerstin; Štisela Kerstina 103

Stradiņš, Jānis (1933–2019) 233, 258, 325, 349

Straube, Gvido 9, 11, 45–53, 83, 301, 306, 390

Straume, Jānis (1861–1929) 329, 349

Strēļu Ieva 48

Strenga, Juris 359

Stritzky, Karl Christoph von (1911–1943); Strickis, Karls Kristofs fon 83, 192, 220

Strobach, Hermann (1925–2018); Štrobahs, Hermanis 297, 306

Struensee, Johann Friedrich (1737–1772); Štrūenzē, Johans Frīdrihs 19, 33

Struensee, Karl August (1735–1804); Štrūenzē, Karls Augusts 19, 34

Strunke, Niklāvs (1894–1966) 344

Styx, Martin Ernst (1759–1829); Stīks, Martins Ernsts 173

Süss, Wilhelm (1882–1969); Zīss, Vilhelms 93, 126

Suta, Romans (1896–1944) 343

Sviestiņš, Jānis (1888–1972) 246, 258

Šartjē s. **Chartier**

Šidlefels s. **Schüdlöffel**

Šillers s. **Schiller**

Šlēgels s. **Schlegel**

Šmids s. **Schmid**

Šmite, Edvarda 10, 12, 323–350, 386

Šprote s. **Sprotte**

Šteina s. **Stein**

Šteins s. **Stein**

Štakelberga s. **Stackelberg**

Štakelbergs s. **Stackelberg**

Štisela s. **Stüssel**

Štrobahs s. **Strobach**

Šūberts s. **Schubert**

Taszus, Claudia; Tascusa, Klaudija 89

Taterka, Thomas; Taterka, Tomass 24, 39, 126, 188, 189, 223, 239, 244, 245, 258, 358, 362

Telemann, Georg Michael (1748–1831); Tēlemans, Georgs Mihaels 93

Theodericus de Thoreida; *Thidericus* (ca. 1150–1219); Teoderihs, mūks 330, 333

Tiander, Karl (1873–1939); Tianders, Karls 63, 81, 83, 189

Tiebe, Hermann (1769–1835); Tibe, Hermanis 89, 123, 301, 306

Tielemann, Gotthard (1762–1842); Tilemans, Gothards 93, 123

Tiling, Nikolaus (1769–1823); Tilings, Nikolauss 113

Tillbergs, Jānis Roberts (1880–1972) 346

Tommeke, Heribert; Tommeks, Heriberts 94

Transehe, Alexander von (1749–1828); Tranzē, Aleksandrs fon 78, 104, 117

Transehe, Magdalene Sophie Ottilie von (1780–1841); Tranzē, Magdalēne Sofija Otilija fon 116

Transehe-Roseneck, Alexander von (1749–1828); Tranzē-Rozeneks, Aleksandrs fon 78

Treijs, Hermanis (1794–1849); *Trey, Hermann* 244, 316

Treinis, Toms 361

Tünberga, Grēta 281

Ungern-Sternberg, Otto Reinhold Ludwig von (1744–1811); Ungerns-Šternbergs, Oto Reinholds Ludvigs fon 88

Vācietis, Ojārs (1933–1983) 357, 358, 362

Vāgnere-Ēgelhāfa s. **Wagner-Egelhaaf**

Vāgners s. **Wagner**

Valdemārs, Krišjānis (1825–1891) 354

Valters s. **Walter**

Varnhagen von Ense, Karl August (1785–1858); Farnhāgens fon Enze, Karls Augusts 43, 89

Varnhagen von Ense, Rahel, geb. Levin (1771–1833); Farnhāgena fon Enze, Rahele, dzimusi Levina 19, 34

Varvaro, Mario 112

Vatsons s. **Watson**

Vēbers s. **Weber**

Veise s. **Weisse**

Velligs s. **Wellig**

Venigs s. **Wenig**

Verne, Jules (1828–1905); Verns, Žils 246

Vesele s. **Wessel**

Vesels s. **Wessel**

Vesta s. **West**

Vētra, Varis 359

Viese, Saulcerīte (1932–2004) 358, 359, 362

Vīgrabs, Georgs (arī / auch Juris, 1881–1958) 46, 83

Vika, Hilda (1897–1963) 343

Vilands s. **Wieland**

Vilde s. **Wilde**

Vildemane s. **Wildemann**

Viljamsons s. **Williamson**

Vilks, Ģirts (1909–1983) 346, 347

Villers, Marie Denise (1774–1821); Villersa, Mari Denīze 99

Vilmans s. **Willmann**

Vilsons s. **Wilson**

Vimba, Voldemārs (1904–1985) 345, 346

Vinkelmans s. **Winkelmann**

Vinklers s. **Winckler**

Vinterfelte s. **Winterfeldt**

Vinterfelts s. **Winterfeldt**

Vītols, Eduards (1877–1954) 335, 341

Vollers-Sauer, Elisabeth; Follersa-Zauera, Elizabete 103
Vollmer, Gottfried (1768–1815); Folmers, Gotfrīds 110
Voltaire (1694–1778); Voltērs 9, 11, 13–16, 21, 23–25, 27–29, 35, 38, 39, 41, 47, 71, 358
Voß, Johann Heinrich (1751–1826); Foss, Johans Heinrihs 222, 229, 231, 251
 Vrangelis s. **Wrangel**
 Vutenovs s. **Wuthenow**

Wagner, Friedrich Wilhelm (1786–1854); Vāgners, Frīdrihs Vilhelms 236
Wagner-Egelhaaf, Martina; Vāgnere-Ēgelhāfa, Martina 103
Walter, Johannes; Valters, Johanness 111
Watson, Karl Friedrich (1777–1826); Vatsons, Kārlis Frīdrihs 172, 187, 224, 225, 255
Weber, Makss (1864–1920); Vēbers, Makss 283
Weber, Michael; Vēbers, Mihaels 111
Weisse, Christian Felix (1726–1804); Veise, Kristiāns Fēlikss 154
Wellig, Arnold Gottlieb (1778–1862); Velligs, Arnolds Gotlībs 54, 83, 90, 123
Wenig, Karl Gottlieb (Вениг, Карл Богданович, 1830–1908); Venigs, Karls 333
Wessel, Anna Elisabeth von, geb. Sprotte (1767–1799); Vesele, Anna Elizabete fon, dzim. Šprote 64
Wessel, Christian von (1745–1816); Vesels, Kristiāns fon 64
West, Jane (1758–1852); Vesta, Džeina 116
Wieland, Christoph Martin (1733–1813); Vilands, Kristofs Martins 18, 21, 32, 33, 36, 99, 132, 148, 150, 179, 195, 221
Wieland, Ludwig (1777–1819); Vilands, Ludvigs 89
Wilde, Peter Ernst (1732–1785); Vilde, Pēteris Ernsts 171
Wildemann, Jakobine Henriette Auguste von, geb. von Maltzahn (1711–1766); Vildemane, Jakobīne Henriete Auguste fon, dzim. fon Malcāne 68
Williamson, George S.; Viljamsons Džordžs S. 90
Willmann, Friedrich Wilhelm (1746–1819); Vilmans, Frīdrihs Vilhelms 169, 187
Wilpert, Gero von (1933–2009); Vilperts, Gero fon 87, 90, 96, 127
Wilson, W. Daniel; Vilsons, V. Daniels 89
Winkelmann, Eduard (1838–1896) Vinkelmans, Eduards 87
Winckler, Bonaventura (1759–1834); Vinklers, Bonaventura 106
Winkler, Samuel Reinhold (1764–1839); Vinklers, Zamuēls Reinholds 172, 187
Winckler, Wilhelmine Maria, geb. Sengbusch (1771–1837); Vinklere, Vilhelmīne Marija, dzim. Zengbuša 106
Winterfeldt, Hans Karl von (1707–1757); Vinterfelts, Hanss Karls fon 67, 80, 83
Winterfeldt, Juliana Dorothea Eleonora von, geb. von Maltzahn (1710–1763), Vinterfelte, Juliāna Doroteja Eleonora fon, dzimusi fon Malcāne 67

Wistinghausen, H. von; Vistinghauzens H. fon 94
Woltmann, Karl Ludwig von (1770–1817); Voltmans, Karls Ludvigs fon 20, 34, 210
Wrangel, Ferdinand von (1797–1870); Vrangelis, Ferdinands fon 232, 255
Wuthenow, Ralph-Rainer; Vutenovs, Ralfs Rainers 103

Zalcmanis s. **Salzmann**
Zāle, Kārlis (1888–1942) 343, 345
Zālīte, Māra 359, 360
Zaļuma, Kristīne 9, 11, 54–85, 390
 Zandere s. **Sander**
 Zanders s. **Sander**
Zanders, Ojārs (1931–2018) 223, 226, 258, 356
 Zangmeisters s. **Sangmeister**
 Zants s. **Sandt**
Zariņš, Kārlis (1889–1978) 346
Zariņš, Marģeris (1910–1993) 358, 362
Zariņš, Rihards (1869–1939) 323
Zeids, Teodors (1912–1994) 84, 356, 362
Zeiferts, Teodors (1865–1929) 230, 258, 352, 359, 362
Zeile, Pēteris (1928–2020) 78, 84, 148, 275, 356
Zemdega, Kārlis (1894–1963) 343
Ziedonis, Imants (1933–2013) 55
Zimmermann, Eberhard August Wilhelm (1743–1815); Cimmermanis, Eberhards Augusts Vilhelms 142
 Zīverss s. **Si(e)vers**
 Zīverts s. **Sievert**
 Zontāgs s. **Sonntag**
Zschokke, Heinrich (1771–1848); Čoke, Heinrihs 20, 35, 183, 184, 188, 222, 224, 232, 234, 237, 238, 241, 245, 246, 249, 254–256, 258, 259

Vietvārdu rādītājs

Place index

<i>Adiamünde / Skulte</i>	<i>Madliena / Sissegal</i>
<i>Annas muiža / Annenhof</i>	<i>Matīši / Matthiä</i>
<i>Baltpamūše / Weißpomusch</i>	<i>Mežotne / Mesothern</i>
<i>Beiciems / Baitzeem</i>	<i>Mētaka, Mētaga / Metack, Methak</i>
<i>Bīriņi / Koltzen</i>	<i>Mujāni, Mujēni / Mojahn</i>
<i>Blauberg / Zilaiskalns</i>	<i>Nītaure / Nitau</i>
<i>Blome / Kulsdorf</i>	<i>Overbeck / Sproģi</i>
<i>Cēsis / Wenden</i>	<i>Pernigel / Liepupe</i>
<i>Curland, Courland, Kurland / Kurzeme</i>	<i>Pollenhofa / Pollenhof</i>
<i>Daugavgrīva / Dünamünde</i>	<i>Ramas muiža / Rammenhof</i>
<i>Daugavpils / Dünaburg</i>	<i>Ruthern / Dunte</i>
<i>Dobele / Doblen</i>	<i>Sissegal / Madliena</i>
<i>Dunte / Ruthern</i>	<i>Skulte / Adiamünde</i>
<i>Durbe / Durben</i>	<i>Sloka / Schlock</i>
<i>Fossenberg, Lapskaln / Lapsukalns,</i>	<i>Sproģi / Overbeck</i>
<i>Lapskalns, Lapsiņas</i>	<i>Staburags / Tränenfelsen</i>
<i>Ikšķile / Uexküll</i>	<i>Stalģene / Stalgen</i>
<i>Kalkūne / Kalkuhnen</i>	<i>Stiene / Ulpisch</i>
<i>Katlakalns / Katlakaln</i>	<i>Suntaži / Suntzel</i>
<i>Kauguri / Kaugershof</i>	<i>Sussikas / Vecmuiža</i>
<i>Ķirbiži / Kürbis</i>	<i>Turaida / Treyden</i>
<i>Koltzen / Bīriņi</i>	<i>Tūja / Taubenhof</i>
<i>Kulsdorf / Blome</i>	<i>Uexküll / Ikšķile</i>
<i>Kurzeme / Kurland, Curland, Courland</i>	<i>Valmiera / Wolmar</i>
<i>Labrenči / Labrentz</i>	<i>Vecmuiža / Sussikas</i>
<i>Lapsukalns, Lapskalns, Lapsiņas /</i>	<i>Vidriži / Widdrisch</i>
<i>Lapskaln, Fossenberg</i>	<i>Vidzeme / Livland</i>
<i>Lemskule / Lemsküll</i>	<i>Weißpomusch / Baltpamūše</i>
<i>Lēdurga / Loddiger</i>	<i>Wenden / Cēsis</i>
<i>Liepupe / Pernigel</i>	<i>Tränenfelsen / Staburags</i>
<i>Liezēre / Löser</i>	<i>Ulpisch / Stiene</i>
<i>Livland / Vidzeme</i>	<i>Zilaiskalns / Blauberg</i>

Ziņas par autoriem

Contributors

Dr. Iwan-Michelangelo D'Aprile, Research Centre Sanssouci (RECS),
Universität Potsdam / Potsdamas Universitātes Sansusī Pētniecības centrs (RECS)
daprile@uni-potsdam.de

Dr. phil. Raivis Bičevskis, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte, Filozofijas un ētikas nodaļa / University of Latvia, Faculty of History and Philosophy, Dept. of Philosophy and Ethics
raivis.bicevskis@lu.lv

Dr. phil. habil. Holger Böning, Universität Bremen, Zentrum für Medien-, Kommunikations- und Informationsforschung (ZeMKI) / Brēmenes Universitāte, Mediju, komunikācijas un informācijas pētniecības centrs (ZeMKI)
boening@uni-bremen.de

Dr. hist. Anita Čerpinska, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts / Institute of Latvian History University of Latvia
anita.cerpinska@gmail.com

Dr. philol. Pauls Daija, Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centrs / Latvian and Baltic Centre of the National Library of Latvia
pauls.daija@lnb.lv

Dr. philol. Māra Grudule, Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts / Institute of Literature, Folklore and Arts of the University of Latvia
mara.grudule@lulfmi.lv

Dr. Uwe Hentschel, Technische Universität Chemnitz / Kemnicas Tehniskā universitāte
uwe.hentschel@phil.tu-chemnitz.de

Mag. Kadi Kähär-Peterson, University of Tartu / Tartu Universitāte
kadi.kahar@gmail.com

Dr. habil. philol. Benedikts Kalnačs, Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts / Institute of Literature, Folklore and Arts of the University of Latvia
benedikts.kalnacs@lulfmi.lv

Mag. soc. Lilija Limane
limane5@inbox.lv

Dr. Beata Paškevica, Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centrs / Latvian and Baltic Centre of the National Library of Latvia
beata.paskevica@lnb.lv

Dr. Justyna Prusinowska, Ādama Mickeviča universitāte Poznaņā / Adam Mickiewicz University in Poznań
justyna.prusinowska@amu.edu.pl

Dr. Dirk Sangmeister, Forschungszentrum Gotha der Universität Erfurt / Erfurtes Universitātes Gotas pētniecības centrs
dirk.sangmeister@uni-erfurt.de

Dr. hist. Gvido Straube, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte un Latvijas vēstures institūts / University of Latvia, Faculty of History and Philosophy, Latvian History Institute
gvido.straube@lu.lv

Dr. h. c. art. Edvarda Šmite
edvarda.smite@gmail.com

Bc. hist., Mg. sc. soc., doktora zinātniskā grāda pretendente vēsturē Kristīne Zaļuma, Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centrs / Latvian and Baltic Centre of the National Library of Latvia
kristine.zaluma@lnb.lv

